

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het atheïstisch woordenboek

Cliteur, P.B.; Verhofstadt, D.

Citation
Cliteur, P. B., & Verhofstadt, D. (2015). *Het atheïstisch woordenboek*. Antwerpen-Utrecht: Houtekiet. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3303418

Version:	Publisher's Version
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3303418

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HET ATHEÏSTISCH WOORDENBOEK

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 1 13/01/16 13:18

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 2 13/01/16 13:18

Paul Cliteur &
Dirk Verhofstadt

Het Atheïstisch Woordenboek

Houtekiet
Antwerpen / Utrecht

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 3 13/01/16 13:18

© Paul Cliteur & Dirk Verhofstadt / Houtekiet 2015
Houtekiet, Katwilgweg 2, B-2050 Antwerpen
www.houtekiet.be
info@houtekiet.be

Omslag Sigrid Princen
Omslag De paus en de inquisiteur van Jean-Paul Laurens (1838-1921). © Musee des Beaux-Arts in Bordeaux, Frankrijk
Opmaak www.intertext.be

ISBN 978 90 8924 423 9
D 2015 4765 99
NUR 740

Eerste druk september 2015
Tweede druk januari 2016

Bij de samenstelling van dit boek hebben wij illustraties ontleend waarvan wij de bron niet hebben kunnen achterhalen. Mogelijke rechthebbenden kunnen zich tot de uitgever wenden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission of the publisher.

INHOUD

Voorwoord **9**

Aflaten **13**
Aikenhead, Thomas **15**
Al-Ma'arri, Abdul **16**
Alm, Niko **18**
Amir, Yigal **19**
Ammonieten **21**
Anthierens, Johan **26**
Antimodernisten-eed **28**
Apostasie **30**
Apostel, Leo **32**
Aquino, Thomas van **34**
Arkzoekers **35**
Ashura **37**
Atheïsme, definitie van **38**
Atheïsme, encyclopedieën en overzichtswerken **40**
Atheïstisch Seculiere Partij/ Partij van de Rede **42**
Augustinus, Aurelius **43**
Autonomie en heteronomie **44**

Bayle, Pierre **45**
Beccaria, Cesare **48**
Bekker, Balthasar **50**
Berg, Floris van den **51**
Besnijdenis, jongensbesnijdenis **52**
Besnijdenis, meisjesbesnijdenis **55**
Big Bang **57**
Bliksemafleider **58**
Bloed, zuiverheid van **60**
Bloedtransfusie **61**
Bougrab, Jeanette **62**
Bradlaugh, Charles **63**
Braeckman, Johan **64**
Bruno, Giordano **67**

Calas, Jean **68**
Celibaat **69**
Charbonnier, Stéphane **70**
Clifford, William Kingdon **72**
Cliteur, Paul **74**
Comte, Auguste **76**
Constandse, Anton Lieven **77**
Copernicaanse revolutie **79**
Cowan J.L. **80**
Creationisme **80**
Crimen sollicitationis **82**
Cultuur, recht op **86**

Darrow, Clarence Seward **87**
Darwin, Charles **89**
Dawkins, Richard **90**
Democratie **93**
Dennett, Daniel **96**
de Sade, Marquis **98**
Deschner, Karlheinz **100**
Diagoras van Melos **102**
Diderot, Denis **103**
Domela Nieuwenhuis, Ferdinand **106**
Donner, Jan Pieter Hendrik **107**
Drie-eenheid **110**

Eindtijd **111**
Epicurus **113**
Ersatzreligies **114**
Exorcisme **116**
Extremisme in woord en daad **119**

Femmes for Freedom **121**
Feuerbach, Ludwig **123**
Freud, Sigmund **124**

Galileï, Galileo **126**
Gebed van een onwetende **128**
Gebod, Het eerste **131**
Getto **132**
God, bijbelse **133**
Goddelijke bevelstheorie van de moraal **136**
Godsoordeel **137**
Groepsbelediging **138**

Haatzaaien **140**
Handyside v Verenigd Koninkrijk **141**
Harris, Sam **144**
Hartmann, Eduard von **147**
Heilige Lans **149**
Hekserij **150**
Helvétius, Claude Andrien **152**
Hirsi Ali, Ayaan **154**
Hitchens, Christopher **156**
Holbach **158**
Holman, Theodor **161**
Hume David **163**
Huxley, Thomas Henry **166**
Hypatia van Alexandrië **168**

Index Librorum Prohibitorum **168**
Inquisitie **170**
Islamofobie **172**
Islamwetenschap **175**

Jeruzalemsyndroom **176**

Kerstmis **176**
Kielce **177**
Kosmopolitisme **179**
Kousbroek, Rudy **181**
Kruistocht, eerste **183**
Kruithof, Jaap **184**
Kuijer, Guus **186**
Kunst, atheïstische **189**
Kurtz, Paul **192**

Lautsi v Italy **194**
Lefebvre de La Barre, François-Jean **197**
Lessing, Gotthold Ephraim **198**
Lijkwade van Turijn **200**
Logisch positivisme **201**
Lourdes **202**
Lucretius **203**
Luther, Maarten **205**

Machiavellisme bij de bestraffing van godslastering **207**
Marx, Karl **213**
Mensenrechten **215**
Meslier, Jean **216**
Mill, John Stuart **219**
Mirakel **223**
Moord, religieuze **225**
Mormonen **226**

Multatuli **228**
Multiculturalisme **229**
Murray O'Hair, Madalyn **230**

Napier, Charles James **232**
Nietzsche, Friedrich **233**

Onfeilbaarheid **235**
Onfray, Michel **237**

Paine, Thomas **239**
Paley, William **243**
Philipse, Herman **244**
Pilatus **247**
Pinechas **250**
Polarisatie **251**
Polak, Leo **254**
Popper, Karl Raimund **255**
Protagoras van Abdera **258**

Qutb, Sayyid **259**

Recht, religieus en seculier **261**
Religie, politieke **264**
Religieus gevoel **266**
Religieuze pareidolie **267**
Reve, Karel van het **268**
Rosenblit, Tanya **271**
Rushdie, Salman **273**
Russells theepot **275**

Salomo **277**
Schepping van de kosmos **278**
Schopenhauer, Arthur **280**
Servet, Michael **281**
Shahids **283**
Slavernij **284**
Spinoza, Benedictus de **286**
Staat, religieus neutrale (of agnostische) **289**
Stenger, Victor **290**
Stephen, Leslie **293**

Telepathie **295**
Theologie **296**
Theoterrorisme **297**
Thomas, ongelovige **298**
Tien Geboden **302**
Tien Seculiere Geboden **304**
Transsubstantiatie **305**
Twain, Mark **307**

Universaliteit, normatieve **308**
Ussher, James **312**
Uitroeien **313**
UVRM **313**

Vagevuur **317**
Van Bendegem, Jean Paul **318**
Vanini, Giulio Cesare **319**
Verhofstadt, Dirk **321**
Vermeersch Etienne **323**
Vidal, Gore **328**
Vrouwen **329**

Weerbare democratie **331**
Wetenschap en religie, het conflict tussen **333**
Wijsheid, de Bijbel **335**
Williamson, Richard **337**
Wolford Mack **339**

Xenophanes **340**

Dankwoord **343**

Noten **345**

Personenegister **359**

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 8 13/01/16 13:18

VOORWOORD

Dit atheïstisch woordenboek is geen woordenboek met lexicale definities van begrippen zoals Van Dale's woordenboek van de Nederlandse taal. Het ligt meer in de lijn van het *Filosofisch woordenboek* (1764) van Voltaire of Anthony Graylings *Ideas that Matter* (2009). Het gaat hier, met andere woorden, om een alfabetisch gepresenteerd geheel van lemma's die met atheïsme te maken hebben. Het is in een bepaald opzicht dan ook meer een 'encylopedie' dan een woordenboek in de gebruikelijke zin.

Ten aanzien van dat 'atheïsme' past nog een nadere toelichting. We behandelen natuurlijk onderwerpen die men ook aantreft in het werk van atheïsten als Richard Dawkins, Christopher Hitchens, Bertrand Russell, Anthony Grayling, Sam Harris, Victor Stenger, Etienne Vermeersch en anderen, maar het is ook iets meer. Het *Atheïstisch Woordenboek* probeert eveneens voorlichting te geven over de sociale context waarin het atheïsme zich tegenwoordig ontwikkelt – of soms ook wel in zijn ontwikkeling wordt gefrustreerd. In vele landen is atheïsme een halsmisdaad. Daarmee zondigen de regeringen van die landen tegen artikel 18 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948 (→ UVRM) waarin duidelijk staat dat de burgers van deze wereld niet alleen een recht hebben om te geloven, maar ook een recht om niet te geloven (→ Apostasie). Dit artikel vindt echter in een aanzienlijk deel van de wereld, bijvoorbeeld in het Midden-Oosten, geen steun. Raif Badawi werd in Saoedi-Arabië tot duizend zweepslagen veroordeeld voor niet veel meer dan het maken van blogs waarin vrijheid van expres-

sie, liberalisme en de scheiding van recht en staat worden verdedigd.[1] In een land als Saoedi-Arabië geldt de sharia of het heilige islamitische recht, en daarin wordt op apostasie en blasfemie vaak de doodstraf geplaatst.

Die sharia presenteert zich met dezelfde universaliteitspretentie als de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (→ UVRM) en het is daarom ook niet helemaal vreemd, of onverwacht, dat diegenen die deze sharia universeel willen invoeren – denk aan religieus-politieke leiders als Al-Baghdadi of Ayatollah Khomeini – een gewelddadige houding aannemen tegenover zogenaamde ketters, blasfemisten en atheïsten, zowel in eigen land *als ook daarbuiten.* Met dat laatste werd de westerse wereld hardhandig geconfronteerd in de fatwa in de vorm van een doodsvonnis die door Khomeini in 1989 over de schrijver Salman Rushdie (→) werd uitgesproken. Verschillende lemma's in dit woordenboek hebben op de een of andere manier te maken met dat oordeel van Khomeini. Het is immers het meest krasse voorbeeld van religieuze intolerantie in de twintigste eeuw. Daarin, in dat ene oordeel, kristalliseert zich een wereld van problemen uit, die te maken hebben met vrijheid van gedachte, vrijheid van expressie, nationale soevereiniteit, weerbare democratie, mensenrechten en andere lemma's uit dit woordenboek.

Dat is belangrijk om te benadrukken. In die fatwa hebben we dus niet te maken met een bizar incident uit het recente verleden van Groot-Brittannië, of de verhouding van Groot-Brittannië en Iran, dat slechts historische betekenis heeft, maar met een gegeven dat nog steeds doorwerkt. De fatwa bleek geen incident maar een precedent. Talloze mensen, in het Midden-Oosten maar ook in andere delen van de wereld, worden geconfronteerd met de lange arm van religieus terroristische organisaties (zoals Al Qaida of de Islamitische Staat, ook wel Isil, Daesh of IS genoemd) en individuen ('lone wolves' die zonder in een organisatorisch verband te functioneren terroristische aanslagen plegen).

En dan is er nóg een onderwerp dat met lemma's in het *Atheïstisch Woordenboek* vertegenwoordigd is, namelijk de historische achtergronden van religieuze intolerantie tegenover andersdenkenden, zowel *religieus* andersdenkenden ('ketters') als *niet-religieus* andersdenkenden ('atheïsten' en 'blasfemisten'). De intolerantie die zich manifesteert in Khomeini's fatwa is namelijk niets nieuws. Ook de paus in Rome of de grote reformatoren (→ Luther, Maarten) waren vaandeldragers van een

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 10 13/01/16 13:18

premodern wereldbeeld met soms gewelddadige trekken. In dat premoderne wereldbeeld is voor religieuze vrijheid geen plaats. Het moderne wereldbeeld komt pas naar voren in de verlichtingsperiode en het is voor de hele wereld gecodificeerd in de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (1948) (→ UVRM), in het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (1966) en in moderne constituties, zoals de Amerikaanse constitutie, de Franse constitutie en andere modernistische verklaringen zoals het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden.

Maar voorafgaand aan de moderne tijd, en *a fortiori* voorafgaand aan de achttiende eeuwse Verlichting, vinden we vele conflicten tussen modernisme en premodernisme, ook in de westerse wereld. En het vervelende is: die conflicten lijken terug van weggeweest. De geschiedenis is weer 'in beweging gekomen'. In dit woordenboek wordt dus ook nogal wat aandacht besteed aan het premoderne wereldbeeld zoals dat volkomen dominant was voorafgaand aan de Franse Revolutie en de verlichtingsperiode. En die aandacht is, opnieuw, ingegeven door de actualiteit: we worden geconfronteerd met een 'comeback' van radicale en politieke religie. Niet een terugkeer van religie in haar meest tolerante vorm, maar in de vorm van een venijnige, intolerante variant.

Ten slotte handelen een aantal lemma's over irrationele gebruiken en visies binnen religies die tot op de dag van vandaag, ondanks al onze wetenschappelijke kennis, als 'waar' worden beschouwd en worden doorgegeven aan toekomstige generaties. Op die manier houden religies een mythisch denken in stand, waarbij ze vasthouden aan het bestaan van een bovennatuurlijke wereld naast die die we met zijn allen beleven. Deze mythische denkbeelden lijken onschuldig, soms zelfs grappig, maar ze vormen een cruciaal onderdeel van elke religie om de gelovigen in haar greep te houden. Het zijn denkbeelden die geestelijken al op vroege leeftijd aan kinderen aanleren omdat die er op dat moment nog het meest open voor staan. Ze spelen een cruciale rol in het in standhouden en bevestigen van een geloofsleer, als een soort dam tegen het kritisch wetenschappelijk denken dat de voornaamste bron vormt van afvalligheid, een toename van het secularisme en van het atheïsme.

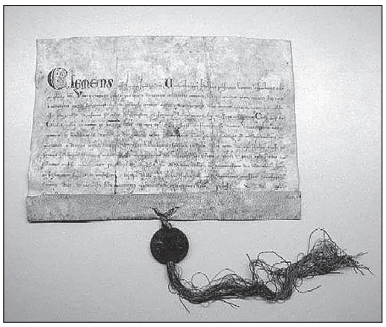
Omdat een herdruk nodig was weten wij gelukkig dat dit boek in een behoefte voorziet. Wij zijn Paul Schermers dank verschuldigd voor het corrigeren van een paar fouten.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 11 13/01/16 13:18

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 12 13/01/16 13:18

Aflaten

Rond de 11de eeuw voerde de Kerk een systeem in waardoor mensen die gezondigd hadden, en na hun dood zouden terechtkomen in het vagevuur (→), een kwijtschelding (indulgentia) of 'aflaat' op hun straftijd konden krijgen. Zo verleende paus Urbanus II tijdens het Concilie van Clermont in 1095 een volledige aflaat voor de deelnemers aan de eerste kruistocht (→ Kruistocht, eerste). Maar zondaars konden ook op andere manieren hun tijd in het vagevuur inkorten, onder meer door een geldbedrag aan de Kerk te doneren, een bedevaart te houden, gebeden op te zeggen, enzovoort. Een kerk die relikwieën bezat bezoeken, leverde eveneens aflaten op. Zo kon men met een bezoek aan de kasteelkerk van Wittenberg 1.902.202 jaar en 270 dagen aflaat verdienen (er waren ongeveer 5.000 relikwieën); in de kathedraal van Halle, die er veel meer had, kon men zelfs 39.245.120 jaar en 220 dagen aflaat verdienen.[2] Men begrijpt het toeristisch belang daarvan. In de dertiende eeuw verkocht paus Clemens IV aflaten voor de bouw van de Domkerk in Utrecht.

Oorkonde van paus Clemens IV uit 1265 ter goedkeuring van de verkoop van aflaten voor de bouw van de Domkerk in Utrecht.

Het systeem van de aflaten werd tijdens de late Middeleeuwen steeds willekeuriger en vaak ronduit misbruikt door rondtrekkende predikers, priesters, bisschoppen en zelfs de paus. Er circuleerden vervalste documenten waarin lange periodes van aflaten werden voorgespiegeld en die men tegen betaling van een grote som geld kon afkopen. Op 31 oktober 1517 klaagde Luther met zijn bekende 95 stellingen op de toegangsdeur van de dom in Wittenberg het systeem van de aflaten aan. 'Daarom wordt

een groot deel van het volk bedrogen, wanneer hun met een groots gebaar zonder onderscheid de vrijspraak van alle straf beloond wordt,' staat in stelling 26. 'Iedere christen die oprecht berouw heeft, heeft een volkomen vergeving van straf en schuld, ook zonder aflaatbrieven,' aldus stelling 36.

Op het Concilie van Trente (1545-1563) werd het aflaatsysteem grondig ingeperkt maar niet afgeschaft. Om de Sint-Pietersbasiliek in Rome in de 16de en 17de eeuw te financieren bleef men op grote schaal aflaten verkopen. In kerken hingen bordjes met de melding dat elke gelovige christen 100 dagen aflaat kon verdienen door vijf Onze Vaders en vijf Wees Gegroeten op te zeggen voor een bepaald kruisbeeld of door het aanraken van een specifiek relikwie in de kerk, waardoor men meer volk kon trekken en op die manier meer giften van bezoekers kon ontvangen.

Het tweede Vaticaans Concilie besliste dat het systeem van de aflaten moest worden herzien, wat gebeurde onder Paus Paulus VI in 1967. Hij schreef een apostolische constitutie over de aflaten onder de titel *Indulgentiarum doctrina*. In het eerste hoofdstuk stelde de paus dat 'de leer en de praktijk van de aflaten, die in de katholieke Kerk reeds vele eeuwen van kracht zijn, steunen op de goddelijke openbaring'. De aflaat is 'de kwijtschelding voor God van tijdelijke straffen ten gevolge van zonden die al vergeven zijn wat de schuld betreft' en 'de aflaat is gedeeltelijk of volledig, naargelang hij iemand geheel of gedeeltelijk verlost van de tijdelijke straffen die voor de zonde verschuldigd zijn'. Daarbij kan elke gelovige de aflaten voor zichzelf verdienen of toepassen op overledenen. Ook de Catechismus van de katholieke Kerk verwijst uitdrukkelijk naar het systeem van de aflaten. Paragraaf 1498 bepaalt dat door aflaten 'de gelovigen voor zichzelf en voor de zielen in het vagevuur vergeving van de tijdelijke zondestraffen (kunnen) verkrijgen'.[3]

Naar aanleiding van de Wereldjongerendagen in Keulen in 2005 kende paus Benedictus XVI aan de jonge deelnemers speciale aflaten toe waardoor ze konden rekenen op volledige of gedeeltelijke kwijtschelding van hun zonden voor zover ze de 'vereiste devotie aan de dag legden'.[4] In 2013 ging paus Franciscus nog een stap verder en beloofde een aflaat aan allen die hem en de Wereldjongerendag in Brazilië volgen op de sociale media zoals op Twitter (@Pontifex).[5] Eind 2014 telde de paus meer dan 8 miljoen volgers op Twitter: hij bekleedde daarmee plaats 155 op de wereldrangschikking, op ruime afstand wel van Lady Gaga op zes (met 44 miljoen volgers), Barack Obama op drie (met 55 miljoen volgers) en Katy Perry op één (met 65 miljoen volgers).

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 14 13/01/16 13:18

Verder lezen:

Aland, Kurt, *A History of Christianity,* Fortress Press, 1985.

Exalto, Drs. K., *Luthers 95 stellingen tegen de aflaat,* Willem de Zwijgerstichting, 1967.

Shaffern, Robert, *The Penitents' Treasury: Indulgences in Latin Christendom, 1175-1395*, University of Chicago Press, 2007.

Aikenhead, Thomas

Thomas Aikenhead (1676-1697) was een Schotse student geneeskunde aan de Universiteit van Edinburgh. In de bibliotheek van de universiteit las hij boeken van Descartes, Spinoza, Hobbes, Servet, John Toland en andere al dan niet vermeende atheïsten. In de herfst van 1696 werd hij door medestudenten verraden, en door de autoriteiten opgepakt en opgesloten in de gevangenis. Hij werd er tijdens een rechtszitting van beschuldigd gedurende meer dan twaalf maanden God, Jezus Christus, de Heilige Schrift en elke geopenbaarde godsdienst te vervloeken.

Vijf van zijn medestudenten verschenen als getuigen à charge. Aikenhead zou gezegd hebben dat theologie 'een mengelmoes van bedrieglijke en slecht verzonnen onzin' was en een samenraapsel van 'poëtische ficties en extravagante hersenschimmen'. Hij zou het Oude Testament een verzameling van fabels hebben genoemd en het Nieuwe Testament 'de geschiedenis van de bedrieger Christus die had leren toveren in Egypte en enkele onwetende domme vissers had verzameld'. De medestudenten vertelden ook dat Aikenhead de Drie-eenheid had verworpen, de incarnatie als tegenstrijdig had bestempeld, het pantheïsme had beleden en de schepping had ontkend. Ze verklaarden ook dat de beschuldigde Mohammed boven Christus verkoos en hoopte dat het christendom snel zou worden uitgeroeid. Tenslotte beschuldigden ze hem ervan dat hij wenste op te warmen in de hel als het koud was.

Aikenhead kon zich nauwelijks verdedigen. Op 24 december 1696 werd hij veroordeeld wegens het vervloeken van de eerste en de tweede persoon van de Heilige Drie-eenheid, en het beschimpen van de Heilige Schrift. In de ochtend van 8 januari 1697 werd hij opgehangen. Hij was 20 jaar oud en de laatste persoon die in het Verenigd Koninkrijk werd gedood wegens blasfemie. Er bestaat een *Aikenhead Award* die wordt uitgereikt door de Scottish Secular Society.

Verder lezen:

Graham, Michael F., *The Blasphemies of Thomas Aikenhead: Boundaries of Belief on the Eve of the Enlightenment,* Edinburgh University Press, 2013.

Hunter, Michael, *Atheism from the Reformation to the Enlightenment,* Oxford University Press, Oxford, 1992.

Levy, Leonard W., *Blasphemy: Verbal Offense against the Sacred from Moses to Salman Rushdie,* The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London 1993.

Al-Ma'arri, Abdul

Abdul Al-Ma'arri (973-1058) was een Syrisch-Arabische filosoof, schrijver en dichter. Hij was een uitgesproken atheïst, rationalist en scepticus die in zijn geschriften de religieuze dogma's aanviel. Hij verwierp de stelling dat de islam of een andere godsdienst de waarheid bevat. Godsdiensten waren volgens hem gewoon fabels die imams en andere geestelijke leiders gebruikten en manipuleerden om de lichtgelovige massa's op de hand te houden. 'Denk niet dat de uitspraken van de profeten waar zijn. De mensen leefden comfortabel tot zij kwamen en het leven bedierven. De heilige boeken zijn enkel nietszeggende fabels,' zo zei Al-Ma'arri.[6] Het is de rede die ons morele richtlijnen geeft en deugdzaamheid is daar belangrijk bij.

In een van zijn gedichten schreef hij ook: 'Er bestaan twee soorten bewoners van de aarde: diegenen met hersenen, maar zonder religie, en diegenen met religie, maar zonder hersenen.'[7] Hij stond niet alleen sceptisch tegenover de islam maar evenzeer tegenover het christendom en het jodendom. Er stond een standbeeld van Al-Ma'arri in Syrië, maar leden van de Al Qaida groep Al Nusra Front sloegen tijdens de burgeroorlog in Syrië in 2013 het hoofd eraf. Velen beschouwen Al-Ma'arri als de Oosterse Lucretius (→) en een voorloper van de Verlichting. Zijn visie over godsdiensten komt goed tot uiting in het volgende gedicht:

Geloof en ongeloof, allerlei verhalen doen de ronde,
De Koran, de Thora, de Evangeliën
schrijven hun wetten voor …

Leugens die iedere nieuwe generatie opnieuw
gelooft en vastlegt.
Zal er ooit een generatie komen die zichzelf onderscheidt
door de waarheid na te streven?
Er zijn twee soorten volkeren op de aarde:
zij die de rede bezitten, maar niet het geloof,
en zij die wel religie hebben maar geen rede.
Die laatst genoemde volkeren stevenen af op hun eigen desintegratie.
Alle religies dwalen.
Als men mij vraagt wat mijn doctrine is,
Die is duidelijk:
Ben ik ook niet, net als anderen,
een idioot.[8]

Het 'onthoofde' standbeeld van Abdul Al-Ma'arri in Maarat al-Nu'man in Syrië.

Verder lezen:

Al-Ma'arri, *Ruba'iyat of al-Ma'arri,* CreateSpace Independent Publishing Platform, 2012.

http://www.humanistictexts.org/al_ma'arri.htm

Alm, Niko

Niko Alm (geb. 1975) is een Oostenrijkse atheïst die acties voert tegen privileges en subsidies voor kerken. In 2008 bood hij zich bij de stadsdiensten van Wenen aan voor een rijbewijs met een foto van zichzelf waarop hij met een omgekeerd pastavergiet (voor het afgieten van gekookte pasta) op zijn hoofd staat afgebeeld. Volgens de Oostenrijkse wet mogen personen op dergelijke foto's geen hoofddeksel dragen omwille van de herkenbaarheid, tenzij het om expliciet religieuze redenen gaat. Moslimmeisjes mogen dus wel een hoofddoek dragen en joden een keppeltje.

Alm beweerde dat hij dat pastavergiet moest dragen vanwege zijn (zogenaamd) geloof in het Vliegend Spaghettimonster wat de kern is van zijn 'religie', het pastafarianisme. Waar komt dat geloof vandaan? Toen de regionale overheid in de Amerikaanse staat Kansas besloot om op publieke scholen in de lessen biologie naast de evolutietheorie ook Intelligent Design te onderwijzen, schreef de Amerikaanse fysicastudent Bobby Henderson (geb. 1979) een brief naar de Kansas Board of Education. Daarin eiste hij dat naast het christelijke scheppingsverhaal ook les zou worden gegeven over Het Vliegend Spaghettimonster. Waarom zouden het heelal en de mens niet geschapen zijn door Het Vliegend Spaghettimonster, zo vroeg hij zich af? De volgelingen noemen zich 'pastafari', naar het vergiet waarmee men spaghetti afgiet, of spagnost, een samentrekking van spaghetti en agnost, en dragen soms een piratenpak.

In 2010 verscheen de bijbel van de pastafari, *The Loose Canon, the Holy Book of the Church of the Flying Spaghetti Monster*, dat een reeks geloofspunten bevat zoals het feit dat mensen vrij zijn van religieuze plichten en beperkingen, dat vrijdag een religieuze feestdag is en dat Bobby Henderson de profeet van dit geloof is. Het boek voorziet ook in een Evangelie met acht 'Liever-nieten' als tegengewicht voor de christelijke Tien Geboden. De zesde 'Liever niet'-richtlijn luidt als volgt: '*Ik heb echt liever niet dat je…* kerken/moskeeën/tempels bouwt van multimiljoenen euro's voor mijn noodelige goedheid, wanneer het geld beter besteed kan worden aan bestrijding van armoede en ziekte, aan leven in vrede, liefhebben met passie en het goedkoper maken van breedbandkabel. Ik mag dan een alleswetend complex wezen zijn, maar ik hou van de simpele dingen in het leven. Ik kan het weten, ik *ben* de Schepper.'

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 18 13/01/16 13:18

Het rijbewijs van Niko Alm met zijn foto waarop hij een omgekeerd pastavergiet draagt.

Intussen werd Niko Alm psychisch onderzocht maar hij bleek volkomen normaal te zijn. Na drie jaar kreeg hij zijn rijbewijs mét de bewuste foto.[9] Hij verklaarde dat zijn godsdienst, de aanbidding van het Vliegend Spaghettimonster, nu officieel erkend werd door de staat Oostenrijk en in zekere zin is dat ook zo. Maar daarmee legde hij de absurditeit van elke godsdienst bloot, en beklemtoonde het recht om ermee te spotten. Intussen kreeg Niko Alm navolging van de Tsjech Lukas Novy die in juli 2013 ook toestemming kreeg om een pasfoto te gebruiken waarop hij met een omgekeerd pastavergiet staat.[10]

Verder lezen:

Henderson, Bobby, *The Gospel of the Flying Spaghetti Monster*, Harper-Collins Entertainment, 2006.

Amir, Yigal

Yigal Amir (geb. 1970) vermoordde op 4 november 1995 de Israëlische premier Yitzhak Rabin. Die laatste had in 1992 opnieuw onderhandelingen opgestart met de Palestijnse PLO van Yasser Arafat met het oog op een vreedzame oplossing tussen Israël en de Palestijnen. Die onderhandelingen mondden uit in de Oslo-akkoorden die op 13 september 1993

werden ondertekend in Washington in aanwezigheid van de Amerikaanse president Bill Clinton. Deze akkoorden leidden in september 1995 tot zelfbestuur van de Palestijnen in Bethlehem, Hebron, Nablus en honderden andere plaatsen.

Dat vredesproces werd echter niet door alle joden aanvaard. Binnen orthodoxe kringen werd Rabin, die in 1994 samen met Yasser Arafat en Shimon Peres de Nobelprijs voor de Vrede won, beschouwd als een landverrader die een gevaar vormde voor het voortbestaan van Israël. Rabin werd eerst in een religieus ritueel, dat als de *din rodef* bekend staat, 'vervloekt' door radicale rabbi's. Rabbi Shmuel Dvir, een onderwijzer in de Har Etzion Yeshiva, hield zijn studenten enkele jaren voor de moord al voor dat het moreel verantwoord zou zijn Rabin te vermoorden onder verwijzing naar de *din rodef.* Dat is een religieuze verplichting om een jood te doden wanneer deze de eigendommen of het leven van andere joden in gevaar brengt. Rabin werd ook officieel *rodef* verklaard door de *International Rabbinical Coalition for Israël,* een organisatie van orthodoxe rabbi's. Dat gaat gepaard met een bizar ritueel dat aan de moord vooraf ging: de zogenaamde *pulsa denura,* een soort oproep om iemand te doden tijdens een religieuze bijeenkomst.

Yigal Amir

Op de avond van Yom Kippur in 1995 vergaderden rabbi's bij de oprijlaan van het huis van Rabin en reciteerden daar formules die bij de *pulsa de-nura* horen. De leider van de groep reciteerde: 'Ik lever hem aan u uit, engel der wraak en woede, Jitzak, de zoon van Rosa Rabin, opdat u hem en zijn geest moge verstikken, en hem bedlegerig zult maken en zijn rijkdom op zult laten drogen en zijn gedachten zult bezoedelen en zijn geest zult vernietigen zodat hij snel achteruit gaat totdat hij zijn dood vindt.' Het ging hier dus om het uitspreken van een soort van 'vloek'. Er wordt dan bij kaarslicht op een *shofar* (de hoorn van een ram) geblazen onder het uitspreken van bezweringsformules uit het boek *Deuteronomium* (*Deuteronomium* 11:26-29). De relevante passage uit *Deuteronomium* is: 'Besef goed, vandaag stel ik u voor de keuze tussen zegen en vloek.

Zegen, als u gehoorzaam bent aan de geboden van de Heer, uw God, zoals ik ze u vandaag voorhoud. Vloek, als u zijn geboden niet gehoorzaamt en afwijkt van de weg die ik u vandaag wijs en achter andere goden aan loopt die u eerst niet kende.'

Yigal Amir studeerde rechten aan de Bar-Illan-universiteit waar hij demonstraties tegen de Oslo-akkoorden organiseerde. Hij gaf gehoor aan de oproep tot moord op Rabin op basis van de bijbelse tekst. Op het einde van een vredesdemonstratie in Tel Aviv kon Amir tot dichtbij de premier komen en schoot driemaal. Rabin werd getroffen in het hart en was dood. Amir werd veroordeeld tot levenslang maar telt nog heel wat sympathisanten die hem blijven vieren als een held.

Verder lezen:

Elizur, Yuval, and Malkin, Lawrence, *The War Within: Israel's Ultra-Orthodox Threat to Democracy and the Nation,* Overlook Duckworth, New York and London 2013.

Karpin, Michael & Friedman, Ina, *Murder in the name of God: the plot to kill Yitzhak Rabin,* Granta Books, 1999.

Ammonieten

De God Moloch was een semitische god die rond de zeventiende eeuw voor onze tijdsrekening werd vereerd en bekend stond om zijn enorme wreedheid. Hij werd vereerd in de buurt van Jeruzalem en kreeg ook mensenoffers. De vereerders van Moloch lieten hun kinderen verbranden of door vuur lopen om te laten zien hoe toegewijd zij waren aan de wrede god. Ouders die weigerden hun kinderen hiervoor af te staan, werden zelf gedood.

Moloch werd vereerd door een volk dat bekend staat als de Ammonieten. Hij wordt afgebeeld met het hoofd van een stier en uitgestrekte armen die de kinderen in ontvangst nemen. In *Levicitus* 20:2 valt te lezen wat de Heer aan Mozes opdraagt dat gedaan moet worden met mensen die hun kinderen aan Moloch offeren. 'De Heer zei tegen Mozes: "Zeg tegen de Israëlieten: Wanneer een Israëliet of een vreemdeling die in Israël woont een van zijn kinderen aan Moloch offert, moet hij ter dood gebracht worden; het volk moet hem stenigen."' Moloch wordt ook

genoemd in het boek 1 *Koningen* 5:7 waar wordt gesteld dat één van de gronden voor Salomo's ontrouw (→ Salomo) was dat hij in de buurt van Jeruzalem een offerplaats liet maken ter ere van Moloch, 'de gruwelijke god van de Ammonieten'. Verder had Salomo een aantal Ammonietische vrouwen. Die vreemde vrouwen verleidden Salomo tot aanbidding van de Ammonietische goden (1 Kon. 11:57)

Moloch, god van de Ammonieten.

De Ammonieten voerden vele oorlogen met de Israëlieten. In de 10de eeuw leden ze een grote nederlaag tegen koning David, die hen vervolgens in werkkampen opsloot. Later gingen zij op in het Romeinse Rijk. In het Oude Testament vinden we de namen van vele andere volkeren die nu niet meer bestaan, omdat zij zijn opgegaan in andere volkeren. Het volk van Israël bestaat nog wel. Het zou interessant zijn je voor te stellen dat de Ammonieten wél de tand des tijds zouden hebben doorstaan. En dat zij in de 21ste eeuw nog steeds elementen van hun merkwaardige godsdienstigheid zouden hebben behouden. Wat nu volgt is fantasie maar ze leert ons toch iets over de tijd waarin we leven.

Ammonieten hebben door de eeuwen heen hun groep bij elkaar weten te houden, terwijl in de loop der tijd vele andere volkeren verloren zijn gegaan. Ze denken dat hun overleving ermee te maken heeft dat zij altijd heel strikt hebben vastgehouden aan de richtlijnen van hun god Moloch. Die schrijft voor dat bij kinderen op de derde dag na de geboorte een oorlel moet worden afgesneden en een A op hun voorhoofd getatoeëerd. Zo ziet iedereen dat die kinderen tot de Ammonietische godsdienst behoren. Ook kennen de Ammonieten curieuze spijswetten die hen verbieden bepaalde dieren te eten. En de dieren die zij wel mogen eten moeten op rituele wijze worden geslacht. Dat wil zeggen: de dieren mogen niet, zoals de Nederlandse en de Belgische wet voorschrijven, worden verdoofd voorafgaand aan de slacht, want dat zou het vlees 'onrein' maken, beweren de Ammonietische schriftgeleerden. Zo staat dat ook in hun heilig boek.

Al deze vreemde zeden en gewoonten worden overigens getolereerd in moderne samenlevingen. Die kennen 'godsdienstvrijheid' tenslotte. De Ammonieten mogen hun kinderen dus een beetje verminken, zij mogen hun kinderen in isolement van de gemeenschap opvoeden en voor hen wordt ook een uitzondering gemaakt op de dieren- en welzijnswet die een diervriendelijke wijze van de slacht voorschrijft.

Op één punt bestaat echter heftig verzet tegen sommige Ammonieten. De radicale Ammonieten (niet de gehele gemeenschap, gelukkig) vinden ook dat hun god, Moloch, niet mag worden afgebeeld en ook niet bekritiseerd. Niet door niet-Ammonieten en ook niet door opstandige critici binnen het Ammonietische geloof zelf. Op kritiek en op het afbeelden van Moloch staat de doodstraf. Liefst door de overheden natuurlijk, wat ook gebeurt in de landen waar de Ammonietische godsdienst tot staatsgodsdienst is verklaard. Maar de Ammonieten vinden ook dat waar zij een minderheid vormen, de overheden in die landen niettemin moeten respecteren dat hun god niet wordt 'getart'. Elke afbeelding, elke kritiek, noemen zij 'zinloos beledigen', 'niet respectvol' of 'godslastering'. Gebeurt dat wel, zeggen sommige radicale Ammonieten, dan is geweld tegen deze provocateurs geboden.

In de niet-Ammonietische landen (Europa, onder andere) bestaat nu een heftige discussie over de vraag of ook dit gebruik van de Ammonieten moet worden gerespecteerd. Sommigen zeggen dat de Ammonietische godsdienst op voet van gelijkheid moet worden behandeld met andere godsdiensten. Als de goden van de christenen, de joden, de hindoes en van anderszins gelovigen mogen worden bekritiseerd, zelfs op satirische wijze, dan ook Moloch. Maar sommige stemmen in het publiek debat, en vooral bestuurders, achten dat een 'provocatie', 'zinloos beledigen' en de 'dialoog niet zoekend'. De Ammonietische godsdienst schrijft nu eenmaal voor dat Moloch niet bekritiseerd of afgebeeld mag worden. Dat kun je fijn vinden of niet, maar het is hun religie. 'Gelijke behandeling' van alle godsdiensten is *de facto* ongelijke behandeling, want Moloch schrijft andere dingen voor. Hij heeft nu eenmaal langere tenen dan Jahweh of Jehova. In een 'tolerante samenleving', zeggen sommige bestuurders die vinden dat je begrip moet hebben voor de Ammonieten, moet je dus Moloch niet met dezelfde maat meten als Jehova.

Deze bestuurders combineren dit begrip vaak met kritische opmerkingen over de eigen cultuur, de cultuur van Europa. We moeten niet

proberen om anderen met harde tucht te dwingen ook onder het juk van de Verlichting door te gaan. De secretaris-generaal van de Verenigde Naties heeft inmiddels verklaard kritiek op alle godsdiensten 'mogelijk te achten', maar dat de Ammonieten een beetje moeten worden gespaard. Hun gevoeligheid voor kritiek op Moloch 'behoort nu eenmaal tot hun cultuur'. Het past ons daar 'respect voor te hebben'.

De critici van Moloch en van radicale Ammonietische praktijken die in feite neerkomen op kindermishandeling blijven dat onbevredigend vinden. Zo verandert er nooit iets. Je moet juist kwalijke praktijken kritiseren, waar zij ook voorkomen, zeggen zij. Geen kritiek uiten op Moloch moedigt de meest fanatieke Ammonieten aan om door te gaan met hun kwalijke praktijken. Die hebben dan succes met hun taboe op kritiek. De discussie loopt hoog op. De critici van Moloch krijgen het verwijt dat zij 'racisten' zijn. Zij willen de Ammonieten alleen maar pesten omdat het Ammonieten zijn, wordt gezegd. Bovendien, de Ammonieten zijn een kwetsbare minderheid. Maar de critici antwoorden dat het daar helemaal niets mee te maken heeft. Zij bekritiseren de Ammonieten niet vanwege hun ras of hun etnische afkomst, maar alleen op het punt dat sommige hele radicale Ammonieten er radicale ideeën op nahouden, en dat als men die laat zegevieren men een slechte democraat is. Men verdedigt dan immers de democratie niet. En een echte democraat moet gaan staan voor democratische principes, zoals het recht op kritiek (→ Democratie, weerbare).

Ook door het 'kwetsbare minderheids-argument' worden de critici van de radicale Ammonieten niet overtuigd. Wat is nu de meest kwetsbare groep? Dat zijn toch die kinderen die zonder oorlel en met een A op hun voorhoofd door het leven moeten? Die oorlel groeit niet meer aan, ook niet nadat die kinderen hebben leren inzien dat het Ammonietisme hen niets te bieden heeft. En zo'n A op je voorhoofd was je er ook niet zomaar af. Het grootste probleem is echter het geweld dat radicale Ammonieten plegen.

De bestuurders zeggen tegen de critici dat de overgrote meerderheid van de Ammonieten helemaal niet zulke problemen hebben met kritiek op Moloch. Je mag niet generaliseren over alle Ammonieten. Maar de critici van Moloch antwoorden dat zij dat helemaal niet doen. Het gaat hen slechts om de kleine groep radicale en gewelddadige Ammonieten, die het niet voor het zeggen moeten krijgen.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 24 13/01/16 13:18

Deze discussie ging jaren door. Toen er nog maar weinig geweld werd gepleegd door de radicale Ammonieten, hadden de critici van de Ammonitische godsdienst het zwaar. De meeste mensen vroegen zich af waar zij het over hadden. Die 'paar moorden' die werden gepleegd, die hadden 'niets te maken' met het (radicaal) Ammonietisch gedachtegoed, was de algemene mening. Was het niet allemaal onze eigen schuld? Lag het niet aan de discriminatie, het racisme, het koloniale verleden, de omstandigheden, de slechte scholing – alles, zolang maar niet de cultuur van de radicale Ammonieten als oorzaak van het kwaad werd aanwezen? Maar ironisch genoeg, door dat gebrek aan kritiek op het radicaal Ammonietisme werd het radicaal-Ammonietisme steeds sterker, en ging men steeds gewelddadiger acties plegen. De radicaal-Ammonieten achtten zichzelf onoverwinnelijk. Moloch stond immers aan hun zijde! Ook niet-Ammonieten die hun praktijken kritiseerden, werd soms een oorlel afgesneden of een A op het voorhoofd getatoeëerd. En niet alleen dat, men offerde soms ook wat critici van het radicaal Ammonietisme aan Moloch. Zo werden er mensen onthoofd en afgeslacht die Moloch hadden bekritiseerd en ook in westerse landen hielden voormalige critici van Moloch zich zó gedeisd dat de stilte pijnlijk voelbaar werd.

En toen, toen pas, ging het tij langzaam veranderen voor de critici van het radicaal-Ammonietisme. Diegenen die kritiek op Moloch aanvankelijk alleen maar 'provocatie' en 'zinloos' noemden, achtten het nu 'toch wel nodig'. Zij waren daar ook eigenlijk helemaal nooit tegen geweest. Het ging hen alleen maar om de toon, zeiden die critische critici van de critici van het radicaal-Ammonitisme (→ Uitroeien). Toen het eindelijk mogelijk was om op een gewone manier radicaal Ammonietisme te bespreken, ging het steeds beter met zowel de Ammonieten als ook de niet-Ammonieten. De lucht klaarde op in het land. Het radicaal Ammonietisme werd geïsoleerd en afgewezen – door iedereen. Alleen wel jammer dat er eerst zoveel mensen moesten sterven voordat de politiek correcte elite die van kritiek op het radicaal-Ammonietisme niet wilde weten tot bezinning kwam.

Verder lezen:

Metzger, Bruce M., & Coogan, Michael D., *The Oxford Guide to Ideas & Issues of the Bible,* Oxford University Press, Oxford 2001.

Seibert, Eric A., *The Violence of Scripture: Overcoming the Old Testament's Troubling Legacy,* Fortress Press, Minneapolis 2012.

Snijders, L.A., *Groot Bijbels Woordenboek,* Uitgeverij Just Publishers, Hilversum 2008.

Werleman, C.J., *God Hates You, Hate him Back: Making Sense of the Bible*, Dangerous Little Books, Great Britain 2009.

Anthierens, Johan

Johan Anthierens (1937-2000) was een Vlaamse journalist, schrijver en satiricus. Hij presenteerde enkele televisieprogramma's, schreef jarenlang sarcastische columns voor het weekblad *Knack* en richtte in 1982 zijn eigen satirisch weekblad *De Zwijger* op, een soort Vlaamse tegenhanger van het Franse blad *Le Canard Enchaîné*. Met zijn scherpe pen keerde hij zich genadeloos tegen machtige instellingen zoals de politieke partijen, de regeringen, het koningshuis, de katholieke Kerk en andere religieuze organisaties. Anthierens kreeg al snel de bijnaam van 'enfant terrible' van de Vlaamse pers. Hij stierf in 2000 aan de gevolgen van lymfeklierkanker, de ziekte van Hodgkin.

Johan Anthierens

Na een bezoek aan Jeruzalem schreef hij in Knack van 11 april 1979 het volgende: 'Je kunt God overal ontmoeten, maar in Jeruzalem heeft hij op adressen gewoond. Zijn verleden is er tastbaar, alle wegen zijn kruiswegen en aan kruispunten ontbreekt het evenmin. Je gaat er naar de kerk, naar de tempel, de moskee en de synagoog, je wordt er met de Bijbel, de Koran en de Thora om de oren geslagen. Alles is hier doordesemd van religie en rancune, Jeruzalem is heilig en unheimlich tegelijk. Christenen en islamieten ervaren met lede blik hoe de kinderen van Juda deze overgevoelige plek hebben ingepalmd en die gang van de geschiedenis met de loop van vuurwapens begeleiden.'[11]

Van 16 tot 21 mei 1985 bracht paus Johannes Paulus II een bezoek aan België. Het inspireerde Anthierens tot een uitvoerig en kritisch opiniestuk over de macht van de paus en van het Vaticaan. Hij had het vooral gemunt op de rijkdom van de katholieke Kerk. 'Het blijft schatten naar de taille van het Roomse gouden kalf; er is nauwelijks iets bekend van de geldsluizen die de verschillende Vaticaanse instituten manipuleren, maar elke waarnemer stuit op een netwerk van fortuinlijke aderen in de rots van Sint-Pieter. Bij de huidige vertegenwoordiger van het hiernamaals zou ik geen tweedehandse pausmobiel kopen, vooral niet met in het achterhoofd de actieve Vaticaanse Banco Ambrosiano waar de maffia safe zit. De bank van God springt nogal lichtzinnig om met zijn aandeelhouders die hun zilverlingen-bestaan beklinken onder een Londense brug, zoals Roberto Calvi in 1982, of die – in pure Borgiaanse stijl – een beker vergiftigde koffie worden voorgezet. Die laatste attentie overkwam Michele Sindona, de financiële biechtvader van het Vaticaan, in maart 1986.'[12]

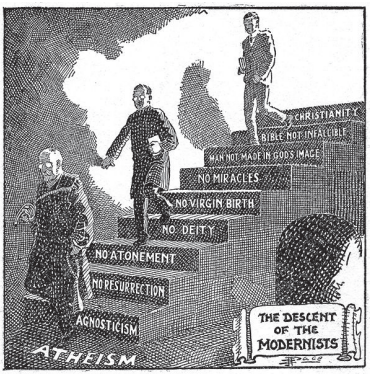
Na het pausbezoek schreef Anthierens nog een beklijvend stukje over de pausgekte die door de strot van alle Belgen, gelovigen en niet-gelovigen werd geduwd. 'Pausonvriendelijke oprispingen in 1985 werden professioneel onderdrukt, publieke tekens van ongenoegen over het bezoek waren niet toegestaan. Grafische pausprotesten werden weggehaald, in beslag genomen, de initiatiefnemers ervan beboet. Anderzijds stonden antichristenen in de bank en bij de bakker en de slager oog in oog met levensgrote pausposters. De gepatenteerde onkerkelijken wisselden geld, kochten croissants en betrokken frikadel onder een vierkleurenglimlach van hun spirituele kwelduivel. Na het incident met Gods Zoon nu de grote verzoening tussen kooplieden en tempels, een toenadering tussen toonbanken en altaars, het geloof dat bergen verzet.'[13] Anthierens verwoordde hiermee, op geheel eigen wijze, de mening van veel ongelovigen die het staatsbezoek lijdzaam moesten ondergaan.

Verder lezen:

Anthierens, Johan, *Het Belgisch doemdenken. Smaadschrift*, Kritak, 1986.
Anthierens, Johan, *Ooggetuige. Niemands meester, niemands knecht*, Van Halewyck, 2005.

Antimodernisten-eed

Pius X (1903-1914) verplichtte op 1 september 1910 alle priesters, kanunniken, oversten en docenten van kloosterordes, medewerkers in een bisschoppelijke curie en in de pauselijke curie om de antimodernisten-eed af te leggen.

'Het verval van de modernisten'. Cartoon van E. J. Pace, die voor het eerst verscheen in het boek *Seven Questions in Dispute* van William Jennings Bryan in 1924.

De tekst luidde als volgt: 'Ik, N.N., omarm en aanvaard stellig alles wat tezamen en afzonderlijk door het foutloze Leergezag van de Kerk bepaald, uitgesproken en verklaard is, in het bijzonder die leerstellingen die zich rechtstreeks verzetten tegen de dwalingen van deze tijd. Ten eerste belijd ik dat God, begin en einddoel van alle dingen, met zekerheid gekend kan worden en Zijn bestaan kan bewezen worden door middel van het natuurlijke licht van de rede, "vanuit de dingen die gemaakt zijn geworden", dit is vanuit de zichtbare werken van de schepping, zoals een oorzaak zeker gekend is door zijn effecten. Ten tweede erken ik en stem ik in met de externe argumenten voor de openbaring, d.i. de goddelijke feiten, in het bijzonder wonderen en voorspellingen als zijnde de meeste zekere tekenen van de goddelijke oorsprong van de christelijke godsdienst en ik houd mij eraan dat deze volmaakt aangepast zijn aan het inzicht van elke tijd en van elke mens, met inbegrip van deze tijd. Ten derde geloof ik ook vast dat de Kerk, bewaarder en lerares van het geopenbaarde woord, door de ware en historische Christus zelf, toen Hij bij ons verbleef, rechtstreeks en dadelijk gesticht is geworden en dat dezelfde Kerk gegrondvest werd op Petrus, de prins van de apostolische hiërarchie en op zijn opvolgers doorheen alle tijden. Ten vierde aanvaard ik oprecht dezelfde geloofsleer in dezelfde zin en met altijd dezelfde betekenis zoals deze aan ons is overgeleverd geworden vanaf de apostelen tot aan de rechtgelovige Vaders; en dus verwerp ik volledig de ketterse notie van de evolutie van het dogma, volgens de welke deze van de éne zin in de andere zin overgaan, onderscheiden van

dat wat de Kerk vroeger leerde. Zo ook veroordeel ik elke dwaling waardoor, in plaats van de goddelijke geloofsschat, door Christus overgeleverd aan Zijn Bruid, de Kerk en door haar getrouw te bewaren, een filosofische uitvinding of een schepping van het menselijk bewustzijn geplaatst wordt die het menselijk pogen geleidelijk verfijnd heeft en in de toekomst door middel van oneindige vooruitgang zich zal vervolmaken. Ten vijfde houd ik ten zeerste vast aan en belijd ik oprecht dat het geloof niet een blind religieus gevoelen is dat vanuit het verborgen onderbewustzijn opkomt en onder druk van het hart en wil moreel gevormd wordt maar dat het geloof een werkelijke instemming van het verstand met de uitwendige waarheid is, aanvaard vanuit het horen; en waardoor wij geloven dat waar is al wat gesproken, betuigd en geopenbaard is geworden door de persoonlijke God, onze Schepper en Heer, op het gezag van God, de Volmaakte Waarheid. Tevens, met gepaste eerbied onderwerp ik mij en houd ik met geheel mijn ziel vast aan alle veroordelingen, verklaringen en richtlijnen, vervat in de encycliek *Pascendi* en het decreet *Lamentabili*, vooral betreffende wat men noemt 'de geschiedenis van de dogma's'. Bovendien verwerp ik de mening van diegenen die stellen dat iemand die onderwijst in de geschiedenis van de theologie of erover schrijft eerst de voorgevormde begrippen naast zich neer moet leggen over de bovennatuurlijke oorsprong van de katholieke traditie of over de goddelijke bijstand, beloofd voor het altijddurend bewaren van elke, geopenbaarde waarheid; of dat de geschriften van de Vaders enkel dienen geïnterpreteerd te worden door middel van de principes van de wetenschap, afgezonderd van enig welke gewijde autoriteit en met dezelfde vrijheid van oordelen waarmee men gewoonlijke profane monumenten onderzoekt. Tot slot belijd ik dat ik in het algemeen absoluut ver sta van de dwalingen van de modernisten die stellen dat er in de gewijde traditie niets goddelijks is; of die – wat nog veel erger is – dit toegeven in pantheïstische zin, zodanig dat er niets overblijft dan een simpel feit zoals de gewone feiten van de geschiedenis, nl. dat een school, begonnen door Christus en zijn Apostelen, door de energie, sluwheid en vermogens van mensen in de volgende eeuwen is voortgezet geworden. Daarom houd ik ten stelligste vast aan en zal ik tot mijn laatste adem vasthouden aan het geloof van de Vaders over het zekere charisma van de waarheid, het welke is, was en altijd zal verblijven in de opvolging van het episcopaat sinds de apostelen. En dit mag niet zo verstaan worden

opdat men kan vasthouden aan wat beter en meer geschikt lijkt voor de cultuur van een bepaald tijdperk maar veeleer opdat men nooit iets anders zou geloven of begrijpen dan de absolute en onveranderlijke waarheid, verkondigd vanaf den beginne door de apostelen. Dit alles beloof ik getrouw, geheel en oprecht te bewaren en het ongeschonden te bewaken en nooit ervan af te wijken, hetzij in het onderricht, hetzij in woord of geschrift. Dit beloof ik, dit zweer ik, zo waarlijk helpe mij God en zijn Heilige Evangelies.'

De eed was een rechtstreekse aanval op de Verlichtingswaarden en het streven van liberalen en socialisten naar de emancipatie van de mens. Pius X werd in 1954 heilig verklaard.

Verder lezen:

Mioni, Anthony, *Popes Against Modern Errors: 16 Famous Papal Documents*, TAN Books, 1999.

Rosa, Peter de, *Vicars of Christ,* Corgi Books, London 1988.

Apostasie

Apostasie is afval van geloof. Een apostaat is iets anders dan een ketter. Een apostaat is iemand die eens geloofde maar daarmee is opgehouden. Een ketter is iemand die een geloofspositie hooghoudt die door de orthodoxen als verwerpelijk wordt gezien. In de Koran (3:86-91) wordt apostasie (*ridda* in de islam) afwezen, net als in het Oude Testament (*Deuteronomium* 13:6-13, → Machiavellisme bij bestraffing van godslastering). Apostasie lijkt vooral een groot probleem in de monotheïstische godsdiensten.

Volgens de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is apostasie een mensenrecht. Artikel 18 UVRM (→) luidt namelijk als volgt 'Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; *dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen,* alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing, door eredienst en de inachtneming van de geboden en voorschriften' *(cursivering toegevoegd, red.).*

© Chip Bok. Bokbluster.com

Een essentieel onderdeel van deze tekst is: 'dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen'. Dat betekent dat de Verenigde Naties in 1948 consensus wist te bereiken over de vrijheid voor het dissidente individu om van het ene geloof op het andere geloof over te stappen. Tot die vrijheid wordt ook gerekend dat men helemaal van elk religieus geloof afstand mag nemen. Dit individuele recht staat op gespannen voet met het binnen religieuze tradities bestaande taboe op (en ook de criminalisering van) 'geloofsafval' of 'apostasie'. Wie van geloof A overgaat op geloof B wordt door de gelovigen van geloof A vaak beschouwd als 'apostaat'. Met name in islamitische landen kan men hiervoor de doodstraf krijgen (bijvoorbeeld in Saoedi-Arabië).

Een zaak die wereldwijd de aandacht trok was die van Abdul Rahman (geb. 1965). Abdul Rahman was Afghaans staatsburger toen hij in februari 2006 ter dood dreigde te worden veroordeeld omdat hij zich van de islam tot het christendom had bekeerd.[14] Vele landen oefenden druk uit op de Afghaanse regering om Abdul Rahman niet te laten executeren en uiteindelijk werd hem de mogelijkheid geboden naar Italië te gaan, waar

hij asiel kreeg. De zaak bracht ook aan het licht dat hoewel de Taliban niet meer de officiële staatsmacht vertegenwoordigt in Afghanistan, de Afghaanse constitutie en overige wetgeving van dat land verre van ideaal is. Zo verschaft de Afghaanse constitutie een zekere mate van geloofsvrijheid, maar aan de andere kant schrijft de Hanafitische islamitische rechtsleer voor dat apostaten ter dood moeten worden gebracht.

De basis van het apostasieverbod gaat echter veel verder terug dan op de islamitische rechtsscholen. Men vindt het in de oudste van de drie monotheïstische godsdiensten, het jodendom, als volgt verwoord in *Deuteronomium* 13:7-12: 'Wanneer iemand – uw volle broer, uw zoon of uw dochter, of de vrouw die u bemint, of uw beste vriend – u in het geheim probeert over te halen om andere goden te dienen, goden die u nog niet kende en ook uw voorouders niet, goden van de naburige volken, vlakbij of ver weg of waar ook ter wereld, luister dan niet naar zo iemand en geef niet toe; wees onverbiddelijk, heb geen medelijden met hem en houd hem niet de hand boven het hoofd. U moet hem ter dood brengen; samen met uw volksgenoten moet u hem stenigen tot de dood erop volgt, en zelf moet u de eerste steen werpen. Dat is zijn straf, want hij heeft geprobeerd u te vervreemden van de HEER, uw God, die u uit de slavernij in Egypte heeft bevrijd. Het hele volk van Israël moet daardoor worden afgeschrikt, zodat dergelijke wandaden zich niet herhalen'.

Verder lezen:

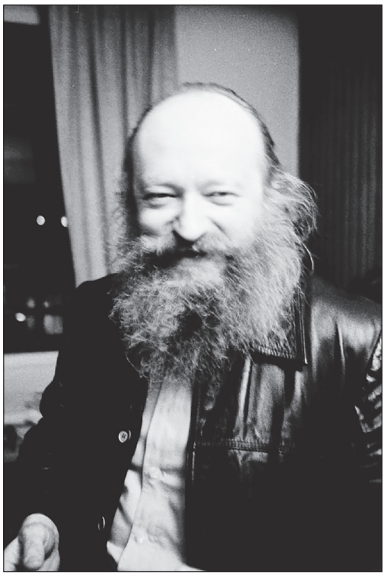
Harris, Sam, *Letter to a Christian Nation,* Alfred A. Knopf, New York 2006.

Ibn Warraq, *Leaving Islam: Apostates Speak Out,* Prometheus Books, Amherst, New York, 2003, in het Nederlands vertaald als: *Weg uit de Islam: Getuigenissen van afvalligen,* met een inleiding van Afshin Ellian.

Apostel, Leo

Leo Apostel (1925-1995) was een Vlaamse filosoof die logica en wijsbegeerte doceerde aan de Universiteit van Gent. Hij studeerde bij de Duitse filosoof Rudolf Carnap en de Zwitserse psycholoog Jean Piaget. Apostel was een vrijmetselaar en publiceerde boeken zoals *Vrijmetselarij, een wijsgerige benadering* (1992) en *Atheïstische spiritualiteit* (1998).

In het laatste boek bestreed Apostel de breed aanvaarde gedachte dat spiritualiteit uitsluitend zou thuishoren bij religie en dat atheïsme daar niets mee te maken zou hebben, maar het gaat dan wel over een spiritualiteit die niet verwijst naar God. Die niet-theïstische spiritualiteit kenmerkt zich door een vorm van zelfoverstijging, maar zonder transcendentie. Apostel had het dan over zelfoverstijging in de natuur en al het zijnde. Atheïsten kunnen naast hun kritisch rationalisme en wetenschappelijke instelling ook een diepere binding voelen. Apostel beoefende regelmatig zenmeditatie en vormen van yoga.

Leo Apostel

In zijn boek *Atheïstische spiritualiteit* dat postuum verscheen in 1998, wijst Apostel erop dat een niet-theïstische spiritualiteit steeds een persoonlijk gebeuren betreft en dit in tegenstelling tot rituelen, geloofsbelijdenissen, kerken en theologieën die collectief van aard zijn. 'Laten we ons voor kortere of langere tijd volledig onbeweeglijk houden, in een evenwichtige houding, en ons onthouden van spreken, kijken of luisteren. In ons zullen natuurlijk allerlei gedachten, beelden en gevoelens elkaar opvolgen. Laten we ons ook onthouden van elk instemmen met zowel als verwerpen van wat er in ons gebeurt. Het kan zijn dat voor een kortere of langere tijd stilte heerst, ook in ons. Maar belangrijk is dat niet. Wezenlijk is de onthouding van "ja" zowel als van "neen", het volstrekt "niet tussenkomen", het "laten gaan", het "loslaten". We gedragen ons alsof we geen voorkeuren hebben, zolang we in die innerlijke houding volharden. Maar we blijven scherp aandachtig, zij het ook totaal niet selectief.'[15] Apostel omschrijft die toestand als een zuiver ego-loos bewustzijn. Het is een bewust 'zijn'. Hij heeft het ook over een 'atheïstische zingeving'.

Apostel schrijft ook dat het uitbouwen van de essentiële componenten van een atheïstische spiritualiteit belangrijker is dan bijvoorbeeld de strijd tegen de zogenaamde 'kerk' als machtsapparaat. 'Deze positieve

opdracht moet zowel van binnen uit (innerlijk) als van buiten uit (sociaal) doorgevoerd worden. We hebben niets aan wederzijdse verachting tussen theïsten en atheïsten: niemand heeft de oplossing. Zowel geloof als ongeloof staan tegenover een onbeheerste, onbegrepen, half waanzinnige en toch schone wereld.'[16]

Verder lezen:

Apostel, Leo, *Atheïstische spiritualiteit*, VUB Press, Brussel 1998.

Aquino, Thomas van

Een tweede belangrijke kerkvader (naast Augustinus) is Thomas van Aquino (1225-1274). Thomas werd op het slot Roccasecca bij Aquino (Napels) geboren. Hij ontwikkelde een filosofie die in 1879 tot de officiële filosofie van de katholieke Kerk werd verklaard.

Thomas geeft in zijn *Summa Theologiae* (Artikel 3 van Questio 11) het volgende commentaar op ketterij. Hij schrijft dat de ketters *van de Kerk* moeten worden afgescheiden door middel van excommunicatie, maar dat is niet genoeg. Zij moeten ook *van de wereld* worden afgescheiden door de dood. De reden daarvoor is dat het een veel ernstiger zaak is om het geloof te corrumperen, waardoor de ziel wordt verlicht, dan het is om geld te vervalsen waardoor alleen het tijdelijke leven wordt ontregeld. De ketters moeten daarom onverwijld door de statelijke overheid ter dood worden gebracht.

Deze passage wordt door hedendaagse gelovigen, in het bijzonder katholieken, als compromitterend ervaren. Het is iets dat de reputatie van Thomas ernstig bezoedelt. Michael Novak (geb. 1933) bijvoorbeeld, een Amerikaanse katholieke intellectueel, gaat op de kwestie uitvoerig in en probeert enig begrip voor Thomas te kweken. Zo wijst hij erop dat de tijd waarin Thomas leefde een bijzonder gewelddadige periode in de geschiedenis was. In de dertiende eeuw werd zowel van de zijde van de pausen alsook van de zijde van seculiere heersers veel grof geweld gebruikt.

Er wordt ook wel gezegd dat de positie van Thomas niet wezenlijk verschilde van die van Augustinus (354-430). Augustinus schrijft in *De Civitate Dei* (Over de stad van God – 413-426) dat ook Abraham gehoor-

'Triomf van Sint Thomas over de Ketters', fresco van Filippo Lippi (1489-1491).

zaam moest zijn. Toen het bevel van God klonk dat hij zijn zoon moest offeren was er geen ruimte voor ongehoorzaamheid, zei Augustinus (Boek XVI, hoofdstuk 32). En zo worden ketters bij uitstek beschouwd: als ongehoorzaam. Ongehoorzaam aan de bevelen van God. Een theorie die ook invloedrijk is, is dat ketters door de duivel gestuurd zijn en dat zij, hoewel zij zich voordoen als trouwe gelovigen, in feite de eerlijke mensen van het rechte spoor willen halen. Ketters zijn de 'vijanden van binnen'.

Wat we uit al deze opvattingen kunnen leren, is dat inquisiteurs niet zozeer slechte mensen zijn (althans niet alleen), maar vooral ook in de ban zijn van een verkeerde opvatting over hoe de werkelijkeid in elkaar zit. Dat betekent ook dat wellicht W.K. Clifford (→) een punt heeft dat elk mens de dure plicht heeft grondig te onderzoeken hoe de werkelijkheid in elkaar zit. Denkluiheid is ook *moreel* verwerpelijk.

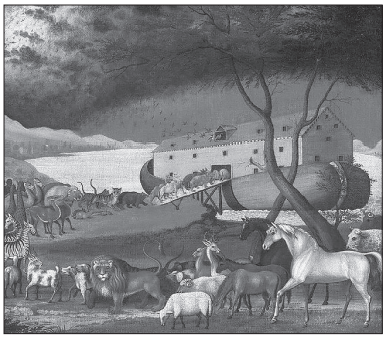
Verder lezen:

Novak, Michael, 'Aquinas and the Heretics', in: *First Things*, December 1995, pp. 33-38.

Arkzoekers

Arkzoekers zijn doorgaans evangelische christenen die het verhaal over de ark van Noah zoals verteld in het boek Genesis van het Oude Testament, voor waar aannemen. In het zesde hoofdstuk gaat het over

de zondvloed. Volgens de berekening van James Ussher (→) zou die hebben plaatsgevonden in 2348 v.o.t. God gaf Noah de opdracht om een boot te maken die driehonderd el lang, vijftig el breed en dertig el hoog moest zijn. Daarin moest hij van alle levende wezens één paar opnemen, telkens een mannetje en een wijfje, zodat ze de zondvloed zouden overleven. Wie heeft die ark gebouwd? Noah en zijn gezin? Noah was zeshonderd jaar (sic) toen de vloed begon waarna het hele aardoppervlak overstroomde. Verder zouden minstens twee exemplaren van alle diersoorten meegereisd zijn.

'Noah's Ark' van Edward Hicks (1846).

Er zijn zowat één miljoen diersoorten waaronder alleen al 4.000 verschillende zoogdieren. Hoe die in die ruimte zouden gepast hebben is een raadsel, laat staan waar men het voedsel voor hen kon opbergen om 150 dagen te kunnen overleven, want zolang duurde het voor het water weer begon te zakken. Alleen al de hoeveelheid eten om de twee olifanten dagelijks te voeden, moet enorm geweest zijn. Dan is er nog de vraag wie de voeding gaf, wie de stallen kuiste en wat men met de uitwerpselen deed? En wat met de zoetwatervissen? Gingen die mee in aquariums? Want in zout water konden ze niet overleven. En waar moeten we heen met de dinosauriërs of bestonden die toen nog niet?

Na 150 dagen strandde de ark op een bergketen, waarna Noah, zijn familie en de dieren naar buiten trokken en de aarde opnieuw bevolkten. Volgens arkzoekers is de ark van Noah op 5 mei 2348 voor Christus gestrand op de Ararat, met 5.137 meter de hoogste en grootste berg van Turkije, vlakbij de grens met Armenië en Iran. Aan de hand van luchtfoto's en landexpedities gaan ze elk jaar op zoek naar de ark om op die manier het gelijk van hun geloof aan te tonen. Een van hen was James Irwin, een Amerikaanse astronaut die als achtste mens een voet op de maan zette (met Apollo 15). Na zijn carrière als astronaut werd hij een 'wedergeboren christen' en ging hij fanatiek op zoek naar de ark, zonder succes evenwel. Dat staat goed beschreven in het boek *Ararat* (2007) van Frank Westerman die zelf mee op zoektocht ging, zij het vergeefs.

Arkzoekers verwijzen graag naar de ontdekkingsreiziger Marco Polo die in zijn boek *De wonderen van de Oriënt* (1298) schrijft over het schip van Noah op een berg in het hart van Groot-Armenië. In de voorbije decennia hebben al diverse 'onderzoekers' geclaimd dat ze de ark gevonden hebben, al kon niemand daarvoor een wetenschappelijk bewijs leveren. De zoektocht past in het kraam van creationisten (→ Creationisme) die willen aantonen dat het scheppingsverhaal in de Bijbel juist is en de evolutietheorie van Darwin (→) onjuist is.

Verder lezen:

Frank Westerman, *Ararat*, Atlas, 2007.

Ashura

De Ashura is een islamitische traditie ter afsluiting van de tiendaagse rouwperiode ter herdenking van de martelaarsdood van Imam Hoessein, de kleinzoon van de profeet Mohammed. Hoessein weigerde als sjiiet het gezag te erkennen van de soennitische kalief Yazid I van de dynastie van de Omajjaden die na de 'rechtgeleide kaliefen' het Arabische Rijk bestuurde. Bij de Slag bij Karbala op 10 oktober 680 verloren de troepen van Imam Hoessein, die zelf met een zwaard onthoofd werd en sindsdien beschouwd wordt als een martelaar. Het onthoofde lichaam van de martelaar ligt begraven in de Imam Hoesseinmoskee in de Iraakse stad Karbala die jaarlijks miljoenen bezoekers trekt. Zijn hoofd ligt in een schrijn in de binnenhof van de Grote moskee van Damascus, de hoofdstad van Syrië, waar talloze pelgrims het als een relikwie komen vereren.

Deze Slag bij Karbala heeft een belangrijke betekenis voor de sjiieten als symbool van verzet tegen de tirannie van de soennieten en wordt jaarlijks herdacht in een aantal delen van de islamitische wereld, zoals in Iran, Irak, Libanon, Pakistan en Afghanistan. Tijdens een gemeenschappelijke rouwzang houden honderden sjiieten een soort processie waarbij ze symbolisch de lijkbaar van Hoessein dragen en daarbij zichzelf kastijden. Sommige deelnemers slaan met een zwaard tot bloedens toe op hun eigen hoofd of maken inkepingen in hun voorhoofd en dat van hun kinderen. Op andere plaatsen gebruiken de zelfkastijders geseltuigen en zwepen waarmee ze hun lichaam tot bloedens toe slaan. Op die

Ashura-herdenking bij sjiieten in Iran.

manier vereenzelvigen ze zich met het lijden van de martelaar Hoessein. Door al te hevige verwondingen moesten sommige deelnemers aan de zelfkastijding afgevoerd worden naar plaatselijke hospitalen.

In 2004 en 2006 werden er tijdens de Ashura-herdenking bomaanslagen gepleegd door radicale soennieten waarbij tientallen sjiieten om het leven kwamen. Ook in de soennitische islamlanden wordt de Ashura gevierd maar dan als een dag van vasten.

Verder lezen:

Jalal Toufic, *Ashura: This Blood Spilled in My Veins*, Forthcoming Books, 2005.

Atheïsme, definitie van

De term 'atheïsme' wordt geassocieerd met de meest verschillende (doorgaans negatieve) zaken. In dit woordenboek spelen die negatieve associaties natuurlijk geen rol. Maar ook wanneer we proberen een meer

Advertentiecampagne voor het Atheïsme op Britse bussen in 2009 met boegbeeld Richard Dawkins.

neutrale benadering van het concept als uitgangspunt te nemen, blijft nog steeds overeind dat verschillende auteurs zeer verschillende omschrijvingen hanteren. Etienne Vermeersch (→) schrijft: 'Een atheïst is iemand die geen god erkent, of sterker nog, uitdrukkelijk bevestigt dat er geen god bestaat'.[17] Dat atheïsme een ontkennende positie inhoudt ten aanzien van het bestaan van god is duidelijk, maar de vraag is 'welke god'? Staat de atheist alleen kritisch tegenover het bestaan van één specifieke god, de god van jodendom, christendom en islam (de 'monotheistische godsdiensten')? Of neemt de atheïst een afwijzende houding aan tegenover *alle* goden?

Voor beide benaderingen valt iets te zeggen. Een concentratie op de monotheïstische god heeft als voordeel duidelijkheid. Atheïsme is dan a-theïsme in de zin van een bestrijding van het godsconcept zoals dat in jodendom, christendom en islam wordt hooggehouden. Omdat de monotheïstische god bepaalde eigenschappen heeft als alwetendheid en volkomen goedheid komt atheïsme in deze benadering vaak neer op het blootleggen van de interne contradicties van het monotheïstisch godsbegrip (→ Vanini, Giulio Cesare). Concentratie op het godsbegrip van

de monotheïstische godsdiensten heeft echter als nadeel dat de gehele Griekse en Romeinse wereld dan buiten beschouwing blijven, want die zijn polytheïstisch en niet monotheïstisch georiënteerd. Vandaar dat ook vele schrijvers een definitie hanteren van atheïsme als de beredeneerde afwijzing van god *en goden.* Maar hoe dat ook zij, wij zullen ons in dit woordenboek voornamelijk (zij het niet uitsluitend) bezighouden met de drie monotheïstische godsdiensten.

Een tweede probleem met atheïsme is dat sommige auteurs de *term* 'atheïsme' niet hanteren, maar wel een filosofie als uitgangspunt nemen die wij tegenwoordig met atheïsme associëren. Sterker nog: bijna geen enkele historische figuur van vóór de achttiende eeuw duidde zichzelf aan als atheïst. Dat was eenvoudigweg te gevaarlijk. Wat wij dus tegenwoordig als atheïsme beschouwen, werd vroeger vaak aangeduid met andere termen, zoals rationalisme, agnosticisme, vrijdenken, secularisme, humanisme of zelfs liberalisme.

Verder lezen:

Cliteur, Paul, 'The Definition of Atheism', in: *Journal of Religion and Society,* Volume 11 (2009), pp. 1-23.

Nagel, Ernest, 'A Defense of Atheism', in: Paul Edwards and Arthur Pap, eds., *A Modern Introduction to Philosophy*, revised edition, The Free Press, Collier-McMillan, New York 1967 (1957), pp. 460-473.

Vermeersch, Etienne, *Atheïsme*, Luster, Antwerpen 2010.

Atheïsme, encyclopedieën en overzichtswerken

Het boek dat u leest, heeft in de Nederlandse taal niet veel equivalenten, maar in andere talen (met name het Engels) bestaat een enorme hoeveelheid literatuur. Hier volgen een paar belangrijke werken zonder enige pretentie van volledigheid.

Berg, Floris van den, *Hoe komen we van religie af? Een ongemakkelijke liberale paradox,* Houtekiet/Atlas, Antwerpen/Amsterdam 2009.

Blackford, Russell, and Schüklenk, Udo, *50 Great Myths about Atheism,* Wiley-Blackwell, Chicester 2013.

Bullivant, Stephen, and Ruse, Michael, eds., *The Oxford Handbook of Atheism,* Oxford University Press, Oxford 2013.

Cliteur, Paul, *The Secular Outlook: In Defense of Moral and Political Secularism,* Wiley-Blackwell, Chicester 2010.
Constandse, A.L., *Grondgedachten van het atheïsme,* herschreven druk, Uitgeverij De Vrije Gedachte, Rotterdam 1978.
Cooke, Bill, *Dictionary of Atheism, Skepticism, & Humanism,* Prometheus Books, Amherst, New York 2006.
Drachmann, A.B., *Atheism in Pagan Antiquity,* Glydendal, London, Copenhagen, Christiania 1922 (republished by: Kessinger Publising, Whitefish 2005).
Flynn, Tom, ed., *The New Encyclopedia of Unbelief,* Prometheus Books, Amherst, New York 2007.
Hiorth, Finngeir, *Introduction to Atheism,* Indian Secular Society, Pune 1995.
Joshi, S.T., *The Unbelievers: The Evolution of Modern Atheism,* Prometheus Books, Amherst, New York 2011.
Martin, Michael, ed., *The Cambridge Companion to Atheism,* Cambridge University Press, Cambridge 2007.
Minois, Georges, *Dictionnaire des athées, agnostiques, sceptiques et autres mécréants,* Préface d'André Comte-Sponville, Albin Michel, Paris 2012.
Minois, Georges, *Histoire de l'athéisme.* Les incroyants dans le monde occidental des origines à nos jours, Fayard, Paris 1998.
Onfray, Michel, *Traité d'athéologie*, Grasset, 2005.
Philipse, Herman, *Atheïstisch Manifest & De Onredelijkheid van Religie*, Bert Bakker, Amsterdam 2004.
Philipse, Herman, *God in the Age of Science*, Oxford University Press, Oxford 2014.
Provoost Anne, *Beminde ongelovigen. Atheïstisch sermoen*, Querido, Amsterdam 2008.
Ruse, Michael, *Atheism: What everyone needs to know*, Oxford University Press, New York 2015.
Smith, George H., *Why Atheism?,* Prometheus Books, Amherst, New York 2000.
Stein, Gordon, ed., *The Encyclopedia of Unbelief,* Two Volumes, Prometheus Books, Buffalo, New York 1985.
Stenger, Victor J., *The New Atheism: Taking a Stand for Science and Reason,* Prometheus Books, Amherst N.Y. 2009.
Verhofstadt, Dirk, *Atheïsme als basis voor de moraal,* Houtekiet, Antwerpen 2013.

Vermeersch, Etienne, *Atheïsme*, Luster, Antwerpen 2010.
Vernette, Jean, *L'athéisme,* Presses Universitaires de France, Paris 1998.
Whitaker, Brian, *Arabs without God: Atheism and Freedom of belief in the Middle East*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014.

Atheïstisch Seculiere Partij/Partij van de Rede

De Atheïstisch Seculiere Partij/Partij van de Rede is een politieke partij in Nederland die een seculiere samenleving voorstaat waarin de vrijdenkende en zelfstandig handelende mens zonder overheids- en geloofbetutteling zijn eigen keuzes kan maken. Men gaat uit van individuele vrijheid en gelijkwaardigheid van ieder mens. De ASP/PvdR streeft de volgende grondwetswijzigingen na:

1) Het schrappen van 'godsdienst' uit artikel 1;
2) Het schrappen van artikel 6 (godsdienstvrijheid);
3) Het herformuleren van zorg voor openbaar onderwijs (en daarmee schrappen van art. 23 Gw);
4) Geloofskeuze en geloofsbestempeling als 'jongensbesnijdenis' alleen op basis van eigen keuze bij volwassenheid.

Het gedachtegoed van de ASP/PvdR is sterk verwant met dat van het Atheïstisch Verbond en staat voor het vermogen van de mens om zelf te bepalen welke keuzes er gemaakt moeten worden in bepaalde situaties. Voor deze keuzes is hij dan ook voluit verantwoordelijk. Het humanisme gaat ervan uit dat het leven en de wereld begrepen kunnen worden vanuit het eigen menselijk redeneren, zonder dat daarbij geloof in goden of in andere bovennatuurlijke krachten nodig is. Daarbij wordt het leven beschouwd als eindig.

Verder lezen:
http://www.atheistischverbond.nl/
http://partijvanderede.nl/

Augustinus, Aurelius

Twee christelijke denkers hebben de houding in het westen tegenover geloofsvrijheid en morele autonomie diepgaand beïnvloed: Aurelius Augustinus (354-430) en Thomas van Aquino (1225-1274). In verschillende opzichten was dat een desastreuze invloed.

Aurelius Augustinus

Augustinus maakte een lange ontwikkeling door voordat hij tot het christendom kwam. Hij stond in zijn jonge jaren onder invloed van het manicheïsme, scepticisme en neoplatonisme. Maar toen hij eenmaal tot het christendom was gekomen, omarmde hij dat ook met hart en ziel en gaf hij daaraan interpretaties die de Kerk diepgaand zouden beïnvloeden. Zo keerde hij zich tegen Pelagius (354-420) en verdedigde hij een vorm van vroege predestinatieleer.

In *De Civitate Dei* (Over de stad van God, 413-426) presenteerde hij een wereldgeschiedenis vanuit bijbels oogpunt. Die wereldgeschiedenis wordt gekenmerkt door twee grote kampen: de stad van de aarde (*civitas terrena* of *civitas diaboli*) en de stad van God (*civitas dei*). De neoplatoonse richting in het christelijk denken die door Augustinus werd voorgestaan was dominant tot aan de dertiende eeuw, toen de aristotelische filosofie die door Thomas van Aquino werd aangepast aan het christelijk denken meer in zwang raakte. In zijn *Confessiones* (Bekentenissen, 397-398) geeft Augustinus een verdediging van zijn opvattingen waarmee hij de schrijver werd van de eerste autobiografie.

Zoals Leonard W. Levy schrijft in *Blasphemy: Verbal Offense against the Sacred, from Moses to Salman Rushdie* (1993) was het Augustinus die reeds vroeg in de geschiedenis de theorie ontwikkelde op basis waarvan ketters en ongelovigen konden worden vervolgd. Augustinus was bisschop van Hippo (in het huidige Algerije). Tot aan het optreden van Thomas van Aquino was Augustinus de onbetwiste meester van het westerse christelijke denken. Eén van zijn favoriete teksten uit de Bijbel

was: 'Dwingt hen om in te gaan' (Lucas 14:16-23). Deze tekst, en de interpretatie die Augustinus daaraan gaf, droeg veel bij aan de doctrine dat buiten de Kerk geen heil bestaat (*extra ecclesiam nulla salus*) en dat ook de overheid alles op alles zou moeten zetten om ongehoorzame of dwalende geloofsgenoten te dwingen het enige ware geloof te omarmen.

De Kerk en de staat zouden in dat opzicht nauw met elkaar moeten samenwerken. Moord, doodslag en verkrachting zijn ernstige vergrijpen, maar iemand verleiden tot ongeloof was een nog veel zwaarder delict. Overigens niet alleen voor de persoon die zich hieraan schuldig zou maken, en ook niet alleen voor de vrienden van de verleider of verleidsters (vaak een verleidster) die zich in ongeloof en ketterij zouden laten meeslepen, maar ook voor de *samenleving als geheel*. Een samenleving mag eenvoudigweg geen ketterij dulden, want dit ondermijnt de gezondheid van het gehele maatschappelijke systeem. Het zou de Kerk moeten zijn die de ketters identificeert, de staat die hen straft.

Verder lezen:

Augustinus, Aurelius, *De stad van God,* vertaald en ingeleid door Gerard Wijdeveld, Ambo, Atheneum-Polak, Baarn, Amsterdam 1983.

Pollock, Frederick, 'The Theory of Persecution', in: *Essays in Jurisprudence and Ethics,* McMillan, London 1882, pp. 144-176.

Autonomie en heteronomie

Ten aanzien van het bindend karakter van morele voorschriften kan men twee posities innemen. De eerste is dat moraal alleen maar bindend is wanneer men daarvoor een *religieuze grondslag* kan aanwijzen. Die positie staat bekend als het standpunt van de 'heteronomie van de moraal'. De tweede positie is dat moraal en religie in die zin gescheiden zijn dat moraal, om verbindend te zijn, *géén religieuze grondslag* nodig heeft. Die positie noemt men de positie van de 'autonomie van de moraal'. Aanhangers van deze twee verschillende posities kan men aanduiden als 'autonomisten' en 'heteronomisten'.

De meest consistente uitwerking van de heteronome positie is een theorie die bekend staat als de 'goddelijke bevelstheorie van de moraal' (→). Volgens deze theorie is een daad of een regel 'goed' wanneer die

daad of die regel wordt bevolen door God. Een daad of een regel is moreel 'slecht' wanneer die daad of die regel wordt verboden door God. Volgens de goddelijke bevelstheorie van de moraal zijn dus de Tien Geboden niet 'in zichzelf' goed, maar alleen maar goed *omdat God dit heeft bevolen.* God zou, als hij dat gewild had, ook hebben kunnen bevelen dat het goed is om de vrouw van je naaste te begeren, te stelen of de ander te doden. Volgens het perspectief van de morele autonomie ligt het precies omgekeerd. De religie is niet de grondslag van de moraal, maar moraal is de grondslag van de religie. Anders gezegd: een religieus gebod is alleen maar aanvaardbaar *voor zover het overeenstemt met de moraal.*

Vanuit het perspectief van de morele autonomie zou men dan ook godsdiensten moeten doorlichten op de aanvaardbaarheid van hun geboden. Sommige goddelijke voorschriften kunnen dan worden geaccepteerd ('Heb uw naaste lief'), maar andere niet ('Dood de ketter en vermoord de afvallige').

Verder lezen:

Cliteur, Paul, *Het Monotheïstisch Dilemma: of de theologie van het terrorisme,* De Arbeiderspers, Amsterdam 2010.

Hart, Maarten 't, *De schrift betwist,* Deel 1 en 2, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2003 (1997, 2002).

Idziak, Janine Marie, 'Divine Command Morality: A Guide to the Literature', in: Janine Marie Idziak, *Divine Command Morality: Historical and Contemporary Readings,* The Edwin Mellen Press, New York and Toronto 1979, pp. 1-38.

Verhofstadt, Dirk, *Atheïsme als basis voor de moraal,* Houtekiet, Antwerpen 2013.

Bayle, Pierre

Pierre Bayle (1647-1706) was een Franse protestantse filosoof die zich tegen de bestraffing van andersgelovigen keerde, wat hem moeilijkheden bezorgde in het katholieke Frankrijk. Hij vluchtte naar de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en kreeg in Rotterdam een aanstelling als hoogleraar filosofie en geschiedenis. Hij trachtte geloof en weten-

schap (→ Wetenschap en religie, het conflict tussen), maar ook geloof en ethiek (→ Autonomie en heteronomie) van elkaar te scheiden. Dat maakte hem tot een voorloper en een bron van inspiratie voor de Franse *encyclopedisten* (→ Diderot, Denis).

In 1682 schrokken heel wat mensen toen de komeet van Halley langs de aarde scheerde. Sommigen geestelijken zagen het als een teken van God dat het einde der tijden snel zou plaatsvinden. Maar Bayle deed hun doemdenken af als nonsens. In 1684 begon hij met de uitgave van *Les Nouvelles de la République des Lettres*, zo ongeveer het eerste kritische tijdschrift in Europa. Zijn hoofdwerk *Dictionnaire historique et critique* verscheen in vier delen in de periode 1697 tot 1702, en bevatte ook heel wat religiekritiek. Bayle was een belangrijke voorloper van de Verlichting.

Pierre Bayle

De *Dictionaire historique et critique* van Bayle bevat biografieën van bekende en minder bekende filosofen en historische figuren uit de geschiedenis. Zo bespreekt hij indirect de atheïstische ideeën van filosofen uit de oudheid zoals Epicurus (→) en Lucretius (→), maar ook van tijdgenoten zoals Spinoza (→). Elk van deze lemma's werd uitgebreid becommentarieerd in voetnoten, waardoor Bayle het voor zijn lezers mogelijk maakte om kennis te nemen van de inhoud van tal van verboden boeken die de katholieke Kerk vanaf 1559 op de Index (→ Index Librorum Prohibitorum) had geplaatst. Zijn *Dictionaire* prijkte er dan ook snel zelf op. Tussen de lijnen van zijn uitvoerige teksten betoonde hij zich immers een voorstander van religieuze tolerantie, ook ten aanzien van atheïsten, moslims en joden. 'Atheïsme leidt niet noodzakelijk tot zedenbederf', aldus Bayle in zijn geschrift *De inslag van een komeet. Beschouwingen over geloof, ongeloof en bijgeloof* (1683). Waarna hij schrijft dat het evident is dat 'een samenleving van atheïsten net zo goed burgerlijke en zedelijke deugden zou bezitten als andere samenlevingen, op voorwaarde dat zij misdaden streng bestraft en eer en schande aan bepaalde zaken ver-

bindt.'[18] Dat standpunt leverde hem op slag heel wat vijanden binnen zowat alle religieuze kringen.

Hij kwam verder ook op voor de scheiding van Kerk en staat, een revolutionaire gedachte voor die tijd, waardoor hij beschuldigd werd van spinozisme. Nochtans schreef hij juist een bijzonder kritisch en invloedrijk lemma over Spinoza (→) en zijn denkbeelden. 'De meest monsterlijke hypothese… het meest diametraal tegengesteld tegenover de meest evidente noties van onze geest. Hij beweert dat er maar één substantie in de natuur is, en dat deze unieke substantie begiftigd is met een oneindig aantal attributen, waaronder ruimte en geest,' waarop Bayle repliceert 'dat het onmogelijk is dat het universum een unieke substantie zou zijn, want alles wat uitgestrekt is, heeft onvermijdelijk deeltjes. En alles wat deeltjes heeft is samengesteld, en zoals de deeltjes van het universum niet in elkaar kunnen bestaan, moet het zo zijn dat het universum niet één substantie is, maar dat elk deel van het universum een aparte substantie is en duidelijk verschillend van al het andere.'[19] Deze tekst werd al snel afzonderlijk vertaald naar het Nederlands en vormt onder meer de basis voor de eerste biografie over Spinoza (→) geschreven door de Duitse lutheraan Johannes Kohler.

De belangrijkste bijdrage van Bayle is zijn pleidooi voor tolerantie dat hij nog voor John Locke schreef in zijn *Commentaire philosophique sur ces paroles de Jésus-Christ: 'contrains-les d'entrer'* (1688). Iedereen heeft recht op gewetensvrijheid en daar vloeit als vanzelf tolerantie uit voort, ook voor ketters en atheïsten. Zijn voornaamste argument bestaat erin dat, indien de waarheid inzake godsdienst evident zou zijn, alle verstandige en goede mensen hierover dezelfde inzichten zouden hebben, en dat is duidelijk niet het geval.

Bayle kan beschouwd worden als de vader van het moderne denken waarbij men geen aanstoot neemt aan andersluidende meningen en tolerantie als belangrijke deugd cultiveert. Tussen geloof en wetenschap moest er een strikte scheiding bestaan. Juist daarom hield Bayle een pleidooi voor 'deugdzame atheïsten' die geen andere bedoeling hadden dan het dienen van de wetenschap. Met Bayle krijgen de eerste atheïsten een vorm van bescherming in het tot die tijd strenggelovige Europa waarin de machthebbers, zowel wereldlijk als geestelijk, het voor het zeggen hebben.

Verder lezen:

Bayle, Pierre, *Oeuvres diverses*, Préface et notes par Alain Niderst, Éditions Sociales, Paris 1971.

Bayle, Pierre, *Over Spinoza*, Bezorgd onder redactie van Henri Krop en Jacob van Sluis, vertaald in samenwerking met Louis Hoffman, Gerrit van der Meer, August Willemsen, Damon, Budel 2006.

Labrousse, Elisabeth, *Bayle,* Oxford University Press, Oxford 1983.

Beccaria, Cesare

Cesare Beccaria was een Milanese rechtsgeleerde die in 1764 zijn invloedrijke traktaat *Dei delitti e delle pene* (Over misdaden en straffen) schreef. Dat boek had een enorme impact op het strafrecht van zowat alle Europese en Amerikaanse landen. Beccaria heeft in belangrijke mate bijgedragen tot de humanisering van het strafrecht door het te ontdoen van willekeur, machtsmisbruik en religieuze dogma's. Hij zette een beweging in gang tegen gruwelijke straffen, anonieme beschuldigingen, het folteren van mensen, de bestraffing van hekserij en ander bijgeloof. Hij zag het belang in van heldere wetten, onafhankelijke rechters en menswaardige gevangenissen en begreep dat een straf niet dient om wraak te nemen, maar om de samenleving te dienen. Hij sprak zich principieel uit tegen de doodstraf, omdat die onomkeerbaar was en te veel nadruk legde op wraak en vergelding.

Portret van Cesare Beccaria geschilderd door Eliseo Scala.

Dei delitti e delle pene bevat negen elementen voor het moderne strafrecht zoals het legaliteitsprincipe, het gelijkheidsprincipe, het proportionaliteitsprincipe, het subsidiariteitsprincipe, het abolitionistisch principe, het rationaliteitsprincipe, het personaliteitsprincipe, het laïciseringsprincipe en het publiciteitsprincipe. Beccaria was daarmee een van

de invloedrijkste vertegenwoordigers van de Verlichting. Zijn boek verscheen al snel op de Index van de Verboden boeken (→ Index Librorum Prohibitorum) van de katholieke Kerk. Toch was Beccaria geen atheïst. Meer nog, hij had schrik van de Inquisitie, publiceerde zijn boek anoniem en associeerde zich liefst niet met ongelovigen. In een brief aan abbé André Morellet, de Franse vertaler, schreef hij over zijn angst voor de clerus het volgende. 'Terwijl ik mijn boek aan het schrijven was, had ik de voorbeelden van Galilei, Machiavelli en Giannone voor ogen.'[20] Hij kreeg snel gelijk.

De Vaticaanse Inquisitie nam kennis van het werk en verbood op 27 augustus 1764 de import ervan op haar grondgebied, amper minder dan twee maanden na publicatie. Ze gaf aan de inquisiteurs de opdracht om de auteur van deze godslasterende tekst op te sporen, aan te klagen en te vervolgen. Beccaria voelde zich dan ook niet op zijn gemak bij zijn bezoek aan het salon van baron d'Holbach (→) in Parijs in 1766 waar heel wat atheïsten op bezoek kwamen. Dat nam niet weg dat hij forse kritiek uitte op een aantal kerkelijke praktijken. Zo keerde hij zich tegen straffen op basis van irrationele beschuldigingen zoals ketterij en hekserij. 'De verkondigers van de evangelische waarheid durfden het aan, elke dag met hun van bloed druipende handen de God van liefde en barmhartigheid uit te reiken.'[21] Hij veroordeelde de bestraffing van homoseksualiteit en zelfdoding en verwierp expliciet het 'godsoordeel' en bestraffing op basis van magie.

Het was niet aan theologen om te beslissen wat voor de maatschappij nuttig of schadelijk is, wel aan rechters die de door mensen neergeschreven wet volgen, aldus Beccaria. Dat komt neer op een laïcisering van de openbare orde. Het betekent een breuk met de toen gangbare praktijken waarbij inbreuken op religieuze gronden zoals blasfemie, heiligschennis en andere overtredingen van kerkelijke bepalingen, leidden tot zowat een vierde tot een derde van alle bestraffingen.[22] Tenslotte keerde Beccaria zich ook tegen het zogenaamde asielrecht waarbij voortvluchtige criminelen zich verstopten in kerken en andere 'heilige' plaatsen waar ze onbereikbaar waren voor de wereldlijke macht, iets wat de strijd tegen de criminaliteit fel bemoeilijkte. 'Binnen de grenzen van een land mag er geen enkele plaats bestaan die boven de wet staat. De sterke arm van de wet moet elke burger kunnen volgen, zoals de schaduw het menselijk lichaam volgt,' aldus Beccaria.[23] Ook dat werd hem niet in dank afgeno-

men door de katholieke Kerk die vasthield aan het privilegie van het asielrecht.

Verder lezen:

Verhofstadt, Dirk, *Cesare Beccaria. 250 jaar over misdaden en straffen*, Houtekiet, Antwerpen, 2014.

Bekker, Balthasar

Balthasar Bekker (1634-1698) was een Nederlandse predikant en theoloog die algemeen beschouwd wordt als een voorloper van de Verlichting. Nadat hij kennis nam van de leer van René Descartes begon hij aan veel geloofsopvattingen te twijfelen. Zo verwierp hij de idee dat er naast God ook nog andere geesten bestonden. Dit leidde ertoe dat hij zich uitsprak tegen het bestaan van heksen, duivels, spoken en tovenarij. In 1691 schreef hij zijn beroemde boek *De Betoverde Weereld* waarin hij de praktijk van de heksenvervolging (→ Hekserij) verwierp. Zo kantte hij zich tegen de beruchte bul *Summis desiderantes affectibus* (Omdat we ten zeerste verlangen) van paus Innocentius VIII (1484-1492) waarin die zijn goedkeuring gaf aan de vervolging van magiërs en heksen. Bekkers standpunten zorgden voor een felle reactie van de kerkelijke autoriteiten die hem het recht ontnamen om nog langer te prediken.

Balthasar Bekker

De Betoverde Weereld werd evenwel een groot succes, verscheen op duizenden exemplaren en werd vertaald in het Duits, Frans, Engels en Italiaans. Het zorgde ervoor dat de praktijk van de heksenvervolging geleidelijk werd afgeschaft. Het devies van Bekker luidde 'Sien gaet vóór horen'. Als er duivelskunsten getoond werden dan moest men de verklaring hiervoor niet zoeken in bovennatuurlijke krachten maar via de

menselijke rede zoeken naar de oorzaak. Bekker werd beschuldigd van spinozisme en zelfs van atheïsme.[24]

Verder lezen:

Israel, Jonathan, *Radicale Verlichting*, Uitgeverij Van Wijnen – Franeker, 2001.

Van Der Linde, Antonius, *Balthasar Bekker: Bibliografie*, Ulan Press, 2012.

Berg, Floris van den

Floris van den Berg (geb. 1973) is een Nederlandse filosoof die doceert aan de Utrecht University. Hij promoveerde in 2011 aan de universiteit van Leiden op het proefschrift *Harming Others: Universal Subjectivism and the Expanding Circle* (2012). Van den Berg schrijft over milieufilosofie, dierethiek, veganisme en atheïsme. Zijn meest expliciet atheïstische werken zijn *Hoe komen we van religie af* (2009) en *Philosophy for a Better World* (2013).

Floris van den Berg

Ten aanzien van zijn concept van atheïsme gaat Van den Berg uit van een ruimere opvatting dan gebruikelijk is bij andere auteurs. Dat wil zeggen dat hij onder atheïsme niet alleen een kritische houding verstaat tegenover de god van de monotheïstische traditie (jodendom, christendom, islam), maar tegenover *alle* goden. En zelfs niet alleen alle goden, maar ook bovennatuurlijke wezens als elfjes, dwergen en andere ongeloofwaardige entiteiten. De filosofie van Van den Berg staat in de utilistische traditie. Hij neemt als vertrekpunt voor zijn ethiek *wezens met een gevoeligheid voor pijn* ('sentient beings'). Zijn ethiek is dus niet antropocentrisch maar 'pathocentristisch'. Ook dieren komen daarmee binnen het gezichtspunt van de ethiek. Mensenrechten zouden moeten worden geherinterpreteerd als een subcategorie van de animale rechten.

Van den Berg werkt veel met de Rawlsiaanse constructie van de 'sluier van onwetendheid'. Dat wil zeggen: in een gedachtenexperiment moet men proberen zich voor te stellen dat men op de wereld zou komen in een andere positie dan waarin men zich normaliter bevindt. Stel u in de plaats van een homoseksueel in Iran of een vrouw in Saoedi-Arabië. Zou u met hen van positie willen wisselen? Van den Berg trekt het experiment nog verder door. Waar John Rawls bevangen blijft in een exclusief menselijk perspectief ('speciesistisch') spoort Van den Berg mensen aan zich voor te stellen dat zij op de wereld komen als een kip in een legbatterij of een koe in de bioindustrie. Hij geeft daarmee aan de enigszins bedaagde Rawlsiaanse filosofie een enorm revolutionair elan. Het werk van Van den Berg sluit ook aan bij dat van Jaap Kruithofs *De mens aan de grens* (1985), Etienne Vermeersch' *De ogen van de panda* (1988, 2013) en Paul Cliteurs *Darwin dier en recht* (2001), maar ook bij dat van Erno Eskens en Janneke Vink die een nieuwe generatie van milieudenkers vertegenwoordigen.

Verder lezen:

Berg, Floris van den, *Harming Others: Universal Subjectivism and the Expanding Moral Circle,* PhD Thesis, Leiden, Gildeprint Enschede 2012.

Berg, Floris van den, *Hoe komen we van religie af? Een ongemakkelijke liberale paradox,* Houtekiet/Atlas, Antwerpen/Amsterdam 2009.

Berg, Floris van den, *Philosophy for a better World,* Prometheus Books, Amherst, New York 2013.

Berg, Floris van den, *De vrolijke veganist,* Houtekiet, Antwerpen 2013.

Besnijdenis, jongensbesnijdenis

De besnijdenis van mannen (jongens eigenlijk, of nog preciezer: baby's) wordt verordonneerd in *Genesis* 17:9-13. In *Genesis* wordt het geformuleerd als een opdracht die God geeft aan Abraham en waarin hij het verbond toelicht tussen de God van Israël en het volk van Abraham. God zegt: 'Jij moet je houden aan dit verbond met mij, evenals je nakomelingen, generatie na generatie. Dit is de verplichting die jullie op je moeten nemen: alle mannen en jongens moeten worden besneden. Jullie

moeten je voorhuid laten verwijderen; dat zal het teken zijn van het verbond tussen mij en jullie. In elke generatie opnieuw moet iedereen van het mannelijk geslacht besneden worden wanneer hij acht dagen oud is. Dit geldt niet alleen voor wie tot je eigen volk behoort maar ook voor jullie slaven, of ze nu bij jullie geboren zijn of van vreemdelingen zijn gekocht; iedereen die bij jullie geboren is of door jullie is gekocht, moet worden besneden. Zo zal dit verbond met mij voorgoed zichtbaar zijn aan jullie lichaam. Een onbesnedene, een mannelijk persoon van wie de voorhuid niet verwijderd is, moet uit de gemeenschap gestoten worden, omdat hij het verbond verbroken heeft'.

Jongensbesnijdenis

In *Leviticus* 12:1-3 wordt daar nog aan toegevoegd dat de Heer tegen Mozes zei: 'Zeg tegen de Israëlieten: "Wanneer een vrouw een kind baart en het is een jongen, blijft ze zeven dagen onrein; ze is dan op dezelfde manier onrein als tijdens haar menstruatie. Op de achtste dag moet het kind besneden worden."' Vreemde getallenmystiek. Waarom zeven dagen onrein als een vrouw een jongen baart? En waarom een besnijdenis op de achtste dag? Maar zo kan men wel meer vraagtekens plaatsen bij bijbelse geboden. Het belangrijkste is dát het er staat. En het lijkt erg moeilijk hier iets anders te lezen dan wat daar staat. Moderne hermeneutici zijn doorgaans niet voor een kleintje vervaard en het is een algemeen geaccepteerd modern dogma dat met 'interpretatie' zelfs de meest heldere tekst onschadelijk kan worden gemaakt, maar in dit geval lijkt dat toch wel erg moeilijk. Jongensbesnijdenis, in tegenstelling tot meisjesbesnijdenis, heeft een duidelijke basis in een als heilig beschouwde tekst.

Dit is de schriftuurlijke grondslag voor een praktijk die ook in de eenentwintigste eeuw op grote schaal wordt toegepast: het besnijden van jongetjes (zoals gezegd, mannelijke baby's eigenlijk) op de achtste dag na de geboorte. Vrijwel alle nieuwgeboren joodse of mannelijke baby's in Israël, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten worden in opdracht van de ouders besneden.

De geopenbaarde tekst van *Genesis* 17:9-13 staat echter op gespannen voet met artikel 11 van de Nederlandse grondwet dat bepaalt: 'Ieder

heeft, behoudens bij of krachtens de wet te stellen beperkingen, recht op onaantastbaarheid van zijn lichaam'. In de controverse tussen voor- en tegenstanders van de mannelijke-babybesnijdenis spelen verschillende zaken een rol. Allereerst de tegenstelling tussen de rechten van de ouders om als uitvloeisel van de godsdienstvrijheid hun religie op hun kinderen over te dragen (→ Groepsrechten) en de rechten van het kind om niet gemutileerd of mishandeld te worden door zijn ouders. Als tweede raakt de zaak aan de discussie over religieuze identiteit en groepsrechten. Kan men het als uitvloeisel van hetzij individuele godsdienstvrijheid, hetzij een collectief recht van de groep op religieuze identiteit gedogen dat sommige groepen merktekenen aanbrengen op het lichaam van hun kinderen die het lastiger maken later zich van de mores van de groep te distantiëren?

Een uitspraak van het Keulse Landgericht in 2012 deed veel stof opwaaien in Duitsland.[25] Toen vervolgde het Duitse Openbaar Ministerie een arts die een besnijdenis op religieuze gronden had uitgevoerd wegens het toebrengen van lichamelijk letsel aan het kind. In eerste instantie werd de arts vrijgesproken vanwege: (i) toestemming van de ouders, (ii) de religieuze grondslag van de besnijdenis. Maar het Landgericht oordeelde anders. Jongensbesnijdenis was niet minder strafbaar, verklaarde de Keulse rechter, wanneer het (a) plaatsvindt op religieuze gronden, (b) medisch verantwoord gebeurt, (c) met toestemming van de ouders gebeurt. Bondskanselier Angela Merkel vond de uitspraak van de rechter 'belachelijk' en inmiddels is wetgeving gemaakt waarin de Duitse rechter wordt 'overruled'.[26]

Discussiëren over dit onderwerp ligt in Duitsland bijzonder gevoelig. Dat is jammer, zoals elk taboe op een discussie over een belangrijk moreel onderwerp frustrerend werkt. Het is van belang dat in het publieke debat een klimaat ontstaat waarin over deze zaken vrij kan worden geargumenteerd zonder dat er aantijgingen van antisemitisme worden geuit. Dat is helaas niet het geval. Karel van het Reve (→) vermeldt in zijn essay over de Rushdie Affaire (→ Rushdie, Salman) dat in 1934 een anarchist die tegen de op religieuze voorschriften gebaseerde jongensbesnijdenis had geschreven, werd veroordeeld in Amsterdam. Van het Reve trekt dan de vergelijking met Romeinse goden. Stel dat iemand iets smalends of godslasterlijks schrijft over Neptunus of over Tiberius. Tiberius is na zijn dood tot god verklaard, Caligula al tijdens zijn leven.

'Moet daarom het uitgeven van Tacitus en Suetonius (die vaak kritisch schreven over die Romeinse keizers) verboden worden door de rechter?'[27] Karel van het Reve heeft – opnieuw – een punt.

Verder lezen:

Berg, Floris van den, 'De prioriteit van morele toetsing. Over onverdoofd slachten, jongensbesnijdenis en intensieve veehouderij', in: Bastiaan Rijpkema en Machteld Zee, red., *Bij de beesten af,* Prometheus, Amsterdam 2013, pp. 25-47.

Klomp, Chris, 'Kind niet besnijden en niet indoctrineren met religie', Interview met Floris van den Berg, in: *Algemeen Dagblad*, 25 november 2014.

Besnijdenis, meisjesbesnijdenis

Jongensbesnijdenis (→ Besnijdenis, jongensbesnijdenis) heeft een duidelijke basis in de geschreven tekst van het heilige boek: *Genesis* 17:9-13. Dat geldt niet voor meisjesbesnijdenis of vrouwelijke genitale verminking (VGV). Velen hebben dan ook gewezen op het feit dat het hier gaat om een culturele praktijk die 'niets met religie te maken heeft'. Dat eerste is juist, het is een culturele praktijk, maar het tweede niet: ook meisjesbesnijdenis heeft wel degelijk 'iets' met religie te maken. Wat meisjesbesnijdenis met religie te maken heeft, is dat in alle drie de monotheïstische godsdiensten de vrouw vaak wordt gezien als onderdanig aan de man. Het idee dat mannen en vrouwen gelijkwaardig zijn, gelijk ook in rechten, is een modern idee dat in de heilige geschriften van de monotheïstische godsdiensten weinig aanhang vindt.

Meisjesbesnijdenis

De praktijk om meisjes op jonge leeftijd te besnijden (genitaal te verminken) is eigenlijk de meest extreme poging om de vrouwelijke seksualiteit te beheersen, zelfs geheel te onderdrukken. Waaraan de monotheistische godsdiensten lijden, is misogynie (haat voor vrouwen), maar

ook ginofobie (*angst* voor vrouwen). De gedachte is: als aan de vrouwelijke seksuele lust ongebreideld uiting kan worden gegeven, ontstaat chaos in de maatschappij. De vrouwelijke seksuele begeerte moet dus worden beheerst, zo niet geheel gedood.

Meisjesbesnijdenis of vrouwenbesnijdenis is strafbaar gesteld in het Belgische Strafwetboek in artikel 409 waar een straf van 3 tot 5 jaar in het vooruitzicht wordt gesteld voor: 'Hij die eender welke vorm van verminking van de genitaliën van een persoon van het vrouwelijk geslacht uitvoert, vergemakkelijkt of bevordert, met of zonder haar toestemming (…)'. Het opvallende aan dit artikel is, is dat het VGV als een afzonderlijk delict strafbaar stelt en men dus niet VGV probeert te bestrijden als een speciaal geval van mishandeling. Dit verdient de voorkeur. Maar alleen het *strafbaar stellen* van een kwalijke praktijk in het Wetboek van Strafrecht is onvoldoende om deze praktijk uit te roeien. Er dient ook een actief vervolgingsbeleid te worden gevoerd en overtreders van de strafbepalingen dienen te worden veroordeeld. Daaraan schort het in de meeste landen. Niet in Frankrijk overigens. In Frankrijk kreeg in 1993 voor het eerst een moeder een straf opgelegd van één jaar gevangenisstraf en drie jaar voorwaardelijk. Ook werd in 1999 een besnijder (besnijdster eigenlijk) veroordeeld.

Belangrijke vrouwen die VGV aan de orde stellen zijn de politiek commentator en vrouwenrechtenactivist Ayaan Hirsi Ali (→), het voormalig Somalisch fotomodel Waris Dirie, maar ook de Belgische politica Assita Kanko. Kanko vertelt in *Parce que tu es une fille* (2014) over haar eigen besnijdenis in Burkina Faso. Het boek geeft een aangrijpend verslag van haar eigen leven en ervaringen, maar ook veel achtergrondmateriaal en cijfers over VGV. Het is een praktijk die op grote schaal voorkomt, niet alleen in Afrikaanse landen, maar ook in Europa. Het is een praktijk waar Europese staten en regeringen nog maar heel weinig greep op weten te krijgen (→ Multiculturalisme).

Verder lezen:

Dirie, Waris, *Desert Flower: the extraordinary Journey of a Desert Nomad*, Waris Dirie and Cathleen Miller, Virago, New York 1998.

Dirie, Waris, *Desert Dawn*, with Jeanne d'haem, Virago 2002.

Dirie, Waris, *Desert Children*, with Corinna Milborn, translated by Sheelagh Alabaster, Virago, New York 2005.

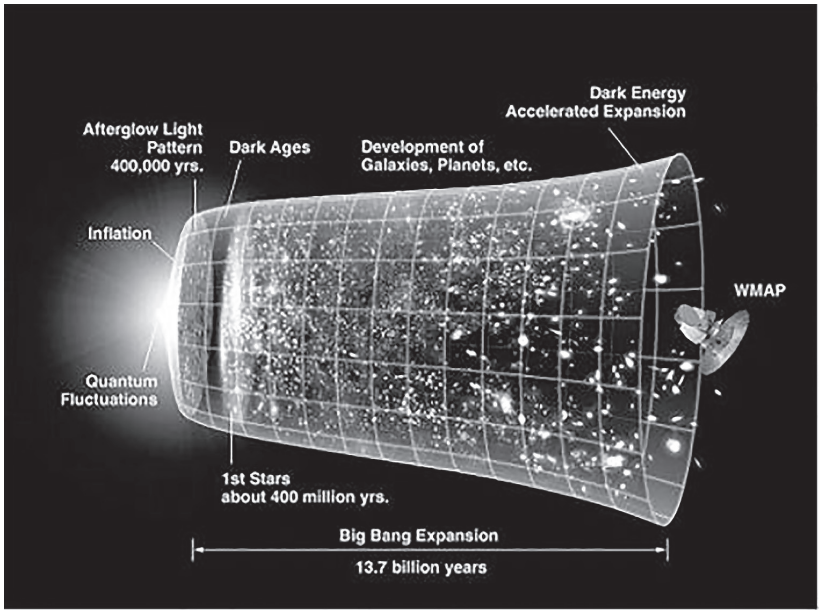
Kanko, Assita, *Parce que tu es une fille: histoire d'une vie excisée*, Renaissance du livre, Waterloo 2014.
O'Faolain, Julia, & Martines, Lauro, eds., *Not in God's Image*. Women in History from the Greeks to the Victorians, Harper Torchbooks, Harper & Row, New York, Hagerstown, San Francisco, London 1973.

Big Bang

De Big Bang of Oerknal is de populaire uitdrukking voor de theorie dat ongeveer 13,8 miljard jaar geleden het heelal, tijd en ruimte ontstaan zijn vanuit een minuscuul punt.

In de jaren 20 van de vorige eeuw groeide de overtuiging dat ons heelal voortdurend en tegen een steeds grotere snelheid uitdijt. De Belgische kanunnik en natuurkundige Georges Lemaître (1894-1966) ontwikkelde als eerste in 1931 de hypothese dat alles wat zich uitzet, zoals het heelal, ooit een begin moet hebben gehad. Die hypothese werd eerst verworpen en zelfs belachelijk gemaakt, onder meer door de astronoom Fred Hoyle die ze al schertsend de Big Bang-theorie noemde. Maar naderhand zijn er meer en meer argumenten ontwikkeld die de hypothese bevestigen. Zo stelde de Amerikaanse astronoom Edwin Hubble, onafhankelijk van Lemaître, in 1929 vast dat het spectrum van de sterren die heel ver van ons staan naar het rood verschuift, waaruit men kan afleiden dat de melkwegen die ver van ons afstaan, zich met een steeds grotere snelheid van ons verwijderen.

Vandaag wordt de oerknaltheorie algemeen aangenomen. Zelfs Pius XII zag er – tegen het advies van Lemaître in – een bewijs in van de schepping want enkel een eeuwig onveranderlijk heelal suggereert dat er geen schepping kon geweest zijn. Veel gelovige mensen blijven dus vasthouden aan God als schepper van hemel en aarde zoals opgetekend in de 'heilige' boeken. En hier ligt juist de paradox, want Lemaître was een overtuigde katholiek en priester die niet twijfelde aan het bestaan van God maar weigerde om de Bijbelverzen letterlijk te interpreteren. Al blijft de vraag wat er dan voor de oerknal gebeurd is. 'De vraag of het (de oerknal) echt een begin was of eerder een schepping – iets dat begint vanuit niets – is een filosofische vraag die niet door natuurkundige of astronomische overwegingen kan worden opgelost', schreef Lemaître in 1950.[28]

Grafische voorstelling van de Big Bang.

Etienne Vermeersch (→) verwerpt de scheppingsgedachte en beantwoordt de vraag over wat er voor de Big Bang gebeurde als volgt: 'Over wat vóór dat cruciale moment gebeurde kunnen we op basis van de natuurwetten echter geen zinnige uitspraken doen.'[29] In elk geval verwerpt hij de gedachte van een bovennatuurlijke macht die doelgericht het universum, de aarde en de mens heeft geschapen.

Verder lezen:

Lambert, Dominique, *Lemaître*, Wetenschappelijke biografie, 2012.

Bliksemafleider

Benjamin Franklin ontwikkelde in 1752 de bliksemafleider. Hij toonde aan dat de bliksem een elektrische ontlading uit de atmosfeer naar de aarde is, en daarbij via een hoog punt zoals een kerktoren inslaat. De Kerk verzette zich tegen deze wetenschappelijke uitleg en volgde de stelling van kerkvaders zoals Thomas Van Aquino (→) die in zijn *Summa*

Theologica het volgende schreef: 'Regen en wind kunnen alleen worden veroorzaakt door demonen. Het is een geloofsdogma dat demonen wind, storm en vuurregen vanuit de hemel kunnen produceren.' Ook Maarten Luther (→) beweerde dat wind en regen veroorzaakt werden door goede of slechte geesten.

Geestelijken bleven volhouden dat onweer, donder en bliksem te maken hadden met de duivel, die men enkel kon verjagen door te bidden, kerkklokken te luiden, heilig water te sprenkelen en heksen te verbranden. Maar al die zaken hielpen niet. Bij elke blikseminslag werden vooral de torenspitsen en de klokkenluiders getroffen. De kerktoren was immers meestal het hoogste punt in een dorp, dat als eerste werd geraakt. In een periode van 33 jaar werden in Duitsland honderden kerktorens getroffen en meer dan honderd klokkenluiders gedood. De Kerk bleef de boeren in Zwitserland, Frankrijk en Italië wijsmaken dat het net de bliksemafleiders waren die zorgden voor meer inslagen. Het leidde ertoe dat gewone burgers de bliksemafleiders te lijf gingen en afbraken. Sommige geestelijken verweten Franklin zelfs dat zijn uitvinding had gezorgd voor natuurrampen.

'Benjamin Franklin drawing electricity from the sky' van Benjamin West (1816) in het Philadelphia Museum of Art.

Toch keerde het tij. Toen een kerktoren in het Oostenrijkse Rosenberg driemaal door een bliksem werd geraakt, waarbij heel wat slachtoffers vielen, wilden veel boeren niet meer naar de mis komen. In 1776 liet de pastoor een bliksemafleider tegen de kerk plaatsen en het gevaar was voorbij. De kerk van Saint Nazaire in Brecia in de republiek Venetië was in 1767 volgestapeld met buskruit. Toen een bliksem insloeg werd een zesde van de stad vernield en verloren 3.000 mensen het leven omdat de kerk had geweigerd een afleider te plaatsen. Pas daarna begon men kerken te voorzien met Franklins uitvinding waardoor het probleem zich eindelijk oploste, alhoewel veel geestelijken zich bleven verzetten. In 1856 sloeg de bliksem

in op de kerktoren van Sint Jan in Rhodos waarbij buskruit ontplofte en 4.000 mensen het leven verloren.

Vandaag worden alle hoge gebouwen voorzien van een bliksemafleider.

Verder lezen:

Draper, John William, *History of the Conflict between Religion and Science,* D. Appleton and Company, New York 1897 (1874).

White, Andrew D., *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, Prometheus Books, Amherst, New York 1993, p. 367.

Bloed, zuiverheid van

De invloedrijke theoloog Thomas van Aquino (1225-1274) (→) vond dat de Kerk geweld mocht gebruiken om te voorkomen dat de joden 'het overleven van het christendom in gevaar brengen'. De joden waren volgens heel wat christenen immers schuldig aan deïcide, de moord op God, en die moordzucht droegen ze met zich mee in hun bloed. Bij Mattheus (27:25) lezen we: 'Zijn bloed kome over ons, en over onze kinderen'. Voor veel christenen was deze uitspraak een gegronde reden om joden te vervolgen en over de kling te jagen.

Op het einde van de veertiende eeuw ontstond in Spanje en Portugal de racistische visie dat men een onderscheid kon maken tussen mensen op basis van hun afstamming. Al snel ging de Inquisitie over tot het vervolgen van ketters, vooral joden, vanwege hun 'onzuiver bloed'. Men wilde vermijden dat door seksuele relaties bloedvermenging zou ontstaan. Tal van pausen gaven hun goedkeuring aan het idee van de zuiverheid van het bloed, de *limpieza de sangre*. Volgens die stelling, die bijzonder populair werd in de zestiende eeuw, kon elke druppel joods bloed de wereld verwoesten. Paus Paulus IV (1555-1559) stelde dat alleen katholieken met een volkomen christelijke stamboom, 'de zuiveren van bloed', een openbaar ambt mochten bekleden. Daarvoor moesten de gegadigden een certificaat van zuiverheid kunnen voorleggen. Die zuiverheid kon alleen blijken uit de afstamming van ware christelijke voorouders.

Paus Gregorius XIII (1572-1585) verkondigde dat de joden verdoemd waren tot eeuwige slavernij wegens de kruisiging van Christus. '*Judaeum*

'Het tribunaal van de inquisitie' van Francisco Goya (1812).

esse est delictum', 'Jude zu sein ist ein Verbrechen' of 'Jood te zijn is een misdaad', verklaarde de invloedrijke franciscaan Angelus de Clavasio in de zeventiende eeuw. Het is deze visie die later door de nazi's letterlijk werd genomen en de basis vormde voor de Neurenberger-wetten, waarin seksueel verkeer tussen ariërs en joden verboden werd. 'Auschwitz was het dieptepunt van de christelijke *limpieza de sangre,*' aldus Guus Kuijer (→).[30]

Verder lezen:

Franco, Juan Hernandez, *Cultura y limpieza de sangre en la España moderna*, Editum, 2010.

Bloedtransfusie

Getuigen van Jehova weigeren bloedtransfusies zelfs al kan dit het leven van hun kinderen redden. Ze baseren zich hiervoor op de Handelingen van de Apostelen (15:29): 'Onthoud u van offervlees dat bij de afgoden-dienst is gebruikt, van bloed, van vlees waar nog bloed in zit, en van ontucht. Als u zich hier aan houdt, doet u wat juist is. Het ga u goed.'

In 2010 had de 15-jarige Joshua McAuley een ongeval in het Britse Smethwick.[31] Als Getuige van Jehova weigerden hij en zijn ouders een

noodzakelijke bloedtransfusie. Hij stierf enkele uren nadien. In april 2015 weigerde in Australië een hoogzwangere Getuige van Jehova die kanker had een transfusie die haar en het leven van haar toekomstig kind had kunnen redden. Haar baby stierf in de baarmoeder en zijzelf overleed enkele dagen later.[32]

Verder lezen:

McEwan, Ian, *The Children Act,* Jonathan Cape, London 2014.

Bougrab, Jeanette

Jeanette Bougrab (geb. 1973) is een Franse juriste en politica. Zij was minister van Jeugd en Gemeenschapsleven in de regering Sarkozy van 2010 tot 2012 en lid van de UMP-partij. Daarvoor doceerde zij rechtswetenschap aan het Institut d'Études Politiques de Paris en aan de Sorbonne. Zij presenteert zichzelf nadrukkelijk als atheïst en als een verdediger van het Franse secularisme (*'laïcité'*). Na de aanslag op de redactie van *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015 werd Bougrab ook in het buitenland bekend. Zij rouwde om het verlies van haar vriend, Stéphane Charbonnier (→) of 'Charb', met wie zij een relatie had (wat overigens wordt tegengesproken door de familie van Charb).

Jeanette Bougrab

Bougrab heeft twee boeken geschreven, *Ma république se meurt* (2013) en *Maudites* (2015), die veel stof deden opwaaien, niet in de laatste plaats door haar persoonlijke commentaar op de mensen met wie zij nauw had samengewerkt en geleefd, zoals Nicolas Sarkozy en Charb. Over Charb vertelde zij dat hij altijd had geweten dat hij zou sterven op de wijze waarop Theo van Gogh is gestorven. Bougrab zou hem hebben aangespoord Frankrijk te verlaten, maar dat wilde hij niet.

Haar eerste boek geeft een prachtige persoonlijke autobiografie van een vrouw van bescheiden afkomst (haar ouders zijn van Algerijnse afkomst en praktisch analfabeet) die door het Franse onderwijssysteem de kansen kreeg die zij zo goed wist te benutten. Haar tweede boek is

een hommage aan haar moeder, maar ook aan vrouwen uit de islamitische cultuur die het islamisme bestrijden (vaak met gevaar voor eigen leven, zoals Malala). Ondertussen ventileert zij ook talloze beschouwingen waarin zij het secularisme verdedigt en de Franse en internationale politieke elite geselt vanwege de slappe houding die men aanneemt tegenover het religieus geïnspireerd terrorisme.

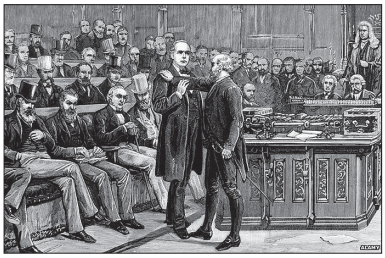
Verder lezen:

Bougrab, Jeanette, *Ma république se meurt*, Éditions Grasset & Faquelle, Paris 2013.

Bougrab, Jeanette, *Maudites*, Albin Michel, Paris 2015.

Bradlaugh, Charles

Charles Bradlaugh (1833-1891) was een Britse politiek activist en vrijdenker. Hij werd als kind verstoten door zijn ouders omdat hij het niet eens was met een aantal geloofsartikelen. Op 17-jarige leeftijd schreef hij al een eerste kritisch pamflet over het christendom. In 1858 werd hij voorzitter van de London Secular Society en in 1860 begon hij met de uitgave van de *National Reformer,* een atheïstisch-seculier dagblad dat verscheen op 5.000 exemplaren. In 1864 publiceerde hij zijn essay *A Plea for Atheism* en in 1866 richtte hij de National Secular Society op.

Bradlaugh weigert de eed af te leggen op God en de Bijbel.

Vanwege zogenaamd godslasterlijke artikelen in de *National Reformer* werd Bradlaugh vervolgd door de Britse regering maar uiteindelijk toch vrijgesproken. In 1880 stapte hij in de politiek en werd als parlementslid verkozen voor de kiesomschrijving Northampton. Hij weigerde evenwel de eed op de Bijbel ('The Oath of Allegiance') af te leggen waarna hij afstand deed van zijn zetel. Bij vier opeenvolgende verkiezingen werd hij echter herkozen. Honderdduizenden mensen onder wie William Gladstone, George Bernard Shaw en John Stuart Mill tekenden een petitie om hem toch toe te laten zitting te

nemen in het parlement. In 1886 mocht hij dan toch de eed zweren zonder de Bijbel of God te vernoemen, iets wat twee jaar later algemeen aanvaard werd bij wet ('The New Oaths Act').

Verder lezen:

Niblett, Bryan, *Dare to stand alone: the story of Charles Bradlaugh*, Kramedart Press, Oxford 2011.

Royle, Edward, ed., *The Infidel Tradition from Paine to Bradlaugh,* MacMillan, London 1975.

Braeckman, Johan

Johan Braeckman (geb. 1965) is een Vlaamse filosoof en hoogleraar wijsbegeerte en wijsgerige antropologie aan de Universiteit Gent. Hij studeerde wijsbegeerte aan de Universiteit Gent en Menselijke Ecologie aan de Vrije Universiteit Brussel. Hij promoveerde op het proefschrift *De natuurlijke orde tussen noodzaak en toeval, welwillendheid en vijandschap, ontwerp en evolutie: de darwinistische transitie* (1997) en werd later assistent en opvolger van Etienne Vermeersch (→). Hij is tevens voorzitter van het Fonds Lucien De Coninck – genoemd naar de gewezen eminente bioloog en vrijzinnig humanist Lucien De Coninck (1909-1988) – dat een tweejaarlijkse prijs uitreikt aan een persoon die hoogstaand wetenschappelijk onderzoek combineert met humanistisch en vrijzinnig geïnspireerd maatschappelijk engagement.

Johan Braeckman

Braeckman is een specialist in de evolutietheorie van Darwin. In 2001 publiceerde hij het boek *Darwins moordbekentenis*. Daarin bespreekt hij onder meer de persoonlijke intellectuele ontwikkeling van Darwin, de betekenis van natuurlijke en seksuele selectie en de toepassingsmogelijkheden van Darwins inzichten binnen de huidige cultuur- en gedragswetenschappen, zoals in de evolutiepsychologie. In het Darwinjaar 2009

startte hij met collega's uit de vakgroep Biologie een wetenschapscommunicatieproject op over evolutietheorie. Het doel was om op een pedagogisch verantwoorde wijze antwoord te geven op de vele wetenschappelijke en filosofische controverses omtrent Darwin en de moderne evolutietheorie. Het resultaat van dit project is te vinden op de website *evolutietheorie.be* en bevat een lange reeks artikelen, gefilmde lezingen, nieuwsfeiten en agendapunten rond Darwin en zijn evolutietheorie. Braeckman geeft hierover regelmatig lezingen en zet vaak in de media uiteen waarom creationisme en het zogenaamde Intelligent Design (→ Creationisme) tot de pseudowetenschap behoren. Een op Youtube veelbekeken filmpje is het televisiedebat dat hij over Darwin en de evolutietheorie had met de Antwerpse imam Nordine Taouil.

In 2008 publiceerde Braeckman samen met Etienne Vermeersch het boek *De rivier van Herakleitos*, dat een overzicht bevat van de westerse filosofie. Plato, Aristoteles, René Descartes, Spinoza, Karl Popper (→), Richard Rorty en vele andere filosofen passeren de revue en worden in hun context geplaatst. In 2011 publiceerde hij samen met Maarten Boudry het boek *De ongelovige Thomas heeft een punt* (→ Thomas, de ongelovige) dat verkozen werd tot Liberales-boek van het jaar. Het boek vormt een uitstekende handleiding voor kritisch denken. De auteurs tonen daarbij aan dat niemand immuun is voor irrationele denkbeelden, vooroordelen, bijgeloof en pseudo-wetenschap. Dat komt omdat iedereen – inclusief hoger opgeleiden – nagenoeg onvermijdelijk bepaalde zaken verkeerd inschat, valse verbanden legt en drogredenen gebruikt. Soms ligt regelrechte fraude ten grondslag aan misvattingen, maar meestal niet. Mensen zijn immers meer vatbaar voor bijgeloof dan ze zelf denken. In het boek *De ongelovige Thomas heeft een punt*, evenals in het hoorcollege hierover dat Braeckman uitgaf bij Home Academy, wordt 'Kritisch Denken' aanbevolen als bescherming tegen bijgeloof en irrationalisme.

Kritisch denken is een handelsmerk van sceptici. Zij werken in navolging van Pyrrho van Elis en Sextus Empiricus. Die vonden dat stellingen niet als dogma's mochten aanvaard worden, maar empirisch moesten worden getoetst. Tegenwoordig gebruikt men in de wetenschap de experimentele methode, vaak geïnterpreteerd via het falsificationisme: de opvatting van Karl Popper (→) dat elke wetenschappelijke theorie fundamenteel een hypothetisch karakter blijft behouden, ook al is her-

haaldelijk aangetoond dat ze klopt. Er bestaan geen absolute waarheden, enkel theorieën die maar wetenschappelijk zijn voor zover ze openstaan voor weerleggingspogingen. Want, zo stelde Popper, het bewijs proberen leveren dat een theorie niet klopt, is belangrijker dan het opstapelen van aanwijzingen dat ze wel klopt. Theorieën die men principieel onmogelijk kan weerleggen, zoals mythische, bovennatuurlijke en religieuze overtuigingen, zijn dan ook geen wetenschappelijke theorieën.

Betekent dit dat elke theorie fundamenteel op drijfzand rust? Helemaal niet. We beschikken over solide feitenkennis met stellingen die steeds betrouwbaarder worden. Daarmee komen we stapsgewijze bij de limiet van wat Karl Popper de 'verisimilitude' noemt, het zo dicht mogelijk benaderen van de waarheid. Deze kritisch wetenschappelijke instelling toetsen Braeckman en Boudry aan tal van ideeën en praktijken die zich voordoen als 'behulpzaam', 'waar' of 'heilig'. Daarbij moeten vele vormen van pseudo-wetenschap het ontgelden zoals homeopathie, parapsychologie, psychoanalyse, creationisme, telepathie, sterrenwichelarij en complottheorieën. En vegen ze op vaak grappige wijze diverse vormen van geloof van tafel: mirakels, spoken, klopgeesten, de authenticiteit van de lijkwade van Turijn, het monster van Loch Ness, UFO's, handoplegging, tarotkaarten en andere twijfelachtige opvattingen.

Toch blijft het opvallend hoeveel mensen blijven geloven in bovennatuurlijke krachten, denk aan religies. Braeckman en Boudry verklaren dit onder meer door de loyaliteit van mensen ten aanzien van de groep waartoe ze behoren of waarin ze zijn opgegroeid. 'Veel opvattingen hebben we uit loyaliteit, uit respect, uit liefde, uit angst, uit gewenning, vanwege traditie, door groepsdruk of uit onwetendheid.'

In diverse publicaties en in het hoorcollege *Recht maken wat krom is* (Home Academy), ontwikkelde Braeckman ook een humanistische visie op diverse bio-ethische problemen, onder meer omtrent voortplanting, orgaandonatie en euthanasie.

Verder lezen en luisteren:

Braeckman, Johan, *Darwins moordbekentenis*, Nieuwezijds, 2001.
Braeckman, Johan, Hoorcollege Darwin en de evolutietheorie, Home Academy, 2010.
Braeckman, Johan, Hoorcollege Kritisch Denken, Home Academy, 2011.
Braeckman, Johan en Boudry, Maarten, *De ongelovige Thomas heeft een punt*, Houtekiet, Antwerpen 2011.

Braeckman, Johan, *Recht maken wat krom is?* Een hoorcollege over bio-ethiek, Home Academy, 2015.

Bruno, Giordano

Giordano Bruno (1548-1600) was een Italiaanse Dominicaanse priester en filosoof die al snel kritisch stond tegenover diverse christelijke dogma's. Hij verdedigde een soort pantheïsme en kwam tot het besluit dat het universum oneindig is en dat er geen persoonlijke God bestaat. In zijn boek *De l'Infinito, Universo e Mondi* (1584) schreef hij: 'Er zijn oneindig veel zonnen en oneindig veel planeten die rond hun zonnen draaien zoals onze zeven planeten rond onze zon draaien.' Daarmee botste Bruno met een van de centrale stellingen van het christendom dat de aarde het centrum van het heelal was.

Standbeeld van Giordano Bruno op de Campo dei Fiori in Rome.

Hij had ook kritiek op de zogenaamde drie-eenheid van God (→ Drie-eenheid), de transsubstantiatieleer (→ Transsubstantiatie) en het Laatste Oordeel. Bruno kwam ook op voor de vrijheid van spreken en denken. 'Hij die wenst te filosoferen moet allereerst twijfelen aan alle dingen. Hij moet in een debat geen positie innemen voordat hij heeft geluisterd naar de verschillende meningen, en voordat hij de redenen voor en tegen vergeleken heeft.' [33] De waarheid kon volgens hem alleen begrepen worden door de rede en hij plaatste het verstand dan ook boven het geloof. Het leverde hem felle kritiek op van zowel de katholieke Kerk als van de volgelingen van Luther en van Calvijn die hem excommuniceerden.

In 1592 verbleef hij in Venetië waar hij in de val werd gelokt door de Inquisitie. Die leverde hem uit aan de Romeinse Inquisitie die hem zeven jaar lang gevangen hield. Hij werd aangeklaagd en ondervraagd door de jezuïet en kardinaal-inquisiteur Robertus Bellarminus die later ook Galilei (→) vervolgde. Bruno weigerde zijn voornaamste opvattingen te herroepen en werd uiteindelijk veroordeeld wegens ketterij door de Inquisitie die hem overleverde aan de wereldlijke autoriteiten. Hij werd gemarteld en op

17 februari 1600 levend verbrand op de Campo dei Fiori in Rome. Op weg naar de brandstapel zette men een ijzeren klem op zijn tong *('con la lingua in giova')* om te verhinderen dat hij godslasterlijke taal zou uitspreken.

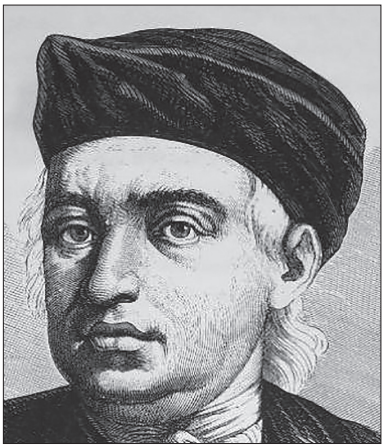
In 1889 werd op die plaats een indrukwekkend standbeeld voor hem opgericht dat in de richting staat van het Vaticaan en waar elk jaar wetenschappers, humanisten en vrijdenkers hem komen eren. Paus Johannes Paulus II heeft zich in 1999 geëxcuseerd voor het feit dat Bruno werd verbrand maar weigerde de man te rehabiliteren omdat zijn denkbeelden in strijd blijven met die van de Kerk.

Verder lezen:

Rowland, Ingrid, *Giordano Bruno: Philosopher/Heretic,* University of Chicago Press, Chicago 2009.

Calas, Jean

Jean Calas (1698-1762) was een koopman in Toulouse en een overtuigde hugenoot (protestant). Zijn zoon Lodewijk bekeerde zich tot het katholicisme in 1756. Op 14 oktober 1761 werd zijn andere zoon, Marc-Antoine, bij hem thuis dood aangetroffen. Al snel gonsde het gerucht dat de vader Marc-Antoine had vermoord omdat die zich ook tot het katholicisme wilde bekeren. Er bestond echter geen enkel bewijs dat vader Calas iets met de moord (waarschijnlijk was het een zelfdoding) te maken had. Toch werd hij op 10 maart 1762 ter dood veroordeeld. Hij werd geradbraakt, gewurgd en nadien verbrand. Zijn bezittingen werden aangeslagen, en zijn dochters en zijn dienstmeid weggenomen bij zijn vrouw en in een klooster gestopt.

Jean Calas

Voltaire publiceerde hierop zijn *Traité sur la Tolérance* waarin hij zich keerde tegen het barbaarse rechtssysteem en tegen het fanatisme van de

godsdiensten. Hij pleitte voor de rehabilitatie van Calas, wat drie jaar later ook gebeurde.[34]

Verder lezen:

Pena-Ruiz, Henri, *Dictionnaire amoureux de la laïcité,* Plon, Paris 2014.

Voltaire, *Traité sur la Tolérance, A l'occasion de la mort de Jean Calas* (1763), Librio Philosophie, 2013.

Voltaire, 'L'Affaire Calas. Pièces originales concernant la mort des siers Calas et le jugement rendu a Toulouse', in: Voltaire, *Mélanges,* Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Gallimard, Paris 1961, pp. 525-562.

Celibaat

Het celibaat binnen het christendom betekent dat bepaalde geestelijken zich seksueel volledig onthouden. In de oosterse Kerk geldt de verplichting daartoe alleen voor kloosterlingen en bisschoppen. In de westerse Kerk geldt dit ook voor priesters. Deze richtlijn werd op verschillende concilies opgelegd, maar tot de 11de eeuw niet goed opgevolgd. Onder paus Gregorius VII werd de celibaatsplicht strenger gecontroleerd en nageleefd. Verschillende pausen in de 15de eeuw hadden evenwel kinderen bij maîtresses. Paus Alexander VI, geboren als Rodrigo Borgia, had verschillende kinderen bij zijn maîtresse Vannozza dei Cattanei en zou zelfs een incestueuze relatie hebben gehad met zijn eigen dochter Lucrezia (al wordt dat door veel historici betwist). Aan deze praktijken probeerde het Concilie van Trente (1545-1563) een einde te maken en men hernieuwde de strikte celibaatsplicht. Geestelijken moesten hun leven wijden aan God en

Paus Alexander VI geschilderd door Cristofano dell'Altissimo. Museo Uffizi in Firenze.

mochten daarin niet afgeleid worden door een huwelijk of een seksuele relatie.

Ze verwezen daarbij naar het evangelie van Mattheus (19: 12): 'Er zijn onhuwbaren die zo uit de moederschoot zijn gekomen; en er zijn onhuwbaren die door de mensen zo gemaakt zijn; maar ook zijn er onhuwbaren die zichzelf onhuwbaar hebben gemaakt omwille van het Rijk der hemelen.' Ook Korintiërs (7: 32-33) zou dit beklemtonen: 'Wie niet getrouwd is, heeft zorg voor de zaak van de Heer, hoe hij de Heer kan behagen. Maar de getrouwde heeft zorg voor aardse zaken en wil zijn vrouw behagen en zijn aandacht is verdeeld.' Protestanten en anglicanen zijn het daar niet mee eens. Hun geestelijke voorgangers mogen trouwen en kinderen krijgen.

De celibaatsplicht in de katholieke Kerk kwam de voorbije jaren regelmatig onder druk naar aanleiding van de vele gevallen van seksueel misbruik van kinderen, al stellen geestelijke leiders dat er geen enkele connotatie bestaat tussen deze voorvallen en het celibaat.

Verder lezen:

Nevins, Shawn, *The Celibate Seeker: An Exploration of Celibacy as a Modern Spiritual Practice*, TAT Foundation, 2009.

Charbonnier, Stéphane

Stéphane Charbonnier was de hoofdredacteur van het Franse satirische weekblad *Charlie Hebdo* die op 7 januari 2015 samen met elf anderen vermoord werd door de Frans-Algerijnse gebroeders Kouachi. Charb tekende vooral cartoons waarin hij tal van geestelijke en wereldlijke leiders op de korrel nam. Hij tekende onder meer spotprenten van de profeet Mohammed, waardoor hij op de dodenlijst van de islamitische terreurgroep Al Qaida terecht kwam en regelmatig bedreigd werd. In 2006 herpubliceerde *Charlie Hebdo* de Deense Mohammed-cartoons die op 30 september 2005 verschenen in het dagblad *Jyllands-Posten* en leidden tot gewelddadige protesten in de moslimwereld. Het weekblad werd daarvoor gerechtelijk aangeklaagd door de Union des organisations Islamiques en France en door de Islamitische Wereldliga maar het Hooggerechtshof van Parijs oordeelde de klacht als ongegrond.

Charbonnier Stéphane

Een eerste aanslag op de kantoren van het weekblad gebeurde op 2 november 2011. Daarop verklaarde Charb dat hij geen schrik had om gedood te worden. 'Ik heb geen kinderen, geen vrouw, geen auto, geen schuld. Wat ik nu ga zeggen klinkt misschien een beetje hoogdravend, maar ik sterf liever rechtop dan dat ik moet leven op mijn knieën,' aldus Charb.[35] Hij verdedigde de vrijheid van meningsuiting en eigende zich daarom het recht toe om te mogen spotten met wie dan ook. Na de moordaanslagen betoogden bijna vijf miljoen mensen in Frankrijk tegen de moordaanslag met als centrale boodschap 'Je suis Charlie'. Ruim 50 wereldleiders stapten mee in de betoging en verklaarden hun steun aan de vrijheid van meningsuiting. Charb werd op 16 januari 2015 begraven.

Verder lezen:

Bougrab, Jeanette, *Maudites*, Albin Michel, Paris 2015.
Charb, *Lettre aux escrocs de l'islamophobie qui font le jeu des racistes,* Les Échappés, Paris 2015.
Charb, le rire d'abord, Le Monde, 7 janvier 2015.
Stéphane Charbonnier obituary, The Guardian, 13 January 2015.

Clifford, William Kingdon

William Kingdon Clifford (1845-1879) was een briljante geleerde die vooral voortleeft als de schrijver van één opstel: *The Ethics of Belief* (1877). De basis voor *The Ethics of Belief* lag in een lezing die Clifford op zijn 31ste gaf voor de exclusieve debatclub *The Metaphysical Society*. De club had vele beroemde leden zoals William Gladstone, Thomas Henry Huxley, Aartsbisschop Henry Manning, John Ruskin en Alfred Lord Tennyson. De clubgenoten kwamen negen keer per jaar samen in Londen om religieuze en filosofische onderwerpen met elkaar te bespreken. In de tijd dat Clifford de lezing gaf, was hij al hoogleraar toegepaste wiskunde aan het University College in Londen.

William Kingdon Clifford

De basis voor het opstel werd gevormd door een persoonlijke ervaring, een schipbreuk. In 1870 sloot Clifford zich aan bij een expeditie die een zonsverduistering wilde bestuderen en daarvoor naar de Middellandse zee zou varen. Het schip leed schipbreuk bij Catania (Sicilië). Velen overleefden de ramp niet, maar Clifford wel. Dus wanneer Clifford aan het begin van *The Ethics of Belief* een moreel dilemma bespreekt dat met een schipbreuk te maken heeft, dan spreekt hij uit eigen ervaring. Hoewel Clifford de schipbreuk overleefde, was hem verder niet veel geluk beschoren in het leven. Hij overleed in 1879, op drieëndertigjarige leeftijd, twee jaar nadat hij zijn lezing voor de *Metaphysical Society* over de ethiek van het geloven had gegeven.

De argumentatie van *The Ethics of Belief* begint met een voorbeeld niet van religieus geloof, maar van geloof of vertrouwen in het algemeen. Een reder besluit zijn schip de vaart in te sturen, hoewel hij weet dat het schip oud is en hij eraan twijfelt of het nog wel zeewaardig is. Die twijfels over de zeewaardigheid van het schip knaagden wel aan de reder, maar hij verdrong die twijfels. Hij zei tegen zichzelf dat als zijn schip al zoveel stormen had doorstaan, het deze keer ook nog wel zou gaan. Hij zou zijn

vertrouwen stellen in God. De reder slaagde er dus in zijn twijfels weg te duwen en raakte ervan overtuigd dat het schip zeewaardig was (*'he acquired a sincere and comfortable conviction that his vessel was thoroughly safe and seaworthy'*).

Het behoeft nauwelijks betoog dat het woord 'oprecht' ('sincere') cruciaal is voor de argumentatie. De reder is oprecht overtuigd dat het schip zeewaardig is. Maar aan die gemoedstoestand – en ook dat is cruciaal – is hij zelf debet doordat hij zijn twijfels heeft laten overstemmen door zijn 'geloof'. De vraag van Clifford is dan: hoe moeten we dat moreel beoordelen? *'What shall we say of him?'* Het antwoord ligt voor de hand: de reder is zwaar schuldig aan de dood van deze mensen. Kennelijk is het dus mogelijk dat we moreel een *faux pas* maken louter door iets te geloven, door ons vertrouwen te stellen in de voorzienigheid terwijl dat niet verantwoord was.

Wat was het probleem met het geloof, of het vertrouwen, van de reder? Clifford antwoordt: *'he had no right to believe on such evidence as was before him.'* Hij had zijn geloof, of zijn vertrouwen, niet gekregen door *zorgvuldig onderzoek*, maar door zijn *twijfels te onderdrukken*. En omdat hij zichzelf dus in die situatie van het geloof gemanoeuvreerd had, is hij verantwoordelijk voor het resultaat. De rest van het essay van Clifford is een zorgvuldig opgebouwde en briljant beargumenteerde uitwerking van de stelling, dat precies wat geldt voor deze reder, ook geldt voor een gewone religieuze gelovige. We horen vaak – niet alleen in de tijd van Clifford, maar ook tegenwoordig – dat het iedereen vrij staat te geloven wat hij of zij wil. Iemand aanspreken op zijn geloof, betogen dat iemand op slechte gronden gelooft, wordt vaak met verontwaardiging tegemoet getreden. Is religieus geloof niet ieders eigen zaak? Wat Clifford doet, is die stelling met kracht van argumenten ontkennen.

Allereerst: geloof heeft nooit alleen betrekking op jezelf. Onze levens zijn intiem met elkaar verbonden. Wat de één gelooft, in het bijzonder wanneer het gaat om een diep geloof, heeft grote relevantie voor de ander. Het geheel van onze opvattingen, het geheel van ideeën waarin we geloven, is een soort erfstuk dat van generatie op generatie wordt overgedragen. In dat geheel van opvattingen zitten ook onze eigen opvattingen.

Een tweede punt dat Clifford uitvoerig uitwerkt, is dat we niet alleen allemaal het collectieve bezit van wat we geloven en waarvan we over-

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 73 13/01/16 13:18

tuigd zijn moeten hooghouden, maar dat we het vooral ook verder moeten ontwikkelen. Dat wil zeggen: onderwerpen aan kritiek. Dat geheel van opvattingen waarvan ook onze eigen opvattingen deel uitmaken, dat is het gemeenschappelijke erfgoed dat we niet alleen allemaal *mogen* beproeven op consistentie en waarheid, het is zelfs onze morele *plicht*. Dat erfstuk zomaar overnemen, en 'geloven' dat het juist is, of waar is, of niet meer verbeterd kan worden, is in strijd met die verantwoordelijkheid of die plicht. En dan komt Clifford op een formulering die hij in het essay in licht gewijzigde vorm vele keren zal herhalen. Wat hij afwijst is: *'to believe on insufficient evidence, or to nourish belief by suppressing doubt and avoiding investigation.'* Of korter (en dan komt nu de zin waardoor hij zo beroemd geworden is): *'It is wrong always, everywhere, and for anyone, to believe anything upon insufficient evidence'*.

Verder lezen:

Clifford, W.K., 'The Ethics of Belief', 1877, in: W.K. Clifford, *The Ethics of Belief and Other Essays,* Introduction by Timothy J. Madigan, Prometheus Books, Amherst, New York 1999, pp. 70-96.

Cliteur, Paul

Paul Cliteur (geb. 1955) is een Nederlandse hoogleraar encyclopedie van de rechtswetenschap (sinds 2002) aan de Universiteit van Leiden. Hij was daarvoor hoogleraar filosofie aan de Universiteit van Delft (1995-2002). Cliteur is ook liberaal, vrijdenker, humanist en atheïst. Reeds vanaf zijn dissertatie in 1989 (*Conservatisme en cultuurrecht,* Universiteit van Leiden) houdt hij zich bezig met mensenrechten. Hij schreef *De filosofie van mensenrechten* (1997, tweede druk 1999) waarin veel elementen van zijn latere werk reeds voorkomen. Daarin houdt hij een pleidooi voor de *universaliteit* van mensenrechten die hij verdedigt tegenover het *cultuurrelativisme.* Ook wordt hierin het *multiculturalisme* als een hedendaagse dwaalleer aan de kaak gesteld (in de tweede druk). In een slothoofdstuk betoogt hij dat de nieuwe grote ontwikkeling op het gebied van mensenrechten de ontwikkeling naar dierenrechten zal zijn. Dierenrechten is ook de centrale preoccupatie van zijn oratie in Delft uit 1995, *Onze verhouding tot de apen*, in 2001 uitgewerkt tot *Darwin, dier en recht.*

Vanaf dat moment mengt Cliteur zich meer en meer in het publieke debat. In 2002 publiceert hij zijn boek *Moderne Papoea's,* waarbij de titel verwijst naar het gegeven dat elke cultuur, ook onze multicultuur, gebaseerd is op een monoculturele kern. Die kern is het geheel van mensenrechten die een universele strekking hebben. Deze kern wordt wel bedreigd. Niet alleen van de zijde van religieuze fanatici, maar ook van de zijde van de politiek-intellectuele elite die de mensenrechten zo schoorvoetend (of helemaal niet) verdedigt. Die nietverdediging, dat falen van de elite, is het voorwerp van *Tegen de decadentie: de democratische rechtsstaat in verval* (2004). Omdat hij van mening was dat dit alles 'zo negatief' klonk, schreef hij in 2007 een boek met een positieve boodschap, namelijk *Moreel Esperanto* (ook in Spaanse vertaling). Het verwijst naar het positieve nieuws dat we als mensen vreedzaam met elkaar kunnen samenwerken als we maar een minimale set van universele waarden hooghouden. Vandaar de term moreel *esperanto.*

Paul Cliteur

In 2010 publiceerde hij *Het monotheïstisch dilemma*, over religieus terrorisme (of 'theoterrorisme'), en *The Secular Outlook* (niet in het Nederlands vertaald, wel in het Italiaans), dat een verdediging is van het seculiere of niet-religieuze perspectief op staat/religie verhoudingen. *Dirk Verhofstadt in gesprek met Paul Cliteur* (2012) geeft een samenvatting van zijn ideeën.

Verder lezen:

Cliteur, Paul, *God houdt niet van vrijzinnigheid*, Bert Bakker, Amsterdam 2004.

Cliteur, Paul, *Moreel Esperanto*, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2007.

Cliteur, Paul, *Het monotheïstisch dilemma*, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2010.

Cliteur, Paul, *The Secular Outlook*, Wiley-Blackwell, London 2010.

Verhofstadt, Dirk, *In gesprek met Paul Cliteur. Een zoektocht naar harmonie*, Houtekiet, Antwerpen 2012.

Comte, Auguste

Auguste Comte (1798-1857) was een Franse filosoof, grondlegger van de sociologie en van het positivisme. Deze wijsgerige stroming stelt dat kennis alleen kan verworven worden door een toepassing van de wetenschappelijke methode. We kunnen alleen met zekerheid iets zeggen over zaken als die empirisch waarneembaar zijn. Dit impliceert ook dat zogenaamde kennis over metafysische, religieuze en ethische zaken moet worden verworpen.

Auguste Comte

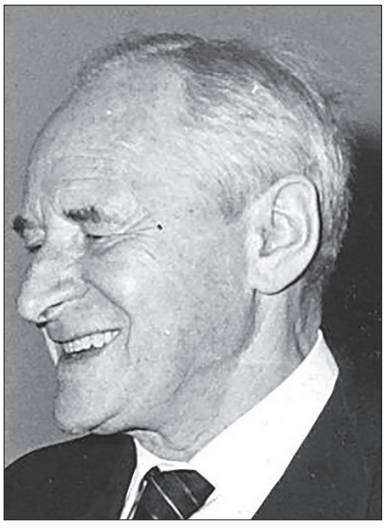
Comte had een sterk geloof in de wetenschap en in de vooruitgang. Zijn devies luidde als volgt: *'L'amour pour principe et l'ordre pour base; le progrès pour but'* (Liefde als principe en orde als basis; vooruitgang als doel). In zijn boek *Cours de philosophie positive* (1830-1842) formuleerde hij zijn 'Loi des trois états' (Wet van de drie stadia). Het eerste en meest primitieve stadium is het theologisch stadium waarbij mensen een verklaring voor alle verschijnselen zoeken in bovennatuurlijke of goddelijke krachten. Binnen dit theologisch stadium onderscheidt Comte nog eens drie substadia, namelijk het fetisjisme, het polytheïsme en het monotheïsme. Het tweede stadium is het metafysische stadium waarbij men de bovennatuurlijke verklaringen opzijschuift en de verschijnselen worden uitgelegd door abstracte begrippen. Het derde stadium is het positieve stadium waarbij men zich baseert op de wetenschappelijke methode en op zoek gaat naar verbanden tussen de verschillende verschijnselen (via de sociologie).

Comte ontwierp een soort religie zonder dogma's waarin God vervangen werd door de mens (Religie der Mensheid) en het katholicisme door het positivisme.

Verder lezen:
Comte, Auguste, *Cours de philosophie positive*, Nabu Press, 2011.

Constandse, Anton Lieven

Het zal niet eenvoudig zijn iemand te vinden die meer heeft gedaan voor de verbreiding en de popularisering van het atheïsme, vrijdenken en humanisme in Nederland in de 20ste eeuw dan Anton Lieven Constandse (1899-1985). Met een grote eruditie en een krachtige stijl is hij meer dan een halve eeuw actief geweest als polemist, volksopvoeder, geleerde, radiocauseur, journalist en onderwijzer.

Anton Lieven Constandse

In het voorwoord tot de derde druk van zijn *Geschiedenis van het humanisme in Nederland* (1980) geeft hij weer wat hem inspireerde. 'In de historie onzer cultuur heeft zich een toenemend streven geopenbaard naar geestelijke bevrijding', schrijft Constandse.[36] Die drang keerde zich tegen het geloven op gezag, tegen verouderde tradities en tegen verstarrende dogmatiek. Van elke gedachtegang of systeem werd rechtvaardiging gevraagd.

In zijn vele boeken – en ook in het boek waaraan dit citaat ontleend is – heeft hij talloze grote persoonlijkheden uit het verleden opgevoerd die in meerdere of mindere mate bijdragen hadden geleverd aan het verlichte denken (Heinrich Heine, Sigmund Freud →, Georg Büchner, Ludwig Feuerbach →, Arthur Schopenhauer →, Montaigne als internationaal bekende grootheden, maar ook auteurs als Erasmus, Spinoza → en Multatuli →). Zijn voornaamste doel daarmee was 'in het licht te stellen, welke personen en bewegingen door hun idealen en hun strijdbaarheid er toe hebben bijgedragen dat wij een stap voorwaarts zijn gekomen op de weg die leidt naar democratie, persoonlijke vrijheid en verdraagzaamheid'.

Constandse geeft ook een omschrijving van wat hij onder 'humanisme' verstaat. Daaruit blijkt ook dat voor Constandse atheïsme, humanisme en vrijdenken in elkaars verlengde liggen. *Allereerst* ziet het humanisme in de werkelijkheid geen persoonlijke godheid meer inwerken. Men verklaart consequent causaal denkend wat zich aan ons voordoet. De wereld wordt door humanisten uit zichzelf verklaard, schrijft Constandse, zonder een beroep op bovennatuurlijke machten. Als *tweede* staan humanisten open voor de gegevens van de ervaringswetenschap, een perspectief dat ook werd toegepast in de theologie. Vandaar dat kennis van goden maar al te vaak kennis van mensen bleek te zijn. Als *derde* wordt door humanisme het ethisch oordeel bevrijd van theologische voorstellingen. Niet het handelen zelf, maar de beweegredenen werden centraal gesteld. Daarbij gold niet meer enig goddelijk gebod, maar het autonome geweten als uitgangspunt. Als *vierde* staat in het humanisme het ideaal centraal van het vermeerderen van het welzijn op aarde.

Het is aardig deze omschrijving van 'humanisme' als ingang voor zijn denken te nemen, aangezien daaruit blijkt dat op elk punt het humanisme volgens Constandse in strijd met godsdienst moet komen. In zijn boek *Grondslagen van het atheïsme* (1926) had hij dit reeds uiteengezet, maar ook in het opmerkelijke essay *De zelfvernietiging van het protestantisme* (1926). Met dat laatste populariseerde hij in Nederland het werk van de Duitse filosoof Eduard von Hartmann (1842-1906). Ook Von Hartmann (→) had al de autonomie van de moraal verdedigd (→ Autonomie en heteronomie) en deze geanalyseerd als de ultieme consequentie van het protestantisme. Maar dan niet om bij het protestantisme te blijven staan, als een laatste consistente positie op religieuze en filosofische grondslag, maar als een wereldbeschouwing die zich niet anders dan in de opheffing van het christendom als geheel zou moeten ontwikkelen.

Constandse paste die stelling als volgt op de ontwikkeling in Nederland toe: 'De geschiedenis der vrijheid in ons land valt samen met de geleidelijke ontdekking van de rechten en plichten der persoonlijkheid. De rechten betreffen de mogelijkheid, zelf te denken, autonoom zedelijk te oordelen, redelijke conclusies te trekken uit de ervaring en te strijden voor gemeenschappelijk geluk, indien het onze daarvan afhankelijk is'.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 78 13/01/16 13:18

Verder lezen:

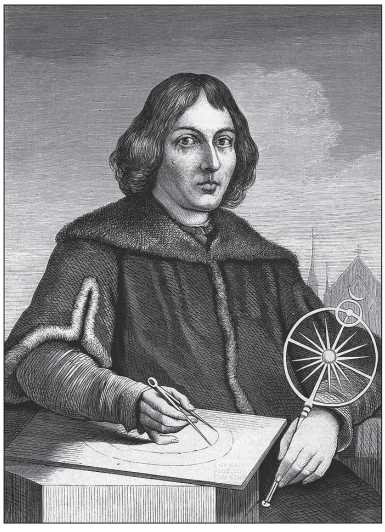
Constandse, A.L., *Geschiedenis van het humanisme in Nederland,* 3de druk, Kruseman, Den Haag 1980.

Constandse, A.L., *De zelfvernieting van het protestantisme,* N.H. Luigies & Zonen, Rotterdam 1926.

Constandse, A.L., *Grondslagen van het atheïsme,* N.H. Luigies & Zonen, Rotterdam 1926.

Copernicaanse revolutie

De Copernicaanse revolutie wordt gezien als het eerste grote conflict tussen de theologie van het christendom en de wetenschap. Het was een astronomisch dispuut over de vraag of de aarde rond de zon draaide (zoals Nicolaus Copernicus beweerde) of de zon rond de aarde (zoals de Ptolemaeische astronomie en de christelijke theologie leerden).

Nicolaus Copernicus

Copernicus (1473-1543) publiceerde zijn bevindingen in 1543 in het boek *De revolutionibus orbium coelestium* (Over de omwentelingen der hemellichamen), net voor zijn dood. Hij stelde het publiceren van de resultaten van zijn wetenschappelijk onderzoek lange tijd uit, omdat hij reacties vreesde van kerkelijke zijde. Hij was overigens zelf een kerkelijk functionaris en droeg zijn boek op aan de paus.

Een andere maatregel die uit voorzichtigheid door zijn uitgever werd genomen, was het presenteren van het Copernicaanse wereldbeeld als een 'hypothese'. Het was later de grotere voortvarendheid en soms satirische schrijfstijl van Galilei die hemzelf en andere voorstanders van het Copernicaanse wereldbeeld (→ Bruno, Giordano) in gevaar brachten (→ Galilei, Galileo).

Verder lezen:

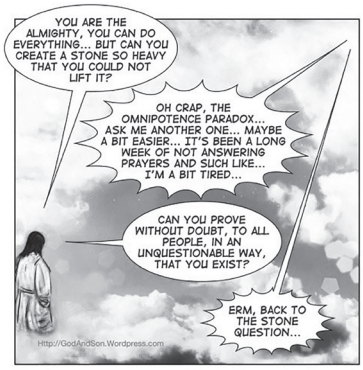
Draper, John William, *History of the Conflict between Religion and Science,* D. Appleton and Company, New York 1897 (1874).

Russell, Bertrand, *The Scientific Outlook,* Routledge, London and New York 2001 (1931).

White, A.D., *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom,* Two volumes, Dover Publications, New York 1960 (1896).

Cowan J.L.

De filosoof J.L. Cowan gebruikte in zijn beruchte tekst *The Paradox of Omnipotence* (1965), de 'almachtparadox', een logische redenering om aan te tonen dat God niet bestaat. (1) Een god kan een steen maken die hij niet kan tillen, ofwel kan hij dat niet; (2) Als een god een steen kan maken die hij niet kan tillen dan is hij niet almachtig; (3) Als een god geen steen kan maken die hij niet kan tillen, dan is hij niet almachtig; (4) Dus is een god niet almachtig.[37]

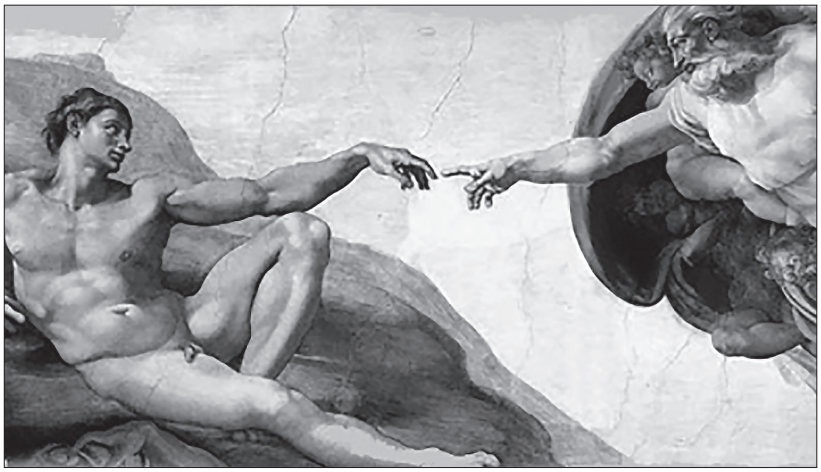

Verder lezen:

Cowan, J.L., *The Paradox of Omnipotence*, Analysis, Vol. 25, Supplement 3 (Jan., 1965), pp. 102-108

Creationisme

Creationisme is de overtuiging dat alles wat bestaat door God geschapen werd zoals het in de Bijbel wordt verteld. Christenen baseren zich hiervoor op het boek *Genesis* ('In den beginne') waarin het verhaal wordt verteld van het ontstaan van de hemel, de wereld, de planten, de dieren en uiteindelijk de mens. Doorgaans schatten ze het ontstaan van de wereld op ongeveer 10.000 tot 6.000 jaar geleden. Mensen die dit

'De schepping van Adam' van Michelangelo. Sixtijnse Kapel, Vaticaanstad.

geloven worden 'jongeaardecreationisten' genoemd omdat ze er van uitgaan dat de Aarde nog heel jong is (→ Ussher, James). 'Oudeaardecreationisten' aanvaarden dan weer de veel oudere leeftijd van bepaalde aardlagen en fossielen en stellen dat de schepping zoals beschreven in de Bijbel en de Koran miljoenen jaren geleden moet zijn gebeurd. Creationisten verwerpen de evolutietheorie van Darwin (→). In de VS bestaan er verschillende creationismemusea waar ouders met hun kinderen het verhaal van de Bijbel kunnen 'bekijken'.

Rond 1990 ontstond in de VS een beweging die zich Intelligent Design noemde. De wereld zou volgens hen geschapen zijn door een 'intelligente ontwerper'. Allerlei levensvormen zouden door een intelligent wezen 'gemaakt' zijn met al hun specifieke en complexe eigenschappen. Ook zij aanvaarden de evolutietheorie van Darwin (→) niet. Intelligent Design wordt hard bekritiseerd door wetenschappers en filosofen en ontmaskerd als een religieus geïnspireerde pseudowetenschap.

Verder lezen:

Blancke, Stefaan e.a. (red.), *Creationism in Europe*, John Hopkins University Press, Baltimore 2014.

Numbers, Roland, *The Creationists: From Scientific Creationism to Intelligent Design*, Harvard University Press, 2006.

Scott, Eugenie, *Evolution vs. Creationism: An Introduction*, University of California Press, Berkeley 2009.

Crimen sollicitationis

Toen veel gevallen van seksueel misbruik van kinderen door geestelijken bekend raakten, liet paus Johannes XXIII op 16 maart 1962 de geheime pauselijke richtlijn *Crimen Sollicitationis* (Misdaad van de uitnodiging door een priester tot het hebben van seksuele handelingen met een biechteling) uitvaardigen. Daarbij moesten de daders, het slachtoffer en alle getuigen een absoluut stilzwijgen bewaren over de belastende feiten. Zij dienden zich te houden aan een 'eeuwige stilte'. Wie dit stilzwijgen toch doorbrak, werd bestraft met excommunicatie. De man die jarenlang moest waken over de navolging van die richtlijn was kardinaal Joseph Ratzinger, de latere paus Benedictus XVI, die toen aan het hoofd stond van de Congregatie voor de Geloofsleer.

De richtlijn Crimen Sollicitationes van 1962.

In 2001 paste Ratzinger de richtlijn aan en stuurde alle bisschoppen de instructie *Sacramentorum sanctitatus tutela* (Bescherming van de heiligheid van de sacramenten). Daarin staat dat seksueel misbruik van minderjarigen door priesters berecht moet worden door de Congregatie en dat ze onderworpen zijn aan het 'Pauselijk Geheim'. Van een verplichte melding van die praktijken aan de gerechtelijke instanties is geen sprake. Tegelijk liet men het aan de lokale bisschoppen over om 'zonder ruchtbaarheid te geven aan deze zaken', de betrokken priesters over te plaatsen naar andere parochies. De aangepaste richtlijn van Ratzinger kwam er na een golf van gevallen van seksueel misbruik van kinderen in de katholieke kerken in de VS. Dat deze misbruiken geen louter Amerikaans probleem waren, bleek onder meer in het katholieke Ierland, waar duizenden kinderen seksueel misbruikt waren.

Uit een rapport van rechter Sean Ryan in 2009 bleek dat pedofiliezaken er systematisch in de doofpot werden gestopt en dat priesters door hun bisschoppen werden overgeplaatst naar andere parochies, waar ze vaak opnieuw slachtoffers maakten. Er stonden honderden getuigenissen in van seksueel misbruik van kinderen in katholieke opvoedingsgestichten en weeshuizen van 1974 tot 2004. Tal van Ierse aartsbisschop-

pen en bisschoppen hadden geweigerd om aangifte te doen bij de bevoegde autoriteiten alhoewel ze volgens de Ierse wet verplicht waren om dit te doen. De zaak concentreerde zich op 46 priesters in het aartsbisdom Dublin die duizenden kinderen hadden misbruikt. Verschillende bisschoppen wezen op de richtlijn van Ratzinger om aan te tonen dat ze gehandeld hadden overeenkomstig de bevelen van het Vaticaan.

Ook in andere landen barstte het pedofilieschandaal in volle hevigheid los. In Australië, Canada, Duitsland en Oostenrijk ging het om honderden priesters en kerkelijke medewerkers die zich schuldig hadden gemaakt aan aanrandingen en verkrachtingen van jonge kinderen. Ook hier weigerden de bisdommen hun medewerking aan het gerecht. Veel zaken werden in de doofpot gestopt omdat de Kerk haar eigen reputatie belangrijker vond dan het beschermen van de kinderen die ze onder haar hoede had. Uit getuigenissen bleek dat ook Georg Ratzinger, de broer van de toenmalige paus, die dertig jaar aan het hoofd stond van een internaat in Etterzhausen waar koorknapen werden opgeleid voor het koor Regensburger Domspatzen en waar heel veel pedofiele misbruiken werden vastgesteld, op de hoogte was van deze praktijken. Georg Ratzinger zei: *'Ich habe es nicht gewusst'*. De Duitse componist Franz Wittenbrink, die toen leerling was in het bewuste internaat, zei dat iedereen wist van het misbruik, ook de leiding. Ook de paus zelf kwam als gewezen bisschop van München en Freusing in het vizier, want ook daar kwamen intussen heel wat klachten van seksueel misbruik bij het gerecht binnen. Begin 2010 onthulde het Duitse weekblad *Der Spiegel* dat Ratzinger als aartsbisschop de pedofiele priester Peter H. onderdak zou hebben verschaft tot die van zijn overste een nieuwe betrekking kreeg.

In 2010 volgde een nieuwe stortvloed schandalen in andere Europese landen zoals in Wales, Nederland, Noorwegen, Zweden, Polen, Oostenrijk en België. In elk van die landen bleek dat hooggeplaatste kerkleiders seksueel misbruik door geestelijken binnen hun diocees of organisatie doelbewust in de doofpot stopten. De Zweedse bisschop Anders Arborelius gaf in april 2010 toe dat hij een geval van pedofilie bewust had verzwegen. De Franse bisschop Pierre Pican van Bayeux weigerde in 2001 om mee te werken met het gerecht in een zaak van misbruik door een pedofiele priester in zijn diocees. Hij kreeg hiervoor gelukwensen van collega's. De Colombiaanse kardinaal Dario Castrillon Hoyos verde-

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 83 13/01/16 13:18

digde de praktijk van het toedekken van pedofilieschandalen door de Kerk. Andere bisschoppen probeerden hun handen in onschuld te wassen. De Nederlandse kardinaal Ad Simonis pleitte zichzelf van alle schuld vrij en zei: *'Wir haben es nicht gewusst'*. Intussen waren in Nederland al meer dan 1.300 klachten over misbruik binnengekomen.

De Belgische kardinaal Godfried Danneels werd ervan beschuldigd dat hij al in een vroeg stadium op de hoogte was van deze praktijken, maar hij kon zich dat niet meer herinneren. De daders zijn trouwens niet altijd 'lagere' geestelijken, maar soms ook bisschoppen zelf. In Oostenrijk raakte bekend dat kardinaal Hans Hermann Groër tussen de jaren 60 en 90 meer dan 2.000 kinderen had misbruikt. De zaak kwam ter sprake bij de paus, maar de kardinaal bleef in functie. In Noorwegen trad aartsbisschop Georg Mueller af wegens het seksueel misbruiken van een jongen in het begin van de jaren 90. In België gaf bisschop Roger Vangheluwe toe dat hij jarenlang twee neefjes had verkracht. In elk van die gevallen ziet men eenzelfde patroon. Eerst ontkennen de daders. Pas nadat de bewijzen zo overweldigend zijn, geven ze toe. In sommige gevallen vroegen de daders zelf om uit hun functie te worden ontzet, wat de paus soms weigerde. Tegelijk zorgden de bisschoppen ervoor dat ze, conform de geheimhoudingsplicht, hun priesters die kinderen seksueel hadden misbruikt beschermden tegen de burgerlijke autoriteiten. Ook de paus zelf paste die regel toe met zijn vriend, de Mexicaanse priester Marcial Maciel Degollado, de stichter van de *Legoniairs van Christus*. Hij was een gekende pedofiel en had veel seminaristen seksueel misbruikt. Benedictus XVI nodigde hem in 2006 uit om 'een gereserveerd leven van gebed en berouw' te leiden tot hij in 2008 stierf.

De belangrijkste internationale conventie die de Heilige Stoel goedkeurde, was het Verdrag van de Rechten van het Kind. In artikel 19 verklaren alle staten die het ondertekenen dat ze 'alle passende wettelijke en bestuurlijke maatregelen nemen om het kind te beschermen tegen alle vormen van lichamelijk of geestelijk geweld, lichamelijke of geestelijke verwaarlozing of nalatige behandeling, mishandeling of exploitatie, met inbegrip van seksueel misbruik, terwijl het kind onder de hoede is van de ouder(s), wettige voogd(en) of iemand anders die de zorg voor het kind heeft.' Artikel 34 beklemtoont dat alle staten zich ertoe verbinden om 'het kind te beschermen tegen alle vormen van seksuele exploitatie en seksueel misbruik.' Het Vaticaan heeft dit verdrag geratificeerd, net

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 84 13/01/16 13:18

als alle landen van de EU, maar het levert misbruikers van kinderen nog steeds niet uit aan de gewone gerechtelijke en politionele instanties. Binnen Vaticaanstad is er niemand die de paus kan aanklagen want die is zelf de opperste rechter.

In kerkelijke kringen wordt algemeen aanvaard dat de richtlijn *Crimen Sollicitationes* nog steeds van kracht is. Het houdt ook in dat geestelijken die via de biecht op de hoogte zijn van een dergelijk misdrijf niets naar buiten mogen brengen. Volgens de mensenrechtenactivist Geoffrey Robertson kunnen we besluiten met drie vaststellingen. Ten eerste dat tienduizenden, misschien wel honderdduizend kinderen seksueel misbruikt werden door geestelijken. Ten tweede dat duizenden geestelijken die de feiten pleegden, niet uit hun ambt werden ontzet noch aangegeven bij de bevoegde gerechtelijke instanties. Ten derde dat de Heilige Stoel in bevriende naties een eigen jurisdictie toepaste die in strijd was met de plaatselijke wetgeving en de bewijzen van schuld verborgen hield voor de plaatselijke autoriteiten.

Toch leek Benedictus XVI niet van plan om een andere houding aan te nemen. In een opmerkelijke toespraak tot 7.000 pelgrims op 8 september 2010 verwees de vorige paus naar de heilige Hildegard van Bingen uit de 12de eeuw die ooit stelde dat 'ware vernieuwing van de kerkgemeenschap minder een gevolg van structurele veranderingen is, dan van een oprechte geest van berouw en een actief pad naar bekering'. Voor de paus was dit 'een nooit te vergeten boodschap'. Berouw is dus efficiënter dan structurele veranderingen binnen de Kerk om seksueel misbruik te beteugelen. Daarmee zei de toenmalige leider van de Kerk ondubbelzinnig dat er geen wijziging in haar beleid zal komen. Het wordt dan ook tijd dat de internationale gemeenschap reageert en het Vaticaan met de vinger wijst.

Landen die beweren dat ze oog hebben voor de mensenrechten en voor de rechten van kinderen, én die diplomatieke relaties onderhouden met de Heilige Stoel moeten hun ambassadeurs de opdracht geven om te protesteren tegen deze praktijken, aldus Robertson. De enige manier om de paus tot andere gedachten te brengen en hem ertoe te brengen officiële richtlijnen te geven om dergelijke misdadigers over te maken aan de gerechtelijke autoriteiten, is het Vaticaan te behandelen als een pariastaat en te dwingen de conventies na te leven die het zelf heeft goedgekeurd maar niet toepast.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 85 13/01/16 13:18

In elk geval zouden gevallen van seksueel misbruik van kinderen door geestelijken niet langer mogen worden behandeld volgens het canoniek recht, maar eerst door de burgerlijke rechtbanken. Zolang een dergelijke officiële richtlijn niet bestaat, wordt een normale rechtsgang verhinderd en zijn de kerkleiders medeverantwoordelijk wegens 'schuldig verzuim'. Daders van deze schandelijke praktijken, met als verzwarende omstandigheid dat ze misbruik maken van hun gezagsfunctie, moeten net zoals andere burgers voor de rechter worden gebracht en gestraft. Tenslotte zou de paus alle gevallen van seksueel misbruik door geestelijken die bekend zijn bij de Congregatie van de Geloofsleer, moeten overmaken aan de gerechtelijke instanties van de betrokken landen.

Verder lezen:

Robertson, Geoffrey, *The Case of the Pope*, Penguin, London 2010.

Cultuur, recht op

Mensen maken cultuur. Maar het is de vraag of het verstandig is ook een apart 'recht op cultuur' te bepleiten. Dat is wel gebeurd in artikel 27 van het *Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke rechten* dat in 1966 binnen de Verenigde Naties is tot stand gekomen (→ Mensenrechten). Het luidt als volgt: 'In Staten waar zich etnische, godsdienstige of linguïstische minderheden bevinden, mag aan personen die tot die minderheden behoren niet het recht worden ontzegd, in gemeenschap met de andere leden van hun groep, hun eigen cultuur te beleven, hun eigen godsdienst te belijden en in de praktijk toe te passen, of zich van hun eigen taal te bedienen'.

Dit is een zogenaamd 'collectief recht' of 'groepsrecht'. Dat is op zichzelf al een bedenkelijke notie, omdat mensenrechten de functie hebben het individu te beschermen tegen het collectief of de staat. Collectieve rechten kunnen echter gemakkelijk ontaarden in rechten voor het collectief *tegen* het individu. Het individu wordt dan gedwongen zich aan te passen aan de cultuur van de groep (→ Verhofstadt, Dirk).

Verder lezen:
Sfeir, Antoine, Andrau, René, *Liberté, égalité, islam : La République face au communautarisme,* Tallandier, Paris 2005.
Stapleton, Julia, ed., *Group Rights: Perspectives since 1900,* Thoemmes Press, Bristol 1995.
Verhofstadt, Dirk, *Pleidooi voor individualisme,* Houtekiet, Amsterdam/Antwerpen 2004.

Darrow, Clarence Seward

Clarence Darrow (1857-1938) was een Amerikaanse jurist, redenaar, schrijver en mensenrechtenactivist. Darrow werd geboren in een religieus gezin dat geleidelijk het geloof was kwijtgeraakt. Maar hoewel de ouders van Clarence niet meer geloofden, wilden zij hun kinderen toch niet blootstellen aan het sociaal stigma dat religieus ongeloof of *a fortiori* atheïsme met zich meebracht. Men wendde dus voor nog wat te geloven en de kinderen werden naar zondagsschool gestuurd.

Clarence Darrow

Darrow ontwikkelde zich later tot een van de meest toonaangevende juristen van de Verenigde Staten. Hij specialiseerde zich in arbeidsrecht, maar hij verdedigde ook vele omstreden vrijdenkers en anarchisten. De belangrijkste zaak uit zijn loopbaan was de *Scopes Monkey trial* uit 1925. Dit begon met de introductie van een wet in Tennessee in 1920 die het verbood de darwinistische evolutieleer te onderwijzen op scholen. De drijvende kracht hierachter was de fundamentalist William Jennings Bryan (1860-1925). Op grond van deze wet werd John T. Scopes (1900-1970), een 21-jarige onderwijzer op een High School in Dayton, Tennessee vervolgd. Hij zou de geesten van jongeren hebben gecorrumpeerd met zijn biologielessen waarin hij de evolutieleer onderwees. Toen Darrow ter ore kwam dat Bryan had aangeboden om als openbare aanklager op te

treden, besloot hij zich te gaan inzetten voor Scopes. Dat was een moedige beslissing, want de publieke opinie was sterk tegen Scopes gekant. In een eerste ronde werd Scopes veroordeeld, hoewel het Darrow de mogelijkheid had geboden Bryan scherp te ondervragen tijdens het proces. In hoger beroep werd de zaak echter teruggedraaid ten gunste van Scopes (en daarmee het vrije onderwijzen van de evolutieleer).

Darrow werd, mede door het 'Apenproces', een enorme beroemdheid in de Verenigde Staten. Hij genoot niet alleen bekendheid als jurist, maar ook als pleitbezorger voor de seculiere zaak. In zijn autobiografie, *The Story of My Life* (1932), zijn ook twee hoofdstukken opgenomen waarin hij aangeeft dat men geen rationele basis kan aangeven voor het geloof in God. Hij zei: *'I don't believe in God, because I don't believe in Mother Goose (…). I do not consider it an insult, but rather a compliment to be called an agnostic. I do not pretend to know where many ignorant men are sure – that is all that agnosticism means'*. Dit is alles sterk in overeenstemming met Leslie Stephen (→), William Kingdon Clifford (→) en Thomas Henry Huxley (→). Er is wat discussie over de vraag of men zijn positie zou moeten aanduiden als die van een 'atheist' dan wel een 'agnost'. In ieder geval gebruikt hij zelf het woord 'agnost'. *'I am an agnostic because no man living can form any picture of it (God). You may believe in the force but not in the object'*, zei hij.

Aan het eind van zijn leven was Darrow zo beroemd dat Tennessee Williams een toneelstuk aan hem wijdde: *Not about Nightingales* (1938). Daarin komt de zin voor: *'This play is dedicated tot the memory of Clarence Darrow, the Great Defender, whose mental frontiers were the four corners of the sky'*. Hij begaf zich ook op het terrein van de criminology in *Crime, Its Cause and Treatment* (1925) en hij was een activist voor het afschaffen van de doodstraf.

Verder lezen:

Darrow, Clarence, *The Story of My Life*, Charles Scribner's Sons, New York 1932.

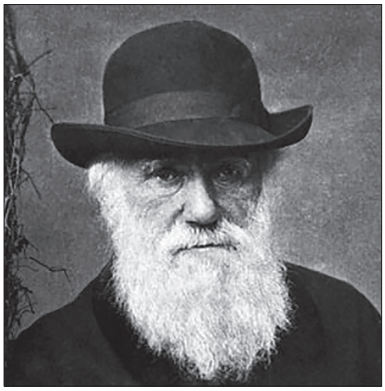
Herrada, Julie, 'Darrow, Clarence Seward, in: Tom Flynn, ed., *The New Encyclopedia of Unbelief,* Foreword Richard Dawkins, Prometheus Books, Amherst 2007, pp. 225-226.

Smith, Warren Allen, 'Darrow, Clarence', in: Warren Allen Smith, *Who's who in Hell: A Handbook and International Directory for*

Humanists, Freethinkers, Naturalists, Rationalists, and Non-Theists, Barricade Books, 2000, p. 266.

Darwin, Charles

Charles Darwin (1809-1882) was een Engelse wetenschapper met bijzondere aandacht voor biologie en geologie. Hij maakte van 1831 tot 1836 zijn bekende reis met het schip de HMS Beagle naar Latijns-Amerika, Vuurland en de Galapagoseilanden, om terug te keren via Australië, de Indische Oceaan, Kaapstad en de Kaapverdische eilanden. Tijdens die reis onderzocht hij de lokale flora en fauna en stuurde hij tal van dieren, planten en fossielen naar Cambridge. Eenmaal terug thuis begon hij aan zijn wetenschappelijk onderzoek dat zou uitgroeien tot zijn evolutietheorie, die hij in 1859 neerschreef in zijn befaamde boek *On The Origin of Species*. De evolutietheorie legt in essentie uit hoe, door het proces van variatie en selectie, biologische adaptaties ontstaan.

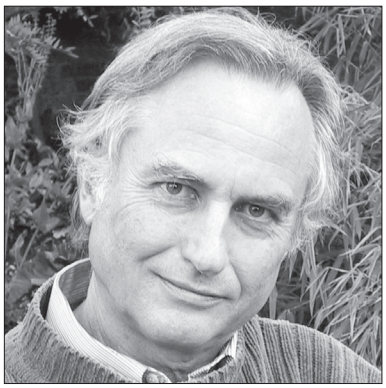
Charles Darwin

De evolutietheorie gaf een genadeklap aan de scheppingsgedachte van de diverse geopenbaarde godsdiensten. Mede op basis van de wreedheid en verspilling in de natuur verloor Darwin zijn geloof. Dat komt goed tot uiting in een brief die hij op 22 mei 1860 stuurde naar zijn vriend Asa Gray: 'Ik had niet de bedoeling om atheïstisch te schrijven. Maar ik moet toegeven dat ik in tegenstelling tot anderen, en zelfs in tegenstelling tot wat ik zou willen, de bewijzen van ontwerp en welwillendheid niet overal zie rondom ons. Er lijkt me te veel ellende in de wereld te zijn. Ik kan er mezelf niet van overtuigen dat een welwillende en almachtige God wetens en willens de Ichneumonidae zou geschapen hebben, met de bedoeling dat ze zich zouden voeden binnen in levende rupsen, of dat een kat met muizen zou spelen.'[38] Ichneumonidae zijn gewone sluipwespen die hun eitjes in rupsen leggen waarna de larven van die rupsen van binnenuit levend worden opgegeten.

Verder lezen:
Braeckman, Johan, *Darwins moordbekentenis*, Nieuwezijds, Amsterdam 2001.
Darwin, Charles, *The Origin of Species* (1859), Signet, 2003.

Dawkins, Richard

Richard Dawkins (geb. 1941) is een Britse evolutiebioloog, verbonden aan New College (Oxford) die in 2006 het bekendste atheïstische boek uit onze eeuw schreef: *The God Delusion*. Dawkins geeft een, in gewone omgangstaal gesteld, overzicht van de godsbewijzen, de religieuze dan wel niet-religieuze fundering van de moraal en dat alles tegen de achtergrond van zijn eigen darwinistische theorie die hij toepast op terreinen die voorheen niet door het darwinistisch denken werden bestreken. Het is het tweede boek van de groep die tot het Nieuw Atheïsme wordt gerekend (Sam Harris (→), Christopher Hitchens (→), Daniel Dennett (→), Victor Stenger (→)). Dawkins heeft met Dennett gemeen dat hij veel van zijn argumenten ontleent aan de evolutietheorie, maar met Hitchens en Harris dat hij schrijft in kristalheldere taal met aansprekende voorbeelden. Reeds uit *The Selfish Gene* (1976) was gebleken dat Dawkins beschikt over grote didactische vaardigheden en die zet hij met *The God Delusion* in voor de verdediging van onversneden atheïsme. In een voorwoord tot de paperbackeditie van *The God Delusion* gaat Dawkins ook in op enkele van de vele recensies die over zijn, zoals hij zelf zegt, *'surprise bestseller'* verschenen waren.[39] Zij vormen een goede inleiding in zijn denken.

Richard Dawkins

'Atheist but… '. Hij verbaast zich daar over de frequentie waarmee het 'Ik ben een atheïst-maar …'-argument naar voren werd gebracht. Hij verwijst dan naar Daniel Dennetts (→) concept van het *'believe in belief'*. Vele niet-gelovigen, hoewel zij dus *niet* geloven, vinden het niet nodig,

ongepast, overbodig, ergerlijk, arrogant of anderszins ongepast om de redenen *waarom* men niet zou moeten geloven te expliciteren. Veel mensen, in het bijzonder intellectuelen (of mensen die daarvoor door willen gaan), menen dat geloven dan weliswaar voor henzelf geen optie is, maar voor vele anderen wel. En dat moet men dan *respecteren.* Dawkins hanteert voor die categorie de term *'vicarious second-order believers'* (plaatsvervangende tweede orde gelovigen), een op zichzelf aardige aanduiding, omdat daarin het woord *'vicarious'* ('plaatsvervangend') wordt gebruikt, wat weer verwijst naar het belangrijke christelijke leerstuk van de *'vicarious redemption'* (het plaatsvervangend lijden van Christus waardoor de mensheid zou zijn verlost van zonden).

Het wonderlijke is dat het atheïsme met die 'plaatsvervangende tweede orde gelovigen' net zoveel, zo niet meer, te stellen heeft dan met de religieus gelovigen. Immers *'Believers in Belief'* zijn net zo zelotisch als de echte gelovigen, laat Dawkins zien. Hun ijverzucht wordt bovendien opgepompt tot een zichzelf feliciterende ruimdenkendheid (*'ingratiating broad-mindedness'*).

Stroman. Dawkins behandelt daar ook het vaak gehanteerde argument tegen atheïsten dat zij een godsconceptie aanvallen die niemand meer hooghoudt. Helaas, dat is niet het geval, antwoordt Dawkins. De overgrote meerderheid van de mensen op deze wereld hanteert *niet* de gesofisticeerde godsconcepties die liberale theologen erop nahouden (God als het 'gans andere'), maar een heel persoonlijk godsbeeld, eigenlijk precies zoals de Kerk in honderden jaren indoctrinatie heeft gemeend dat men in God zou moeten geloven (→ Harris, Sam). Het argument dat de nieuwe atheïsten een stroman aanvallen, is dus onjuist.

Oratio pro domo. Een ander argument tegen het nieuwe atheïsme is dat het om *'preaching to the choir'* (eigen publiek toespreken) zou gaan. Is dat juist? Dat kan men nauwelijks staande houden als men ziet welke vijandige reacties *The God Delusion* oproept net onder mensen die wereldwijs verklaren dat zij atheïst zijn (maar 'niet zelotisch'). En bovendien, ook al zou dat zo zijn, dan nog kan het bijzonder interessant zijn de argumenten nog eens te overlopen.

Vrijheid van opvoeding. Een punt dat ook steeds terugkomt bij Dawkins, is dat hij het recht van ouders om kinderen op te voeden in de eigen geloofstraditie ter discussie stelt. Ook dat is een onderwerp waarover doorgaans grote commotie ontstaat. Religieuze ouders vinden vaak dat

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 91 13/01/16 13:18

hoe zij 'hun kind' opvoeden, 'hun zaak' is. Is dat zo? Als het recht van de ouders om hun kinderen op te voeden absoluut zou zijn, dan zou het ook vrij moeten staan de leerplichtwet te negeren. Kennelijk is dat niet het geval. Wij vinden daarom dat ook kinderen eigen rechten hebben (rechten dus die zelfs ouders hebben te respecteren). Zoals Dawkins stelt: *'There is no such thing as a Christian child: only a child of Christian parents'*.[40]

Atheïsme ook fundamentalisme. Het meest intrigerende is misschien wel het 'Je-bent-zelf-ook-een-fundamentalist'-argument. Dat gaat als volgt. Fundamentalistische christenen zijn gepassioneerd tégenstander van het onderwijzen van de evolutietheorie, Dawkins is gepassioneerd vóór het onderwijzen van de evolutietheorie. Zijn ze dan niet *eigenlijk* hetzelfde (*'passion for passion, we are evenly matched'*)?[41] Of, zoals het ook wel wordt aangeduid: zijn ze niet *beiden* 'fundamentalist'? Nu hangt het natuurlijk af van de vraag wat men onder een 'fundamentalist' verstaat. Als men iedereen met een uitgesproken opvatting een 'fundamentalist' wil noemen, dan zijn alleen de postmoderne waarderelativisten geen fundamentalisten. Misschien is dat ook precies wat postmodernisten ons willen doen geloven.

Religie verschaft onontbeerlijke steun. Dawkins behandelt ook het 'Ik-ben-zelf-een-atheïst-maar-mensen-hebben-religie-nodig'-argument. In dat kader wordt vaak de vraag gesteld: 'wat ga je voor religie in de plaats stellen'? Dawkins vermeldt niet het aardige antwoord van Voltaire op die vraag ('Wat? Ik bevrijd je van een monster en je vraagt je af wat ik daarvoor in de plaats ga stellen?'), maar hij plaatst wel kritische kanttekeningen bij de veronderstelling dat mensen inderdaad religie nodig hebben. Waarom religie? Zijn er geen seculiere zingevingskaders voorhanden (Christopher Hitchens (→), Sam Harris (→), John Stuart Mill (→))? Of ontbreekt het mensen eenvoudigweg aan de kennis en verbeeldingskracht om zich iets anders voor te stellen? Maar als dat zo zou zijn, dan zou men met onderwijs hier iets moeten kunnen bereiken. Dawkins formuleert het zo*: 'for many people the main reason they cling to religion is not that it is consoling, but that they have been let down by our educational system and don't realize that non-belief is even an option'*.[42] Pas wanneer we eerlijke voorlichting krijgen over atheïsme zal blijken dat het een gewone levensbeschouwelijke optie is. Pas dan kan blijken, zoals Dawkins schrijft, dat *'You can be an atheist who is happy, balanced, moral, and intellectually fulfilled'*.[43]

Theïsme bron van alle kwaad. Weer een kwestie die in het debat over atheïsme een grote rol speelt, is dat critici geneigd zijn het atheïsme op te tuigen met pretenties die het helemaal niet heeft. Vaak blijkt dat al bij het begin van de discussie, wanneer men een definitie van atheïsme hanteert die ver verwijderd is van hoe atheïsten zelf hun positie typeren. Een veel gehanteerde omschrijving is dat een 'atheïst' mordicus gekant is tegen elke vorm van religieus geloof. Of hij denkt dat religieus geloof aan de basis ligt van alle misstanden in deze wereld.

Het is een onzinnige veronderstelling natuurlijk, want ook een atheïst kan onderkennen dat er allerlei zaken misgaan in deze wereld zonder dat het iets met religieus geloof te maken heeft. Om maar iets te noemen: de Tweede Wereldoorlog ging niet over religieus geloof, alhoewel het antisemitisme een grote rol speelde. Maar het feit dat de Tweede Wereldoorlog niets met religie te maken had, wil nog niet zeggen dat de 16de- en 17de-eeuwse godsdienstoorlogen ook niets met religie te maken hebben, of dat het hedendaags theoterrorisme niets met de 'theos' te maken heeft. Dawkins beschrijft dit mechanisme aan de hand van de titel van een documentaire die hij maakte in 2006 en die door de omroep werd aangeduid als *Root of all Evil?* Dawkins was niet gelukkig met die titel want *'no one thing is the root of all anything'* en dat geldt dus ook voor religie.

Verder lezen:

Dawkins, Richard, *The Selfish Gene,* New edition, Oxford University Press, Oxford/New York 1989 (1976).

Dawkins, Richard, *A Devil's Chaplain: Selected Essays,* Phoenix 2004.

Dawkins, Richard, *The God Delusion,* Paperback edition, Black Swan, Transworld Publishers, London 2006.

Dawkins, Richard, *The Greatest Show on Earth: the Evidence for Evolution,* Bantham Press, London 2009.

Democratie

Democratie is de regering van het volk door zichzelf. Of iets bloemrijker geformuleerd, het is een regering *'of the people, by the people, for the people'* (Abraham Lincoln). Dat is een op het eerste gehoor wat paradoxale formulering, maar die paradox lost zich op wanneer men dat iets verder

specificeert. Een democratie is een regeringsvorm waarbij (i) burgers kiezen voor andere burgers die het land besturen en (ii) die ook weer verdwijnen wanneer zij de gunst van de kiezers hebben verspeeld. Deze beide dimensies van het democratiebegrip zijn essentieel.

Pericles spreekt de volksvergadering toe. Philipp von Foltz (1853).

Ten aanzien van het eerste gaat het dan om het *kiezen* van die burgers via stemrecht. De strijd voor algemeen kiesrecht legde een lange weg af. Reeds in de Griekse oudheid wordt de democratie geprezen door Pericles (495 v.o.t.-429 v.o.t.) in een beroemde rede waarin hij aangeeft waarom Athene hogere waarden vertegenwoordigt dan Sparta (waarmee Athene in oorlog was). In die rede zegt Pericles: 'Wij hebben een staatsvorm die niet een kopie is van de instellingen van onze naburen. In plaats van anderen na te bootsen zijn wij juist een voorbeeld voor hen. Onze staatsvorm heet een democratie, omdat ze in handen is van velen en niet van enkelen. In persoonlijke geschillen verzekeren onze wetten gelijk recht aan allen en de publieke opinie eert een ieder die zich door iets onderscheidt in het openbare leven boven anderen, niet om de klasse, waartoe hij behoort, maar om zijn waarde alleen. Armoede is voor niemand die de staat van nut kan zijn een beletsel, hoe gering zijn aanzien ook is. Wij leven als vrije staatsburgers en in onze dagelijkse omgang zijn wij zonder argwaan tegen elkander en wij ergeren ons niet aan onze buurman als hij zijn eigen genoegen zoekt en werpen hem geen boze blikken toe, die wel geen schade brengen, maar kwetsend zijn. Verdraagzaam in onze persoonlijke omgang houden wij in het openbare leven ons aan de wet, die wij eerbiedigen. Wij gehoorzamen aan hen die telkens over ons gesteld zijn en aan de wetten, vooral aan die wetten die bescherming bieden aan de verdrukten en aan die ongeschreven wetten, waarvan de overtreding in aller ogen schande brengt'.[44]

De politieke strijd rond het kiesrecht vanaf de Griekse oudheid tot aan het eind van de 19de eeuw ging eigenlijk over de uitbreiding van het kiesrecht naar alle burgers van de staat. In 1893 voerde Nieuw-Zeeland

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 94 13/01/16 13:18

het algemeen kiesrecht in. Het algemeen kiesrecht voor mannen werd in Nederland ingevoerd in 1917 (in België in 1918) en voor vrouwen in 1919 (in België pas in 1948). Dat wil zeggen, het was een strijd voor de uitbreiding van dat kiesrecht naar vrouwen, slaven en andere categorieën burgers die van dat kiesrecht waren uitgesloten.

Dat niet alleen de eerste dimensie van democratie (vrije verkiezingen) van belang is, maar ook het tweede deel (de bestuurders vertrekken wanneer daartoe aangespoord) wordt duidelijk wanneer men zich probeert voor te stellen dat je één keer een bepaalde regering mag kiezen die vervolgens (ondanks haar slechte prestaties) altijd mag blijven. Dat achten wij niet in overeenstemming met onze intuïtie van wat een democratie moet zijn. Een echte democratie heeft ook een procedure om van bestuurders af te komen. En vreedzaam ook. De Nederlandse staatsrechtsgeleerde G. van den Bergh (1890-1960) citeert in zijn fameuze oratie een uitspraak die een Britse staatsburger maakte tegenover de Britse fascistenleider Oswald Mosley (1896-1980) toen deze probeerde aanhangers te krijgen onder het electoraat. De burger zei: *'How can I get rid of you if you do not please me?'*[45] Van den Bergh geeft terecht aan dat dit een centrale vraag is voor elke democratie.

In het verleden had men geen of gebrekkige procedures voor een vreedzame overgang van de politieke macht van de ene naar de andere leider en daarom eindigde iemands politieke carrière vaak op het schavot. Of omdat de politieke leider werd vermoord in zijn slaap. Zo kwamen Romeinse keizers vaak aan hun eind. Maar sinds de negentiende eeuw kwamen procedures tot ontwikkeling om van bestuurders af te komen zonder bloedvergieten. Eén zo'n procedure is de zogenaamde 'ministeriële verantwoordelijkheid'. Die houdt in dat een 'minister' de feitelijke regeermacht heeft, maar dat die minister alleen maar zo lang aan de macht kan blijven als de volksvertegenwoordiging het 'vertrouwen' in hem of haar blijft uitspreken. Als wordt uitgesproken dat de volksvertegenwoordiging dat vertrouwen *niet* meer heeft, dan stapt die minister op. Als de rest van de ministers solidair is met de vertrekkende minister, dan stapt een hele regering op (of wordt daartoe gedwongen door de volksvertegenwoordiging).

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 95 13/01/16 13:18

Verder lezen:

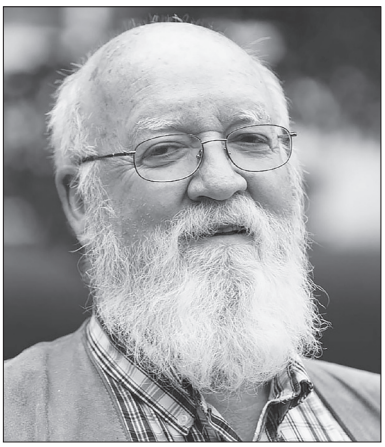
Pericles, 'Athene kroont haar zonen', in: Margreet Fogteloo, red., *I have a dream: belangrijke en bijzondere redevoeringen uit de wereldgeschiedenis*, A.W. Bruna, Utrecht 1998, pp. 22-27.

Rijpkema, Bastiaan, red., *Wat te doen met antidemocratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*, Ingeleid door Bastiaan Rijpkema, met een voorwoord van René Cuperus, en een nawoord van Paul Cliteur, Elsevier Boeken, Amsterdam 2014.

Slijkerman, Diederick, *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid: de verhouding tussen koning, kabinet, kamer en kiezer*, 1848-1905, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2011.

Dennett, Daniel

Daniel Dennett (geb. 1942) is een Amerikaanse filosoof gespecialiseerd op het gebied van het bewustzijn en kunstmatige intelligentie. Hij wordt samen met Richard Dawkins (→), Sam Harris (→), Christopher Hitchens (→) en Victor Stenger (→) beschouwd als één van de Nieuwe Atheïsten. Hij is een uitgesproken scepticus en schreef het religiekritisch boek *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon* (De betovering van het geloof, 2006).

Daniel Dennett

Dennett onderzoekt daarin hoe het komt dat religies na twee millennia nog steeds zoveel invloed hebben en geeft een antwoord op de vraag waar de hang naar religie vandaan komt. Die ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van religies hebben volgens hem een evolutionaire inslag. 'Het protestantisme is minder dan vijfhonderd jaar oud, de islam is minder dan vijftienhonderd jaar en het christendom minder dat tweeduizend jaar. Het judaïsme is zelfs niet tweemaal zo oud. (…) Het schrift is meer dan vijfduizend jaar oud, de landbouw meer dan tienduizend jaar, en taal is – wie zal het zeggen? – misschien

'slechts' veertigduizend jaar oud en misschien wel tien- of twintigmaal ouder.'[46] Hieruit volgt volgens Dennett de veronderstelling dat 'volksreligies zijn ontstaan zonder een bewust en weloverwogen ontwerp, net zoals talen te voorschijn zijn gekomen door onderling afhankelijke biologische en culturele evolutieprocessen. Aan de wortel van het menselijk geloof in goden ligt een uiterst gevoelig instinct: de neiging om actorschap toe te schrijven – overtuigingen, begeerten en andere mentale toestanden – aan alle gecompliceerde dingen die bewegen.'[47] Uit die redenering volgt onherroepelijk dat de mens god heeft gemaakt en niet omgekeerd.

Waarschijnlijk begonnen religies een rol van betekenis te spelen toen de mens zijn zwervend bestaan verving door een sedentair bestaan. Daarbij transformeerden de volksreligies in georganiseerde religies. Godsdienstige ideeën en rituelen werden niet doorgegeven via de genen maar via de memen die culturele elementen via de menselijke hersenen en sociale netwerken van generatie op generatie doorgaven. 'De evolutie zorgt voor de kwaliteitscontrole. Datzelfde geldt voor grammaticale regels, woorden, religieuze gebruiken en talloze andere fundamentele functies van de menselijke cultuur: niemand heeft ze ontworpen, en ze zitten niet "in onze genen", maar ze zijn niettemin uitstekend ontworpen.'[48] Daarbij geven mensen een bepaald geloof door dat ze voor waar aannemen. Hun versie van het geloof is voor hen dan de enige juiste. Maar juist die 'zekerheid' zorgt voor spanningen en conflicten zoals we in de loop van de geschiedenis gezien hebben.

Godsdienstige ideeën worden van kinds af aan doorgegeven. Tegelijk zorgen de diverse geestelijken ervoor dat die kinderen enkel over hun geloof iets aangeleerd wordt en niet over de andere godsdiensten. In feite worden de meeste kinderen gewoon onwetend gehouden over de diversiteit aan geloofsovertuigingen en begint men op zo vroeg mogelijke leeftijd met de geestelijke indoctrinatie van de kinderbreinen. Daarom pleit Dennett ervoor dat alle door de overheid gesubsidieerde scholen verplicht zouden moeten worden om de basiskennis over de diverse godsdiensten te onderwijzen, waarbij we geen enkele religie mogen bevoorrechten of overslaan. Geen onderwijs ook *vanuit*, maar *over* de diverse geloofsovertuigingen. Daarbij moet het niet enkel gaan over de mooie aspecten van religies, maar ook over de kwalijke kanten ervan. 'We geven ze les in alle wereldgodsdiensten, op een nuchtere, historisch

en biologisch bevoegde manier, net zoals we ze les geven in aardrijkskunde, geschiedenis en rekenen', aldus Dennett.[49]

In België pleit professor Patrick Loobuyck voor de vervanging van de lessen godsdienst en zedenleer in het onderwijs, door een vak LEF (Levensbeschouwing, Ethiek en Filosofie) dat door alle leerlingen gevolgd moet worden. Scholen dienen immers niet om gelovigen te 'kweken' maar om kinderen tot kritische burgers op te voeden zodat ze later hun eigen, doelbewuste keuzes kunnen maken.[50]

Verder lezen:

Dennett, Daniel, *Gereedschapskist voor het denken*, Atlas Contact, Amsterdam, 2013.

Dennett, Daniel, *De betovering van het geloof*, Contact, Amsterdam 2006.

de Sade, Marquis

Markies Donatien Alphonse François de Sade (1740-1814) was een Franse libertijnse schrijver van pornografische boeken, met een in sommige gevallen enigszins filosofische strekking. Van zijn naam zijn de woorden sadisme en sado-masochisme afgeleid. Hij bezocht regelmatig bordelen, huwde tegen zijn zin een meisje uit een rijke familie, pleegde regelmatig overspel en werd door Jeanne Testard beschuldigd van het plegen van heiligschennende handelingen. Vanwege zijn seksuele uitspattingen werd hij veroordeeld wegens ontucht en opgesloten in de gevangenis in Vincennes. Na zijn vrijlating leidde hij opnieuw een opstandig seksueel leven en raakte verwikkeld in allerlei schandalen waarvoor hij weer werd gearresteerd en opgesloten. In 1784 zette men hem gevangen in de beruchte Bastille in Parijs waar hij begon te schrijven aan een indrukwekkend oeuvre. In totaal zat de aristocraat 27 jaar van zijn leven vast.

Marquis de Sade

Zijn werken *Les Cent-Vingt journées de Sodome ou l'École du libertinage* (1785), *Justine ou les Malheurs de la vertu* (1788), *La philosophie dans le boudoir ou Les instituteurs immoreaux* (1795) en *l'Histoire de Juliette, sa sœur* (1801) hebben een sterk erotisch, seksueel gewelddadig en scabreus karakter, waarin De Sade met alles en iedereen de spot drijft. Zo beschrijft hij in een scène hoe priesters en zelfs de paus bij een orgie betrokken geraken. Tegelijk hebben zijn werken een sterk atheïstisch karakter door hun scherpe kritiek op de door religie doordrongen moraal van zijn tijd. Markies de Sade omschreef zichzelf ooit als 'heerszuchtig, driftig, opvliegend, extreem in alles, met een fantasie op het gebied der zeden die in losbandigheid haar gelijke niet kent. Atheïst tot in het fanatieke. Ziedaar in een paar woorden mijn portret. En vermoord me dan maar of neem me zoals ik ben. Want veranderen doe ik niet.'[51] Hij hekelde de hypocrisie en vooroordelen van de toenmalige machthebbers (onder wie ook Voltaire) en keerde zich radicaal af van alle georganiseerde godsdiensten.

Een van de meest blasfemische teksten van Markies de Sade is *La vérité* (1787) dat beschouwd wordt als een culminatiepunt van de antireligieuze denkbeelden van de auteur:

La vérité

Quelle est cette chimère impuissante et stérile,
Cette divinité que prêche à l'imbécile
Un ramas odieux de prêtres imposteurs?
Veulent-ils me placer parmi leurs sectateurs?
Ah ! jamais, je le jure, et je tiendrai parole,
Jamais cette bizarre et dégoûtante idole,
Cet enfant de délire et de dérision
Ne fera sur mon cœur la moindre impression.
Content et glorieux de mon épicurisme,
Je prétends expirer au sein de l'athéisme
Et que l'infâme Dieu dont on veut m'alarmer
Ne soit conçu par moi que pour le blasphémer.
Oui, vaine illusion, mon âme te déteste,
Et pour t'en mieux convaincre ici je le proteste,
Je voudrais qu'un moment tu pusses exister
Pour jouir du plaisir de te mieux insulter.

Quel est-il en effet ce fantôme exécrable,
Ce jean-foutre de Dieu, cet être épouvantable
Que rien n'offre aux regards ni ne montre à l'esprit,
Que l'insensé redoute et dont le sage rit,
Que rien ne peint aux sens, que nul ne peut comprendre,
Dont le culte sauvage en tous temps fit répandre
Plus de sang que la guerre ou Thémis en courroux
Ne purent en mille ans en verser parmi nous?
J'ai beau l'analyser, ce gredin déifique,
J'ai beau l'étudier, mon œil philosophique
Ne voit dans ce motif de vos religions
Qu'un assemblage impur de contradictions.[52]

Verder lezen:

De Sade, Donatien-Alphonse-Francois, La *Vérité et autres écrits sacrilèges*, L'Insomniaque, Montreuil 2007.

De Sade, Marquis, *The Complete Marquis De Sade,* Melrose Publishing Company, Los Angeles 2005.

Feher, Michel, ed., *The Libertine Reader: Eroticism and Enlightenment in eighteenth-century France*, Zone Books, New York 1997.

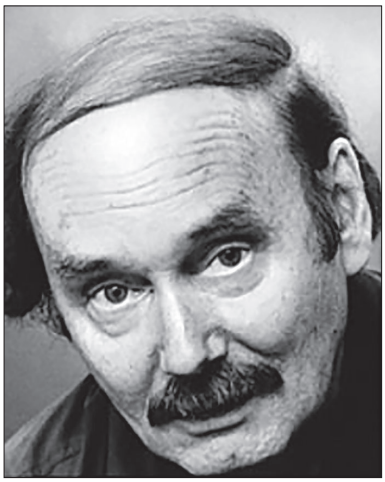
Graille, Patrick, & Kozul, Mladen, *Discours anti-religieux français du dix-huitième siècle du curé Meslier au Marquis de Sade,* Anthologie établie, présentée et commentée, Les Presses de l'Université Laval, Paris 2003.

Deschner, Karlheinz

Karlheinz Deschner (1924-2014) was een Duitse schrijver en kerkhistoricus. Hij schreef naast verschillende romans en literatuurkritiek een omvangrijke en bijzonder kritische studie over de geschiedenis van de Kerk. Hij werd uit de katholieke Kerk gezet omdat hij trouwde met een gescheiden vrouw. In 1957 publiceerde hij zijn boek *Was halten Sie vom Christentum?* (Wat denkt u over het christendom?) waarin hij voor het eerst kritiek uitte op de Kerk. Daarop volgde in 1962 zijn ophefmakende werk *Abermals krähte der Hahn* (Andermaal kraaide de haan) waarop hij beschuldigd werd van smaad ten aanzien van de Kerk. Hij werd aange-

klaagd, verscheen voor de rechtbank in Neurenberg en werd vrijgesproken.

Van 1970 tot 2014 werkte hij voltijds, gedurende twaalf uur per dag en zeven dagen op zeven, aan zijn magnus opus onder de titel *Kriminalgeschichte des Christentums* (De criminele geschiedenis van het christendom), een tiendelig overzicht van de misdaden die door het christendom in de loop van de geschiedenis werden gepleegd. Omdat hij geen officiële steun of subsidies ontving, leefde Deschner van giften van vrienden, lezers en enkele mecenassen. De kern van het betoog van Deschner is dat de Kerk een criminele organisatie is die alleen uit is op macht. Zijn kritiek gaat niet over Jezus maar over al die geestelijken die in naam van Christus 'het woord' verkondigen, morele richtlijnen opstellen en mensen bang maken als ze niet volgens die richtlijnen leven.

Karlheinz Deschner

De hele serie bespreekt eeuw na eeuw de gruwelijke daden die in naam van het christendom zijn verricht, van de eerste vervolging van de ketters, de kruistochten, de wandaden van de Inquisitie, de heksenvervolgingen, de godsdienstoorlogen en het antisemitisme in de vorm van pogroms en andere gewelddaden, tot de samenwerking van hoge kerkleiders met fascistische regimes, de reactie op de secularisering en het seksueel misbruik van kinderen.

Verder lezen:

Deschner, Karlheinz, *Was halten Sie vom Christentum,* List, München 1957.

Deschner, Karlheinz, *Abermals krähte der Hahn: Eine kritische Kirchengeschichte*, BTB Verlag, Stuttgart 1996.

Deschner, Karlheinz, *Kriminalgeschichte des Christentums Band 1-10*, Rowohlt, Reinbek 2014.

Diagoras van Melos

Diagoras van Melos (454-402 v.o.t.) was een Griekse dichter, sofist en leerling van Democritus. Net zoals deze van Socrates gaven zijn kritische visies op de goden aanleiding tot een hevige polemiek met zijn tijdgenoten. Toen Athene in 416 v.o.t. het eiland Melos, een van de Cycladen in de Egeïsche Zee, op een bijzonder gewelddadige manier bezette, werd Diagoras atheïst. Hij begreep niet dat de goden een dergelijke gruwelijke daad, waarbij onschuldige burgers waren afgeslacht, ongestraft lieten. Hij ridiculiseerde godsdiensten. Op een dag gooide hij een houten godsbeeld in het vuur en zei dat god maar een wonder moest verrichten om het te redden. Hij zou ook een houten beeld van Herculus in stukken hebben gehakt om er vuur mee te maken.

Diagoras van Melos

Cicero beschrijft hoe de bemanning van een schip dat in een storm terecht kwam dit toeschreef aan het feit dat de goddeloze Diagoras aan boord was. Die zei dat dan blijkbaar alle andere schepen die in slecht weer voeren ook een Diagoras aan boord moeten hebben gehad. Een vriend van Diagoras wou hem overtuigen van het bestaan van de goden door de getuigenissen van mensen aan te halen die een zware storm hadden overleefd. Zij zouden het overleefd hebben door te bidden tot de goden, aldus zijn vriend. Daarop repliceerde Diagoras met de vraag hoe het dan kwam dat er zoveel mensen in zee verdronken ondanks het feit dat ze tot de goden hadden gebeden om hen te redden.

Volgens de christelijke geschiedschrijver Athenagoras van Athene zou Diagoras door zijn atheïsme 'met reden' ter dood zijn veroordeeld. Hij kon echter vluchten naar de stad Korinthe in de Peloponnesos waar hij stierf.

Verder lezen:

Drachmann, A.B., *Atheism in Pagan Antiquity,* Glydendal, London, Copenhagen, Christiania 1922 (republished by: Kessinger Publising, Whitefish 2005).

Diderot, Denis

Denis Diderot (1713-1784) was een Franse filosoof en schrijver die samen met Jean le Rond d'Alembert aan de basis lag van de omvangrijke *Enyclopédie* waarin ze alle menselijke kennis probeerden te verzamelen. Diderot schreef duizenden lemma's voor zijn levenswerk, tot het in 1759 op instigatie van de jezuïeten verboden werd door paus Clemens XIII. Maar Diderot werkte er, zelfs na het afhaken van Jean le Rond d'Alembert, met steun van Madame de Pompadour (de maîtresse van de koning) en de koninklijke censor Lamoignon de Malesherbes, clandestien aan verder. De vrijheid van meningsuiting en de religieuze tolerantie waren voor hem immers cruciale voorwaarden voor een fatsoenlijke samenleving. Zijn doel was alle bestaande kennis bijeen te brengen en door te geven aan toekomstige generaties. Diderot schreef ook *Sur les femmes* waarin hij pleit voor gelijkwaardigheid van vrouwen en tegen de slavernij. Verder schreef hij tientallen essays en boeken, die hem tot een van de meest invloedrijke vertegenwoordigers van de Verlichting maakten.

Denis Diderot

De *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* was een soort woordenboek met lemma's over zowat alle toen bekende culturele, wetenschappelijke, kunstzinnige en beroepsmatige onderwerpen. Tussen 1751 en 1772 werden 17 boekdelen gepubliceerd, met bijna 72.000 artikelen en 11 delen met 2.900 illustraties. Over een

periode van 30 jaar werden er 25.000 exemplaren van verkocht. Centraal in het kolossale werk stond de rede waardoor de auteurs vaak ingingen tegen de dogmatische geloofspunten van de godsdiensten. Tal van controversiële ideeën van onder meer Montesquieu, Hobbes en Bayle kregen uitgebreid aandacht. Daarmee werden zowat alle boeken die door de Kerk verboden waren, in zekere zin opnieuw zichtbaar en leesbaar. Diderot werd gearresteerd maar uiteindelijk toch vrijgelaten nadat hij beloofde om niets meer te schrijven tegen de Kerk. Intussen had de *Encyclopédie* haar werk al gedaan en heel wat lezers beïnvloed. In tal van lemma's konden mensen lezen waarom en hoe bepaalde zaken gebeurden, los van religieuze mythes. Diderot stelde duidelijk dat God niet de bron van de moraal was, maar dat mensen die zelf vorm geven. De *Encyclopédie* heeft op die manier een grote rol gespeeld in het doorbreken van religieus dogmatisme en het toepassen van het sceptisch rationalisme. Lezers konden op basis hiervan zelf oordelen en hun oordeel vormen over oorzaak en gevolg.

Naast louter feitelijke beschrijvingen van lemma's bevatten de teksten ook virulente aanvallen gericht tegen het politiek absolutisme en het religieus dogmatisme. Die kritiek zit in teksten met onschuldige titels, versluierd door ironie, valse lof, en vooral een slim systeem van verwijzingen. Onder het lemma 'Agnus Scyticus', een soort wortel, staat een spottende tekst tegen vermeende wonderen en mirakels, met verwijzingen naar andere kritische teksten hierover. In het lemma 'Philosophe' voert men als filosoof op: iemand die een observerende en nauwkeurige geest heeft en zich laat leiden door ware beginselen. De filosoof is een eerlijk mens die handelt volgens de rede, en wiens leuze als volgt klinkt: 'Ik ben een mens, en niets menselijks is mij vreemd'.[53]

De Encyclopedie verwoordde in verschillende lemma's ook het belang van de vrijheid en de kennis van het individu. Zo stelt het lemma 'Autorité politique' dat geen enkele mens van de natuur het recht had gekregen om anderen te onderdrukken. Als al iemand gezag kan doen gelden, dan is het door gebruik van geweld of de macht van de sterkste. Deze uitleg stoorde natuurlijk zowel de geestelijke als de wereldlijke machthebbers.

De kritische houding van Diderot tegenover het christendom kwam al tot uiting in zijn boek *Pensées philosophiques* (1746). Daarin vergeleek hij op een voorzichtige manier het atheïsme met het deïsme, het agnos-

ticisme en het scepticisme. Soms is hij heel expliciet in zijn gedachten: 'Ik zeg u dat er geen God is; dat het scheppingsverhaal een waandenkbeeld is; dat het eeuwig bestaan van de wereld niet moeilijker te vatten is dan het eeuwig bestaan van de geest; dat ik weliswaar niet begrijp hoe de beweging in staat is geweest het heelal voort te brengen en het zo goed in stand te houden, maar dat het belachelijk is om die moeilijkheid te willen oplossen door het bestaan aan te nemen van een God die ik evenmin begrijp; dat de wonderbaarlijke ordening in de natuur dan misschien wel wijst op het bestaan van een intelligentie, maar dat de ordeloosheid die heerst op het gebied van de moraal het bestaan van een Voorzienigheid uitsluit.'[54] Diderot verheerlijkte de kritische geest en beklemtoonde het belang van de hartstochten. Hubert Dethier omschrijft het denken van Diderot als een existentieel kosmisch atheïsme met een voortdurend veranderende mens in een voortdurend veranderend heelal.[55]

Een volgende stap zette Diderot met zijn boek *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient* (1749) waarmee hij de weg inslaat van een meer atheïstisch-materialistische levensvisie. Het boek gaat over Dr. Nicholas Saunderson, een blind geboren professor in de optica. Diderot beschrijft hoe de dominee Gervaise Holmes de professor op zijn sterfbed toespreekt over de wonderen van de natuur: 'Zeg meneer! antwoordde de blinde filosoof, zwijg me over dat mooie spektakel dat nooit voor mij werd opgevoerd. Ik ben veroordeeld om mijn leven in duisternis door te brengen, en u haalt daar wonderen aan die niet voor mij bestemd zijn en die slechts bewijzen vormen voor diegenen die kunnen zien. Als u wil dat ik in God geloof, dan moet ik hem kunnen aanraken'. De bestaande orde mag dan al van goddelijke oorsprong zijn, aldus Saunderson, maar dan is die toch wreed en onbarmhartig. Diderot wordt voor de publicatie van de tekst voor vier maanden opgesloten in het fort van Vincennes. *Lettre sur les aveugles* ademt een atheïstische scepsis uit die later zal terugkeren in diverse lemma's van zijn *Encyclopédie*.

Verder lezen:

Diderot, Denis, *Encyclopédie de Diderot et d'Alembert*, Editions la Bibliothèque Digitale, 2012.

Diderot, Denis, *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient,* Folio, Paris 2004.

Diderot, Denis, *Pensées philosophiques*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015.

Domela Nieuwenhuis, Ferdinand

Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) was een Nederlandse vrijdenker, anarchist en atheïst. De meest consistente uitwerking van zijn ideeën over godsdienst heeft hij gegeven in zijn boek *Handboek van den vrijdenker* (1922), waaraan de hier volgende citaten zijn ontleend.

Domela legt de nadruk op wat men noemt het 'negatief atheïsme'. 'Men kan van den atheïst niet vorderen, dat hij *'t niet bestaan* van een god bewijze'.[56] Domela heeft niet veel op met allerlei vrijzinnig religieuze opvattingen. Godsdienst vergt wel degelijk 'erkenning van een God'. Godsdienst zonder God noemt hij 'gelijk aan hazenpeper zonder haas'. Zij die het woord 'God' willen behouden, maar daaronder iets anders verstaan, zoals ideaal, hoogste liefde, oerkracht, wereldziel, bouwheer van het heelal, stichten 'niets anders dan verwarring'. Hij neemt in dit verband ook stelling tegen de predikant dr. de Hartog die religie omschrijft als 'het eenheidsbesef aangaande het alleven'.[57] Daarbij past ook een definitie van 'wetenschap' als 'de kennis aangaande den al-samenhang en de beginselen, die dezen samenhang dragen'. Dit soort semantiek zaait alleen maar verwarring, meent Domela.

Ferdinand Domela Nieuwenhuis

Veel van wat hij schrijft, is nog onverkort actueel. Alleen in de optimistische visie op secularisering doet Domela gedateerd aan. Hij meent bijvoorbeeld dat de godsdienst op den duur wel zal ophouden te bestaan. De vraag op de markt zal afnemen en dan ook het aanbod, denkt hij. Dit stond bekend als de *secularisatiethese*, de verwachting dat met het moderniseringsproces (→ Anti-modernisten-eed) godsdienst zou verdwijnen. Vele hedendaagse godsdienstsociologen hebben die these verlaten, hoewel ze nog aanhangers kent (onder andere A.C. Grayling).

Domela Nieuwenhuis is een verrassend goede schrijver. Hij weet

zonder in technisch jargon te vervallen een goede bespreking te geven van de verschillende godsbewijzen, die niet zou misstaan in een moderne inleiding in de godsdienstfilosofie.

Verder lezen:

Nieuwenhuis, F. Domela, *Handboek van den vrijdenker,* Commissie van uitgave F.D.N.-werken, Rotterdam 1922.

Donner, Jan Pieter Hendrik

Jan Pieter Hendrik Donner (geb. 1948) is een Nederlandse politicus en lid van het CDA (Christen-Democratisch Appèl). Hij is een telg uit een invloedrijke familie van bestuurders en politici. Zijn vader was André Donner (1918-1992), hoogleraar en rechter in het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg. Zijn grootvader, Jan Donner (1891-1981), was minister van justitie en van 1946 tot 1961 president van de Hoge Raad. De oom van J.P.H. Donner was Jan Hein Donner (1927-1988), schaakgrootmeester en vriend van Harry Mulisch die in Mulisch's *De ontdekking van de wereld* wordt geportretteerd. Sinds 2012 is J.P.H. ('Piet Hein') Donner voorzitter van de Raad van State. Hij was ook minister van justitie in de kabinetten Balkenende I, II en III. In 2010 werd Donner minister van binnenlandse zaken en koninkrijksrelaties in het kabinet-Rutte I.

Jan Pieter Hendrik Donner

Donner doet in het publieke debat met enige regelmaat radicale en provocatieve uitspraken waarbij hij de beginselen van de democratische rechtsorde relativeert of soms zelfs dingen voorstelt die in strijd zijn, of op zijn minst op gespannen voet verkeren, met de Nederlandse strafwet. Een voorbeeld daarvan is zijn standpunt over de invoering van de sharia in Nederland. Op 16 September 2006 werd met Donner een interview gepubliceerd in *Vrij Nederland*. Donner was op dat moment minister van justitie in een demissionair kabinet (enkele dagen daarvoor was het kabinet gevallen op grond van een conflict tussen minister Verdonk en

Kamerlid Ayaan Hirsi Ali wier Nederlandse nationaliteit de minister had aangekondigd te willen intrekken). Samen met de minister van binnenlandse zaken, Johan Remkes, was Donner verantwoordelijk voor de terrorismebestrijding in Nederland.

Tijdens dat interview wordt de kwestie aan de orde gesteld wat te doen wanneer radicale groeperingen maatregelen willen nemen of wetten willen aannemen die de democratie omver werpen (→ Weerbare democratie). De vragenstellers brengen de kwestie ter sprake dat Donners partijgenoot, Maxime Verhagen, de vrees uitsprak dat radicale moslims de sharia willen invoeren. Donners reactie: 'Het moet mogelijk zijn dat moslimgroeperingen langs democratische weg aan de macht komen. Iedere burger mag beargumenteren waarom de wet moet worden veranderd. Als hij zich ondertussen maar wel aan de wet houdt. Voor mij staat vast: als tweederde van alle Nederlanders morgen de sharia zou willen invoeren, dan moet die mogelijkheid toch bestaan? Zoiets kun je wettelijk niet tegenhouden. Het zou ook een schande zijn om te zeggen: dat mag niet! De meerderheid telt. Dat is nou juist de essentie van democratie!'[58]

Wanneer men bedenkt dat Donner de eerstverantwoordelijke was voor de terrorismebestrijding in Nederland mag dit toch wel gelden als een onverantwoordelijke uitspraak. Dit behoeft enige uitleg. Het radicale geweld dat door islamistische groeperingen als de Moslimbroederschap, maar ook de Islamitische staat (IS) vaak gepraktiseerd wordt, wordt gebaseerd op het heilige recht: de sharia. Om precies die reden heeft ook het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg in 2003 (in *Refah Partij v. Turkije*) verklaard dat een regering die een partij verbiedt die de sharia wil invoeren (dat was een voortdurend dreigend probleem in Turkije) *geen* inbreuk maakt op de mensenrechten van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden. Met andere woorden: dit soort beperkingen op de vrijheid van vereniging en vergadering, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst zijn *legitiem* gezien het doel dat daarmee wordt beoogd: de bescherming van de democratie op de langere termijn.

De uitspraak van Het Europese Hof in 2003 was in overeenstemming met de principes die door de Amsterdamse hoogleraar G. van den Bergh (→ Weerbare democratie) zijn ontwikkeld in zijn oratie *De democratische staat en de niet-democratische partijen* (1936). Rond die tijd werden ook

door Karl Popper (→) en anderen soortgelijke opvattingen ontwikkeld: respect voor democratische besluitvorming heeft dáár een grens waar het gaat om het meerderheidsbesluit om de democratie af te schaffen.

De uitspraken van Donner zijn ook interessant in het kader van artikel 137d van het Nederlandse Wetboek van Strafrecht (→ Haatzaaien). Op basis van dit artikel is het, onder andere, verboden om aan te zetten tot gewelddadig optreden jegens een groep op basis van de levensovertuiging van die groep. 'Atheïsme' is een levensovertuiging die door een mondiale minderheid van ongeveer tien procent wordt ingenomen. Maar, zoals we weten (althans kunnen weten) uit het overzicht uit *Freedom of Thought 2014. A Global Report on the Rights, Legal Status, and Discrimination Against Humanists, Atheists, and the Non-religious,* International Humanist and Ethical Union (2014) of uit *Arabs without God* (2014) of uit *Silenced: How Apostasy and Blasphemy Codes are Choking Freedom Worldwide* (2011) en andere overzichten, is geweld jegens atheïsten mondiaal gezien een groot probleem. Dat geweld wordt in een groot deel van de wereld gerechtvaardigd omdat men lak heeft aan de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (→ UVRM) die men graag wil vervangen door de sharia. Tegen die achtergrond kan men de vraag stellen of uitgerekend de minister die verantwoordelijk is voor terrorismebestrijding met dit soort uitspraken, hoewel onbedoeld, niet gevaarlijk dicht in de buurt komt bij steunverlening aan dubieuze groeperingen in deze wereld. Dat was natuurlijk ook al het geval met het pleidooi om de godslasteringswet te reactiveren (→ Machiavellisme bij de bestraffing van godslastering).

Natuurlijk zijn voor de uitspraken van Donner allerlei verzachtende omstandigheden aan te voeren. Het kabinet was net gevallen en Donner relativeert zijn eigen boutades achteraf vaak met het argument dat hij grapjes maakte. In 2006 was ook de kennis van de sharia veel kleiner dan tegenwoordig het geval is. Verder kan men stellen dat Donner in de aangehaalde passage, en met grote welwillendheid geïnterpreteerd, ook dingen suggereert die op zichzelf beschouwd niet onjuist zijn (zoals de suggestie dat als een democratie zichzelf wil afschaffen wettelijke belemmeringen waarschijnlijk onvoldoende waarborg zijn om dit tegen te gaan). Niettemin zijn het onverantwoordelijke speculaties voor iemand in de positie waarin hij verkeert (en misschien wel voor elke weldenkende democraat). Zijn opmerking 'De meerderheid telt. Dat is nou juist de

essentie van democratie!' zou men kunnen beschouwen als de meest uitgesproken formulering van een opvatting over democratie waartegen Van den Bergh zich verzette.

Een ander terecht zwaar bekritiseerd standpunt van Donner was dat hij op 6 november 2004, vier dagen na de moord op Theo van Gogh, op een CDA-congres bepleitte dat de Wet op de godslastering (art. 147 Sr.) zou worden *aangescherpt.* Dat is waarnaar hierboven al werd verwezen als 'Machiavellisme bij de bestraffing van godslastering'.[59] Deze wet, die in 2014 is afgeschaft, en die in feite neerkomt op een schending van het principe van de vrijheid van meningsuiting, maar ook van het principe een godsbeeld te accepteren maar ook een godsbeeld te verwerpen (wat onder de vrijheid van godsdienst valt dus), was door de grootvader van Piet Hein Donner, Jan Donner (1891-1981), in 1932 geïntroduceerd. Die wet was toen voornamelijk bedoeld om communisten het zwijgen te kunnen opleggen.

Verder lezen:

Benneker, Bas, 'Donner: voer sharia in als meerderheid dat wil', in: *Elsevier*, 12 September 2006.

Marshall, Paul, and Shea, Nina, *Silenced: How Apostasy and Blasphemy Codes are Choking Freedom Worldwide,* Oxford University Press, Oxford 2011.

Weezel, Max van, & Kleijwegt, Margalith, 'Piet Hein Donner: De meerderheid telt', in: *Vrij Nederland*, 16 september 2006.

Whitaker, Brian, *Arabs without God: Atheism and Freedom of belief in the Middle East*, Charleston, USA 2014.

Drie-eenheid

De Heilige Drie-eenheid of Triniteit is een geloofsdogma binnen het christendom dat de ene God drie goddelijke personen omvat: God de Vader, God de Zoon en de Heilige Geest. Met God de Zoon bedoelt men Jezus Christus en met de Heilige Geest, de geest van God. Traditioneel verwijst men hiervoor naar het evangelie volgens Mattheus (28:19): 'Ga, en maak alle volkeren tot leerling; doop hen in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.' Deze visie werd in de derde en

vierde eeuw al snel bekritiseerd door het Arianisme dat zowel Jezus Christus als de Heilige Geest ondergeschikt zag aan die ene God.

De kwestie leidde tot hevige discussies en zelfs gewelddaden tussen de orthodoxe christenen die de Triniteitsleer aanvaardden en de volgelingen van Arius die dat verwierpen. Het theologisch geschil werd opgelost op de concilies van Nicea en Constantinopel. In Nicea in 325 vond het eerste oecumenisch concilie plaats om een oplossing te vinden voor deze en andere geloofskwesties. Daar werd beslist dat Jezus Christus ook waarlijk God is waardoor het arianisme buitenspel werd gezet en voortleefde als een vorm van ketterij. Op het oecumenisch concilie van Constantinopel in 381 werd ook de Heilige Geest als element van de Drie-eenheid van God erkend. De Drie-eenheid van God werd nogmaals goedgekeurd op het oecumenisch concilie van Chalcedon in 451. Men benadrukte dat Jezus Christus, Zoon van God, zowel goddelijk als menselijk is. De Triniteitsleer wordt vandaag nog steeds verworpen door de Mormonen en de Getuigen van Jehova.

Het aanbidden van de Heilige Drie-eenheid door de Gonzaga familie. Pieter Paul Rubens (1604).

Verder lezen:

Holmes, Stephen & Molnar, Paul, *Two views on the Doctrine of the Trinity*, Zondervan, Grand Rapids, Michigan 2014.

Eindtijd

Binnen de drie geopenbaarde godsdiensten, het jodendom, het christendom en de islam gelooft men in het Einde der Tijden. In de Bijbel spreekt men van het Armageddon, de ultieme strijd tussen goed en kwaad waarmee de Eindtijd wordt ingezet.

In het evangelie van Mattheus (24: 3-14) staat het als volgt: 'Toen Hij op de Olijfberg zat, kwamen zijn leerlingen Hem vragen – ze waren onder elkaar – 'Zeg ons wanneer dat zal gebeuren en wat het teken is van

uw komst en van de voleinding van de wereld?' Jezus gaf hun ten antwoord: 'Kijk uit dat niemand jullie op een dwaalspoor brengt. Want velen zullen optreden in mijn naam en zeggen: 'Ik ben de Messias', en zo veel mensen op een dwaalspoor brengen. Jullie zullen horen over oorlogen en oorlogsgeruchten. Let op en laat je niet bang maken. Want dit moet gebeuren, maar is het einde nog niet. Want het ene volk zal tegen het andere opstaan en het ene koninkrijk tegen het andere, en er zullen op verscheidene plaatsen hongersnoden en aardbevingen zijn. Dat is allemaal het begin van de weeën. Dan zullen ze jullie prijsgeven aan onderdrukking en jullie vermoorden, en je zult gehaat zijn bij alle volkeren vanwege mijn naam. Dan zullen velen ten val gebracht worden, elkaar uitleveren en haten. Er zullen veel valse profeten opstaan, die veel mensen op een dwaalspoor brengen. Met het toenemen van het onrecht zal de liefde van velen verkoelen. Maar wie tot het einde volhardt, zal gered worden. Deze goede boodschap van het koninkrijk zal verkondigd worden in heel de wereld als een getuigenis voor alle volken, en dan zal het einde komen.'

In de islam spreekt men over de Oordeelsdag als het Einde der Tijden. Op die dag gebeurt de uiteindelijke strijd tussen goed en kwaad en zal Jezus weerkeren om de Antichrist te verslaan. Dit geloof in de Eindtijd leidde in de loop van de geschiedenis tot allerlei vormen van apocalyptisch denken.

Bekend zijn de Getuigen van Jehova die het Armageddon voorspelden voor 1874, later in 1878, in 1881, in 1914 en in 1925. Nog later voorspelden ze het einde der tijden in 1975. Toen er dat jaar niets gebeurde, schoven ze de Eindtijd verder door naar de toekomst zonder een exact jaartal te vermelden.

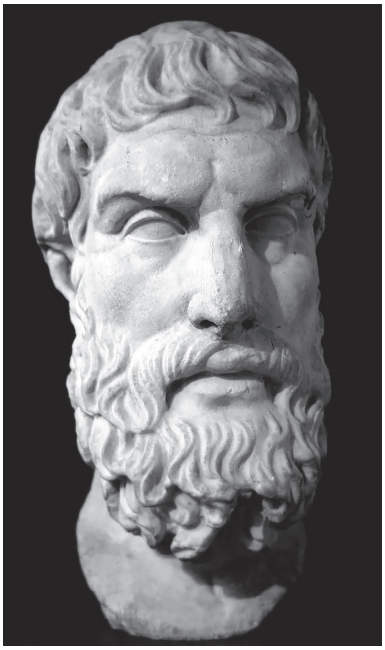
Verder lezen:

Gruss, Edmond, *Jehova's Witnesses: Their Claims, Doctrinal Changes, and Profetic Speculation. What Does the Record Show?*, Xulon Press, 2001.

Kirsch, Jonathan, *A History of the End of the World: How the Most Controversial Book in the Bible Changed the Course of Western Civilization,* HarperCollins, New York 2007.

Epicurus

De Griekse filosoof Epicurus (341-271 v.o.t.) is de grondlegger van het epicurisme: een filosofie die genot als het hoogste goed voor de mens beschouwt. Hij benadrukt ook de superioriteit van de filosofie over religie. Laat men in zijn jeugd niet talmen met de filosofie en in zijn ouderdom het niet opgeven om te filosoferen, raadt hij ons aan. Niemand is nog te jong of reeds te oud voor het geestelijk gezond zijn. Wie zegt dat de tijd voor het filosoferen nog niet daar is of dat deze reeds is voorbijgegaan, staat gelijk met iemand die zegt dat het nog geen tijd is voor levensgeluk of dat daar niet meer de tijd voor is. Jong en oud moeten filosoferen. De ouderen opdat men daarmee jong van hart kan blijven, de jongeren moeten filosoferen opdat men daardoor onbevreesd voor de toekomst kan worden.

Epicurus

Een filosoof zou vooral niet bang moeten zijn voor de dood. Over de dood zegt hij dat deze 'ons niets aangaat'. Hij geeft daarvoor de volgende redenering. Alle goed en kwaad veronderstelt de gewaarwording, meent Epicurus. De dood is echter de afwezigheid van alle gewaarwording. Het inzicht dat de dood ons niet raakt, noemt Epicurus het 'juiste inzicht'. Wie dat juiste inzicht eenmaal heeft verworven, kan zich het leven laten smaken. 'Want er is in het leven niets te vrezen voor hem, die waarachtig heeft begrepen, dat er in het niet-leven niets te vrezen is'.[60] Het is beuzelpraat om te zeggen dat men bang is voor de dood. De meest schrikwekkende van alle rampen, de dood, raakt ons niet, want wanneer wij er zijn is de dood er niet en wanneer de dood er is, zijn wij er niet. 'Derhalve noch de levenden noch de gestorvenen gaat hij aan, daar hij voor de eerstgenoemden er niet is en de laatsten er niet meer zijn'.

Het epicurisme werd later verder uitgewerkt door de Romeinse filo-

soof en dichter Lucretius (55-99 v.o.t.) (→) die het samenvatte met de woorden: 'O onverstand der mensen, o verblinding! In welk een duister, welk een hachelijkheid vergaat dit luttel leven! Zien zij niet, dat de natuur niets verder vraagt, dan dat het lichaam zonder smarten zij en dat de ziel tot het genot mag komen van zonder zorg en vrij van vrees te zijn?'[61] Via Pierre Gassendi heeft de epicureïsche leer invloed gehad op Jeremy Bentham, Hobbes, Spinoza, Descartes en de latere encyclopedisten. In de huidige tijd kan men het epicurisme onder meer vinden bij de Franse auteur Michel Onfray.

Verder lezen:

Epicurus, *De grondbeginselen van het goede leven.* De brief aan Menoeceus en andere geschriften, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2005.

Ersatzreligies

Regelmatig verwijzen gelovigen naar Jozef Stalin, Adolf Hitler en andere dictators als 'leiders die in naam van het atheïsme miljoenen doden op hun geweten hebben'. Daarmee proberen ze aan te tonen dat namens het atheïsme meer mensen werden omgebracht dan door religies. In feite vormden het communisme en het nazisme twee ideologieën gemodelleerd naar religies waarbij de verering van de dictator op een bijna religieuze manier gebeurde. In tal van Duitse huishoudens stonden zogenaamde *Hitleraltaren* en in de lofliederen ten aanzien van Stalin klonk een nieuwe religiositeit door. Kruisbeelden maakten plaats voor beeltenissen van Hitler en Stalin. *Mein Kampf* (1925-1927) van Adolf Hitler en het *Rode Boekje* (1964) van Mao werden beschouwd als een soort evangelies vol onaantastbare waarheden, zelfs dogma's. De partijdagen van de nazi's leken op liturgische rituelen.

Heel wat Duitsers, Russen en Chinezen zagen hun toenmalige leiders als superieur met bijzondere, zelfs bovennatuurlijke gaven. Net zoals de Kerk voordien had beslist over de paus, werd de mythe van de 'onfeilbaarheid' van de dictators gepropageerd en geloofd. Kenmerkend voor het atheïsme is net het ongeloof in onfeilbaarheid. In die zin waren de volgelingen van Hitler en Stalin 'gelovigen', net zoals de hedendaagse

volgelingen van ayatollahs en andere geestelijke leiders. Zowel Stalin als Hitler werden vereerd en beschouwd als 'verlossers' en ook hun naaste makkers die stierven in de strijd werden, net als de eerste christenen, beschouwd als martelaren voor de goede zaak. 'Beide dictators geloofden dat hun regime uitdrukking gaf aan een hogere ethiek. (…) De nieuwe ethiek in beide landen hield in dat elke vorm van humanisme volkomen werd verworpen. In plaats van een ethische zienswijze gebaseerd op de intrinsieke waarde van het individu en van persoonlijke rechten, ontwikkelden beide dictaturen een ethisch systeem dat de absolute waarde van het collectief predikte en de absolute plicht om alle eigenbelang te laten varen ten behoeve van het geheel,' aldus de historicus Richard Overy in zijn boek *Dictators* (2004).[62]

Hitleraltaar

Het komt volledig overeen met de houding van de toenmalige kerkleiders die zich keerden tegen het recht op zelfbeschikking en wilden dat gelovigen hun eigenbelang ondergeschikt maakten aan het geloof. Hoezeer óók het communisme als een onfeilbare ersatzreligie werd beschouwd, blijkt uit volgend citaat van Karel van het Reve: 'Aanhangers van het marxisme-leninisme trachten die leer onaantastbaar te maken met redeneringen die lijken op die waarmee gelovigen hun Kerk tegen kritiek beschermen: deze immers rekenen alle misdaden door die Kerk begaan niet de Kerk aan, maar haar dienaren en functionarissen – de Kerk zelf wordt door wangedrag van een kerkvorst niet echt gecompromitteerd. Zo wordt ook de leer (het marxisme-leninisme) niet gecompromitteerd door een aanvechtbare bewering van een harer aanhangers: de leer is juist.'[63]

Etienne Vermeersch erkent dat het Sovjetcommunisme atheïstisch was, maar 'het was in de eerste plaats een onwetenschappelijke dogmatische theorie over de organisatie van de maatschappij.'[64] De Franse filosoof Luc Ferry heeft het over het communisme als een soort 'aardse heilsreligie'.[65] Christopher Hitchens wees nog op gelijkenissen tussen de communistische heilsleer met haar onfeilbare leiders en het religieus fanatisme van de christenen: 'Het voortdurend vervolgen van afvallige

en dissidente partijgenoten; het mummificeren van dode leiders om ze tot iconen en relikwieën te kunnen maken; de huiveringwekkende schijnprocessen, waarin ongelooflijke, na marteling losgekregen bekentenissen werden onthuld.'[66] En dan hebben we het nog niet over de manier waarop totalitaire regimes net als religies censuur plegen, boeken verbieden en schrijvers (soms letterlijk) monddood maken.

Deze commentaren ondermijnen de stelling van Alister McGrath dat er zou zijn gemoord omdat men overtuigd was dat er geen God bestond. Dat was niet de drijfveer, wel de wil van Stalin en Hitler om in naam van een hoger belang, het volk, het vaderland, de Partij en de onfeilbare leider, de grootste misdaden te begaan.

Verder lezen:

Boudry, Maarten, *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is*, Polis, Antwerpen 2015.

Bucher, Rainer, *Hitlers Theologie,* Echter, Würzburg 2008.

Löwith, Karl, *Weltgeschichte und Heilsgeschehen: die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie,* Sechste Auflage, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1973 (1953).

Exorcisme

Exorcisme of duiveluitdrijving wordt in kerkelijke geschriften nog steeds vermeld als een middel om het kwade, verpersoonlijkt door de duivel, uit de mens en de samenleving te verjagen. Christelijke theologen verwijzen naar Jezus die zelf duivels zou hebben uitgedreven. 'Er was in de synagoge ook een man die bezeten was door een onreine geest, en hij schreeuwde: 'Wat hebben wij met jou te maken, Jezus van Nazareth? Ben je gekomen om ons te vernietigen? Ik weet wel wie je bent, de heilige van God.' Jezus sprak hem streng toe en zei: 'Zwijg en ga uit hem weg!' De onreine geest deed de man stuiptrekken en verliet hem met een luide schreeuw. Iedereen was zo verbijsterd dat ze tegen elkaar zeiden: 'Wat is dit allemaal? Een nieuwe leer met groot gezag! Zelfs als hij onreine geesten een bevel geeft, wordt hij gehoorzaamd." (Marcus 1:23-27) Volgens Marcus zou Jezus ook het volgende gezegd hebben: 'Hij stelde twaalf van hen aan als apostel; ze moesten hem vergezellen, en hij

Duiveluitdrijving, Onbekende schilder, Graz (1512).

wilde hen ook uitzenden om het goede nieuws bekend te maken. Ze kregen de macht om demonen uit te drijven.' (Marcus 3:14-15)

Tegenwoordig mag elke priester met toestemming van de bisschop, in naam van Christus duivels uitdrijven. Er bestaat volgens de Kerk zelfs de mogelijkheid om exorcisme op afstand uit te voeren. Dat zou bijvoorbeeld paus Pius XII gedaan hebben ten aanzien van Hitler. Zuster Pascalina Lehnert, die de paus veertig jaar als assistente had gediend, en zuster Maria Konrada Grabmair, die voor zijn eten zorgde, verklaarden beiden onder ede dat ze Pius XII op een avond bezig zagen toen hij gebeden voor een exorcisme op afstand uitsprak.[67] Het heeft alvast niet geholpen om Hitler minder moorddadig te maken.

In de islam wordt exorcisme bedreven door middel van het uitspreken van leuzen uit de Koran. Dit gebeurt door zogenaamde *chkighs* of *fqihs*, islamitische gebedsgenezers die dan djinns verdrijven. Verschillende mensen verloren het leven tijdens een duiveluitdrijving.[68] Dat was bijvoorbeeld het geval met de 23-jarige Latifa Hachmi die geen kinderen kon krijgen. Volgens haar man kwam dat omdat ze bezeten was door een djinn. De vrouw werd gedurende 56 dagen 'behandeld' met zuiverende baden, het oorverdovend reciteren van Koranverzen en slagen met een

stok waarop teksten uit de Koran stonden gegrift. Daarnaast kreeg ze nauwelijks te eten, kwestie van de djinn uit te hongeren, waarna ze uiteindelijk stierf.[69]

Wie denkt dat de katholieke Kerk dergelijke middeleeuwse ideeën niet langer verkondigt, dwaalt. In 1999 werd de handleiding voor exorcisten *De Exorcismis et supplicationibus quibusdam* (Met betrekking tot exorcisme en bepaalde smeekbeden) uit 1614 opnieuw uitgegeven. In de jaren 90 was de Italiaanse priester Gabriele Amorth de huisexorcist van het Vaticaan die duizenden duiveluitdrijvingen deed. Het exorcisme wint de laatste tijd weer aan belang. Zo besliste de Spaanse Kerk in 2013 met instemming van het Vaticaan om opnieuw meer exorcisten op te leiden.[70]

Ook in Vlaanderen worden regelmatig duiveluitdrijvingen gedaan. Zo onder meer in de Norbertijnenabdij van Averbode waar drie paters jaarlijks zowat duizend 'patiënten' behandelen.[71] In 2012 hielden ultrakatholieke parlementsleden van het Vlaams Belang een speciaal ritueel in de vorm van exorcisme in de gebouwen van het Belgische parlement.[72] Het Vaticaan erkent sinds juli 2014 officieel de Internationale Vereniging van Exorcisten, een groep van 250 priesters die in tientallen landen actief zijn.[73] Elk bisdom moet trouwens ook één vaste exorcist in dienst hebben.

Bij een duiveluitdrijving legt de priester zijn handen op de 'patiënt', besprenkelt hem of haar met wijwater, toont demonstratief een kruisbeeld en spreekt een aantal Latijnse formules uit zoals 'Exercismo te, immundissime spiritus, omnis incursio adversarii, omne phantasma, omnis legio, in nomine Domini nostri Jesus Christi; eradicare et effugare ab hoc plasmate Dei' (Ik drijf u uit, zeer onreine geest, elke aanval van de Tegenstander, elke spookverschijning, elk legioen, in de naam van onze heer Jezus Christus; gij wordt uitgerukt met wortel en al en verjaagd uit dit schepsel van God). Beelden van een duiveluitdrijving tonen hoe het lichaam van de bezetene begint te schokken en te kronkelen, en dat de 'patiënt' schreeuwt van de pijn en schunnige woorden uitroept, vaak in een onbekende taal. Naast de exorcist zijn er doorgaans enkele andere aanwezigen die de bezetene moeten vasthouden en onder controle houden.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 118 13/01/16 13:18

Verder lezen:

Robert Schram, *Rite of Exorcism*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013; Gabriele Amorth, *Esorcisti e Psichiatri*, Edizioni Dehoniane Bologna, Bologna 2014.

Extremisme in woord en daad

Na de moord op Theo van Gogh op 2 november 2004 verkeerde de politieke en bestuurlijke elite van Nederland in grote verwarring over de waarden waarvoor men moet staan. In 2002 was Pim Fortuyn vermoord door een linkse activist. In 2004 Theo van Gogh door een jihadist. Het dadersprofiel verschilde dus nogal in de twee gevallen, maar er was toch ook een opvallende overeenkomst: in beide gevallen ging het om daders die met hun moord niet alleen een aanslag pleegden op personen, maar ook op principes. Op het principe van de vrijheid van gedachte, van expressie en de vrijheid van kritiek. Fortuyn en Van Gogh werden vermoord om wat zij dachten en beweerden. Van Gogh was vermoord door een jihadist precies vanwege de ideeën die hij verdedigde en waarvoor hij aanhang probeerde te krijgen bij het Nederlandse publiek. Zelfs wanneer men een hekel had aan Van Gogh, of aan diens opvattingen, zou het een grote prioriteit moeten krijgen scherp te benadrukken dat het plegen van geweld en het dreigen daarmee uitgesloten moet zijn. De meeste politici gingen echter over tot een enerzijds/anderzijds. Enerzijds zou geweld niet mogen, anderzijds mag beledigen ook niet.

Deze uiterst zwakke verdediging van liberale principes trof men niet alleen in Nederland aan, maar ook in Groot-Brittannië en in talloze andere landen waar men worstelde met het minderhedenvraagstuk (ook in de Verenigde Staten). Door het relativeren van liberale waarden kregen extremisten impliciete en onbedoelde gedoogsteun. De opmars van het extremisme is doorgegaan in de wereld, zoals iedereen nu, helaas, kan vaststellen. In het bijzonder na de moord op twaalf leden van de redactie van het Franse satirische tijdschrift *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015 (→ Charbonnier, Stéphane).

Een gevaarlijk signaal naar geweldplegers werd gegeven door de Nederlandse koningin op 25 december 2004 toen zij tijdens de kersttoespraak zei: ‘Extremisme, in woord en daad, splijt de gemeenschap’. De

zin is enigszins cryptisch en wordt door het staatshoofd ook niet uitgelegd. De koningin staat krachtens artikel 42, lid 2 van de Nederlandse grondwet boven kritiek en haar opvattingen worden dan ook alleen toegelicht door de minister-president wanneer deze sterk omstreden zijn (wat hier niet het geval bleek). Het blijft dus enigszins speculatief hoe men de zin precies moet beoordelen. Maar de suggestie die hierin besloten lijkt te liggen, is dat we naast een extremisme *van de daad* (zich manifesterend in de moord op Van Gogh) een extremisme *van het woord* kunnen onderscheiden (waarin velen een vingerwijzing zagen naar het 'verbale geweld' waarvan Van Gogh zich bediende, en dat inderdaad niet zachtzinnig was en ook niet altijd verheffend). Maar moeten we niet een hele duidelijke grens trekken tussen iemand beledigen en iemand vermoorden? Is niet de essentie van een democratie dat we de strijd met woorden en niet met geweren beslechten?

In haar kersttoespraak van 2006 kwam de koningin opnieuw terug op het onderwerp van de vrijheid van meningsuiting. Toen was de discussie opgelaaid naar aanleiding van de Deense cartoons die door velen werden beschouwd als – opnieuw – een zinloze provocatie aan het adres van vrome gelovigen. De koningin zei toen in haar kersttoespraak dat een 'recht om te beledigen' niet zou bestaan. Opnieuw was de suggestie verkeerd, net als in 2004. De koningin had zich wederom tot spreekbuis laten maken van een bepaalde groep in het publieke debat (de multiculturalisten en cultuurrelativisten) over de verdediging van het principe van de vrijheid van meningsuiting die neerkwam op een pleidooi voor 'matiging van de toon'. De koningin keerde zich hiermee ook tegen een van de meest uitgesproken verdedigers van het principe van de vrijheid van kritiek, namelijk de politica Ayaan Hirsi Ali (geb. 1969), met wie Van Gogh had samengewerkt aan de film *Submission*.

Hirsi Ali was in 2006, tijdens het hoogtepunt van de Cartoon-crisis, in Berlijn. Zij hield daar toen op 9 februari 2006 een rede waarin zij het opnam voor het *'right to offend'*.[74] Velen, en de rede van de koningin is daarvan een echo, meenden dat een dergelijk recht 'niet bestond'. Hadden we immers niet een recht om niet beledigd te worden op basis van bijvoorbeeld art. 137c van het Wetboek van strafrecht (→ Groepsbelediging)? Maar wat men vergat, is dat het Europese Hof in de *Handyside*-case (→ Handyside v Verenigd Koninkrijk) spreekt van een recht om meningen te uiten die wel degelijk kunnen 'beledigen' (*'offend'*).

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 120 13/01/16 13:18

Had de koningin door haar adviseurs niet beter voorgelicht moeten worden over het Europese mensenrechtenacquis? De koningin dacht misschien dat zij zich keerde tegen een categorie onbeleefde schreeuwers in het publieke debat, maar waar zij zich, zonder het te weten, van distantieerde was van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg dat geacht wordt de mensenrechtenstandaard in Europa hoog te houden. Nu zou men erop kunnen wijzen dat in het Nederlandse recht ook wel bepalingen zijn aan te wijzen waarin belediging gecriminaliseerd wordt. Maar dat zou dan wellicht betekenen dat we met een ambivalentie binnen het systeem te maken hebben. We zouden mogelijkerwijs art. 137c Sr. (→ Groepsbelediging) ook kunnen aanmerken als in strijd met het Europees mensenrechtenacquis. Misschien is het dat ook wel.

De Nederlandse regering is nog niet uitgedaagd om zich voor het Europees Hof te verantwoorden, maar als dat zou gebeuren, dan zou dat kunnen leiden tot strijdigheid van Nederlandse wetgeving (i.c. 137c Sr., groepsbelediging) met het Europese Verdrag (althans zoals uitgelegd in *Handyside* (→ Handyside v Verenigd Koninkrijk).

Verder lezen:

Hirsi Ali, Ayaan, 'The Right to Offend', Speech in Berlin, 9 February 2006, in English: nrc.nl, 10-2-2006, ook in het Duits vertaald als: 'Das Recht, zu beleidigen', in: Thierry Chervel, Anja Seeliger, hrsg., *Islam in Europa: Eine internationale Debatte,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2007, pp. 23-29.

Rijpkema, Bastiaan, 'Vrijheid van meningsuiting in de val tussen religieus extremisme en utilitarisme', in: *Nederlands Juristenblad,* afl. 44/45, 14 december 2012, pp. 3106-3111.

Valkenberg, Sebastien, *Op denkles: hoe wapenen we ons tegen 'Iedereen heeft zijn eigen waarheid' en andere modieuze denkbeelden*, Ambo/Anthos, Amsterdam 2015.

Femmes for Freedom

Femmes for Freedom is een organisatie die zich inzet tegen huwelijksdwang en huwelijkse gevangenschap. Heel wat meisjes en vrouwen binnen de moslimwereld, maar ook daarbuiten, worden gedwongen te

huwen met iemand die hen wordt opgedrongen door de ouders en familie. Eenmaal gehuwd kennen die vrouwen ook problemen bij een echtscheiding. Islamitische koppels kunnen in de Europese landen wel scheiden voor de burgerlijke rechtbank, maar daarmee is hun religieuze huwelijk niet verbroken. Het leidt in de praktijk vaak tot 'huwelijkse gevangenschap'.

Shirin Musa van Femmes for Freedom.

Kerkelijke, rabbinale en shariarechtbanken weigeren een huwelijk aangegaan voor God te ontbinden.[75] Daar zijn vooral vrouwen (en hun kinderen) het slachtoffer van, want volgens hun geloofsgemeenschap blijven ze getrouwd en mogen ze geen andere relatie aangaan. Wie dat toch doet, pleegt volgens het religieus recht overspel en kan bij een terugkeer naar het land van herkomst zwaar gestraft worden. In Iran kunnen ze zelfs ter dood veroordeeld worden.

De eerste islamitische vrouw in Nederland die deze praktijk voor de rechtbank aanklaagde, is Shirin Musa die van 2005 tot 2010 gehuwd was met Walid, een man van Pakistaanse afkomst.[76] Ze had jarenlang geprobeerd om haar religieus huwelijk te laten ontbinden, maar vier verschillende imams weigerden dat waardoor ze niet kon hertrouwen. De rechtbank oordeelde dat deze huwelijkse gevangenschap een schending betekende van haar burgerrechten. Musa werd medeoprichtster van *Femmes for Freedom* die zich keert tegen de afhankelijkheid van vrouwen van religieuze autoriteiten en die deze vrouwen tracht te bevrijden uit hun huwelijkse gevangenschap. Dat is niet eenvoudig want veel vrouwen durven hun situatie niet aan te klagen uit angst voor de familie en dat de man haar kinderen afneemt en naar het land van herkomst brengt. *Femmes for Freedom* is erin geslaagd om het begrip 'huwelijkse gevangenschap' in de Nederlandse wetgeving te laten opnemen als een strafbaar feit en probeert dat nu ook internationaal ingang te doen vinden.[77]

Verder lezen:

Musa, Shirin, & Zee, Machteld, 'Verborgen vrouwen zijn niet dom', in: *Trouw,* 22 September 2012.

Feuerbach, Ludwig

Ludwig Feuerbach (1804-1872) was een Duitse filosoof die behoorde tot de kring van de Jong-Hegelianen. Dit waren volgelingen van de filosoof G.W.F. Hegel (1770-1831) die het revolutionaire en kritische karakter van de filosofie van Hegel benadrukten. Uit die kring kwam ook Karl Marx (→) voort die zijn religiekritiek voor een belangrijk deel op de opvattingen van Feuerbach baseerde.

Ludwig von Feuerbach

Feuerbach werkte de *projectietheorie* van de religie uit. Die theorie heeft oude wortels. Zij gaat terug op de Griekse filosoof Xenophanes (*ca.* 560-478 v.o.t.) (→), die de mensvormige (antropomorfe) opvattingen die zijn tijdgenoten van de Griekse goden hadden gemaakt, bekritiseerde. Het is absurd te veronderstellen dat de goden rondreizen van de ene naar de andere plaats, zoals dat wordt voorgesteld in de Griekse mythen en sagen. Het is ook onwaardig te veronderstellen dat zij zich schuldig maken aan fraude, overspel, diefstal en bedrog. Homerus krijgt er dan ook flink van langs bij Xenophanes, want het was tenslotte hij die al die verhalen aan ons voorschotelt.

Het goddelijke kan niet anders zijn dan 'een'. Xenophanes verzette zich dus ook tegen het in zijn tijd dominante polytheïsme. Verder verwerpt Xenophanes ook het idee van een aan de wereld transcendente (de wereld overschrijdende) god, waarmee hij dicht in de buurt komt van het Spinozistisch idee van de eenheid van god en wereld (→ Spinoza, Benedictus de). Hoe kan het dan dat mensen zich god en goden voorstellen als behept met menselijke eigenschappen? Dat is omdat mensen menselijke eigenschappen op hun god en goden *projecteren.*

Wat Feuerbach aan deze lijn van denken toevoegt, zijn twee dingen. Allereerst laat hij zien dat de mens allerlei mooie en verheven eigenschappen aan god toeschrijft, zoals volkomen goedheid, almacht, wijsheid enzovoorts. In zijn geval is dat de christelijke god. Die christelijke

god wordt dus als het ware in de menselijke verbeelding 'aangekleed' met allerlei mooie eigenschappen. Het tweede wat hij aan de projectietheorie toevoegt, is dat door god met al die menselijke eigenschappen aan te kleden de mens zichzelf – om het zo te zeggen – uitkleedt. Immers de mens schrijft al het goede uit de menselijke wereld toe aan een wereld aan gene zijde van dit bestaan. De humanist Feuerbach verwerpt dat. De mens kan niets anders geloven, zegt Feuerbach in zijn hoofdwerk *Das Wesen des Christentums* (1841), wat hij niet zelf is. Zijn geloof is het bewustzijn van datgene wat hem heilig is (*'Sein Glaube ist das Bewusstsein dessen, was ihm heilig ist'*).[78]

Religies zijn menselijke dromen, maar dromen zijn bedrog en vervreemden ons van de werkelijkheid. Daarom is het beter dat mensen zich niet verbinden met een of andere God, maar met medemensen. Op die manier wordt de persoonlijke relatie van de mens met God vervangen door een relatie van de mens met al zijn medeburgers. Door de mens centraal te stellen neemt Feuerbach een atheïstisch standpunt in. Niet God schiep de mens, maar de mens schiep God. God is dus de mens. 'Het goddelijk wezen is niets anders dan het eigen wezen van de mens'.[79] In die zin aanvaardde Feuerbach evenmin het bestaan van een soort onsterfelijke ziel als een immateriële substantie. De ziel is hooguit het product van onze hersenen, aldus Feuerbach.

Verder lezen:

Drachmann, A.B., *Atheism in Pagan Antiquity,* Glydendal, London, Copenhagen, Christiania 1922 (republished by: Kessinger Publising, Whitefish 2005).

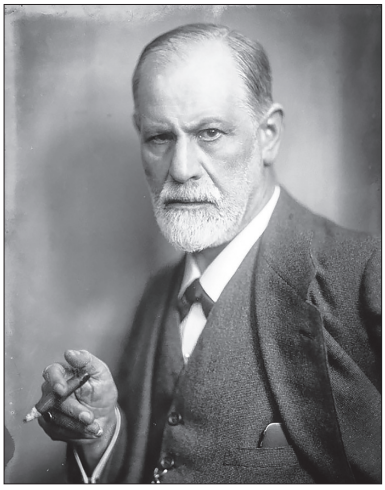
Feuerbach, Ludwig, *Das Wesen des Christentums,* Nachwort von Karl Löwith, Philipp Reclam Jun., Stuttgart 1978 (1841).

Stace, W.T., *A Critical History of Greek Philosophy,* Macmillan & Co LTD, London New York 1960 (1920).

Freud, Sigmund

Sigmund Freud (1856-1939) was een Oostenrijks-Hongaarse neuroloog en grondlegger van de psychoanalyse. Hij was al op jonge leeftijd een overtuigde atheïst en beschouwde godsdienst als een vorm van dwangneu-

rose. Die visie werkte hij voor het eerst uit in zijn essay *Zwangshandlungen und Religionsübungen* (1907). 'Gezien deze overeenkomsten en analogieën (tussen de dwangneuroticus en de gebruiken en riten bij alle godsdiensten) zou men een dwangneurose wellicht kunnen beschouwen als een pathologische tegenhanger van godsdienstigheid, een neurose als een individuele godsdienst en godsdienst als een universele dwangneurose.'[80]

Sigmund Freud

In zijn boek *Die Zukunft einer Illusion* (De toekomst van een illusie, 1927) vergeleek Freud godsdienstige ideeën met illusies, zelfs met waanideeën. Zo noemde hij godsdienst ook wel eens 'collectieve waan'. Godsdienst is een fantasie waarmee de mens probeert te ontsnappen aan zijn eigen hulpeloosheid. Mensen denken dat ze via een godsdienst de realiteit kunnen beheersen door een perfecte wereld uit te vinden. Dat begint al bij kinderen. Die hebben volgens Freud de neiging om zich te beschermen tegen de boze buitenwereld en zoeken dan steun in een almachtige God. Die God is dan een soort vaderfiguur. Religie vormt ook een afweermechanisme ten aanzien van de existentiële angst van de mens die vooral tot uiting komt in het aanschijn van de dood (→ Harris, Sam → Epicurus, → Feuerbach, Ludwig). Hier vinden mensen houvast in de belofte van een leven in een hiernamaals. Eigenlijk zouden we ons als mensen moeten bevrijden van die collectieve kinderlijke neurose, aldus Freud (→ Schopenhauer, Arthur). Godsdienst heeft volgens hem ook nooit geleid tot een gelukkiger of moreel hoogstaander leven. 'Immoraliteit heeft in alle tijden van de godsdienst niet minder steun ondervonden dan moraliteit', stelde Freud.[81] In die zin vond hij dat ongodsdienstigheid alleen maar een vooruitgang kon betekenen.

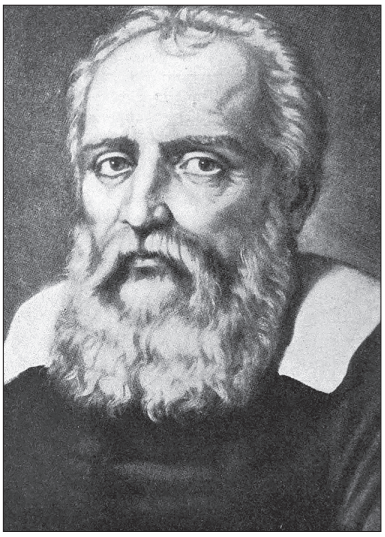
In tegenstelling tot veel andere denkers achtte Freud geen enkele verbinding mogelijk tussen wetenschap en godsdienst (→ Wetenschap en godsdienst, het conflict tussen). Alleen de wetenschap, waartoe hij ook de psychoanalyse rekende, was voor hem waardevol. 'De wetenschap verwerpt de pathetische inspanning van de gelovige om fantasieën te

verwerkelijken door in geloof af te wachten en rituelen te volvoeren, en door smeekbeden op te sturen en ketters te verbranden.'[82] Men kan de psychoanalytische verklaring van het ontstaan van godsdiensten betwisten, maar deze visie had alvast een aanzienlijk succes.

Verder lezen:
Freud, Sigmund, *De toekomst van een illusie*, Boom, Amsterdam 2012.
Freud, Sigmund, *Die Zukunft einer Illusion,* 1927, in: Sigmund Freud, *Studienausgabe,* Band IX, Fragen der Gesellschaft, Ursprünge der Religion, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main pp. 135-191.
Gay, Peter, *Freud*, De Bezige Bij, Amsterdam/Antwerpen 2005.

Galileï, Galileo

Galileo Galileï (1564-1642) was een invloedrijke astronoom, werkzaam in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Hij was belangrijk zowel vanwege zijn wetenschappelijke ontdekkingen alsook voor zijn conflict met de Kerk in Rome. Onder Galilei kwam het Copernicaanse wereldbeeld heftig in conflict met de Kerk (→ Copernicaanse revolutie). Galilei wees anderen nogal hardhandig op hun tekortkomingen waardoor hij bijzonder onpopulair werd, ook buiten kerkelijke kringen. Hij was hoogleraar in Pisa. Om zijn collega-hoogleraren erop te wijzen dat zij verouderde Aristotelische opvattingen aanhingen, voerde hij technisch verfijnde experimenten uit waarmee hij de onjuistheid van de opvattingen van Aristoteles over de valsnelheid van objecten aantoonde.

Galileo Galilei

Een andere kwestie waarvoor hij empirische bewijzen aanvoerde was nog controversiëler omdat het te maken had met een van de uitgangspunten van het christelijk geloof. Het christelijk geloof leert dat God het

universum perfect heeft geschapen. Wat daar niet bij paste was dat zich kraters zouden bevinden op de maan. Daardoor kreeg die maan een wat 'pukkelachtig' uiterlijk. Nadat Galilei had gehoord dat een Nederlander de telescoop had uitgevonden, verfijnde hij die en richtte hem op de hemellichamen. Wat bleek? De maan had kraters en bergen, en op de zon waren vlekken te zien. Dit werd gezien als een aanklacht aan het adres van God, die geacht werd de hemellichamen perfect te hebben geschapen. Galilei's bevindingen werden dus als beledigend voor God ervaren.

Galilei moest voor de Inquisitie verschijnen op 26 februari 1616, zestien jaar nadat Giordano Bruno (→) op het Campo dei Fiori in Rome levend verbrand was. Galilei werd geintimideerd door de Inquisitie en hij beloofde het Copernicaanse wereldbeeld niet langer te zullen onderwijzen, noch mondeling noch schriftelijk. Ook kwamen alle boeken waarin het Copernicaanse wereldbeeld werd onderwezen op de Index van verboden boeken (→ Index Librorum Prohibitorum) van de katholieke Kerk.

Galilei verwachtte betere tijden toen in 1623 zijn vriend kardinaal Barberini tot paus werd gekozen. Hij koos als naam Urbanus VIII. Galilei vatte moed en publiceerde in 1632 zijn *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo*. Dit was een in het Italiaans geschreven boek waarin hij het Copernicaanse of heliocentrische systeem vergeleek met het Ptolemeïsche of geocentrische systeem. Het boek, opgedragen aan Ferdinando II de Medici, de groothertog van Toscane, was een groot succes. Opnieuw werd Galilei ontboden in Rome voor de Inquisitie, maar deze keer waren de messen geslepen. De sfeer was nog scherper dan in 1616. Galilei probeerde eerst nog moeilijkheden op te werpen om niet behoeven te verschijnen voor de Inquisitie (→). Hij zou ziek zijn en kon de reis niet ondernemen vanuit Florence. Maar de paus kondigde aan zijn dokter te zullen sturen en als de ziekte een voorwendsel zou blijken zou Galilei in de ketenen naar Rome worden gebracht.

Galilei had geen andere keus dan te gaan. Hij kreeg een milde straf, maar wel onder de voorwaarde dat hij zijn oude dwalingen zou herroepen. Zo geschiedde. Op zijn knieën, in het openbaar, moest hij een formulering voorlezen die de Inquisitie had opgesteld waarin de zinnen voorkwamen: 'Ik zweer af, vervloek, en verafschuw de fouten en ketterijen zoals hiervoor genoemd'. Ook moest hij zeggen: 'Ik zweer dat ik nooit meer iets zal zeggen, zowel mondeling als schriftelijk, waardoor een soortgelijke verdenking tegenover mij kan ontstaan'. De gevangenis-

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 127 13/01/16 13:18

straf bleef hem, op instigatie van de Inquisitie, bespaard, maar hij was sterk beknot in zijn bewegingsvrijheid en hij mocht zijn familie en vrienden niet meer zien. In 1637 werd hij blind en in 1642 stierf hij.

De gang van zaken rond Galilei zond een golf van verontwaardiging maar ook van angst door Europa. Descartes vluchtte naar Nederland toen hij hoorde wat Galileo was overkomen en hij besloot zijn boek *Le Monde,* waarin steun werd betuigd aan het heliocentrisch wereldbeeld, niet te publiceren. Het verscheen postuum in 1664.

Verder lezen:

Russell, Bertrand, *Religion and Science,* Oxford University Press, London New York Toronto, 1935.

Russell, Bertrand, *The Scientific Outlook,* Routledge, London and New York 2001 (1931).

Shea, William R., & Artigas, Mariano, *Galileo in Rome: The Rise and Fall of a Troublesome Genius,* Oxford University Press, Oxford 2003.

Gebed van een onwetende

Het gebed van een onwetende is een tekst uit 1861 van Multatuli, een pseudoniem van Eduard Douwes Dekker (1820-1887), dat enige bekendheid genoot in kringen van vrijdenkers en atheïsten aan het eind van de negentiende eeuw.

HET GEBED VAN DEN ONWETENDE

Ik weet niet of we zyn geschapen met 'n doel,
Of maar by toeval daar zyn. Ook niet of een God
Of… Goden zich vermaken met ons leed, en schimpen
Op de onvolkomenheid van ons bestaan. Als dit zo waar'
Zou 't vreeselyk zyn! Aan wien de schuld
Dat zwakken zwak zyn, kranken krank en dommen dom?
Wanneer we zyn gemaakt met opzet, met 'n doel.
En door onze onvolkomenheid dat niet bereiken…
Dan valt de blaam van al 't verkeerde op ons niet,
Op 't maaksel niet… maar op den Maker! Noem hem ZEUS,

OF JUPITER, JEHOVAH, BAAL, DJAU… om 't even:
Hy is er niet, of hy moet GOED zyn, en vergeven,
Dat wy hem niet begrypen. 't Stond aan hem
Zich te openbaren, en dit deed hy niet! Had hy 't gedaan,
Hy hadde 't zoo gedaan, dat niemand twyflen kon,
Dat ieder zeide: ik ken hem, voel hem, en versta hem.
Wat anderen nu beweren van dien God te weten,
Baat my niet. Ik versta hem niet! Ik vraag waarom
Hy zich aan anderen openbaarde, en niet aan my?
Is 't eene kind den vader meer naby dan 't andre?
Zoolang een menschenzoon dien God niet kent,
Zoolang is 't laster te geloven aan dien God!
't Kind dat vergeefs den vader aanroept doet geen kwaad…
De vader die vergeefs zyn kind laat roepen, handelt wreed.
En schooner is 't geloof: daar is geen vader,
Dan dat hy doof zou zyn voor z'n kind!
Misschien zyn we eenmaal wyzer! Eens misschien
Zien we in dat Hy er is. dat Hy ons gadesloeg,
En dat z'n zwygen oorzaak had, en grond. Welnu,
Zoodra wy 't weten, is de tyd van loven daar,
Maar eerder niet… thans niet! 't Zou God verdrieten,
Te ontwaren dat we hem aanbaden zonder grond,
En dwaasheid is 't, de donkere onwetendheid van heden
Te willen helder maken met een licht… dat nog niet schynt.

Hem dienen? Dwaasheid! Had Hy dienst begeerd,
Hy hadde ons geopenbaard op welke wys,
En ongerymd is 't, dat Hy van den mensch verwacht:
Aanbidding, dienst en lof… terwyl Hyzelf
Omtrent de wyze hoe, ons in 't onzekere liet.
Wanneer wy God niet dienen naar zyn zin…
Dan is 't Zyn schuld, Zyn schuld, en onze schuld is 't NIET!

Intusschen – tot we wyzer zyn – is goed en kwaad dan een?

Ik zie niet in waartoe een God ons dient, in 't scheiden
Van 't booze en 't goede. Integendeel! Wie 't goede doet

Opdat een God hem loonen zou, maakt juist daardoor
Het goede tot iets kwaads, tot handel. En wie boosheid vliedt,
Uit vrees voor de ongenade van dien God is… laf!
Ik ken u niet, o God! Ik riep U aan, ik zocht,
Ik smeekte om antwoord, en Gy zweegt! Ik wou zo graag
Uw wil doen… niet uit vrees voor straf, uit hoop op loon,
Maar zoals 't kind den wil zyns vader doet… uit liefde!
Gy zweegt… en alty zweegt Ge!
En ik dool rond, en hyg
Naar 't uur, waarop ik weten zal dat Gy bestaat…
Dan zal ik vragen: 'Vader, waarom nu voor 't eerst
Uw kind getoond dat het een vader had,
En dat het niet alleen stond in den stryd,
Of waart Ge er zeker van, dat ik Uw wil zou doen
Ook zonder dien te kennen? Dat ik, onbewust
Van uw bestaan, U dienen zou, zoals Ge wilt gediend?
Zou 't waar zyn?
Antwoord, Vader, als Ge daar zyt, antwoord!
Laat niet Uw kind vertwyflen, Vader! Blyf niet stom
Op 't bloedig afgeperst laba sabachtani!

Zo kermt de onwetende aan z'n zelfgekozen kruis,
En krimpt van pyn, en jammert dat hem dorst…
De wyze – hy die wel weet… wel God kent – bespot den dwaas,
En rykt hem gal, en jubelt: 'hoor, hy roept z'n vader!'
En prevelt: 'dank, o Heer, dat ik niet ben als hy!'
En zingt 'n psalm: 'welzalig hy die in der boozen raad
niet zit, en niet op 't vuile pad der zondaars gaat…
De wyze… sluipt ter-beurse, en schachert integralen.
De vader zwygt… o God, er is geen God!

's Hage, 26 Februari 1861

Verder lezen:

https://www.youtube.com/watch?v=KpTNlU9xjlw

Gebod, Het eerste

'Bovenal bemin één God,' zo luidt het allereerste gebod in de katholieke Kerk. In de islam klinkt het *Allahoe akbar* om aan te geven dat er niets groter of belangrijker is dan Allah. Dit eerste gebod zorgt al onmiddellijk voor conflicten. Want welke God zouden we moeten beminnen? Wie is de juiste en enige ware God? Die van het christendom, het jodendom of de islam? Of is het Shiva, Vishnoe of Brahma? Of is het Pangu, Budai of de Dalai Lama? Of is het Wodan, Freya of Thor? En als het die enige God van het christendom is, moet je dan katholiek, protestant of anglicaan zijn? Als je denkt dat Allah de enige ware God is, moet je dan soenniet of sjiiet zijn?

In de overgrote meerderheid van de gevallen zal een mens het geloof belijden dat zijn ouders hem of haar hebben doorgegeven. En welk geloof hangt dan weer af van de plaats waar men geboren wordt. Zo maakt een kind dat geboren wordt in Engeland een redelijke kans om anglicaans te worden opgevoed. Wie geboren wordt in Polen of Ierland maakt een redelijk grote kans om later als katholiek door het leven te gaan. Wie geboren wordt in Iran wordt bijna zeker een sjiiet. Wie geboren wordt in Marokko zal later waarschijnlijk als soenniet door het leven gaan. Wie geboren wordt in een joods-orthodox gezin zal hoogstwaarschijnlijk dit geloof meenemen in zijn of haar verdere leven. Wie geboren wordt in een hindoegezin zal later bijna zeker als hindoe opgroeien.

Dit alles toont aan dat 'geloof' afhangt van het toeval waar en wanneer men geboren werd of wordt. Dat suggereert dat er niet zoiets bestaat als een 'waar' geloof. Het eerste gebod is dan ook een wangedrocht. Waarom zouden mensen één God moeten beminnen? En als ze dat doen, beminnen ze dan wel de juiste God? Die fascinatie voor het beminnen van één God doet veel mensen vergeten dat ze vooral bekommerd moeten zijn om hun medemensen, tot welk geloof of ongeloof ze ook behoren. Vandaar het alternatief in de 'Tien Seculiere Geboden' van Dirk Verhofstadt (→) om het eerste gebod van de geopenbaarde godsdiensten te vervangen door het seculier gebod 'bovenal bemin de mens'.

Verder lezen:

Savater, Fernando, *Les dix commandements au XXIe siècle,* Hachette, Littératures, Paris 2006.

Verhofstadt, Dirk, *Atheïsme als basis voor de moraal*, Houtekiet, Antwerpen 2013.

Getto

Paus Alexander III nam op het Derde Lateraans Concilie van 1179 in Rome de beslissing dat joden niet samen mochten wonen met christenen. De Heilige Johannes Chrysostomus was ervan overtuigd dat de joden van alle tijden, dus ook de toekomstige generaties joden, schuldig zijn aan de dood van Jezus.[83] Hiervoor verwees hij naar het evangelie van Lucas: 'Kruisig Hem, kruisig Hem!' (23:21) en van Mattheus: 'Zijn bloed kome over ons, en over onze kinderen' (27:25). Het eerste getto werd opgericht in Venetië in 1516 waar joden zich moesten vestigen, alhoewel de segregatie van de joden al begon in de 11de eeuw. Vanaf de zestiende eeuw werden er hekken rond gebouwd en werd het 's nachts afgesloten.

De haat tegen de joden kwam tot een hoogtepunt in de zestiende eeuw, toen paus Paulus IV (1555-1559) in 1555 zijn bul *Cum nimis absurdum* afkondigde (Aangezien het al te absurd is), waarin hij bepaalde dat alle joden in de steden van de Kerkelijke Staat een gele hoed moesten dragen, naar getto's moesten worden verbannen en daarin opgesloten. Zo moesten alle joden vanaf 1556 in een ommuurd deel van Rome wonen. 'Het is absoluut absurd dat de joden, die door hun eigen schuld door God veroordeeld zijn tot eeuwigdurende slavernij, zouden kunnen beweren dat zij de gelijken zijn der christenen,' aldus Pius IV. Paus Pius V (1566-1572), die voordien als inquisiteur in Noord-Italië actief was, ging nog een stap verder en verkondigde in zijn bul *Hebraeorum gens sola* (Alleen het volk der joden) van 1569 dat alle joden uit de steden en dorpen van de Pauselijke Staat verwijderd moesten worden.

Later ontstonden er getto's in Frankfurt, Mainz, Praag en andere Midden-Europese steden. Onder impuls van de Verlichting kregen de joden bij de Franse revolutie eindelijk rechten en vrijheden. Het getto van Venetië moest in 1797 zijn poorten openen en het getto van Rome werd opgeheven. Twee maanden na de val van Napoleon in 1814 stuurde de toenmalige paus Pius VII (1800-1823) de joden echter terug naar het getto en werd de Inquisitie, die door de Franse regering was afgeschaft, weer hersteld. Omdat tal van joden niet vrijwillig naar de getto's terugkeerden, herhaalde paus Leo XII (1823-1829) in 1823 dat de joden daartoe verplicht waren op straffe van de dood. Paus Pius VIII (1829-1830) verkondigde nogmaals dat alle joden binnen de Kerkelijke Staat moesten worden opgesloten in getto's.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 132 13/01/16 13:18

Een joods koppel in het getto van Budapest in 1944.

Onder het nazisme werden de joden opgesloten en uitgehongerd in getto's in Polen en andere door de nazi's bezette gebieden. De belangrijkste getto's tijdens de Tweede Wereldoorlog waren die van Warschau, Krakau en Łódź. Vanaf juli 1942 werden de joden uit de getto's gehaald en naar vernietigingskampen gevoerd waar ze massaal werden vermoord.

Verder lezen:

Verhofstadt, Dirk, *Pius XII en de vernietiging van de Joden,* Houtekiet/Atlas, Amsterdam/Antwerpen 2008.

God, bijbelse

Op 26 November 2010 vond een debat plaats tussen de atheïst Christopher Hitchens (1949-2011) en de voormalige Britse premier Tony Blair. Hitchens en Blair behoorden tot de kleine groep van personen die de Irak-oorlog rechtvaardigden. Dat was een punt van overeenkomst. Maar zij hadden diametraal tegenovergestelde ideeën over God en religie.

Tijdens het debat ging het om de vraag: *Is Religion a Force for Good in the World?* Gedurende het debat maakt Hitchens allerlei toespelingen op traditioneel-klassieke leerstukken als de *almacht* van God, de volkomen *goedheid* van God en probeert hij uit te leggen dat veel van die eigenschappen tegenstrijdig zijn, in de zin dat bijvoorbeeld de almacht van God en de volkomen goedheid enerzijds zich moeilijk verhouden tot het kwaad in de wereld anderzijds. Hitchens citeert (en declameert in het prachtige Engels van hem dat lijkt op dat van de acteur Richard Burton):

Tony Blair vs. Christopher Hitchens.

> *Oh, wearisome condition of humanity,*
> *Born under one law, to another bound;*
> *Vainly begot, and yet forbidden vanity,*
> *Created sick, commanded to be sound.*

Het is een verwijzing naar Sir Fulke Greville (1554-1628), een Elizabethaanse dichter en staatsman en een Calvinist wiens pessimisme we zien doorklinken in deze regels. Voor Greville is het feit dat de mens met een aangeboren erfzonde geboren wordt (*'created sick'*) en dat hij toch moet proberen het heil deelachtig te worden (*'commanded to be sound'*) een gegeven. Het is hard misschien, maar dat is nu eenmaal wat het christendom vraagt. Maar Hitchens probeert met het citeren van de dichtregels te laten zien hoe absurd en innerlijk tegenstrijdig (→ Vanini, Giulio Cesare) de christelijke uitgangspunten zijn. Hij doet dat ook door het goddelijk bestuur te vergelijken met een soort 'hemels Noord-Korea'. God die alles bestiert, alles weet, die onze kleinste gedachten kan lezen en weet welke volgende stap we gaan zetten – is dat niet de situatie die je aantreft in Noord-Korea? Wie kan dat willen? Verschillende filosofen, van Eduard von Hartmann (→) tot Jean-Paul Sartre, hadden op dit punt al kritiek op het monotheïstisch godsbeeld geformuleerd. Maar hoewel Tony Blair in de lach schiet bij de vergelijkingen van zijn opponent, raken deze zijn standpunt niet (althans dat denkt hij).

De vraag is nu: waarom niet? Hoe kan het dat een zelfbenoemd

katholiek, iemand die dus krachtens de catechismus van de katholieke Kerk zowel de goddelijke almacht en alwetendheid alsook de vrijheid van de mens wordt geacht te onderschrijven, totaal niet onder de indruk is van het argument dat die twee zich moeizaam tot elkaar verhouden (om het eufemistisch uit te drukken, want hoe valt het feit dat God alles voorziet te rijmen met menselijke vrijheid – dat had Calvijn goed gezien)? Het antwoord op die vraag is: omdat Blair uiteindelijk zichzelf wel 'katholiek' *noemt*, maar hij in feite helemaal geen 'katholiek' *is*. Hij heeft niet het godsbeeld van de katholieke Kerk, hij accepteert niet de opvattingen van de paus over euthanasie, homoseksualiteit, abortus *et cetera*. Met andere woorden: hij heeft niets met de katholieke leer. Misschien heeft hij iets met de rituelen (wat buitenstaanders vaak oneerbiedig de 'poppenkast' noemen) maar voor hem zijn God en religie gewoon 'inspiratie'.

Wat we uit de discussie kunnen leren, is dat het geen enkele zin heeft met iemand te discussiëren die er een wijds en grenzeloos vaag godsbeeld op nahoudt (→ Atheïsme, definitie van), zoals 'God is liefde' of 'God is inspiratie' of 'God is groots' of 'God is dit of dat'. Eerst moet je weten waar iemand zijn 'godskennis' op baseert. Zijn dat zijn eigen wensvoorstellingen (en dat is vaak het geval), dan dreigt men in een oeverloze discussie te verzanden.

Waar Hitchens, in tegenstelling tot Blair, zijn 'godskennis' vandaan haalt is, paradoxaal genoeg, veel gemakkelijker te beantwoorden dan waar Blair zijn kennis vandaan haalt. Hitchens haalt die, net als zijn grote voorbeeld Thomas Paine (→) in *The Age of Reason* (1794), uit de heilige schriften. De figuur die in die heilige geschriften van jodendom, christendom en islam (de Bijbel en de Koran dus) wordt aangeduid als 'God'. En die God verricht bepaalde daden, blijkt bepaalde opvattingen te hebben – hij maakt zijn wil en zijn opvattingen kenbaar. Eén van die daden van die God (en dan komen we nu weer terug op de woorden van Hitchens), is dat hij mensen schept in een bepaalde zieke conditie (*'created sick'*) en dan tegelijkertijd aangeeft dat zij beter moeten worden (*'commanded to be well'*). Hoe kan dat? Hier zou toch iets uit leggen zijn voor de gelovige, zou men zeggen.

Maar Blair voelt zich niet aangesproken omdat hij een eigen, volkomen eigenzinnig, godsbeeld heeft ontwikkeld. Blair is, zoals zovele hedendaagse mensen die beweren 'religieus' te zijn, een 'moderne mys-

ticus'. Het gesprek tussen iemand die zijn godsbeeld uit de heilige schriften (Bijbel of Koran) haalt en iemand die het woord 'god' laat betekenen wat hij of zij *wil* dat het betekent, is zinloos. Het is daarom misschien beter dat atheïsten vanaf het begin van een discussie duidelijk aangeven dat zij het hebben over de 'bijbelse god', over de god wiens eigenschappen kunnen worden gekend door het lezen van de Bijbel. Wanneer de gesprekspartner van de atheïst dan aangeeft dat hij andere kenbronnen heeft dan de Bijbel, en dat hij *daarop* zijn godsbeeld baseert, kan men het beste het gesprek staken, of een heel andere strategie kiezen voor het voeren van dat gesprek. Het zou dan – om maar iets te noemen – aanbeveling verdienen een gesprek te voeren over de vraag waarom de opmerkingen van een moderne mysticus betrouwbaarder zijn dan van iemand die visioenen van god krijgt onder invloed van psychedelische middelen of het drinken van veel alcohol.

Verder lezen:

Cliteur, Paul, 'Is Humanism Too Optimistic? An Analysis of Religion as *R*eligion', in: Andrew Copson and A.C. Grayling, eds., *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, Wiley Blackwell, Chicester 2015, pp. 374-403.

Griffiths, Rudyard, ed., *Hitchens vs. Blair: Be it resolved Religion is a Force for Good in the World,* The Munk Debate on Religion, 26 November 2010, Anansi, Toronto 2011.

Hart, Maarten 't, *De schrift betwist,* Deel 1 en 2, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2003 (1997, 2002).

Paine, Thomas, *The Age of Reason,* 1794, in: Thomas Paine, *Collected Writings,* The Library of America, New York 1995, pp. 665-885.

Goddelijke bevelstheorie van de moraal

De goddelijke bevelstheorie van de moraal is een voorbeeld van heteronome moraal (→ Autonomie en heteronomie). Hierbij wordt moraal als intrinsiek verbonden met religie gezien. Religie verschaft de grondslag van de moraal. Iets is goed omdat God het wil en hij het aan de mensen beveelt. Iets is kwaad omdat God het afwijst en aan de mensen verbiedt. Het probleem met de goddelijke bevelstheorie van de moraal is dat het

morele geboden tot iets louter willekeurigs maakt. Liefde voor je kinderen is alleen maar goed *omdat God het beveelt.* Had God bevolen om je kinderen te haten, dan zou dat ook goed zijn geweest. Sinds Plato's dialoog *Euthyphro* wordt dit probleem besproken in de ethiek.

Verder lezen:

Cliteur, Paul, *Het Monotheïstisch Dilemma: of de theologie van het terrorisme,* De Arbeiderspers, Amsterdam 2010.

Nielsen, Kai, *Ethics without God,* Revised Edition, Prometheus Books, Buffalo, New York 1990 (1973).

Schneewind, J.B., *The Invention of Autonomy: A History of Modern Moral Philosophy,* Cambridge University Press, Cambridge 1998.

Godsoordeel

De Germanen kenden vanaf de vijfde eeuw een systeem van een goddelijk tweegevecht dat tijdens de middeleeuwen door de Kerk werd toegepast als een soort rechtsprocedure waarbij de wil van God tot uiting komt. Wie dat gevecht won, werd beschouwd als diegene die God achter zich had en kreeg gelijk. Andere vormen van het Godsoordeel (Iudicium Dei) waren de vuurproef, de waterproef, de weegproef, de gifproef, de bloedproef en de kruisproef. Zo moest een verdachte bij een vuurproef bijvoorbeeld over gloeiend hete kolen lopen. In geval van genezing van de brandwonden werd dit toegeschreven aan een tussenkomst van God waardoor de verdachte niet schuldig werd verklaard.

Een Godsoordeel met kokend water.

In andere gevallen van de vuurproef moest de verdachte zijn handen in kokend water steken of een gloeiend hete ijzeren staaf vasthouden. Als men onschuldig was, dan zou God de persoon wel beschermen. Bij de waterproef werd de verdachte, vaak een vermeende heks, met gebonden

handen in een met wijwater besprenkelde rivier gegooid. Als ze bleef drijven, dan was de verdachte schuldig, als ze zonk bleek ze onschuldig. Bij de gifproef kreeg de verdachte een hoeveelheid gif toegediend. Als hij daar niet ziek van werd, dan beschouwde men dat als een tussenkomst van God en werd men niet schuldig bevonden. Bij de bloedproef werd een verdachte bij het opgebaarde lichaam van een slachtoffer gezet. Wanneer de wonden van het slachtoffer spontaan weer gingen bloeden, dan werd dat beschouwd als een teken van God dat de verdachte schuldig was. Bij de kruisproef moest een verdachte gedurende een lange periode zijn armen in een kruisvorm houden. Als hem dit niet lukte, dan werd hij schuldig verklaard.

Paus Innocentius III verbood op het Vierde Lateraans Concilie van 1215 godsoordelen met water en vuur en tweegevechten, maar het werd door lokale kerken toch oogluikend toegestaan en toegepast. Een uitloper hiervan waren de duels die in tal van Europese landen populair bleven tot in de 19de eeuw.

Verder lezen:

Hamilton, James jr., *God's Glory in Salvation through Judgment: A Biblical Theology*, Crossway, 2010.

Groepsbelediging

Artikel 137c, lid 1 van het Nederlandse wetboek van strafrecht geeft aan: 'Hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie' (→ Haatzaaien, → *Handyside*). Dit artikel bevat net als het artikel over haatzaaien (→) twee elementen. Als eerste: de strafbaarstelling van een bepaald soort ongewenst gedrag: *i.c.* het opzettelijk beledigen van een groep. Als tweede: een opsomming van de speciaal beschermde groepen.

Ten aanzien van de identificatie van de speciaal beschermde groepen gelden de bezwaren die zijn opgesomd in het artikel over haatzaaien. We

zullen dit punt daarom op deze plaats niet verder becommentariëren. Ten aanzien van het eerste, 'opzettelijke belediging', moeten een paar opmerkingen worden gemaakt, omdat het concept 'belediging' een spectaculaire vlucht heeft doorgemaakt de laatste decennia. Wat tien à twintig jaar geleden werd gezien als vermakelijke satire wordt tegenwoordig door velen met zorg bezien. Wat tien à twintig jaar geleden volkomen toelaatbaar theater en cabaret werd geacht vinden velen tegenwoordig 'niet zo kies', 'niet respectvol' of zelfs ronduit 'kwetsend' en 'beledigend'. Het lijkt erop alsof een groot deel van de mensheid tegenwoordig gekwetst en beledigd rondloopt ('slachtofferdenken').

Met name religieus fundamentalisten spinnen garen bij deze nieuwe trend. Zij slagen erin hun heilige boeken, heilige opvattingen, heilige aanbevelingen, maar ook de *gewelddadige vormen* daarvan een vrije doorgang te geven in deze wereld. Dat alles geschiedt met onbedoelde medewerking van de overheden van democratische rechtsstaten en de politiek correcte intelligentsia van die staten die satire, spot en scherpe analyse van religieus fundamentalistische opvattingen 'not done' beschouwen, als 'beledigend'. Het is daarom van belang dat we het concept 'belediging', in zijn juridische context, iets nader bestuderen. En dan dringt zich het probleem op wat daaronder precies moet worden verstaan. Het zal duidelijk zijn dat scheldwoorden kunnen worden opgevat als belediging, maar het probleem is dat tegenwoordig belediging door religieuze groepen vaak wordt ingeroepen in situaties waarin het om niet veel meer gaat dan legitieme en soms zelfs zeer *wenselijke* en zelfs *noodzakelijke* kritiek.

Vooral kritiek op hedendaagse religieuze leiders of imaginaire dan wel historische leiders uit het verleden (Mohammed, Jezus, Mozes, Abraham) wordt door sommige gelovigen al snel als 'beledigend' ervaren. Het gaat hierbij echter om legitieme (denk aan de vrijheid van meningsuiting zoals neergelegd in artikel 19 UVRM) maar ook om noodzakelijke kritiek (bedenk dat religieuze wanpraktijken vaak teruggaan op de levenswandel van religieuze voormannen, inderdaad bijna altijd mannen, geen vrouwen). Zelfs het geven van toelichting bij de bovenstaande zin, zou kunnen leiden tot een schending van artikel 137c en daarmee tot opsporing, vervolging en veroordeling op grond van een schending van de Nederlandse strafwet. Dat zou te denken moeten geven.

Verder lezen:

Ellian, Afshin, & Molier, Gelijn, & Zwart, Tom, eds., *Mag ik dit zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting,* Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011.

Ellian, Afshin, and Molier, Gelijn, eds., *Freedom of Speech under Attack,* Eleven International Publishing, The Hague 2015.

Fourest, Caroline, Éloge du blasphème, Bernard Grasset, Paris 2015.

Neu, Jerome, *Sticks and Stones: the Philosophy of Insults,* Oxford University Press, Oxford 2008.

Val, Philippe, *Malaise dans l'inculture*, Bernard Grasset, Paris, 2015.

Haatzaaien

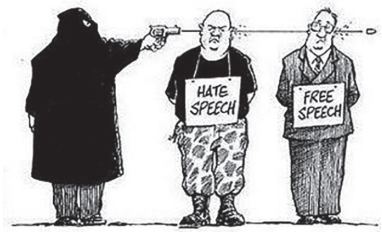
'Haatzaaien' ('hate-speech' of 'haatspraak') is de meer populaire term voor wat juridisch wordt geformuleerd als het 'aanzetten tot haat'. In de Nederlandse strafwet is het aanzetten tot haat strafbaar gesteld in artikel 137d, lid 1 van het Wetboek van Strafrecht. De tekst luidt als volgt: 'Hij die in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, aanzet tot haat tegen of discriminatie van mensen of gewelddadig optreden tegen persoon of goed van mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie'.

Dat betekent dat jegens bepaalde groepen mensen (groepen geïdentificeerd op grond van (i) ras, (ii) godsdienst of levensovertuiging, (iii) geslacht, (iv) hetero- of homoseksualiteit, (v) handicap een speciale bescherming krijgen binnen de rechtsorde wanneer het gaat om: (a) aanzetten tot haat, (b) aanzetten tot discriminatie, (c) aanzetten tot gewelddadig optreden.

Nauwelijks discussie bestaat over het laatste: het aanzetten tot gewelddadig optreden. De oproep 'Vermoord persoon X' wordt dan niet beschermd door de vrijheid van meningsuiting. Maar of het verstandig is om ook (a) en (b) als beperkingen op de vrijheid van meningsuiting in het rechtssysteem te hanteren, daarover bestaat veel verschil van mening.

Een andere discussie is mogelijk over de vraag of de risicocategorieën

adequaat zijn afgebakend. Dat mensen met een lichamelijke of geestelijke handicap een extra bescherming krijgen door de wet, is waarschijnlijk weinig controversieel. Maar moet dat ook gelden voor groepen die een 'levensovertuiging' of een 'godsdienst' met elkaar delen? Het maakt het in ieder geval moeilijker groepen mensen met een godsdienst te kritiseren op de aard van die godsdienst en de gelovigen op grond van wat zij geloven (→ Groepsbelediging). Waarom zouden mensen met een godsdienstige overtuiging een speciale bescherming moeten genieten boven mensen met een politieke overtuiging? Waarom genieten, om maar een voorbeeld te geven, katholieken een speciale bescherming in hun overtuiging, maar liberalen en socialisten niet?

Hate-speech.

Verder lezen:

Ellian, Afshin, & Molier, Gelijn, & Zwart, Tom, eds., *Mag ik dit zeggen? Beschouwingen over de vrijheid van meningsuiting,* Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2011.

Ellian, Afshin, and Molier, Gelijn, eds., *Freedom of Speech under Attack,* Eleven International Publishing, The Hague 2015.

Hare, Ivan, and Weinstein, James, eds., *Extreme Speech and Democracy,* Oxford University Press, Oxford 2009.

Waldron, Jeremy, *The Harm in Hate Speech,* Harvard University Press, Cambridge (Mass.), London 2012.

Handyside v Verenigd Koninkrijk

De zaak *Handyside v Verenigd Koninkrijk* (1976) is een uitspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg. De zaak is het meest bekend omdat het een vergaande acceptatie bevat van de centrale betekenis die het principe van de vrijheid van meningsuiting heeft voor een democratie. In deze zaak introduceerde het Hof de formule dat vrijheid van meningsuiting niet alleen bestaat voor informatie of voor

ideeën die anderen graag horen (*'are favourably received'*) of die geen aanstoot geven (*'regarded as inoffensive'*) of waar men onverschillig tegenover staat (*'matter of indifference'*), maar dat ook die ideeën en informatie worden beschermd die aan de staat of een bepaald deel van de bevolking aanstoot geven, choqueren of verontrusten (*'that offend, shock or disturb the State or any sector of the population'*).

De zaak had betrekking op een handboek, *The Little Red Schoolboek* (1969), geschreven door Soeren Hansen en Hans Jespersen en in verschillende Europese landen verspreid.[84] De uitgever, Richard Handyside, werd vervolgd omdat in het boek een lange passage over seks voorkwam.

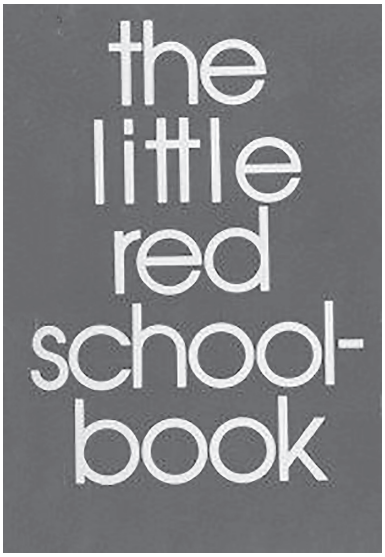
Dat het Europese Verdrag zoals uitgelegd door het Europese Hof ook uitingen onder de vrijheid van meningsuiting laat vallen die 'beledigen', raakte in Nederland na de moord op Theo van Gogh weer actueel. De politieke elite, gesteund door het koningshuis, benadrukte dat er geen 'recht op belediging' zou bestaan (→ Extremisme in woord en daad). Maar wanneer men de *Handyside* zaak als representatief voor het Europese denken over vrijheid van meningsuiting zou willen zien, is dat dus niet juist.

Bijzonder in de *Handyside* zaak is verder dat het Europese Hof voor de Rechten van de Mens spreekt van de noodzaak tot het hooghouden van fundamentele principes, niet alleen tegenover de staat maar ook tegenover *'any sector of the population'*. Goedbedoelende progressieve intellectuelen verliezen vaak het hoofd bij het onderwerp 'minderheden'. Als zij een 'minderheid' in het vizier krijgen ('slachtofferdenken'), menen zij dat culturele wantoestanden moeten worden gedoogd, waardoor vaak schade wordt aangericht aan de individuele mensen die lijden onder die wantoestanden (vrouwen, homoseksuelen, atheïsten). Terecht wierp daarom de feministische politieke filosofe Susan Moller Okin (1946-2003) in 1999 de vraag op: *'Is multiculturalism bad for women?'* (→ Multiculturalisme), een vraag die zij overigens bevestigend beantwoordde. Men zou met evenveel recht ook de vraag kunnen stellen: *'Is multiculturalism bad for homosexuals?'* of *'Is multiculturalism bad for religious dissenters, atheists, heretics?'* En ook hier, helaas, moet het antwoord zijn: 'Ja, dat is zo'.

Zoals zo vaak maakt Karel van het Reve ook over dit onderwerp weer een paar ontnuchterende opmerkingen. Hij wijst erop dat 'sommige gevoelens' door iedere fatsoenlijke regering zouden moeten worden

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 142 13/01/16 13:18

bestreden en verworpen en voegt daaraan toe: 'door welke minderheid in ons eigen land ze ook gedeeld mogen worden' (→ Reve, Karel van het).[85] Ook dat is een moedige uitspraak, net als de verwijzing naar *'any sector of the population'* door het Europese Hof in Straatsburg.

The Little Red Schoolbook

De *Handyside*-formulering zou ook onder de aandacht moeten worden gebracht bij de Verenigde Naties. In 1999, toen de VN een boek uitbracht over overbevolking, was Salman Rushdie uitgenodigd een bijdrage te leveren. De toenmalige secretaris-generaal van de VN, Kofi Annan (geb. 1938), trok zijn eigen bijdrage voordat het boek gepubliceerd werd terug. Niet omdat hij die van Rushdie had gelezen en omdat deze zo controversieel was, maar omdat de bijdrage van Rushdie *'potentially controversial'* werd geacht.[86] Tegenwoordig is het *potentieel* controversiële van een uitspraak of van een uitgenodigde schrijver dus al voldoende om de voorzitter van een organisatie die eens de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) (→ UVRM) uitbracht terugtrekkende bewegingen te zien maken.

Verder lezen:

Lukkassen, Sid, *Avondland en Identiteit*, Aspekt, Soesterberg 2015.

Moller Okin, Susan, *Is Multiculturalism Bad for Women*? With Respondents, edited by Joshua Cohen, Matthew Howard, and Martha Nussbaum, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1999.

Reve, Karel van het, 'Achterlijke artikelen', in: *Elsevier,* 4 maart 1989, en ook opgenomen in: Karel van het Reve, *Verzameld Werk,* Deel 6, Van Oorschot, Amsterdam 2011, pp. 350-353.

Vermeersch, Etienne, *De multiculturele samenleving*, Luster, Antwerpen 2011.

Harris, Sam

Sam Harris (geb. 1967) is een Amerikaanse intellectueel, opgeleid aan de Universiteit van Stanford in de neurowetenschap. Hij schrijft echter voornamelijk over algemeen filosofische onderwerpen, in het bijzonder over de relatie tussen staat en religie, wetenschap en religie en zingevingsvraagstukken. Hij debuteerde met *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason* (2004). Dit boek was een enorm succes en in feite het begin van wat men later het 'Nieuwe Atheïsme' zou noemen (→ Hitchens, Christopher → Dawkins, Richard → Dennett, Daniel → Stenger, Victor). Twee jaar later vatte Harris zijn ideeën samen in *Letter to a Christian Nation* (2006). Een nieuw groot boek van Harris is *The Moral Landscape* (2010) en als laatste publiceerde hij *Waking Up: A Guide to Spirituality without Religion* (2014), waarin hij probeert te laten zien dat religies niet het monopolie hebben op spiritualiteit.

Sam Harris

Harris is in die zin een typische 'post-9/11-auteur' dat hij gefascineerd is door het gewelddadig potentieel dat schuil gaat in de grote wereldgodsdiensten. Een groot deel van zijn werk is gewijd aan de poging dat te begrijpen. Hij begint *The End of Faith* met een beschrijving van een zelfmoordterrorist. 'De bus is vol. De jonge man glimlacht. Met één druk op de knop blaast hij zichzelf op, maar ook het echtpaar dat naast hem zit en twintig anderen die zich in de bus bevinden.'[87] Een drama? Niet echt, wanneer we de ouders van de jongen moeten geloven. Zij geven aan een enorme trots te voelen voor wat hij gedaan heeft. Zij weten dat hij zich in de hemel bevindt en dat degenen die hij in zijn dood heeft meegenomen in de hel zitten. Een dubbele overwinning.

Dit zijn de feiten op basis waarvan elke analyse moet beginnen, meent Harris. Hij geeft een overzicht van hoe de meeste mensen denken over kwesties van geloof en dan blijkt dat de meeste mensen in deze wereld denken dat (i) God bestaat en ook dat (ii) hij een boek heeft gedicteerd. Een heilig boek waarvan de morele aansporingen *coûte que*

coûte moeten worden nagevolgd. Het zijn echter vaak die heilige boeken die aansporingen bevatten voor precies het soort geweld waarmee we tegenwoordig worden geconfronteerd (→ God, bijbelse, → Pinechas). Hoe kan het dan dat het bekritiseren van geloof zo'n groot taboe is? Immers daarover zijn liberalen, conservatieven, socialisten en vertegenwoordigers van andere 'ismen' het vaak eens: dat religieus geloof zich aan gene zijde bevindt van wat we rationeel kunnen en moeten benaderen. We dienen het te 'respecteren'. Maar hoe kan dat als we weten dat juist *daarin* zoveel aansporingen voor geweld te vinden zijn (→ Holman, Theodor → Reve, Karel van het)? Het bekritiseren van iemands ideeën op het terrein van natuurkunde, wiskunde, geschiedenis of welke discipline men maar kan bedenken, wordt aangemoedigd, maar iemands ideeën op het terrein van religie, die zijn eigenlijk sacrosanct. Wat ook de inhoud daarvan moge zijn, we dienen dat te 'respecteren'.

Er zijn twee hardnekkig gekoesterde mythen ten aanzien van het religieus geloof die overeind moeten worden gehouden. Allereerst dat mensen goede dingen uit hun geloof halen die niet op een andere manier verkrijgbaar zijn. En ten tweede dat de slechte dingen die soms *in naam* van de religie plaatsvinden niet met het geloof *op zich* te maken hebben, maar met iets anders (vaak wordt aangevoerd: de slechte menselijke natuur).[88]

Hoe kan het dat we met zoveel neerbuigendheid en kritische zin kijken naar de goden van het oude Griekenland, maar als het op de joods-christelijke god aankomt we die als een serieuze optie voor onze tijd beschouwen? Is het bewijsmateriaal dat voor het bestaan van Jahweh en de satan kan worden aangedragen dan zoveel overtuigender dan het bewijsmateriaal voor Zeus of Poseidon? Harris denkt van niet.

Een van de opmerkelijke eigenschappen aan het werk van Harris is dat hij veel cijfermateriaal gebruikt, cijfers over wat mensen werkelijk zeggen te geloven. Vaak wordt gezegd dat 'niet alle gelovigen' dit of dat vinden en dat we vooral 'niet mogen generaliseren', maar zelden doen de mensen die ons op dit punt belerend toespreken een serieuze poging informatie te vergaren over wat gelovigen dan wél precies geloven. En dat terwijl over dit onderwerp toch een grote hoeveelheid materiaal beschikbaar is. Volgens een Gallup poll gelooft 35 procent van de Amerikanen dat de Bijbel het letterlijke woord van God is. Er is 48 procent dat gelooft dat de Bijbel 'geïnspireerd' is (*whatever that may mean)* door

God. Er is slechts 17 procent die aangeeft te twijfelen aan het bestaan van God en 46 procent gelooft letterlijk in wat beschreven staat in het Genesis-verhaal (→ Creationisme).

Het zijn dit soort cijfers (en Harris behandelt vele andere polls in zijn boeken) die loochenstraffen wat zo vaak door hedendaagse vermeend ruimdenkende burgers wordt aangevoerd, namelijk 'dat toch niemand gelooft in een God met een baard' en dat atheïsten nodeloos paniek zaaien over wat fundamentalisten denken.

En dan is er nog een ander punt waarop Harris zich van de liberale gelovigen, of liever van diegenen die het ongepast vinden geloof aan te vallen, onderscheidt. Harris gelooft *niet* dat het hervormingswerk van religies 'van binnenuit' moet plaatsvinden. Het gematigde geloof dat we vaak bij de niet-fundamentalisten aantreffen, is namelijk *niet* het resultaat van een geleidelijke en spontane evolutie binnen het religieuze geloof, maar het is te danken aan *'the many hammer blows of modernity that have exposed certain tenets of faith to doubt'*.[89] Daarom is het correctief voor de wereldbeschouwing van Osama Bin Laden ook niet een of ander vers waarin ons wordt voorgehouden (althans zo geïnterpreteerd) dat zelfmoordterrorisme verkeerd is, maar het stimuleren van kritiek (→ Clifford, William Kingdom). *'It is time we recognized that the only thing that permits human beings to collaborate with one another in a truly open-ended way is their willingness to have their beliefs modified by new facts'* (→ Popper, Karl). Om die reden is ook het veelvuldig tegen het atheïsme aangevoerde argument dat Stalin en Hitler ook miljoenen mensen hebben gedood (of laten doden) niet overtuigend. Dat is niet overtuigend omdat *'although these tyrants paid lip service to rationality, communism was little more than a political religion'*.[90]

Er zijn natuurlijk in de Bijbel wel boeken en passages te vinden, zegt Harris, die troostrijk (→ Wijsheid) zijn, maar die vinden we ook in Shakespeare, Virgilius en Homerus. We moeten ook begrijpen dat religieus geloof gebaseerd is op angst voor de dood (→ Epicurus, → Freud, Sigmund). *'Without death, the influence of faith-based religion would be unthinkable. Clearly, the fact of death is intolerable to us, and faith is little more than the shadow cast by our hope for a better life beyond the grave'*.[91]

Omdat hedendaags theoterrorisme zo vaak verbonden is met de islam zijn veel voorbeelden van Harris ontleend aan de islamitische geschiedenis. Net als Ayaan Hirsi Ali (→) en Irshad Manji, bepleit Sam

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 146 13/01/16 13:18

Harris een hervorming van de islam. *'If a stable peace is to be achieved between Islam and the West, Islam must undergo a radical transformation'*.[92]

In zijn boek *The Moral Landscape* (2010) probeert Harris het denken van de liberale multiculturalistische elite (→ Multiculturalisme) te analyseren en houdt hij een pleidooi voor een objectieve, op de wetenschap georiënteerde, moraal.[93] Ook kritiseert hij daar het idee van onder andere Stephen J. Gould dat religie en wetenschap niet met elkaar in conflict kunnen komen, omdat zij zich op verschillende domeinen van de werkelijkheid oriënteren.[94]

Verder lezen:

Harris, Sam, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason,* The Free Press, London 2005 (2004).

Harris, Sam, *Letter to a Christian Nation,* Alfred A. Knopf, New York 2006.

Harris, Sam, *The Moral Landscape How Science can determine Human Values*, The Free Press, New York, Toronto, Sydney 2010.

Harris, Sam, *Waking Up: A Guide to Spirituality without Religion,* Simon and Schuster, New York 2014.

Hartmann, Eduard von

Eduard von Hartmann (1842-1906) was een Duitse filosoof die ook wel bekend staat als 'de filosoof van het onbewuste'. Hij probeerde een synthese te maken tussen het werk van Schopenhauer (→) en Hegel, waarbij hij de notie van het onbewuste aan het werk van Friedrich von Schelling ontleende. Met zijn *Die Selbstzersetzung des Christenthums und die Religion der Zukunft* (1874) presenteerde hij een kritiek op het christendom en met zijn *Das Judentum in Gegenwart und Zukunft* (1880) een kritiek op het jodendom.

Zijn werk onderscheidt zich door een bijzonder consistente verdediging van het ideaal van de morele autonomie, of van de scheiding van moraal en religie. Von Hartmann is het eens met D.F. Strauss (1808-1874) dat de concrete religies van hun tijd niet meer houdbaar zijn. Maar hij meent ook dat het met het wereldlijke niet-religieuze denken op den duur niet gaat. Er moet iets nieuws komen, aldus Von Hartmann. Er bestaat behoefte aan een nieuwe concrete religie op redelijke grondslag

en met een diepe metafysische basis (*'neue concrete Religion auf vernunftgemässer und doch tiefsinniger metaphysischer Grundlage'*).[95] Hij heeft dan het meeste vertrouwen in het pessimisme en het pantheïsme. Daarin gaat men uit van de immanentie van de enkele geest in de algeest en van de substantiële identiteit van het alwezen en zijn individuele verschijning.

Eduard von Hartmann

Von Hartmann gelooft echter niet in een spoedig optreden van een dergelijke religie. Hij denkt dat we een tussentijd ingaan van *'Verwirrung und schmerzlichen geistigen Ringens'*.[96] Waar hij zich in het bijzonder tegen keert is de *'flache irreligiöse Verweltlichung des pseudochristlichen liberalen Protestantismus'*. Hij meent ook dat het liberale protestantisme veel verder afstaat van de geest van het ware christendom dan de pessimistisch-pantheïstische filosofie waarin het om echte religiositeit te doen is en die de ethiek op metafysica wil grondvesten.

Een van de belangrijkste stellingen van zijn boek is dat men het liberale protestantisme moet verstaan als fase in een bepaalde ontwikkeling. Het is de noodzakelijke consequentie van de reformatie, van het protestantse principe, precies zoals de pauselijke onfeilbaarheid de logische gevolgtrekking is van het katholieke principe. Het katholicisme verlangt eenheid van geloof, althans op de wezenlijke punten. Wat echter wezenlijk is en niet, dat bepaalde de Kerk zelf en laat zij niet over aan de willekeur van de gelovigen. Maar wat wil het tegenstrijdige protestantisme? Men zette enerzijds het protestantse principe van het vrije onderzoek op de troon, maar men probeerde anderzijds ook de desorganisatie van het dogma tegen te gaan door het trekken van willekeurige grenzen.

De spanning tussen ware morele autonomie en het christelijk geloof formuleert Von Hartmann onverzoenlijk met de volgende woorden: 'Het absolute moraalprincipe van het christendom is gehoorzaamheid aan de wil, zoals die in de Heilige Schrift wordt uitgesproken' (*'Das abso-*

lute Moralprinzip des Christenthums ist nämlich das des Gehorsams gegen den in der heiligen Schrift ausgesprochenen göttlichen Willen').[97] Daardoor komt het heteronoom bevel van God tot de mens. In het katholicisme zijn er echter middelaars die de goddelijke stem voor de mens vertalen. Het protestantse principe stelt de mens onmiddellijk voor God.

Von Hartmann maakt ook duidelijk dat de goddelijke almacht en voorzienigheid onverenigbaar zijn met menselijke vrijheid. Hij formuleert dit op een manier die sterk doet denken aan wat later door Jean-Paul Sartre zal worden betoogd: 'Zo lang als ik geloof (…) in een theïstische god, die mij tezamen met de wereld heeft geschapen, en tot wie ik mij verhoud als een kruik tot de pottenbakker die deze gemaakt heeft, zolang ben ik Niets tegenover hem.'[98]

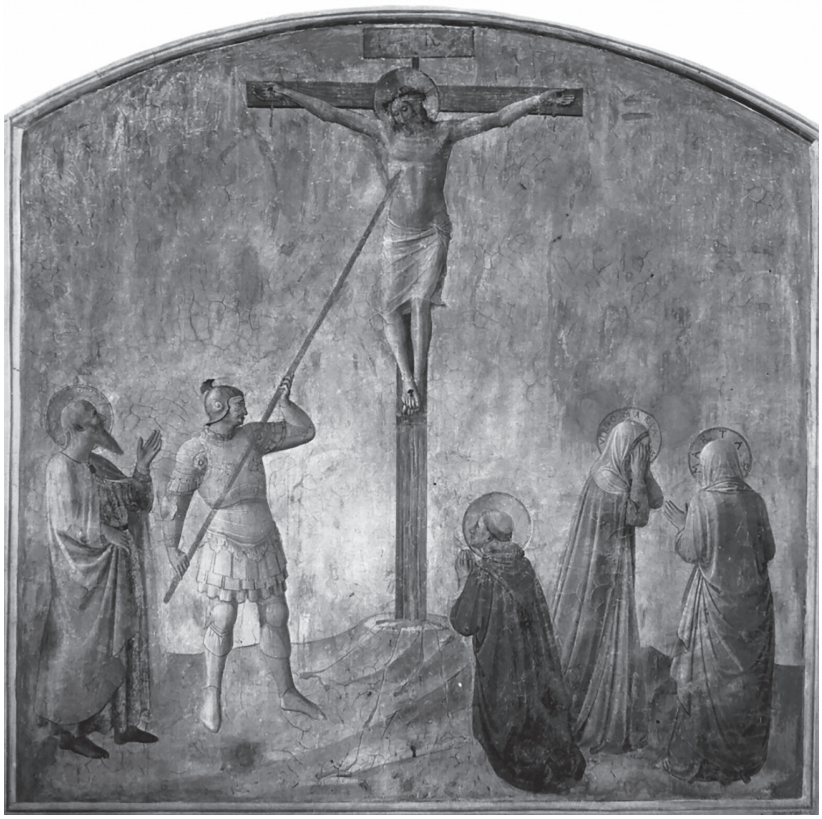
Verder lezen:

Constandse, A.L., *De zelfvernieting van het protestantisme,* N.H. Luigies & Zonen, Rotterdam 1926.

Hartmann, Eduard von, *Die Selbstzersetzung des Christenthums und die Religion der Zukunft,* Zweite Auflage, Carl Ducker's Verlag, Berlin 1874.

Heilige Lans

Volgens de bijbelse overlevering zou de Romeinse soldaat Longinus de dode Jezus op het kruis met een steek van zijn lans in zijn zij doorboord hebben. Deze gebeurtenis staat vermeld in het evangelie van Johannes (19, 34): 'Wel doorstak een van de soldaten met een lans zijn zijde, en meteen kwam er bloed uit en water.' Longinus bekeerde zich later tot het christendom en werd heilig verklaard door de katholieke Kerk. De Heilige lans dook later op als een relikwie in de Sint-Pietersbasiliek in Rome, in de schatkamer in de Hofburg in Wenen, in de kathedraal van Wawel in Krakau, in de Dom van Aachen en in de kathedraal van Ejmiatsin in Armenië. Op elk van deze plaatsen wordt tot vandaag volgehouden dat ze de originele Heilige lans in hun bezit hebben, wat een goede zaak is voor het toerisme.

Fresco van Fra Angelico in de San Marco in Florence (c. 1440).

Verder lezen:

Smith, Jerry, *Secrets of the Holy Lance: The Spear of Destiny in History & Legend*, Adventures Unlimited Press, Kempton 2005.

Hekserij

Heksen worden doorgaans aangeduid als vrouwen die via bovennatuurlijke en occulte krachten in contact kunnen komen met boze machten teneinde mensen en dieren te schaden. Al in de veertiende eeuw vonden er heksenprocessen plaats in Europa, zij het nog op beperkte schaal. Dat veranderde toen paus Innocentius VIII (1484-1492) zijn beruchte bul *Summis desiderantes affectibus* (Omdat we ten zeerste verlangen) schreef,

waarmee hij zijn goedkeuring gaf aan de vervolging van magiërs en heksen. De belangrijkste rechtvaardiging daartoe vond men in een uitspraak uit *Deuteronomium* (18:10): 'Onder u zal niet gevonden worden, die zijn zoon of zijn dochter door het vuur doet doorgaan, die met waarzeggerijen omgaat, een huichelaar, of die op vogelgeschrei acht geeft, of tovenaar' en een spreuk uit Exodus (22:18): 'Een toverares zult gij niet laten leven.'

Levende verbranding van de heks Anne Hendricks in Amsterdam in 1571.

Op basis van het boek *Malleus Maleficarum* (De Heksenhamer, 1486) geschreven door de dominicanen Heinrich Institoris en Jacob Sprenger, werden meer dan 60.000 vrouwen door de Inquisitie aangeduid als heks, gefolterd en levend verbrand of verdronken.[99] In dat boek werden vrouwen voorgesteld als zwak, inferieur en van nature slecht. Volgens de twee auteurs sloten heksen een pact met de duivel en hadden ze met hem geslachtsgemeenschap in ruil voor magische krachten en allerlei voordelen zoals geld, genot en schoonheid. Vrouwen misbruikten hun aantrekkelijkheid om slachtoffers te maken en hun onverzadigbare seksuele begeertes bot te vieren. Heksen werden ervan verdacht te zorgen voor miskramen (heel wat vroedvrouwen werden hierdoor getroffen), hagelbuien, misoogsten, ziektes en dood vee, en kinderen op te eten.

Om heksen te ontmaskeren, werden vrouwen gemarteld of aan een waterproef onderworpen. Aangezien men dacht dat heksen lichter wogen dan water en bleven drijven werden ze in een rivier gegooid. Als ze toch zonken en verdronken, dan had men zich vergist en ging het niet om een heks. Vrouwen en meisjes die onder foltering bekenden, werden verder ondervraagd door de inquisiteurs die vroegen naar de namen van andere heksen. Men dacht immers dat ze doorgaans in groep optraden tijdens een zogenaamde heksensabbat waar ze naartoe vlogen op een bezemsteel. Op die manier hebben heel wat onschuldige vrouwen na marteling en 'bekentenis' ook nog eens andere onschuldige vrouwen aangewezen en op die manier beschuldigd van hekserij. Veel van de zogenaamde heksen werden levend op de brandstapel gezet.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 151 13/01/16 13:18

Niet alleen katholieke geestelijken riepen op tot heksenvervolging, ook Luther, Calvijn, Zwingli en tal van andere protestantse leiders spoorden aan tot het uitroeien van hekserij.[100] Opnieuw waren het verlichte geesten, en niet religieuze leiders, die zich keerden tegen deze barbaarse gebruiken. Zo bestreden Johannes Wier, Balthasar Bekker, Anton van Dale en Girolamo Tartarotti vanaf het einde van de 17de-eeuw elke vorm van heksenwaan en kwakzalverij.[101] Het bleef een hardnekkige praktijk die pas in de 19de-eeuw verboden werd, maar niet overal. In 1944 werd in Engeland nog Jane Rebecca Yorke veroordeeld op grond van de zogenaamde *Witchcraft Act*.[102] Hans Küng omschrijft de ketter- en heksenvervolging als de 'grootste, niet door oorlog bepaalde massamoord op mensen door mensen in Europa', na de vervolgingen van de joden.[103]

Verder lezen:

Bodin, Jean, *De la démonomanie des sorciers,* Jacques Du Puis, Paris 1580.

Wolfgang Behringer, *Witches and Witch-Hunts: A Global History*, Polity, 2004.

Helvétius, Claude Andrien

Claude Adrien Helvétius (1715-1771) was een Zwitsers-Franse filosoof, dichter en vrijmetselaar. Hij schreef bijdragen voor de *Encyclopedie* van Denis Diderot en Jean le Rond d'Alembert. Hij huwde met Anne-Catharine de Ligniville die een salon had in Parijs, waar de belangrijkste filosofen van de Verlichting van zijn tijd bijeenkwamen, waaronder d'Holbach, d'Alembert, Condillac, Buffon, Turgot en Condorcet. Zelf schreef Helvétius in 1758 het atheïstische en antiklerikale geschrift *De l'Esprit* (Over de Geest) waarin hij zich keerde tegen de onkunde, de luiheid en de wreedheid van de geestelijkheid. Zijn boek belandde dan ook snel op de Index van de verboden boeken (→ Index Librorum Prohibitorum) van de katholieke Kerk en werd op bevel van koning Louis XV in het openbaar verbrand door een beul. In 1772 verscheen postuum zijn boek *De l'Homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation.* Hij streefde in zijn geschriften naar verdraagzaamheid, rechtvaardigheid en een zo groot mogelijk geluk voor zoveel mogelijk mensen.

Centraal in zijn werk staat zijn pleidooi voor tolerantie ten aanzien van elke geloofsovertuiging, zelfs al gaat die in tegen het dogmatische denken van de katholieke Kerk en andere godsdiensten. Hij keert zich daarbij tegen elke vorm van metafysica omdat die volgens hem een doelbewust bedrog is, uitgevonden door priesters. 'De eerste schurk die de eerste dwaas ontmoette was de eerste priester.' Om dit bedrog te ontmaskeren en te vernietigen hebben we, volgens Helvétius, wetenschappelijke kennis nodig, want het algemeen geluk is meer gediend door de rede dan door dogma's en vooroordelen. Hij haalt dan ook fel uit naar de Inquisitie die in tal van landen verlichte geesten vervolgt en hen op de brandstapels zet. 'Het evangelie heeft nergens bevolen dat men gebruik zou maken van folteringen en gevangenissen om mensen te bekeren. Ware religie heeft nergens schavotten opgericht. Het zijn vaak hun vertegenwoordigers die, uit gekrenkte trots en wraakzucht omwille van meningen die de hunne niet zijn, de goedgelovigheid van het volk in hun voordeel hebben afgedwongen.'[104] Zo komt hij in zijn *De l'Esprit* tot zijn radicale verdediging van de tolerantie. 'Of we nu kijken naar het noorden, het zuiden, het oosten of het westen van de wereld, overal ziet men het heilige zwaard van de godsdienst gericht op de borst van de vrouwen, de kinderen en de ouderen; terwijl de rokende aarde van de slachtoffers die aan de foute goden of de oppergod geofferd werden, niet anders tonen dan het enorme, degoutante en afschuwelijke slagveld van de intolerantie.'[105]

Helvétius

Helvétius ontwikkelde een materialistisch mensbeeld en een systematisch atheïsme. Daarbij speelde zijn sensualisme een belangrijke rol. Men kon alleen maar kennis over iets verwerven door waarneming, en dat was met God niet het geval. Hij achtte het dan ook absurd om geloof te hechten aan wonderen waarvan men zelf geen getuige was geweest (→ Hume, David). Hij beschouwde het geloof in God als het gevolg van ons onvermogen om de werking van de natuur te begrijpen en hij zag

religies, in het bijzonder ook de katholieke godsdienst, als een vorm van despotisme met als enig doel de bevolking onwetend te houden zodat ze dienstig bleven voor het geloof.

Verder lezen:

Chaussinand-Nogaret, Guy, *Les Lumières au péril du bücher: Helvétius et d'Holbach,* Fayard, Paris 2009.

Helvétius, Claude-Adrien, *De l'Esprit*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015.

Hirsi Ali, Ayaan

Ayaan Hirsi Ali (geb. 1969) is een van oorsprong Somalische publieke intellectueel. Zij werd genitaal verminkt en door haar vader uitgehuwelijkt aan een man met wie zij niet wilde trouwen. Zij vluchtte naar Nederland. Daar werkte zij zich via een studie politieke wetenschappen aan de Universiteit van Leiden op tot lid van het Nederlandse parlement. Aanvankelijk zocht zij aansluiting bij de sociaal-democratische Partij van de Arbeid, maar vanwege de politieke correctheid in die partij was het onmogelijk aandacht te krijgen voor de met de islamitische cultuur verbonden achtergestelde positie van de vrouw. Zij maakte de overstap naar de liberale VVD en werd kamerlid.

Ayaan Hirsi Ali

Hirsi Ali's optreden maakte stormachtige discussies los in Nederland en daarbuiten. Zij kreeg heftige kritiek van de zijde van NRC *Handelsblad* en andere politiek correcte media in Nederland. Maar ook haar veiligheidspositie maakte discussies los en veroorzaakte zelfs een kabinetscrisis.

Op 2 november 2004 werd Theo van Gogh, met wie zij de film *Submission* had gemaakt, een aanklacht tegen de positie van de vrouw in de

islamitische wereld, vermoord. Op het lichaam van Van Gogh was een brief vastgepind waaruit bleek dat eigenlijk zij (of in ieder geval *ook* zij) het slachtoffer had moeten zijn. Van Gogh was een soort *'soft target'* (immers onbeveiligd). Hirsi Ali leeft en werkt nu in de Verenigde Staten van Amerika.

In haar boek *Infidel: My Life* (2007) legt zij uit hoe zij atheïst werd.[106] In 2002 besloot zij op vakantie te gaan naar Corfu met haar toenmalige vriend. Die vriend gaf haar een boek mee, *Het Atheistisch Manifest* van de Nederlandse filosoof Herman Philipse (→). Zij was vast zinnens haar religieuze uitgangpunten en aannames goed te doordenken. Aan haar geloof was zij al gaan twijfelen door het vele religieus gelegitimeerde onrecht dat zij in haar islamitische cultuur had aangetroffen. Haar vrienden van de PvdA hadden haar verteld dat dit allemaal niets met religie te maken had, maar Hirsi Ali begon dat steeds minder te geloven. Reeds voor zij op vakantie ging, vertrouwde zij aan een vriendin toe dat zij grote twijfels had over het bestaan van God en over het leven na dit leven.[107] Voordat zij vier pagina's van het *Atheïstisch Manifest* had gelezen, wist zij al dat zij haar godsgeloof was kwijtgeraakt. Zij was een atheïst, schrijft zij.

Op een nacht ging zij voor de spiegel staan in het Griekse hotel waar zij verbleef. Zij keek in de spiegel en zei hardop: 'Ik geloof niet in God'. Zij sprak het langzaam uit, in het Somalisch. En het voelde goed, als een opluchting.

Verder lezen:

Hirsi Ali, Ayaan, *De zoontjesfabriek.* Over vrouwen, islam en integratie, Augustus, Amsterdam/Antwerpen 2002.

Hirsi Ali, Ayaan, *De maagdenkooi,* Augustus, Amsterdam/Antwerpen 2004.

Hirsi Ali, Ayaan, *Infidel: My Life,* The Free Press, London 2007.

Philipse, Herman, *Atheïstisch Manifest:* Drie wijsgerige opstellen over godsdienst en moraal en *De onredelijkheid van religie:* Vier wijsgerige opstellen over godsdienst en wetenschap, vermeerderde uitgave, met een woord vooraf van Ayaan Hirsi Ali, Bert Bakker, Amsterdam 2004.

Hitchens, Christopher

Christopher Hitchens (1949-2011) was een Britse en later tot Amerikaan genaturaliseerde journalist die zich ontwikkelde tot een van de meest succesvolle pleitbezorgers van de atheïstische zaak. Hij maakte deel uit van een groep van denkers die men aanduidt als het 'Nieuwe Atheïsme' (*'New Atheism'*). Hitchens typeert zijn eigen denken niet alleen als 'atheïstisch', maar ook als '*anti*-theïstisch'. In zijn boek *God is not Great* (2007) ontwikkelt hij vier grote bezwaren ('irreducible objections') tegen religieus geloof, namelijk:

1 Het geeft een geheel verkeerde voorstelling van de oorsprong van de mens en de kosmos,
2 Het lijdt aan de kardinale fout van een maximum van slaafse volgzaamheid gecombineerd met een maximum aan solipsisme,
3 Het is zowel oorzaak als gevolg van seksuele repressie,
4 Het is uiteindelijk gebaseerd op wensdenken.[108]

Christopher Hitchens

Hitchens denkt niet dat religie op de korte termijn zal uitsterven. Hij stelt: *'Religious faith, precisely* because *we are still-evolving creatures, is ineradicable. It will never die out, or at least not until we get over our fear of death, and of the dark, and of the unknown, and of each other'*. Dat is een belangrijke uitspraak. Hieruit blijkt dat men Hitchens geen triomfalistisch secularisatiegeloof kan toeschrijven. Er is in de literatuur nogal wat discussie over de vraag of modernisering met zich mee zal brengen dat de invloed van het geloof op het openbare leven zal verminderen. Hier zijn twee standpunten te onderkennen.

Enerzijds de groep schrijvers die stelt dat religie weer helemaal terug is. We leven in een tijd van 'desecularisering'. Een vertegenwoordiger van die stroming is Eric Kaufman met

zijn boek *Shall the Religious Inherit the Earth?* (2010)[109] waarop zijn antwoord 'ja' is (met name op grond van demografische gronden: religieuze mensen maken meer kinderen). Een vertegenwoordiger van de tweede stroming is Steven Bruce met zijn boek *Secularization: In Defense of an Unfashionable Theory* (2011).[110] Bruce denkt dat – ondanks de schijn van het tegendeel – het secularisatieproces toch gewoon doorgaat. Dat is ook de mening van de filosoof A.C. Grayling.

Hitchens' opvatting over deze kwestie is, zoals gezegd, dat hij denkt dat religie altijd heeft bestaan en altijd zal blijven bestaan. Maar het zal ook altijd *bestreden moeten worden.* Is de atheïst dan de Sisyphus die altijd weer dezelfde arbeid moet verrichten en die nooit klaar zal zijn? Is het soms zo dat wanneer men de steen omhoog heeft geduwd deze altijd weer naar beneden zal rollen? De hedendaagse herleving van de belangstelling voor religie lijkt daarop te wijzen.

Hitchens heeft talloze discussies gevoerd met vertegenwoordigers van wereldgodsdiensten en door de opkomst van de sociale media als YouTube is hij waarschijnlijk een van de meest gefilmde discussianten van deze tijd. Hij voerde ook discussies met bekende politici, zoals Tony Blair. Met publieke intellectuelen die op de een of andere manier een religieuze positie innemen, zoals rabbi's en priesters of de dubbelzinnige Tariq Ramadan. Maar ook met talloze onbekende mensen (of mensen die een zekere bekendheid hebben gekregen *omdat* zij met Hitchens, 'Hitch' voor zijn vrienden, hebben gediscussieerd).

Op 15 November 2006 gaf Hitchens een lezing aan de Universiteit van Toronto over een van zijn favoriete onderwerpen: de vrijheid van meningsuiting. Er is in onze recente geschiedenis geen schrijver die met zoveel kracht gesproken heeft over de noodzaak van een *verdediging* van dat principe dan hij. Hij deed dat in confrontatie met een politiek correct en gezapig publiek. Uitgerekend in Toronto, een belangrijke stad in een land dat het multiculturalisme min of meer tot officieel overheidsbeleid heeft gemaakt, bekritiseerde hij een zaal met luisteraars door de publicatie van de Deense cartoons te verdedigen.

Hij becommentarieerde toen de teksten die werden meegedragen door demonstranten tegen die cartoons en die aangaven *'Behead those who insult Islam'*. Maar wat hij vooral op de korrel nam, was de muisstille houding van de westerse intellectuelen die het nalaten de vrijheid te verdedigen. Niemand zei: 'Wat? Iemand onthoofden die satire bedrijft over

een godsdienst? Zijn ze gek geworden'? Zij die van zich hadden moeten laten horen (politici, burgemeesters, publieke intellectuelen) schoten weg in het portiek, of haalden hun schouders op. *'Shame on you'*, zei Hitchens tegen zijn publiek. Het interessante was: hij maakte zijn luisteraars dus direct verantwoordelijk voor het verval van een belangrijk principe. Hij zei niet: 'Ik denk dat we de vrijheid van meningsuiting moeten verdedigen'. Ook niet: 'U zou dat eigenlijk moeten doen'. Hij zei: *'Shame on you, ladies and gentlemen. You let this happen'* ('U moest zich schamen, dames en heren, u laat dit gebeuren'). Hij vroeg: *'Where are your priorities, ladies and gentlemen'*? ('Waar liggen uw prioriteiten, dames en heren').

De posities die Hitchens inneemt zijn vergelijkbaar met die van andere nieuwe atheïsten, maar hij onderscheidt zich door zijn polemische inslag en en retorische begaafdheid. De aansporing door Ayatollah Khomeini om Salman Rushdie (→) te vermoorden noemt Hitchens een 'door steekpenningen gestimuleerd moordenaarsproject' (*'bribed assassination scheme'*) en ook een 'arrogante door de staat gesponsorde moord' (*'arrogant state-sponsored homicide'*).[111] Na zijn dood gaven zijn vrienden het boek *The Quotable Hitchens* uit.

Verder lezen:

Hitchens, Christopher, G*od is not Great: How Religion Poisons Everything,* Twelve, New York, Boston 2007.

Hitchens, Christopher, *The Portable Atheist: Essential Readings for the Nonbeliever,* Selected and with introduction by Christopher Hitchens, Da Capo Press, Philadelphia 2007.

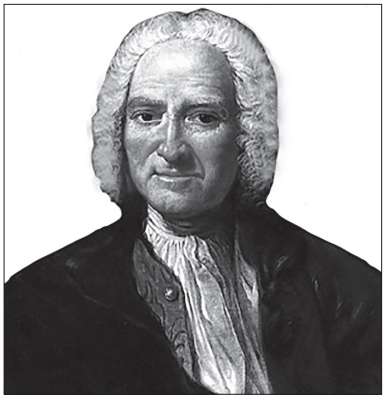
Hitchens, Christopher, *Arguably,* Atlantic Books, London 2011.

Hitchens, Christopher, *The Quotable Hitchens: from Alcohol to Zionism,* Edited by Windsor Mann, Foreword by Martin Amis, Da Capo Press, Cambridge MA 2011.

Holbach

De grootste atheïst uit de 18de-eeuwse Verlichting is wellicht Paul Henri Thiry baron d'Holbach (1723-1789). Holbach was een Franse filosoof van Duitse afkomst. Hij studeerde aan de universiteit van Leiden maar

bracht het grootste deel van zijn leven in Frankrijk door. Het was daar dat hij contacten aanknoopte met de belangrijkste verlichtingsfilosofen van zijn tijd waaronder Denis Diderot (1713-1784) (→) en andere medewerkers aan de *Encyclopédie.* Hij vertaalde en schreef eigen antigodsdienstige werken die hij vaak in Nederland liet drukken en die dan weer onder een valse naam Frankrijk werden binnengesmokkeld. Zo introduceerde hij het werk van John Toland (1670-1722), Thomas Hobbes (1588-1679) en Lucretius (99-55 v.o.t.) (→) in Frankrijk.

Paul Henri Thiry baron d'Holbach

Omdat hij al zijn werk anoniem of onder pseudoniem publiceerde kon hij het zich veroorloven geen enkel blad voor de mond te nemen. Het is om die reden dat hij de problemen verbonden met de monotheïstische godsdiensten scherper en helderder formuleert dan alle filosofen vóór hem. Men kan denken aan het *duaal burgerschap:* het loyaliteitsconflict waarin zelotische gelovigen terecht komen als zij moeten kiezen voor de normen van de staat of de normen van hun religie. Holbach formuleert zijn kritiek daarop zo compromisloos dat hij dat nooit onder eigen naam en in alle openheid zou hebben kunnen presenteren zonder gevaar voor zijn positie. Hij moest dus trucs verzinnen om zijn identiteit verborgen te houden. Zo publiceerde hij *Le Christianisme Dévoilé* (1761) onder de naam van een reeds overleden Boulanger.

Holbach vertegenwoordigde de meest radicaal-antimonotheïstische vleugel van het verlichtingsdenken. Holbach kritiseert ook hardgrondig de gehele christelijke ethiek. Hij geeft een typering van de leer van Jezus die doet denken aan Hume's kritiek op de 'monkish virtues'. De maximes van het christendom roepen een hele kaste van koppige martelaren in het leven, schrijft Holbach, die hun blik op de hemel gericht hebben en die maatschappelijk een hoop onheil kunnen veroorzaken.

Het werk van Holbach onderscheidt zich van dat van bijvoorbeeld Voltaire (1694-1778) door de radicaal-democratische inslag. Holbach wil met zijn werk ook het gewone volk verheffen. Zo wijst hij erop dat de

moraal regels moet formuleren die voor iedereen te begrijpen zijn. De ethiek moet zich dus niet met metafysische subtiliteiten inlaten, maar met problemen die werkelijk leven en in een taal die voor iedereen begrijpelijk is.[112] Een groot probleem is de menselijke onwetendheid. De mens is bijgelovig door gebrek aan kennis en angst (*'L'homme est superstitieux parce qu'il est ignorant et timide.'*)[113]

Door zijn weinig tot compromissen geneigde formuleringen (en beschermd door zijn vele pseudoniemen) vervreemdde hij zich wel enigszins van de meer gematigde verlichtingsfilosofen, met uitzondering van Diderot (→). Holbach gaat ook, net als vele andere critici van de godsdienst, in op de religieuze verdeeldheid die godsdiensten in de wereld brengen. Alle religies pretenderen dat hun waarheid de enige is, hun god de ware is, hun priesters het alleenrecht hebben op het kennen van die waarheid. Alle religies geven aan dat zij uit de hemel zijn komen afdalen en hun waarheid exclusief is.[114] In dat koor heeft de stem van het christendom niets voor op die van de andere geloven.

Verder lezen

Holbach, Baron d', *Histoire Critique de Jésus Christ ou Analyse raisonnée des Evangiles,* Edition critique par Andrew Hunswick, Librairie Droz S.A., Genève 1997 (1770).

Holbach, Pierre Henri Dietrich baron d', *Le Christianisme Dévoilé ou Examen des Principes et des Effets de la Religion Chrétienne*, 1761, in: D'Holbach, *Premieres Œuvres*, Préface et notes Paulette Charbonnel, Éditions Sociales, Paris 1971.

Holbach, Paul Henri Thiry Baron d', *La Moral universelle ou les Devoirs de l'Homme fondés sur la Nature,* Faksimile-Neudruck der Ausgabe Amsterdam 1776, Tome I-III, Friedrich Frommann Verlag, Stuttgart/Bad Cannstatt 1970.

Holbach, Pierre Henri Dietrich baron d', *La Contagion Sacrée,* ou Histoire Naturelle de la Superstition ou Tableau des Effets que les Opinions Religieuses ont produits sur la Terre (1768), in : D'Holbach, *Premières Œuvres,* Préface et notes Paulette Charbonnel, Éditions Sociales, Paris 1971.

Holman, Theodor

Theodor Holman (geb. 1953) is een Nederlandse atheïstische journalist, schrijver en columnist. Tweemaal per week presenteert hij het radioprogramma *OBA live* voor de Humanistische Omroep op Radio 5 dat rechtstreeks wordt uitgezonden vanuit de Openbare Bibliotheek van Amsterdam. Een van zijn vaste gasten is Max Pam, die de rubriek *Ketter en Geest* presenteert, waarin hij aan de hand van krantenknipsels hilarische onderwerpen behandelt die 'van belang zijn voor de goddelozen'.

Theodor Holman

Op 2 juli 1994 schreef Holman in zijn vaste column in het dagblad *Het Parool*: 'En wij bestreden fel alle godsdiensten en dat vind ik nu nog terecht. Nog steeds vind ik iedere christenhond een misdadiger, bidden iets kinderachtigs en de Kerk een poppenkast, hoewel ik niemand het recht wil ontzeggen misdadiger of kinderachtig te zijn of van poppenkast te houden.' Daarop werd hij door de officier van justitie aangeklaagd wegens overtreding van artikel 137c van het Wetboek van Strafrecht dat stelt dat 'het opzettelijk beledigen van mensen vanwege hun ras, godsdienst of levensovertuiging', strafbaar is. 75 lezers hadden toen een klacht ingediend dat zij zich door de zinsnede van Holman gekwetst voelden. Op de vraag van de aanklager wat nu eigenlijk een 'christenhond' is, repliceerde Holman: 'Dat zijn christenen die in het verleden misdadige dingen hebben gepleegd.' Op de vraag of ze vandaag nog bestaan, antwoordde Holman: 'Gezien de manier waarop de paus zich verzet tegen het gebruik van condooms, als middel om aids tegen te gaan, kan ik ook de paus een christenhond noemen.' Hij werd vrijgesproken, maar de officier van justitie ging in hoger beroep waar hij opnieuw werd vrijgesproken.

In 1998 publiceerde Holman zijn autobiografische boek *Niet god, maar mijn oom Koen*. Daarin verhaalt hij hoe zijn ouders in een Jappenkamp hun geloof in god hadden verloren. 'Mijn ouders geloofden

beiden in God, tot ze gemarteld werden', zo luidt de eerste zin. Uiteindelijk overleefde zijn vader het kamp, niet dankzij de tussenkomst van een god, maar dankzij de moed en inzet van zijn broer Koen.

Holman was goed bevriend met Theo Van Gogh die op 2 november 2004 vermoord werd in Amsterdam. Tien jaar later publiceerde Holman de satirische roman *Het gestolen leven* over het verlies van zijn beste vriend. Voordien schreef hij al *Theo is dood* (2006) en *Theo Theo, een vriendschap in sonetten* (2009).

In 2014 werd een selectie van zijn columns uitgegeven. In zijn column 'Haatzaaien' van 2 oktober 2010 (HL, pp. 231-232) schrijft Holman dat het op 3 oktober 2010 zeven jaar geleden was dat de bedreigingen tegen Geert Wilders begonnen. Wilders zat toen bij de VVD en hij was niet van plan zijn kritiek op de islam in te slikken. Hij had onder meer gezegd dat moskeeën waarin haat werd gezaaid, gesloten zouden moeten worden. Nu wordt Wilders vervolgd. Holman stelt ten aanzien van die vervolging enkele indringende vragen: 'Heeft Wilders met geweld gedreigd? Nee. Heeft hij iemand met de dood bedreigd. Ook niet. Heeft hij zich onttrokken aan het democratische proces of eigen rechter gespeeld? Nee'.

Holman schreef ook een column over 'Gijs en Wally van Hall': de Amsterdamse burgemeester Gijsbert van Hall die hij in zijn jonge jaren een 'vuile kapitalistische regentenzoon uit een bankiersgeslacht' had genoemd (17 september 2010, HL, pp. 222-223). Later ontdekte Holman dat Gijs van Hall een belangrijke figuur in het Nederlandse verzet was. Nu schaamt hij zich voor zijn eigen geringe waardering voor Van Hall uit zijn jonge jaren. Een tournure krijgt zijn column als hij van Van Hall overstapt op zijn eigen positie en die van zijn vriend Van Gogh. 'Ooit zullen ze over ons ook zo denken en Theo en mij gelijk geven', zegt Holman.

De columns van Holman zijn doorspekt met religiekritiek. In zijn column 'Vrijheid van godsdienst' (17 juni 2011, HL, pp. 291-292) geeft Holman aan wat Abraham (→ Besnijdenis, jongensbesnijdenis; → Recht, religieus en seculier) had kunnen zeggen tegen God toen deze eiste dat Abraham zijn zoon zou offeren. Holman laat God terugzeggen: 'Waar is je moraal, Abraham, als je zomaar doet wat ik zeg? (…). Waar zitten je hersens, Abraham?' (→ Kuijer, Guus).

In zijn column 'cadeautje' (*Het Parool*, 27 mei 2008, HL, pp. 33-34) steekt Holman de draak met het cadeau dat de leiding van de Amster-

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 162 13/01/16 13:18

damse politie had gegeven aan de politieagenten: een Koran! Holman, een van de meest geestige critici van de voormalige Amsterdamse burgemeester Job Cohen en zijn multiculturalistische thee drinken met minderheden, laat in een gefingeerde dialoog een van de agenten tegen de korpschef zeggen: 'In dit boek staan ook heel mooie straffen. Bijvoorbeeld voor ongelovigen en zo. Kunnen we die straffen niet overnemen? Het zou veel beter zijn voor dit land'. Een andere politieagent had het boek ook nog voor zijn vrouw gekocht. 'Opdat ze haar plek in het gezin weer kent'.

Verder lezen:

Holman, Theodor, *Niet god, maar mijn oom Koen*, Jan Mets, 1998.
Holman, Theodor, *Het gestolen leven*, Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2014.
Holman, Theodor, *Holman liegt: de mooiste, hardste, liefste, helderste, gemeenste, slechtste, ontroerendste leugens bijeen,* Columns uit *Het Parool,* 2008-2013, samenstelling Jonathan van het Reve, Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2014.

Hume David

David Hume (1711-1776) was een Schotse verlichtingsfilosoof en pleitbezorger van het empirisme. Hij werd vaak van atheïsme beschuldigd, maar Hume wees dit altijd van de hand, men mag aannemen om strategische redenen. Immers met zijn opstel over wonderen, zijn analyse van het *'argument from design'* (een poging om het godsbestaan te bewijzen op basis van de schijnbare ordening in de wereld) en vele andere sceptische analyses van geloofsdogma's ondermijnde hij op effectieve wijze de grondslagen van het geloof. Vooral het opstel over wonderen was controversieel in zijn tijd. Het is wat omslachtig geschreven, maar ontdaan van alle franje komt het erop neer dat Hume vraagt wat nu waarschijnlijker is: (i) dat degene die ons informeert over een schending van een natuurwet (lopen over water, opstaan uit de dood, water in wijn veranderen, enzovoorts) zich heeft vergist of (ii) dat die schendingen werkelijk hebben plaatsgevonden? Zijn antwoord (en het antwoord van elk redelijk mens) is: dat degene die ons informeert over het wonder zich

heeft vergist. En dan raadt Hume aan: kies voor de meest nuchtere interpretatie van de gebeurtenissen en dat is dat degene die ons informeert over een wonder zich heeft vergist.

David Hume

Dit lijkt een triviaal inzicht, maar het legt natuurlijk wel een bom onder de drie monotheïstische godsdiensten. Immers, zij zijn allemaal gebaseerd op geloof in wonderen. In het christendom is dat het wonder dat iemand opstaat uit de dood. In het jodendom is dat het wonder dat wetten niet worden gemaakt in een parlement, maar overgedragen aan Mozes die op een berg staat en een conversatie voert met de ultieme wetgever.

Ook Humes analyse van het *'argument from design'* in zijn *Dialogues concerning Natural Religion* (1779, dus postuum gepubliceerd) was van grote betekenis voor de geschiedenis van het atheïsme, omdat hij hiermee voortuitliep op de visie van Darwin en Dawkins. De schijn van ordening in de wereld kan men op andere manieren verklaren dan door te grijpen naar het beeld van de Goddelijke Ordenaar.

Zoals men kan verwachten wanneer men het bovenstaande leest was een universitaire carrière niet weggelegd voor Hume. Verschillende keren deed hij een gooi naar een positie aan de universiteit, maar tevergeefs. Hij was en bleef een autodidact. De ouders van Hume waren voldoende bemiddeld om er een bibliotheek op na te houden, zodat de jonge David tal van werken uit de oudheid kon lezen, waaronder die van Aristoteles en Cicero. Hij reisde door Europa en was een graag geziene gast in de salons in Parijs waar hij Denis Diderot, Jean le Rond d'Alembert en Paul Henri Thiry d'Holbach ontmoette. Op zijn 28ste schreef hij zijn *Traktaat over de menselijke natuur* waarin hij een totaalfilosofie ontwikkelde over de menselijke natuur, gebaseerd op wetenschappelijke inzichten. Later publiceerde hij de *Enquiry Concerning Human Understanding*, de *Enquiry Concerning the Principles of Morals* en *The Natural History of Religion*, die een grote invloed hadden op andere verlichtingsdenkers.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 164 13/01/16 13:18

Zoals gezegd, Hume bleef tijdens zijn leven voorzichtig over zijn persoonlijke geloofsovertuiging. Sommigen beschouwden hem als een agnosticus of een agnostische theïst, anderen als een ironische scepticus, weer anderen als een atheïst. Toen hij in de salon van d'Holbach aanwezig was, zei hij 'dat hij niet geloofde in atheïsten omdat hij er zelf nog nooit een had gezien', waarop d'Holbach repliceerde met de woorden 'dat van de achttien aanwezige personen er vijftien atheïsten waren, en dat de andere drie nog twijfelden'[115] Hoewel het een uitspraak van Hume is die al eeuwen wordt geciteerd, kan men zich nauwelijks voorstellen dat hij die serieus heeft gedaan of dat hij serieus meende wat het letterlijk betekent. Immers, was Hume niet zélf een atheïst? Hoe moeten we iemand noemen die niet gelooft in het wonder van de opstanding en elk godsbewijs afbreekt? In elk geval huldigde Hume de opvatting dat er geen valide bewijs voor het bestaan van een God bestond. Hij wilde de filosofie vrijwaren van de 'willekeur van fantasie en hypothese' tot welke de theologie vervalt.[116] En hij bekritiseerde ook een aantal deugden die centraal staan in het christelijk geloof.

In zijn boek *Gesprekken over Natuurlijke Religie* (1779), zoals de *Dialogues* in het Nederlands vertaald zijn, blijkt ook duidelijk zijn scepticisme over de ontwerpgedachte. Hij liet verstaan dat de visie van de Scepticus waarschijnlijker is dan die van de christen, maar dat de visie van de Deïst wellicht het dichtste bij de waarheid komt. Door deze voor zijn tijd gevaarlijke gedachte, durfde Hume dit werk niet uit te geven tijdens zijn leven. Ook liet hij de meest schokkende gedachten verwoorden door de figuren in de dialoog, zonder dat hij zelf aangeeft waar hij staat ten aanzien van deze brandende vraagstukken.

In zijn 'verslag van mijn laatste onderhoud met David Hume' beschrijft zijn vriend James Boswell zijn laatste bezoek dat hij op 7 juli 1776 aan Hume bracht, waarbij hij zich baseerde op zijn dagboek en op zijn geheugen: 'Ik weet niet hoe ik het voor elkaar kreeg het gesprek op onsterfelijkheid te brengen. Hij vertelde me dat hij geen godsdienstige overtuiging meer bezat vanaf het moment dat hij John Locke en Samuel Clarke was gaan lezen. Ik vroeg hem toen of hij dan niet godsdienstig was geweest in zijn jeugd. Hij zei van wel, en las in die tijd *The Whole Duty of Man.* (…) Vervolgens stelde hij botweg dat de moraal van elke godsdienst slecht was en hij maakte volgens mij geen grapje toen hij zei dat hij 'wanneer hij hoorde dat iemand godsdienstig was, concludeerde

dat het een schurk was, hoewel hij in enkele gevallen had meegemaakt dat een heel goed mens godsdienstig was'. Dit was natuurlijk een buitenissige omkering van het verwijt dat doorgaans aan ongelovigen wordt gemaakt, en een parodie daarop. Ik was erg nieuwsgierig of hij zelfs met de dood voor ogen bleef volharden in zijn ongeloof wat het leven na de dood betrof. Daarop antwoordde hij dat het inderdaad mogelijk was dat een stuk steenkool, in het vuur gelegd, toch niet zou branden, en hij voegde daaraan toe het een heel onredelijke veronderstelling te vinden dat hij eeuwig zou voortbestaan. (…) Ik vroeg hem of de gedachte aan zijn volledige vergaan hem geen angst inboezemde. Daarvan was naar zijn eigen zeggen geen sprake, niet meer dan de gedachte dan dat hij nooit zou hebben bestaan, waarbij hij naar Lucretius verwees.'[117]

Verder lezen:

Hume, David, 'Of Miracles', in: David Hume, *Enquiries concerning Human Understanding and concerning the Principles of Morals,* Reprinted from the posthumous edition of 1777 and edited with introductions, comparative table of contents, and analytical index by L.A. Selby-Bigge, Third Edition, with text revised and notes by P.H. Nidditch, Clarendon Press, Oxford 1975, pp. 86-131.

Hume, David, *Dialogues Concerning Natural Religion,* Edited with an Introduction by Henry D. Aiken, Hafner Press, New York, Collier Macmillan Publishers, London 1948 (1779).

Hume, David, *Gesprekken over de natuurlijke godsdienst,* Ingeleid, vertaald en geannoteerd door A.G. Vink, Agora, Kampen 1992.

Huxley, Thomas Henry

Thomas Henry Huxley (1825-1895) was een Engelse bioloog en filosoof die bekendheid geniet als de eerste die de term 'agnosticisme' ijkte, maar ook als protagonist van Darwins evolutietheorie. Omdat hij zich met zoveel hartstocht op de laatste taak stortte, kreeg hij de bijnaam van *'Darwin's bulldog'*. Ook werd hij wel genoemd de *'Gladiator-General for Science'*, omdat hij de wetenschappelijke methode verdedigde boven alles, in het bijzonder boven de theologie en de religie.[118]

In *Agnosticism and Christianity* (1889) geeft Huxley aan hoe hij de

term agnosticisme bedacht voor een nieuwe houding ten opzichte van onze kennis.[119] Het was Huxley opgevallen dat veel van zijn tijdgenoten erg zelfverzekerd waren over wat zij wisten. Maar hij was door het werk van Hume en Kant sterk gaan twijfelen aan wat wij weten. Over de term 'agnosticisme' zegt hij: *'It came into my head as suggestively antithetic to the 'Gnostic' of Church history, who professed to know so much about the very things of which I was ignorant.'*[120]

Thomas Henry Huxley

Het agnosticisme was voor Huxley niet alleen een feitelijke beschrijving van de werkelijkheid, maar ook een morele houding. Die houding is *'That it is wrong for a man to say that he is certain of the objective truth of any proposition unless he can produce evidence which logically justifies that certainty'*.[121]

Een van de belangrijkste voordelen van het gebruik van de term 'agnosticisme' was, zo schrijft Andrew Pyle, dat de Victoriaanse agnosten erin slaagden om de *'moral high ground'* te berijden.[122] Voorheen was het altijd zo dat de seculieren zich hadden te rechtvaardigen. Zij zouden immers 'niets' geloven. Of zij zouden hun vertrouwen in de 'de wetenschap' hebben gesteld die werd gedacht 'alles' te verklaren. De agnosten slaagden erin de rollen om te draaien. Agnosticisme werd voorgesteld als een bij uitstek gematigd en bescheiden standpunt. *'This doctrine is even more moral than intellectual'*, zoals Huxley zei.[123]

Verder lezen:

Desmond, Adrian, *Huxley: From Devil's Disciple to Evolution's High Priest,* Helix Books, Perseus Books, New York 1994.

Lyons, Sherrie, 'Thomas Henry Huxley', in: S.T. Joshi, ed., *Icons of Unbelief: Atheists, Agnostics, and Secularists,* Greenwood Press, Santa Barbara, California 2008, pp. 153-175.

Hypatia van Alexandrië

Hypatia van Alexandrië (355-415) was een Griekse filosofe en wiskundige die verbonden was aan de bibliotheek van Alexandrië maar die door haar wetenschappelijke manier van werken al snel in conflict kwam met het christendom. Zo stond ze tolerant ten aanzien van andere religieuze overtuigingen. In 415 werd ze op instigatie van de plaatselijke bisschop Cyrillus van Alexandrië beschuldigd van ketterij en door een groep christenen op een beestachtige manier vermoord. Bisschop Cyrillus werd later door de katholieke Kerk heilig verklaard.

Hypatia van Alexandrië

Verder lezen:

Dzielska, Maria, *Hypatia of Alexandria*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1996.

Index Librorum Prohibitorum

De Index van Verboden Boeken was een lijst van boeken die volgens de rooms-katholieke Kerk niet mochten worden gelezen door haar gelovigen omdat ze in strijd waren met de juiste geloofsleer, en dus ketters waren, of immorele zaken bevatten. De eerste lijsten van verboden boeken bestonden reeds in de Nederlanden (1529), Venetië (1543), Frankrijk (1551) en Engeland (1557). De officiële Romeinse lijst werd op vraag van paus Paulus IV vanaf 1559 opgesteld door de Heilige Congregatie van de Inquisitie en vanaf 1571 door de Heilige Congregatie van de Index. De Congregatie bepaalde welke werken ketters waren en op de lijst moesten

worden geplaatst, gaf deze Index door aan de lokale inquisiteurs die ze overmaakten aan de plaatselijke drukkers, uitgevers en boekenverkopers.

INDEX LIBRORVM
PROHIBITORVM,
CVM REGVLIS CONFECTIS
per Patres a Tridentina Synodo delectos,
auctoritate Sanctiss. D.N. Pij IIII,
Pont. Max. comprobatus.
VENETIIS, M. D. LXIIII.

Titelblad van de eerste Index Librorum Prohibitorum van 1559.

Dat een dergelijke lijst voor het eerst werd opgesteld in de zestiende eeuw heeft te maken met de opkomst van de boekdrukkunst waardoor de verspreiding van boeken sneller en massaler gebeurde dan voordien. Op de eerste lijsten verschenen titels van 583 auteurs, al zaten er ook dezelfde personen bij door het gebruik van pseudoniemen. Het betroffen werken van Epicurus (→), Maimonides, Johannes Hus, Desiderius Erasmus, Niccolo Machiavelli, François Rabelais, Nicolaus Copernicus, Maarten Luther (→), Johannes Calvijn en Huldrych Zwingli. Later werd de lijst aangevuld met werken van onder meer Hugo Grotius, Francis Bacon, John Locke, Giordano Bruno (→), Galileo Galilei (→), Daniel Defoe, René Descartes, Benedictus de Spinoza (→), Voltaire, Denis Diderot (→), David Hume (→), Helvétius (→), Gustave Flaubert, Thomas Hobbes, Immanuel Kant, Blaise Pascal, Jean-Jacques Rousseau, Jeremy Bentham, Cesare Beccaria (→), John Stuart Mill (→), Honoré de Balzac, Heinrich Heine, Giacomo Casanova, Emile Zola, Ernest Renan, Anatole France en Maurice Maeterlinck.

De Kerk voegde in 1948 nog de *Méditations* van René Descartes, de *Lettres Persanes* van Charles Montesquieu en Le *Rouge et le Noir* van Stendhal toe aan haar zwarte lijst. Ook de boeken van André Gide, Jean-Paul Sartre, Simone De Beauvoir en Victor Hugo kwamen erop. Boeken van atheïsten zoals Arthur Schopenhauer (→) en Friedrich Nietzsche (→) kwamen niet op de lijst voor omdat die *ipso facto* verboden waren wegens strijdigheid met de katholieke dogma's. De laatst uitgebrachte lijst bevatte meer dan 4.000 titels. *Mein Kampf* van Adolf Hitler verscheen nooit op de Index. Paus Paulus VI maakte in 1966 een einde aan

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 169 13/01/16 13:18

deze lijst alhoewel ze in de praktijk nog jarenlang in scholen en bibliotheken werd gehanteerd als een moreel baken.

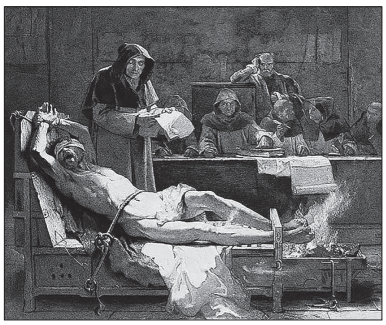
Verder lezen:

Fishburn, Matthew, *Burning Books,* Palgrave, MacMillan 2008.

Putnam, George Haven, *The Censorship of the Church of Rome and its Influence upon the Production and Distribution of Literature: A Study of the History of the prohibitory and expurgatory indexes, together with some consideration of the Effects of Protestant Censorship and of censorship by the State,* Two volumes, New York 1906-1907.

Inquisitie

De Romeinse keizer Theodosius I (346-395) riep in 381 het christendom uit tot staatsgodsdienst en verbood nadien alle heidense symbolen en rituelen. In 385 werden de eerste ketters terechtgesteld waardoor de vervolgde Kerk een vervolgende Kerk werd. 'Voor de eerste maal brengen christenen andere christenen om het leven vanwege een afwijkende geloofsopvatting,' schrijft Hans Küng.[124] Onder Theodosius werden ook de eerste inquisitors of onderzoekers aangesteld die personen met afwijkende geloofsovertuigingen moesten opsporen.

Slachtoffer van de Spaanse inquisitie.

Op het Concilie van Reims in 1157 werd voor het eerst gesproken over een manier om ketters op een systematische manier te vervolgen en terecht te stellen. Paus Lucius III vaardigde op 4 november 1184 de pauselijke bul *Ad Abolendam* (Met het doel af te schaffen) uit, die tot doel had elke vorm van ketterij uit te roeien. Dit vormde het begin van de Inquisitie. In 1211 werden de Regels van Pamiers opgesteld die bepaalden dat de Inquisitie de ketters zou aanwijzen en een passende straf opleggen, waarna de wereldlijke macht de opgelegde straf zou uitvoeren. Paus Gregorius IX liet in 1230 een kerkelijk wetboek opstellen met vaste regels inzake de inquisitoriale methode

en plaatste de inquisiteurs, eerst de Dominicanen en later ook de Franciscanen, rechtstreeks onder het gezag van de paus.

Paus Innocentius IV (1243-1254) vaardigde in 1252 de bul *Ad extirpanda* uit die het folteren van ketters goedkeurde. Ketters werden immers beschouwd als moordenaars van de ziel en moesten zo hard mogelijk worden aangepakt. Toch bestonden er enkele beperkingen. Zo mochten de martelingen niet ten koste gaan van lijf en leden en mochten ze maar eenmalig gebruikt worden. In de praktijk werden zogenaamde ketters echter meermaals gefolterd. Latere pausen zoals Alexander IV en Clemens IV hebben de folterpraktijken bekrachtigd en eraan toegevoegd dat de inquisiteur zelf ook aanwezig mocht zijn bij het martelen. Voor het martelen kregen de inquisiteurs medewerking van de lokale wereldlijke heersers 'die er persoonlijk belang bij hadden het volk te onderdrukken en die daarom lichtgelovigheid en kunstgrepen en bedrog door priesters aanmoedigden.'[125]

Op die manier werden talloze mensen vanwege ketterij of hekserij, of gewoon vanwege ongehoorzaamheid, vermoord in naam van God, op verzoek van de kerkelijke Inquisitie, maar in de praktijk door de wereldlijke macht. De eerste slachtoffers op grote schaal waren de katharen, de waldenzen en de joden. De feitelijke oprichting van de in Rome gecentraliseerde Inquisitie gebeurde onder paus Paulus III die in 1542 de *Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis* installeerde.

De Inquisitie werd in 1908 door paus Pius X omgevormd tot het Heilig Officie en in 1965 door paus Paulus VI tot de vandaag nog bestaande Congregatie van de Geloofsleer. Paus Johannes Paulus II vroeg in zijn homilie van 12 maart 2000, naar aanleiding van het heilig jaar, vergiffenis voor de misstanden die in de loop van de geschiedenis door katholieken waren begaan. Daarbij had hij het ook onrechtstreeks over de gewelddaden door de Inquisitie. Hij sprak als volgt: 'Als opvolger van Petrus heb ik gevraagd dat in dit jaar van barmhartigheid de Kerk, sterk in heiligheid die zij ontvangt van haar Heer, voor God knielt en smeekt om vergeving van de zonden van haar kinderen in verleden en heden.' Hij vroeg tevens vergeving voor 'het gebruik van geweld dat sommigen in dienst van de waarheid hebben gebruikt, en voor de houding van wantrouwen en vijandigheid die soms werd aangenomen bij de botsingen met de volgelingen van andere godsdiensten.'[126]

Het is opvallend dat de paus geen vergiffenis vroeg voor wat de Kerk

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 171 13/01/16 13:18

had misdaan, maar wel voor sommige van haar kinderen, terwijl die nochtans handelden in overeenstemming met pauselijke besluiten en kerkelijke richtlijnen.

Verder lezen:

Murphy, Cullen, *God's Jury: The Inquisition and the Making of the Modern World*, Mariner Books, 2013.

Islamofobie

Islamofobie betekent letterlijk ziekelijke vrees (fobie) voor de islam. Het woord wordt in bepaalde kringen gebruikt om een vorm van 'racisme' mee aan te duiden dat als een groot gevaar zou moeten worden bestreden en wellicht ook strafrechtelijk vervolgd. Het concept 'islamofobie' is echter om verschillende redenen kwestieus. Allereerst roept het de vraag op of men een 'vrees', eventueel 'ziekelijke vrees', middels strafrecht en moreel vermaan kan corrigeren. Wie bang is, en *a fortiori* ziekelijk bang, helpt men niet door zijn angst te verbieden. Dat is althans niet de weg die psychiaters bewandelen. Wie een ziekelijke angst heeft (denk aan 'agorafobie': pleinvrees) moet worden behandeld, niet strafrechtelijk vervolgd.

Maar afgezien daarvan kan men ook de vraag stellen of de overheid iemands afkeer van een bepaalde godsdienst strafrechtelijk zou moeten vervolgen. Krachtens artikel 19 van de UVRM (→) en artikel 10 van het EVRM heeft een ieder vrijheid van meningsuiting. Een gevolg daarvan is ook dat ieder een voorkeur, maar ook een afkeur mag uitspreken over een godsdienst, of het nu jodendom, christendom of islam betreft. Wat overheden zouden moeten doen, is *tolerantie* stimuleren, dat wil zeggen: de capaciteit en de deugd om opvattingen van anderen te 'verdragen'. Wat overheden echter vaak doen, is het cultiveren van een ethos dat aanmoedigt het tegenovergestelde daarvan te doen: klagen over het feit dat een ander andere opvattingen heeft en daaraan ook uiting geeft. De overheid wordt zo deel van een klaagcultuur en stimuleert slachtofferdenken bij haar burgers.

Geheel onbedoeld, maar daarmee niet minder effectief, wordt door multiculturalistische gevoeligheid een soort schijnwereld gecreëerd

waarin wordt gesuggereerd dat alle geloven wezenlijk hetzelfde zijn. Dat is een illusie: geloven sluiten elkaar uit. Dat is helemaal niet erg overigens, zolang iedereen zich maar realiseert dat een ander geloof mag bestaan. Een opvatting die anders is dan de jouwe heeft het recht om geventileerd te worden. Dit recht om 'anders te zijn' wordt beschermd door grondwetten en verdragen. Het 'fobiediscours' is gebaseerd op hele andere uitgangspunten dan waarop een liberaal-democratische samenleving is gebaseerd. Het slachtofferdenken criminaliseert en problematiseert kritiek. Het zou vreemd zijn Luther (→) van 'catholicofobie' te beschuldigen of Marx van 'liberalofobie' of de paus in Rome van 'atheofobie'. Waarom spreekt men dan wel van 'islamofobie'? Christopher Hitchens (→) placht te zeggen dat het woord 'islamofobie' een woord was *'created by fascists, and used by cowards, to manipulate morons'*.

Zoals ook de Franse wetenschapper Gilles Kepel (geb. 1955) heeft laten zien in zijn boek *Al-Qaida dans le texte: Écrits d'Oussama ben Laden, Abdallah Azzam, Ayman al-Zawahiri et Abou Moussab al-Zarqawi* (2005) is het woord 'islamofobie' gepopulariseerd door terroristen om legitieme kritiek op hun wereldbeschouwing effectief te ontmantelen. Het is dus *'created by fascists'*. Maar het wordt ook *gebruikt* door lafaards. Het raakt steeds meer courant in kringen van beleidsmakers. De secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Ban Ki-Moon, die op een centraal moment weigert om de vrijheid van kritiek te verdedigen die zijn eigen organisatie een fundamentele status heeft gegeven in de UVRM, is daarvan een voorbeeld. Een andere secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Kofi Annan, die zijn toezegging intrekt een voorwoord te schrijven voor een boek omdat daarin een bijdrage van Salman Rushdie (→) is opgenomen, is een ander voorbeeld. Maar, zoals Hitchens (→) aangeeft, het concept 'islamofobie' wordt ook gebruikt om dwazen te manipuleren. Die manipulatie bestaat daaruit dat men domme mensen wil doen geloven dat zij iets heel ernstigs doen wanneer zij de symbolen van een wereldgodsdienst kritisch bejegenen of zelfs bespotten.

Met dat bespotten is niets mis. Bespotten is een constitutioneel en verdragsrechtelijk beschermd grondrecht om dwaze dingen als dwaas te mogen benoemen. Het is bovendien een burgerlijke plicht (→ Clifford, William Kingdon). Maar met het concept 'islamofobie' probeert men een taboe te vestigen op het kritiseren van de symbolen van één bepaalde godsdienst. Het concept is ook misleidend omdat het suggereert (zij het

niet met argumenten onderbouwd) dat één specifieke godsdienst in het bijzonder zou worden gediscrimineerd of onheus gejegend. Dat is niet met hard bewijs te onderbouwen.

Laten we 'islamofobie' eens vergelijken met wat ook wel 'atheofobie' wordt genoemd: een onterechte afkeer van, en discriminatie van, mensen die expliciet verklaren niet in het bestaan van God te geloven. Artikel 19, lid 1 van de constitutie van de Amerikaanse deelstaat Arkansas verklaart dat iemand die het bestaan van God ontkent geen publiek ambt mag bekleden. Artikel 37 van de constitutie van de Amerikaanse staat Maryland verklaart dat men voor een publieke functie de verklaring moet afleggen dat men gelooft in het bestaan van God. Soortgelijke eisen worden gesteld in de constituties van vele andere deelstaten van de Verenigde Staten. Het zou ondenkbaar zijn dat in zo'n constitutie zou staan 'moslims mogen geen publieke functie uitoefenen' of 'joden mogen geen publieke functies uitoefenen'. Maar dat staat er wel expliciet voor atheïsten. Atheïsten kunnen in Afghanistan, Iran, Maleisië, Mauretanië, Saoedi-Arabië, Jemen en in de Verenigde Arabische Emiraten de doodstraf krijgen, zoals in Engeland gebeurde met Thomas Aikenhead in 1677 (→).

Hiermee wil niet gezegd zijn dat er niet gediscrimineerd wordt jegens joden of jegens moslims of jegens zwarten. Helaas komt dat voor in deze wereld. Maar als men zorg zou moeten ventileren, dan verdient 'atheofobie' zeker zoveel onze aandacht als de 'religiofobie', waarvan de 'islamofobie' een subspecies is, en waarover zo vaak geklaagd wordt. Het beste is het wellicht het hele 'fobiediscours' maar te vergeten en ons te concentreren op juridisch beter geijkte begrippen zoals 'discriminatie'.

Verder lezen:

Ellian, Afshin, *Allah weet het niet beter: Columns,* J.M. Meulenhoff, Amsterdam 2008.

Gogh, Theo van, *Allah weet het beter,* Xtra Producties, Amsterdam 2003.

Grayling, A.C., *Liberty in the Age of Terror: A Defence of Civil Liberties and Enlightenment Values,* Bloomsbury, London, Berlin, New York 2009.

Kepel, Gilles, *Al-Qaida dans le texte: Écrits d'Oussama ben Laden, Abdallah Azzam, Ayman al-Zawahiri et Abou Moussab al-Zarqawi,* Presses Universitaires de France, Paris 2005; Sukkassen, Sid, *Avondland en identiteit*, Uitgeverij Aspekt, Soesterberg 2015.

Islamwetenschap

Islamwetenschap is de wetenschap van de islam. We hebben hier een verwant probleem als met de theologie (→). Het probleem met de theologie is dat de meeste theologen gelovigen zijn. Dat is ook zo bij de islam in islamitische landen. Wat bijvoorbeeld in Egypte doorgaat voor een wetenschappelijke bestudering van de islam is geen wetenschap in de gangbare betekenis van het woord. Er is geen kritische houding tegenover de bronnen. Er zijn geen ongelovige Thomassen (→) aan het werk, maar alleen zeer gelovige Thomassen. Het historisch-kritisch onderzoek, zoals dat in Europa begon met D.F. Strauss (1808-1874) en Ernest Renan (1823-1892), moet in de wereld van het Midden-Oosten nog helemaal beginnen. De zeer oude Al Azhar universiteit in Caïro is naar westerse maatstaven gemeten ook helemaal geen universiteit, maar eerder een moskee.

Islamwetenschap

Het probleem met de islamwetenschap *in het Westen* is iets anders. Europa heeft zich via koloniaal schuldbesef door Edward Said (1935-2003) laten aanpraten dat men helemaal niet meer objectief naar niet-westerse culturen kan kijken. Elke bestudering door westerse wetenschappers van een niet-westerse religie als de islam zou derhalve altijd van *parti pris* blijk geven, altijd 'bevooroordeeld' zijn. Westerse islamwetenschappers hebben daarom het boetekleed aangetrokken en slaan door in overdrijving over alle goede kanten van de islam. Zij zijn in feite apologeten van de islam geworden in plaats van kritische wetenschappers. Daarop bestaan wel uitzonderingen, zoals de Nederlandse arabist Hans Jansen (1942-2015) en de Vlaamse Arabist Urbain Vermeulen (geb. 1940), maar die zijn betrekkelijk zeldzaam.

Verder lezen:

Bryce, James, 'The Relations of Law and Religion', in: James Bryce, *Studies in History and Jurisprudence,* Volume II, New York University Press, London etc. 1901, pp. 638-668.

Ibn Warraq, *Defending the West: A Critique of Edward Said's Orientalism,* Prometheus Books, Amherst, New York 2007.
Irwin, Robert, *Dangerous knowledge: Orientalism and its Discontents,* The Overlook Press, Woodstock & New York 2006.
Said, Edward W., *Orientalism: Western conceptions of the Orient,* With a new Afterword, Penguin Books, London 1995 (1978).

Jeruzalemsyndroom

Het Jeruzalemsyndroom is de verzamelnaam voor een reeks mentale stoornissen waarbij personen na een bezoek aan de stad Jeruzalem religieuze ervaringen beleven.[127] Soms gaat het om identificatieproblemen waarbij de betrokkene zich inbeeldt dat hij of zij een bekende religieuze figuur is. Zo zijn er mannen die zich plots vereenzelvigen met de Messias en zwangere vrouwen die zich inbeelden de maagd Maria te zijn. Eenzelfde fenomeen doet zich voor bij bezoekers aan Mekka met figuren uit de islam.

In 1969 beeldde de Australische christelijke toerist Denis Michael Rohan zich bij een bezoek aan Jeruzalem plots in dat hij de afgezant van de Heer was. Daarop stak hij de Al-Aqsamoskee op de Tempelberg in brand. Dit leidde tot hevige reacties in de moslimwereld. Rohan werd opgepakt, na onderzoek waanzinnig verklaard en opgesloten in een mentale instelling. Er bestaat binnen de medische wereld discussie of dit syndroom eigenlijk wel bestaat.

Verder lezen:

Maron, Marc, *The Jerusalem Syndrome: My Life as a Reluctant Messiah*, Three Rivers Press, 2001.

Kerstmis

Christenen vieren op 25 december Kerstmis, zogezegd de geboortedag van Jezus. Dat feest is gebaseerd op de winterzonnewendeviering die al eeuwenlang voor het christendom in diverse (vooral Keltische en Germaanse) culturen bestond. Het solstitium viel op 21 december en mar-

keerde het einde van de kortste dag van het jaar en de terugkeer van het licht. De Germanen vierden deze kortste dag van het jaar met het zonnewendefeest of Joelfeest waarbij men Joelvuren aanstak. De Romeinen vierden het volgens hun kalender op 25 december. Onder impuls van keizer Constantijn de Grote nam het christendom dit feest over.

Sol Invictus

Ook de zondag, de rustdag volgens het christendom, had oorspronkelijk een andere betekenis. Het gebruik vloeit voort uit de *Sol Invictus* of 'dag van de zon'-cultus van de Romeinen die door keizer Elagabalus rond 220 werd geëerd en onder keizer Aurelianus in 270 als officiële staatsgodsdienst werd uitgeroepen. Opvallend is dat de eerste joodse christenen hun rustdag op zaterdag hielden (de Sabbat), maar weer onder impuls van Constantijn de Grote werd in 321 beslist de zondag aan te nemen als de 'eerbiedwaardige dag voor de verering van de Zon' en later als de verplichte rustdag voor de christenen. Toch bestaan er nog steeds christelijke groepen die zaterdag als rustdag zien, zoals de zevendedagsadventisten.

Verder lezen:

Matthews, John, *The Winter Solstice*, Quest Books, 2003.

Kielce

Het antisemitisme onder de katholieke bevolking van Polen bleef ook na de Tweede Wereldoorlog bijzonder virulent. Een van de meest treffende voorbeelden was de pogrom in het Poolse Kielce, in de zomer van 1946, waarbij tientallen joden werden omgebracht door de lokale bevolking, met medeweten van de Poolse politie, het leger en de Kerk. De joodse inwoners in Kielce waren al tijdens de oorlog zwaar getroffen. Zo werden er bij diverse acties tijdens de oorlog meer dan 20.000 joden vermoord. In zijn boek *Angst. Antisemitisme in Polen na Auschwitz* (2007)

verhaalt de historicus Jan Gross over deze pogrom die na de oorlog gebeurde en waarbij 50 tot 100 joden het leven lieten.[128]

De aanleiding tot de massamoord was de plotse verdwijning op 1 juli 1946 van een achtjarige Poolse christelijke jongen. Hij was al liftend naar het dorp teruggekeerd waar hij vroeger had gewoond. Twee dagen later keerde hij ongedeerd terug. De vader had het kind intussen als vermist opgegeven bij de politie. Toen zijn zoon terugkeerde, verzon hij het verhaal dat het kind door joden was ontvoerd, maar dat hij kon ontsnappen. Verder beweerde hij dat joden in een huis de lijken van vermoorde christelijke kinderen bewaarden. De geruchten in het stadje zwollen aan en al snel schreeuwden de Poolse katholieken openlijk dat de joden een christenkind ritueel hadden vermoord. Op 4 juli 1946 drongen politiemensen en militairen een huis binnen waar heel wat joden zaten die teruggekeerd waren uit de concentratiekampen en leverden ze uit aan de menigte die de joden begonnen dood te slaan. Nadien viel men ook elders in Kielce joden aan en sloegen ze met knuppels en stenen dood of zwaargewond. Ze plunderden ook hun weinige bezittingen.

Begrafenis van joden in het Poolse Kielce na de pogrom in 1946.

De reactie van de Kerk was onthutsend. De primaat van de katholieke Kerk in Polen, kardinaal Hlond, die geen verband wilde leggen tussen antisemitisme en de jodenvervolging, verklaarde dat 'de ellendige en betreurenswaardige gebeurtenissen in Kielce niet aan racisme kunnen worden toegeschreven', en dat 'de pogrom tot op zekere hoogte veroorzaakt werd door de joden zèlf'. Daarmee keerde hij zich samen met alle andere bisschoppen van de Poolse katholieke Kerk tegen een voorgaande uitspraak van de bisschop van Częstochowa, Teodor Kubina, die zich naar aanleiding van de pogrom in Kielce als enige uitsprak tegen het antisemitisme en de leugen van de rituele moord. 'Het past ons om op te merken dat anders dan de intellectuele elite van de natie, de institutionele elite van de katholieke Kerk ervoor koos het naoorlogse antisemitisme compleet te negeren. De Kerk reageerde niet eens op het weergaloze geweld van de pogrom in Kielce. Geconfronteerd met een massamoord die gepleegd werd door mensen die volgens hun eigen idee de

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 178 13/01/16 13:18

katholieke godsdienst verdedigden, konden de herders van een kudde die op hol was geslagen zichzelf er op z'n hoogst toe brengen op te roepen tot kalmte,' aldus Gross.

Omdat de Poolse kerkleiders weigerden zich uit te spreken tegen deze antisemitische daad, trok de Britse ambassadeur in Polen naar het Vaticaan. De Britten waren immers beducht voor een nieuwe vloedgolf van joodse vluchtelingen naar Palestina, wat ook gebeurde, want in de drie maanden na de pogrom verlieten bijna 70.000 joden Polen. Men hoopte via een veroordeling door de paus de rust in Polen te doen terugkeren. Maar Pius XII weigerde zich uit te spreken en schaarde zich achter de verklaring van kardinaal August Hlond.

Verder lezen:

Gross Jan Tomasz, *Angst. Antisemitisme in Polen na Auschwitz*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2007.

Kosmopolitisme

Het kosmopolitisme of wereldburgerschap betekent dat een mens zich verbonden voelt met alle andere mensen op de wereld. Die verbondenheid wordt door een kosmopoliet belangrijker geacht dan een loutere verbondenheid op lokaal, regionaal of nationaal vlak. De kosmopolitische gedachte werd reeds ontwikkeld door de Griekse stoïcijn Zeno van Citium. 'De eerste en belangrijkste identiteit van de mens is het mens te zijn. Of je nu burger bent of niet, bewoner van Athene of barbaar, man of vrouw, slaaf of vrije mens, ieder is van unieke waarde omdat hij mens is.' Dat is het eerste principe van het morele kosmopolitisme.

Het tweede is daarmee verbonden: 'Alle mensen zijn lid van de ene alles omvattende menselijke gemeenschap en dienen als zodanig behandeld te worden', aldus de filosoof Henk Manschot in zijn rede *De nieuwe commune van Zeno*.[129] En hij verwijst naar Seneca die de wereld en de eigen stad (of natie) als verbindend zag. 'Stel je voor, je bent lid van twee gemeenschappen, de ene is imméns groot en omvat alle mensen; we kijken niet naar deze of die plek maar meten de grenzen van deze politieke gemeenschap aan de zon. De andere is die welke door geboorte je is toegewezen, de stad Athene, Carthago of welke andere stad ook. Het toeval

waar men geboren is, is juist dat, een toeval. Ieder mens zou op elke plek geboren kunnen zijn. De beslissende scheidslijn loopt niet tussen de eigen lokale gemeenschap en de mensen daarbuiten. Maar tussen de mensen van goede wil die in de ware zin van het woord 'vriend', 'burger' en 'vrije mens' genoemd worden aan de ene kant en zij die zich als een 'vijand' opstellen van hun medemens en zich als een crimineel gedragen omdat ze slaaf zijn van hun eigen hartstochten.'[130]

Dit alles raakt aan het identiteitsdebat dat we vandaag kennen en dat weer lijkt over te hellen naar een gesloten, eenduidig religieus of nationalistisch mensbeeld gestoeld op nostalgische emoties. Daarop moeten we een open, tolerant en kosmopolitisch antwoord bieden, gestoeld op rationele gronden, zoals uitgewerkt door filosofen als Kwame Appiah en Amartya Sen.[131] Landsgrenzen zijn moreel irrelevant, aldus Appiah. In die zin is de slogan 'eigen volk eerst' een cruciaal voorbeeld van antikosmopolitisme. Deze slogan suggereert dat we als mens enkel een verplichting hebben tot diegenen die behoren tot onze historisch gevormde groep, familie of gemeenschap. Maar dat klopt niet, we hebben als mens, als kosmopolieten, ook verplichtingen ten opzichte van vreemden.[132] Het lidmaatschap van een groep kan belangrijk zijn, aldus Sen, maar nog belangrijker is het recht van elke mens om zelf zijn identiteit te bepalen. Het gaat niet om groepen, maar om mensen. 'Ik kan tegelijk een Aziaat zijn, een burger uit India, een Bengaal, een Britse resident, een econoom, een liefhebber van filosofie, een schrijver, een Sanskriet-spreker, een overtuigde secularist en democraat, een man, een feminist, een heteroseksueel, een verdediger van de rechten van homo's en lesbiennes, met een niet religieuze levensstijl, met een Hindoe achtergrond, een niet Brahmaan, en iemand die niet gelooft in een hiernamaals,' zo beschrijft hij zichzelf.[133] En zo kent elke mens een mozaïek van identiteiten. Naar gelang van de omstandigheid zal de mens deze of gene identiteit belangrijker vinden of niet.

Vanuit een Kantiaanse visie is er echter één identiteit die niemand kan en mag ontkennen en die steeds als belangrijkste zou moeten gelden, namelijk dat alle mensen gelijkwaardig zijn, dat elke mens een wereldburger is, en dat elke mens onaantastbare rechten en vrijheden wordt toegekend.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 180 13/01/16 13:18

Verder lezen:

Appiah, Kwame, *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*, W.W. Norton, 2006.

Kant, Immanuel, *Zum ewigen Frieden*, Oldenbourg Akademieverlag, (1795) 1995.

Kousbroek, Rudy

Een seculier, humanistisch en vooral ook atheïstisch perspectief werd onder Nederlandse literatoren uitgedragen door Rudy Kousbroek (1929-2010). Kousbroek was een Nederlandse dichter, journalist, vertaler en essayist. In 1975 kreeg hij de P.C. Hooftprijs voor zijn essayistisch oeuvre. Hij studeerde wis- en natuurkunde in Amsterdam maar maakte zijn studie niet af om zich toe te leggen op de journalistiek. Hij was lange tijd redacteur van het Cultureel Supplement van NRC *Handelsblad*. Zijn essayistisch werk kenmerkt zich door een speelse stijl en grote dierenliefde. Zo trad hij ook op als 'lijstduwer' voor de Partij voor de Dieren.

Rudy Kousbroek
Foto: Jean van Lingen

Van belang voor atheïsme en vrijdenken zijn de bundels *Het avondrood der magiërs* (1970) dat over pseudo-wetenschap gaat, en *Einsteins poppenhuis* (1990) en *Hoger honing* (1997). Veel van zijn essays werden gepubliceerd onder de titel *Anathema's.* Opvallend in het werk van Kousbroek is dat hij een voorliefde heeft voor kritisch denken en voor filosofie die op wetenschappelijke methodes is georiënteerd. Hij is daarom verwant met Popper (→) en Bertrand Russell (→ Russells theepot). De laatste wordt in *Hoger honing* door hem geprezen als een filosoof die de filosofie probeerde te verlossen uit de 'klauwen van de religie'. Dat er werkelijk vooruitgang bestaat, aldus nog steeds Kousbroek, mag blijken uit het feit dat iedereen zulke dingen nu vrijuit mag zeggen.

Net als bij Karel van het Reve (→) onderkennen we bij Kousbroek

verschillende anti-clericale motieven. In een discussie met Kees Fens (1929-2008) over het verschil tussen christendom en de pagane oudheid merkt Kousbroek op dat hij het kruis toch wel een heel vreemd symbool acht. Stel je voor, zegt hij, Christus was aan de galg gestorven of onder de guillotine gelegd. Dan zouden er nu galgjes of guillotines tussen vrouwenborsten bungelen. Kousbroek ergerde zich ook aan de geaffecteerde katholiciteit van zijn vriend Gerard Reve. 'Als de Paus in het openbaar met een 'feestelijke dankdienst' uitdrukking kan geven aan zijn overtuiging dat de H. Maagd hem het leven heeft gered door de op hem afgeschoten kogels uit hun baan te buigen – waarom wordt er dan niet eens een feestelijke dankdienst georganiseerd voor de uitvinding van penicilline, het poliovaccin, of iets soortgelijks dat miljoenen mensen het leven heeft gered?' En waarom verscheen de Moeder der Smarten niet in de jaren '30 in Lourdes met de urgente en duidelijke boodschap dat jodenvervolging ontoelaatbaar is? Ziedaar enkele onpeilbare mysteriën des geloofs, schrijft Kousbroek.

Een en ander brengt hem tot de volgende generalisatie over religieuze cultuur: 'Godsdienstige opvattingen ontleend aan xenofobe herdersculturen uit vroeger eeuwen hebben niets zinnigs te vertellen over democratie en rechtvaardigheid, over ecologie en over de morele toelaatbaarheid van homoseksualiteit, over genentechnieken, vrouwenrechten, voortplanting, geboortebeperking, erfelijkheid vruchtbaarheid, verlengde levensduur, de status van dieren en noem maar op, het leven zelf'. Volgens Kousbroek is er maar één uitweg uit het moeras van het geloof: 'en dat is dat alle partijen hun kop onder de kraan houden en zeggen: we geloven niet meer. Weg met die onzin'.

Kousbroek was een auteur die in de naoorlogse Nederlandse essayistiek een geheel eigen geluid liet horen en die van grote betekenis is geweest voor de verbreiding van seculier gedachtegoed.

Verder lezen:

Kousbroek, Rudy, *Het avondrood der magiërs*, Meulenhoff, Amsterdam 1970.

Kousroek, Rudy, *Einsteins poppenhuis*, Meulenhoff, Amsterdam 1990.

Kousbroek, Rudy, *Hoger honing,* Meulenhoff, Amsterdam 1997.

Kruistocht, eerste

In 1095 riep paus Urbanus II (1088-1099) op het Concilie van Clermont de christenen op om het Heilige Land, in het bijzonder Jeruzalem te bevrijden van de moslims. Volgens de toenmalige paus was het Christus zelf die de troepen zou leiden waarop de menigte, zowel ridders als boeren maar ook ordinaire avonturiers en criminelen, enthousiast reageerden met de leus *'Deus lo Vult'* (God wil het). De paus trok in de daaropvolgende maanden naar diverse plaatsen in Frankrijk om er de kruistocht te prediken en beloofde de strijders een volle aflaat (→ Aflaten) waardoor ze automatisch zouden worden opgenomen in het paradijs. Tal van wereldlijke machthebbers in Frankrijk, Italië, Vlaanderen, Engeland, Denemarken en het Heilig Roomse Rijk zegden hun steun toe en vertrokken in 1096 en 1097.

Op 15 juli 1099 veroverde het legioen kruisvaarders Jeruzalem waarbij tienduizenden moslims werden gedood. Het was een enorme moordpartij die een grote indruk maakte op de moslims, en leidde tot een vertrouwensbreuk tussen de twee grote monotheïstische godsdiensten die tot vandaag invloed heeft en aanwezig blijft in het collectief geheugen. Een van de weinige ooggetuigenverslagen komt van de chroniqueur en monnik Fulchner van Chartres. Jeruzalem was goed verdedigd met hoge muren waardoor de eerste aanvallen van de kruisvaarders bij gebrek aan belegeringstoestellen en catapulten geen succes hadden. Pas met het nodige belegeringsmateriaal slaagden ze erin over de muren te komen waarop de verdedigers op de vlucht sloegen. Fulcher schreef dat de kruisvaarders iedereen over de kling joegen zodat ze met hun enkels in het bloed stonden. Nadat de stadspoorten werden geopend ging de slachting verder en doodden de aanvallers wie ze maar konden. De overlevende moslims werden daarop verplicht de lijken van de doden te verzamelen en buiten de stad te brengen.

Fulcher spreekt van 70.000 gedode mensen. Intussen sloegen de kruisvaarders aan het plunderen. Na hun succes wilden de kruisvaarders Godfried van Bouillon tot hun eerste leider kronen maar hij weigerde de koningstitel. Hij aanvaardde wel de titel van beschermer van het Heilig Graf. Hij stierf in 1100 en werd opgevolgd door zijn broer Boudewijn van Boulogne die werd uitgeroepen tot eerste koning van Jeruzalem die het rijk nog verder uitbreidde.

De inname van Jeruzalem door de kruisvaarders van Emile Signolo (1847).

Verder lezen:

Jansen, Hans, *Op, op, Ten strijde, Jeruzalem bevrijden!: Het ware verhaal van de kruisvaarders,* Uitgeverij Van Praag, Amsterdam 2011.

Phillips, Jonathan, *Holy Warriors: A Modern History of the Crusades,* Random House, New York, 2009.

Kruithof, Jaap

Jaap Kruithof (1929-2009) was een Belgische filosoof en hoogleraar aan de universiteit van Gent. Hij werd geboren in een gezin van Nederlandse protestanten. Aanvankelijk wilde Kruithof dominee worden maar hij werd al in zijn studententijd een overtuigde en radicale atheïst. Hij studeerde geschiedenis en filosofie, doctoreerde met een proefschrift over Hegel en werd aangesteld als hoogleraar ethica in aan de Universiteit Gent. Hij raakte al snel bekend als een linkse opiniemaker, onder meer door zijn steun aan de studentenrevolte op het einde van de jaren zestig en door zijn felle kritiek op het dogmatisme van de katholieke Kerk. Hij brak een lans voor een vrijere beleving van de seksualiteit van jongeren wat heel wat protest uitlokte in het katholieke Vlaanderen. In boeken zoals *De zingever* (1968), *Eticologie* (1973) en *De mens aan de grens* (1985) sprak hij zich uit tegen de kapitalistische markteconomie, tegen de

uitbuiting door het westen van de Derde Wereld en tegen de milieuvervuiling. Op latere leeftijd sympathiseerde hij met de andersglobaliseringsbeweging en verwierp hij het laisser-faire van het neoliberalisme. In 2007 kreeg hij de tweejaarlijkse Prijs Vrijzinnig Humanisme van het Humanistisch Verbond.

Jaap Kruithof

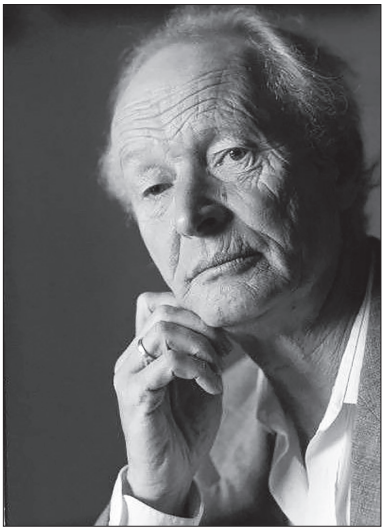
Als kritisch atheïst kantte hij zich tegen het antropocentrisme dat de mens centraal stelt en verdedigde hij het ecocentrisme dat ecosystemen meer waardevol acht dan de onderdelen ervan (→ Berg, Floris van den). 'Wat het Christendom met het Judaïsme gemeen heeft, is de a-ecologische benadering van de werkelijkheid. De natuur staat niet centraal, alle nadruk wordt gelegd op God en de heilsgeschiedenis van de mens,' aldus Kruithof.[134] De mens is voor hem een moreel wezen dat zelf zin geeft aan zijn bestaan (→ Autonomie en heteronomie), de plicht heeft om het lot van de zwakkeren in de samenleving te verbeteren en zich moet verzetten tegen het lijden van mensen en dieren. Het antropocentrisme is immoreel omdat het geen rekening houdt met de andere levende wezens en met de natuur. Het moreel handelen van de mens kan volgens Kruithof wetenschappelijk worden bestudeerd en begrepen, een opvatting die aan de basis ligt van de Gentse opleiding Moraalwetenschap, waarvan Kruithof een van de stichters was.

Verder lezen:

Kruithof, Jaap, *De zingever*, Boom, Meppel 1968
Kruithof, Jaap, *Eticologie*, Boom, Meppel 1973
Kruithof, Jaap, *De mens aan de grens*, EPO, Antwerpen 1985
Kruithof, Jaap, *Het neoliberalisme*, EPO, Antwerpen 2000

Kuijer, Guus

Guus Kuijer (geb. 1942) is een Nederlandse auteur die enkele opmerkelijke boeken schreef tegen de religieuze orthodoxie. In zijn boek *Hoe een klein rotgodje God vermoordde* (2006) heeft hij het over de moord op Theo Van Gogh door Mohammed Bouyeri. 'Opgedragen aan God', zo verklaarde de moordenaar later tegenover de politie over zijn motieven (→ Goddelijke beveltheorie).

Guus Kuijer

De moord op Van Gogh was dus naar het oordeel van de moordenaar religieus gemotiveerd (→ Moord, religieuze). Eerder was Mahatma Gandhi al vermoord door een radicale hindoe, Anwar Sadat door radicale moslims, Yitzhak Rabin door een radicale jood en George Tiller door een radicale christen. In feite zijn die moordenaars kleine rotgodjes die beweren het goede te doen in naam van hun God. Kuijer verwijst hierbij naar Abraham die van God zijn zoon moet offeren maar op het laatste ogenblik door diezelfde God wordt tegengehouden (→ Recht, religieus en seculier, → Aquino, Thomas van, → Thomas, ongelovige). Volgens Kuijer toeterde God Abraham toen het volgende in zijn oren: 'Gebruik je verstand oen! Wie gaat er nou zijn eigen zoon doodsteken omdat Ik het zeg. Ben je nou helemaal van de pot gerukt?' Maar de rotgodjes hebben daar geen boodschap aan en interpreteren de zogenaamde goddelijke woorden letterlijk. Tot welke absurditeiten dit leidt toont het pauselijk verbod op het gebruik van condooms aan en de dramatische impact ervan op de talloze aids-patiënten in Afrika. In dit geval maakten de paus en de katholieke Kerk een keuze voor onbarmhartigheid in plaats van voor de bescherming van het leven.

Kuijer stelt ook dat de volgelingen van Christus en later van de profeet Mohammed hebben geknoeid met een aantal uitgangspunten van de eerste openbaringsteksten. Zo verwijst hij naar *Prediker* en de stelling

dat er géén leven na de dood bestaat. De dood vormde gewoon het einde, het was een zekerheid. Met de uitvinding van de 'hemel', de 'hel', het 'vagevuur' (→) en de banvloek (→ Kunst, atheïstische) kregen de (mannelijke) religieuze leiders grote macht over niet alleen de gewone gelovigen maar ook over koningen en keizers. Over die hemel en dat vagevuur staat niets in de oude Hebreeuwse geschriften. Mensen sterven en komen terecht in het dodenrijk. Bij de christenen en de moslims gaat men naar het Paradijs, voor zover men tijdens het leven gehoorzaam blijft. Het is vanuit dat geloof, eeuwenlang ingeprent door priesters, imams en andere vermeende vertegenwoordigers van God, dat mensen bereid zijn te doden. Zoals de zelfmoordterroristen die zichzelf opblazen om eeuwig te leven in het Paradijs. Vanuit de absurde gedachte van een hemel en een hel ontstonden ook niet minder absurde en folklore van de aflaat (→ Aflaten), het afkopen van je zonden door geld te geven aan de Kerk en haar leiders, de Inquisitie en de heksenverbrandingen. Het boek van Kuijer is een door de populaire verhaallijn gemakkelijk te volgen deconstructie van het Godsbegrip en van de zogenaamd authentieke openbaringsteksten. Zijn conclusie ligt dan ook voor de hand. 'Sommige opvattingen die in de Bijbel en de Koran worden geventileerd moeten worden verworpen, bijvoorbeeld die teksten die schadelijk zijn voor vrouwen, homoseksuelen en ongelovigen.' We moeten ons eerder laten inspireren door ons geweten en ons rechtsgevoel.

In zijn boek *Het doden van een mens* (2007) vertelt Kuijer over de ideeënstrijd van Michael Servet (→) die in 1553 op aandrang van Johannes Calvijn levend werd verbrand. Aan de hand van dit 'voorbeeld' laat de auteur zien dat zowat elke – op basis van religieuze motieven – uitgevoerde moord het gevolg is van een 'logische' gedachtegang: wie niet gelooft moet uitgeschakeld worden. Die 'logica' heeft in de loop van de geschiedenis talloze slachtoffers gemaakt. Servet publiceerde in 1553 anoniem de tekst *Christianismi Restitutio* waarin hij het had over de onvoorstelbaarheid van God en ook fors tekeerging tegen de katholieke Kerk. Die gebruikte interpretaties van het 'woord van God' en praktijken als de aflaten (→ Aflaten) om haar eigen machtspositie uit te breiden. Verrassend genoeg stuurde Servet zijn schrijfsels naar Calvijn, waarschijnlijk vanuit een naïeve overtuiging dat de hervormers meer begrip zouden tonen voor de manipulaties door de katholieken dan de katholieken zelf. Servet (→) vergiste zich echter en dat bleek een fatale vergis-

sing. Calvijn werkte in Genève aan een nieuwe kerkorde en voerde een theocratie in. Het resultaat was een regelrechte dictatuur waarbij andersdenkenden letterlijk over de kling werden gejaagd.

Kuijer beschrijft gedetailleerd hoe Calvijn en anderen zich niet enkel tegen Rome keerden, maar in de eerste plaats tegen de ketters. De reden lag voor de hand. De hervormers wilden tegenover het keizerlijk gezag aantonen dat ook zij een 'nette kerk' waren die zou zorgen voor orde en gehoorzaamheid. Het is trouwens om die reden dat Calvijn van de bestuurders van Genève een quasi absoluut gezag kreeg. Niet omdat hij met zijn hardnekkig geloof en zijn Inquisitiemethoden de mensen in de pas liet lopen. In feite verdroeg Calvijn geen enkele vorm van kennis die hij als gezagsondermijnend beschouwde. En dat deed Servet (→). Hij verwierp de noodzaak van de doop en de Triniteitsleer (→) – die trouwens helemaal niet voorkomt in de Bijbel – omdat hij besefte dat dit voor joden en moslims onaanvaardbaar zou zijn. Servet had een poging ondernomen om Europa leefbaar te maken voor christenen, joden en moslims. Maar daarmee werd hij op slag een van de meest gevaarlijke ketters van zijn tijd, iemand die men moest uitschakelen. Bijzonder interessant was de manier waarop Calvijn zijn kwelduivel te pakken kreeg. Hij verraadde Servet (→) bij de Inquisitie (→) van de katholieke vijand wat meteen de stelling van Kuijer bevestigt dat, als het erop aankomt, religies elkaar snel zullen vinden in hun strijd tegen ketters en ongelovigen. Katholieken en gereformeerden staan dichter bij elkaar dan zij tegenover humanisten staan.[135]

Waar men regeert in naam van God gaat de mens ten onder. Dat zien we ook vandaag nog zoals in de Islamitische Staat waar een mensenleven blijkbaar geen enkele waarde heeft. Kuijer geeft zijn lezers de volgende raad: 'Wanneer de gelovigen ergens, in welk land u zich ook bevindt, de macht krijgen, neem dan onmiddellijk de benen.'[136]

Verder lezen:

Kuijer, Guus, *Het doden van een mens*, Athenaeum – Polak & Van Gennep, Amsterdam 2007.

Kuijer, Guus, *Hoe een klein rotgodje God vermoordde*, Athenaeum – Polak & Van Gennep, Amsterdam 2006.

Kunst, atheïstische

Er is strikt genomen niet zoiets als 'atheïstische kunst', zoals er, strikt genomen, ook geen 'religieuze kunst' bestaat. Wat zou dat laatste moeten zijn? Wat bestaat zijn schilderijen, beelden en andere kunstvoorwerpen die religieuze iconen afbeelden of die verwijzen naar gebeurtenissen die voor de georganiseerde religies een bepaalde betekenis hebben. Maar maakt dat die *kunst* religieus? Dat is niet zo gemakkelijk te zeggen.

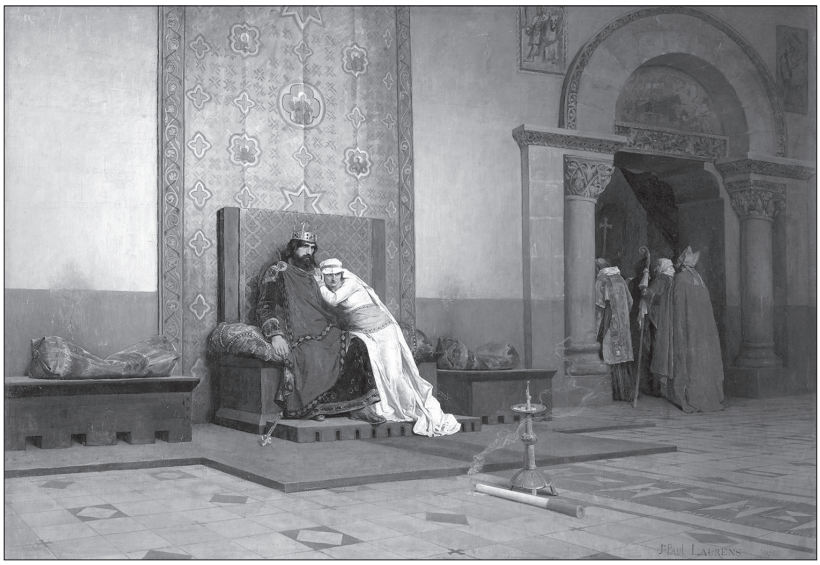
Ook voor 'atheïstische kunst' geldt dat men in de geschiedenis van de kunst aanknopingspunten kan vinden voor voorstellingen die voor het atheïsme van betekenis zijn. Dan gaat het om schilderijen van grote filosofen die voor het atheïsme een speciale betekenis hebben. Of om voorstellingen waarin een scheiding van Kerk en staat naar voren komt of soortgelijke zaken.

Voltaire (1694-1778), van Sir William Quiller Orchardson.

We zien hier een schilderij van de Schotse schilder Sir William Quiller Orchardson (1832-1910). Het heet *Voltaire (1694-1778)* en is te vinden in de National Gallery of Scotland in Edinburgh. Het beeldt een roem-

ruchtige gebeurtenis af uit het leven van de Franse filosoof en politieke agitator. Voltaire was aanwezig bij het diner van de Duc de Sully waar hij in een twistgesprek verzeild raakte met de Duc de Rohan. De Rohan liet Voltaire door zijn bedienden uit de kamer lokken waarbij hij buiten werd afgeranseld door de bedienden van de hertog. Op het schilderij zien we hoe Voltaire terugkeert na zijn vernederende behandeling door de bediendes van de heer van stand en zich beklaagt tegenover het gezelschap. Maar de adellijke heren zijn ongeinteresseerd in het onrecht dat Voltaire, tenslotte een gewone burger, niet van 'hun stand', ten deel is gevallen. Deze gebeurtenis leerde Voltaire dat hoe briljant hij ook mocht zijn, de heren van adel altijd een scherpe lijn trekken tussen hun eigen adellijke klasse en de gewone burgers.

L'excommunication de Robert le Pieux, van Jean Paul Laurens (1875).

Een tweede voorbeeld van iets dat men 'atheïstische kunst' zou kunnen noemen is het werk van de Franse kunstenaar Jean-Paul Laurens (1838-1921). Hij was een schilder van voorstellingen met een sterk anticlericale en antimonarchale inslag. In *L'excommunication de Robert le Pieux* (1875) vinden we de koning die door de Kerk is geëxcommuniceerd. In *Le pape et l'inquisiteur, dit aussi Sixte iv et Torquemada* (1882), dat op de voorkaft

van dit boek staat, krijgen we een dreigend beeld voorgeschoteld van de paus die met de grootinquisiteur de namen aan het doornemen is van ketters en apostaten die met de Kerk moeilijkheden konden verwachten.

Galileo before the Inquisition, van Christiano Banti (1857).

Christiano Banti (1824-1904) geeft met zijn schilderij *Galileo before the Inquisition* (1857) een beeld van het meest beruchte proces uit de geschiedenis van de strijd tussen religie en wetenschap. We zien hoe een trotse Galilei voor de Inquisitie staat (→ Galilei, Galileo → Inquisitie). Op de manier zoals hier aangegeven zouden natuurlijk veel meer schilderijen en andere kunstvoorwerpen zijn op te voeren. Op subtiele wijze hebben ook vele schilders gewezen op zwakheden van de kerkelijke hoogwaardigheidbekleders, zoals in dit schilderij, *A Fine Point*, van Jehan Georges Vibert (1840-1902).

A Fine Point, van Jehan Georges Vibert.

Verder lezen:

Laurens, Jean-Paul, *Jean-Paul Laurens 1838-1921: peintre d'histoire*, Seuil, Paris 1997.

Kurtz, Paul

Paul Kurtz (1925-2012) is een belangrijke Amerikaanse humanist en vrijdenker. Hij duidde zijn eigen positie aan als die van *'secular humanism'*. Kurtz was hoogleraar aan de State University New York in Buffalo. Hij wordt beschouwd als een van de belangrijkste atheïstische denkers in de Verenigde Staten van de twintigste eeuw.

Paul Kurtz

Kurtz promoveerde in 1952 aan Columbia University, waar hij een student was bij Sidney Hook (1902-1989) die op zijn beurt weer in de traditie stond van John Dewey (1859-1952). Aan het thema van zijn doctoraalthese, *The Problem of Value Theory,* is hij zijn hele leven trouw gebleven: hoe objectief onderzoek naar waarden te rechtvaardigen? In 1967 werd hij redacteur van het tijdschrift *Humanist* van de American Humanist Association. In 1976 had hij een belangrijke rol in de oprichting van het Committee for the Scientific Investigation of Claims of the Paranormal en in 1980 richtte hij de Council for Secular Humanism op.

Kurtz was een onvermoeibaar propagandist voor de seculiere zaak, een engagement dat tot uitdrukking werd gebracht in de vele instituties die hij faciliteerde, een eigen uitgeverij (Prometheus Books, opgericht in 1969) en steun voor buitenlandse humanistische bewegingen. Hij trad ook lange tijd op als hoofdredacteur van het tijdschrift *Free Inquiry,* een kwartaalschrift met kortere en langere artikelen dat zich kenmerkt door een sterk antireligieuze strekking.

Als drijvende kracht achter de International Academy of Humanism stimuleerde Kurtz ook vele niet organisatorisch gebonden bekende Amerikaanse en buitenlandse denkers kleur te bekennen als humanist.

Bekende namen uit de lijst zijn: Richard Dawkins (→), Daniel C. Dennett (→), Alan Dershowitz, Umberto Eco, Luc Ferry, A.C. Grayling, Jürgen Habermas, György Konrád, Maryam Namazie, Taslima Nasrin, Steven Pinker, Salman Rushdie (→), Fernando Savater, Peter Singer, Rob Tielman, Mario Vargas Llosa en Edward O. Wilson.

Als denker is Kurtz bekend geworden door het ijken van het begrip 'eupraxophy', waarmee hij bedoelde: '*good practice and wisdom*', maar dan gebaseerd op een niet-religieuze grondslag. Het begrip heeft niet echt wortel geschoten. Succesvoller was zijn nadruk op het *seculiere* karakter van het humanisme. Kurtz nam hiermee stelling in een eeuwenlange discussie (echt!) over de vraag of men het humanisme niet zo breed zou moeten opvatten dat het ook religieuze elementen zou moeten omvatten. In het Nederlandse georganiseerde humanisme speelde die discussie ook een grote rol. Het Nederlandse Humanistisch Verbond (opgericht in 1946) wilde bijzonder 'tolerant' zijn, zich niet te zeer keren tegen religie in het algemeen en men zette daarmee de deur open voor talloze religieuze, quasireligieuze, niet-expliciet-atheïstische leden en denkers, waardoor het humanisme elke zeggingskracht verloor. Kurtz was daar tegen en hij ergerde zich met name aan de Nederlandse Universiteit voor Humanistiek (opgericht in 1989) die met het humanisme in de door hem voorgestane zin (en aansluitend bij de verlichtingstraditie) weinig van doen had. Om dat contrast met religieuze, postmoderne, multiculturalistische en andere bewegingen duidelijk te markeren gebruikte hij de term seculier humanisme. Daarmee plaatste hij zich in de traditie van de rationalisten en verlichtingsdenkers. Deze lijn kwam duidelijk naar voren in het *Humanist Manifesto II* uit 1983, waarin zijn opvatting van humanisme gestalte kreeg. Toen de Russische dissident Sacharov uit Moskou werd verbannen nam Kurtz contact met hem op en bewerkstelligde dat Sacharov het manifest mede ondertekende. Kurtz vond dat het humanisme zich verder zou moeten ontwikkelen in a-religieuze richting. De verlichtingsdenkers waren vaak nog vaag-religieus (denk aan de Amerikaanse founding fathers: Washington, Jefferson, Hamilton). Voltaire en Paine (→) waren deïsten. De volgende stap van het humanisme zou moeten zijn: expliciet niet-religieus. Is het geen tijd om eindelijk de navelstreng met de religie te verbreken, vroeg hij? In zijn afwijzing van wat hij noemde de 'transcendental temptation' nam hij ook duidelijk afstand van zijn leermeester Dewey.

Tot zijn meest toegankelijke en ook meest succesvolle werken behoren: *Forbidden Fruit: the Ethics of Humanism* (1988) en *The Courage to Become: The Virtues of Humanism* (1997).

Verder lezen:

Kurtz, Paul, *In Defense of Secular Humanism,* Prometheus Books, Buffalo, New York 1983.

Kurtz, Paul, *Forbidden Fruit: The Ethics of Humanism,* Prometheus Books, Amherst, New York 1988.

Kurtz, Paul, *The Courage to Become: The Virtues of Humanism,* Praeger, Westport, Connecticut, London 1997.

Kurtz, Paul, *Eupraxophy: Living without Religion,* Prometheus Books, Amherst, New York 1998.

Lautsi v Italy

In de zaken *Lautsi I* (ECtHR, 'Lautsi v. Italy', 3 November 2009, No. 30814/06, 50) en *Lautsi II* (ECtHR, 'Lautsi and others v. Italy', No. 30814/06, 54, 18 March 2011) gaat het om twee uitspraken van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg over religieus neutraal onderwijs op een openbare school. Het begon in 2009. Mevrouw Soile Lautsi, een Italiaans staatsburger van Finse afkomst, constateert dat in de klaslokalen waar haar kinderen Dataico en Sami Albertin les krijgen (twee zoons van respectievelijk elf en veertien jaar oud) een crucifix hangt. Dat is in strijd met haar niet-religieuze levensovertuiging, zegt zij, en zij verzoekt de school de kruisbeelden te verwijderen (→ Vermeersch, Etienne). De school weigert dat te doen en er komt een zaak van voor het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg.

Mevrouw Lautsi acht de kruisbeelden in de openbare school in strijd met: (1) De vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst van haarzelf en van haar kinderen, en (2) Het recht om haar kinderen op te voeden in haar eigen levensovertuiging. Zij wint haar zaak voor de gewone Kamer van het Hof in 2009. Maar dan komt een krachtige lobby op gang die wel eens is aangeduid als de 'nieuwe oecumene'. Conservatief-religieuze organisaties als het Vaticaan, de orthodox-Russische Kerk, de Grieks-

orthodoxe Kerk en evangelische denktanks voeren effectief actie tegen wat zij zien als doorgeslagen secularisme. In 2011 wordt de zaak beslist in het voordeel van de Italiaanse regering, die vond dat het de Italiaanse staat vrij staat de symbolen van een historisch invloedrijke religie als het Rooms-katholicisme prominent aanwezig te houden in het klaslokaal.

Het is een uitspraak die haaks staat op het Europees mensenrechtendiscours zoals dat sinds de Tweede Wereldoorlog tot ontwikkeling is gekomen. Daarin spelen de volgende uitgangspunten een rol. (1) Het individuele recht van iedereen op vrijheid van gedachte, geweten, godsdienst en vrijheid van meningsuiting (art. 18 UVRM; art. 9 EVRM); (2) Dat individuele geweten omvat ook het recht om er geen enkele godsdienst op na te houden (art. 18 UVRM; art. 9 EVRM); (3) De staat bevoordeelt geen enkele godsdienst en laat het aan het individu over om in deze kwestie zijn eigen vrije keuzes te maken.

Het lijkt in het licht van de drie bovengenoemde uitgangspunten uitgesloten dat de staat aan één godsdienst (in dit geval het rooms-katholieke christendom) het exclusief privilege verleent om zijn symbolen in de klas zichtbaar te maken. De Italiaanse wetgeving die dat voorschrijft, lijkt dan ook in strijd met het Europese mensenrechtenperspectief.

Toch is dat niet de weg die door de Grote Kamer in 2011 wordt gekozen. De Grote Kamer acht het op historische gronden verworven recht van het rooms-katholieke geloof niet iets dat geredresseerd behoeft te worden door het Hof. Het Hof stelt ook dat een kruis een 'passief symbool' is waarvan geen indoctrinerende werking uitgaat en waaraan mevrouw Lautsi en haar kinderen geen aanstoot behoeven te nemen. Ook stelt het Hof dat over de kwestie van de religieuze tekenen in de klas in Europa geen consensus bestaat en dat we daaruit kunnen afleiden dat verschillende modellen toegelaten zijn. Verder geeft het Hof een heel bijzondere uitleg aan de crucifix die deze *de facto* van zijn religieuze lading ontdoet. Het kruis zou een soort algemeen cultureel symbool zijn geworden voor de waarden achter de Italiaanse constitutie: democratie, rechtsstaat, mensenrechten, gelijke behandeling.

Het zijn wonderlijke argumenten. Dat men een crucifix aanduidt als

een 'passief symbool' is vreemd. Men kan hier een vergelijking maken met EHRM 15 februari 2001, nr. 42393/98 (*Dahlab/Zwitserland*). In deze zaak ging het om een basisschoollerares die het werd verboden tijdens haar werk een hoofddoek te dragen. Het Hof merkt op: 'Het Hof begrijpt dat het bijzonder moeilijk is om de invloed te meten dat een machtig uitwendig symbool als het dragen van de hoofdstuk heeft op de vrijheid van geweten en de vrijheid van godsdienst van zeer jonge kinderen. De kinderen van de klaagster waren tussen de vier en acht jaar oud, een leeftijd waarop kinderen zich allerlei vragen stellen (…). Onder die omstandigheden kan het niet worden ontkend dat het dragen van een hoofddoek een wervend karakter zou kunnen hebben, in het bijzonder omdat het lijkt te worden voorgeschreven door een bepaling die is neergelegd in de Koran en wat, zoals het Federale Hof aangeeft, moeilijk te verenigen is met het beginsel van de gelijkheid van man en vrouw. Het lijkt daarom ook moeilijk het dragen van een islamistische hoofddoek te verenigen met de boodschap van verdraagzaamheid, respect voor anderen en met name gelijkheid en non-discriminatie die alle docenten in een democratische samenleving moeten overdragen op hun leerlingen'.

Kennelijk kan van een hoofddoek wel een *wervend karakter* uitgaan. Waarom van een crucifix dan niet? Maar preliminair is wellicht de vraag wat bedoeld wordt met de term 'passief symbool', want dat is verre van duidelijk. Als ermee bedoeld zou zijn dat men langs het kruis heen kan kijken, het niet kan opmerken, men niet noodzakelijkerwijs daardoor geïntimideerd of beïnvloed zal geraken, dan is dat wellicht juist. Maar dat geldt dan ook voor een hakenkruis. Ook dat kan men negeren. De vraag is echter niet of dat *kan,* maar of het omgekeerde niet veel waarschijnlijker is: namelijk dat men een crucifix associeert met Rooms-katholiek christendom, een hakenkruis met nationaal-socialisme, een nieuwe maan en een vijfpuntige ster met islam en een hamer en sikkel met communisme?

Ook het argument dat over de kwestie hoe de staat/religie-verhoudingen moeten worden geregeld in Europa geen consensus bestaat, zoals het Europese Hof stelt, is *als argument* weinig overtuigend. Als *stelling* of als *feitelijke constatering* is het juist: in Engeland heeft men een staatskerk, in Frankrijk (net als in de Verenigde Staten) 'disestablishment'. Maar dan zou de vraag moeten zijn: is het idee van een staatskerk verenigbaar met individuele rechten van alle gelovigen op gelijke behande-

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 196 13/01/16 13:18

ling? En daar kan men toch moeilijk bevestigend op antwoorden. Het is juist omgekeerd: eigenlijk is een staatskerk onverenigbaar met het Europees mensenrechtenacquis. Het voelt misschien wat ongemakkelijk aan om dat te stellen (het maakt immers de constitutionele stelsels van een aanzienlijk deel van de wereld illegitiem), maar het is misschien wel waar.

De *Lautsi*-zaak was een zware slag voor het secularisme. Het was in zekere zin een overwinning voor het 'statelijk multiculturalisme' (→ Multiculturalisme) in die zin dat het Europese hof constateerde dat in Italië kruisbeelden behoren tot de identiteit van het land. Die identiteit wordt door het hof gerespecteerd. Overigens betekende dit ook, zoals het hof aangaf, dat landen met een specifiek secularistische identiteit (zoals Frankrijk) die ook niet behoeven te wijzigen. De *Lautsi*-zaak draaide dus uit op een bevestiging van de status quo: waar kruisbeelden van oudsher hangen behoeven zij niet te worden weggehaald; waar zij niet hangen behoeven zij ook niet te worden opgehangen. In feite koos het hof daarmee voor een soort Europees multiculturalisme of cultuurrelativisme.

Verder lezen:

Cliteur, Paul, 'De religieuze neutraliteit van de overheid volgens het Europees mensrechtenperspectief. Een beschouwing over Lautsi I en II', in: N.M. Blokker, SCG. Van den Bogaert, N.R. Koffeman, M.L.P. Loenen, F.P. Ölçer, red., *Vijftig juridische opstellen voor een Leidse nachtwacht*, Boom Juridische uitgevers, Den Haag 2014, pp. 85-89.

Zoethout, C.M., 'Rethinking Adjudication under the European Convention', in: Jeroen Temperman (ed.), *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom,* Martinus Nijhoff Publishers, Leiden 2012, p. 413-427.

Lefebvre de La Barre, François-Jean

De 19-jarige François-Jean Lefebvre de La Barre (1745-1766) werd ervan beschuldigd een houten kruisbeeld te hebben beschadigd. Hij had er nochtans niets mee te maken, maar dorpelingen herinnerden zich dat De la Barre ooit geweigerd had te knielen en zijn hoed af te nemen toen

Standbeeld voor François-Jean Lefebvre de La Barre.

een processie langskwam. Bij een huiszoeking vond men ook het verboden boek *Dictionnaire philosophique* (1765) van Voltaire terug. Na een schijnproces werd hij gefolterd, de tong uitgerukt en de rechterhand afgehakt. Hij werd afgevoerd naar Parijs en daar op 1 juli 1776 onthoofd. Het verboden boek werd samen met het dode lichaam van De la Barre verbrand.

Hiertegen schreef Voltaire een traktaat: *Relation de la mort du Chevalier de La Barre à Monsieur le Marquis de Beccaria* (1768).[137]

Verder lezen :

Petr, Christian, *François- Jean Lefebvre, chevalier de La Barre, voyou de qualité*, Le Temps des Cerises, Montreuil 2007.

Lessing, Gotthold Ephraim

Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) was een Duitse auteur van literaire en filosofische werken. Een interessant toneelstuk is *Nathan der Weise* (1783). Het gaat over de jood Nathan die in de twaalfde eeuw in Jeruzalem terecht komt. Tijdens een pogrom was hij zijn hele familie kwijt geraakt. In Jeruzalem raakt hij verzeild in de geloofstwisten die zo kenmerkend waren voor zijn tijd en die helaas in onze tijd ook weer opspelen. Omdat Nathan het meisje Racha adopeert, die weer de nicht is van de sultan, maakt Lessing duidelijk dat het mogelijk is vriendschappelijke betrekkingen tussen de verschillende religies te hebben. Jodendom, christendom en islam – zij behoeven niet noodzakelijkerwijs op voet van oorlog met elkaar te verkeren. Om dat te illustreren vertelt Nathan de parabel van de ring.

De centrale figuur is hier een stervende koning. Hij heeft een bijzonder waardevolle ring, wat hem geliefd maakte bij zowel de goden als de

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 198 13/01/16 13:18

Gotthold Ephraim Lessing

mensen. Nu had de koning drie zonen van wie hij evenveel hield. Aan wie moest hij de ring nalaten? Hij liet van de ring nog twee extra exemplaren maken die niet van de echte ring te onderscheiden waren. Al snel begonnen de zonen ruzie te maken, met als inzet wie de echte ring in zijn bezit had. Het is echter een hopeloze discussie, want de ringen zijn niet van elkaar te onderscheiden en elke claim dat één ring de echte is, is dus net zo goed als elke andere claim. Uiteindelijk moet de rechter erover oordelen en die komt met een slim en pedagogisch stichtelijk oordeel. De rechter zegt dat elk van de zoons de opdracht krijgt om te bewijzen dat zijn ring de echte is. En dat kunnen ze bewijzen door liefde, verdraagzaamheid en barmhartigheid te betrachten.

De ringen staan, het zal niet verbazen, voor de drie wereldgodsdiensten. Elk van die godsdiensten, jodendom, christendom en islam, beweert de enige ware godsdienst te zijn. Maar hoe kunnen we dat vaststellen? Kan dat niet alleen maar door aan de vertegenwoordigers van elk van die godsdiensten de *opdracht* mee te geven liefde, verdraagzaamheid en barmhartigheid te betrachten? De volgelingen die daarin het best slagen, hebben het 'ware geloof'. Het is een aardige gedachte, waarmee Lessing breekt met een aantal vastgeroeste ideeën over godsdienst. Godsdienst wordt door vele gelovigen beschouwd als iets dat als een *feitelijke waarheid* in het verleden verankerd ligt. Lessing maakt van religie een *morele opdracht* voor de toekomst.

Het lijkt een beetje op het beroemde grapje van Gandhi over de westerse beschaving: 'een goed idee'. Gandhi bedoelde daarmee dat de belofte van de westerse beschaving nog in de toekomst lag. Het was vooralsnog alleen maar een pretentie, maar het zou een pretentie moeten zijn die nog moet worden waargemaakt.

Verder lezen:

Lessing, Gotthold Ephraim, *Werke*, Drei Bände, Artemis & Winkler, München 1995.

Ritzel, Wolfgang, *Lessing: Dichter, Kritiker, Philosoph*, Wilhelm Heyne Verlag, München 1978 (1966).

Lijkwade van Turijn

Op een groot linnen doek staat een enigszins vage maar toch herkenbare afbeelding van een man met verwondingen aan zijn handen. Men ziet een man met een baard en snor die lijkt op Jezus zoals hij in de loop van de geschiedenis regelmatig werd afgebeeld. Het doek bevindt zich in de Dom van Turijn en wordt nu en dan tentoongesteld voor het grote publiek. Tal van christenen geloven dat dit de lijkwade is waarin Jezus bijna 2000 jaar geleden gewikkeld werd nadat hij aan het kruis gestorven was. Dat leiden ze onder meer af uit de wonden die op het doek te zien zijn en deels overeenstemmen met de kwetsuren die Jezus zou opgelopen hebben voor en tijdens zijn kruisiging. Een pols is doorboord, aan één zijde is een steekwonde te zien, de rug en de benen van de man tonen sporen van een geseling en de schedel werd geraakt.

Een negatief van de afbeelding van een man op de lijkwade.

Het doek werd voor het eerst tentoongesteld in de veertiende eeuw in Lirey bij Troyes, en werd door sommigen toen reeds beschouwd als een vervalsing. In een brief aan de paus schreef de bisschop van Troyes in 1385 dat het om een knappe vervalsing ging die enkel diende om geld in het laatje te brengen. De lijkwade kwam pas internationaal in de belangstelling te staan toen de Italiaan Secondo Pia in 1898 een foto van de lijkwade nam en op het negatief de afdrukken van het gezicht en de wonden

zichtbaar maakte. Sindsdien is er een ware propagandaslag bezig over de authenticiteit van het doek dat intussen in eigendom kwam van het Vaticaan. Op basis van koolstof 14-dateringen stelde men wetenschappelijk vast dat het linnen afkomstig is uit de dertiende of veertiende eeuw.

Deze bevinding werd geregeld aangevochten door gelovigen. In wetenschappelijke kringen wordt nu algemeen aangenomen dat de lijkwade een vervalsing is uit de late Middeleeuwen.

Verder lezen :

Nickell, Joe, *Inquest on the Shroud of Turin. Latest Scientific Findings*, Prometheus Books, 1998.

Logisch positivisme

Het logisch positivisme of logisch empirisme is een analytische stroming in de filosofie die elke waarheidsclaim die niet empirisch kan worden vastgesteld, zoals ethische, metafysische en religieuze uitspraken, verwerpt. Een uitspraak is dus maar zinvol als de waarheid of valsheid ervan zintuiglijk of door ervaring kan worden vastgesteld. Metafysische stellingen zoals 'God bestaat', 'God heeft de wereld geschapen' en 'na de dood is er een hiernamaals' hebben derhalve geen enkele betekenis omdat ze niet geverifieerd of gefalsifieerd kunnen worden.

Deze wijsgerige stroming werd het handelskenmerk van de Wiener Kreis, een filosofische groep die vooral actief was in de jaren twintig van de 20ste eeuw. Vooraanstaande leden van de Wiener Kreis waren de fysicus Moritz Schlick, de socioloog Otto Neurath en de filosoof Rudolf Carnap.

Verder lezen:

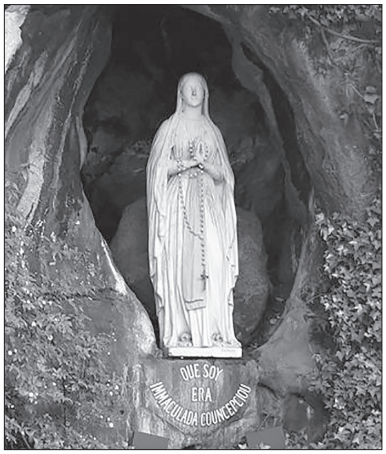
Ayer, A.J., *Logical Positivism*, Free Press, New York 1966.

Kolakowski, Leszek, *Positivist Philosophy: From Hume to the Vienna Circle*, Penguin Books, Harmondsworth 1972 (1968).

Mises, Richard von, *Positivism: A Study in Human Understanding*, Dover, New York 1951.

Lourdes

Een 'wonderlijk godsbewijs' wordt volgens gelovigen geleverd door zogenaamde mirakels. Het betreffen dan meestal onverklaarbare genezingen van voordien zieke en gehandicapte mensen. Het meest bekende bedevaartsoord is dat van Lourdes waar diverse onverklaarbare genezingen zouden zijn gebeurd. Elk jaar trekken ongeveer twee miljoen gelovigen naar het Franse stadje bij de Pyreneeën waar het veertienjarige meisje Bernadette Soubirous in 1858 verschillende keren de maagd Maria zou hebben gezien en gesproken.[138] Door er te bidden en water te drinken van het bronwater van de grot zou men kans maken om te genezen van een of andere kwaal.

Het Maria-beeld in Lourdes.

Er bestaan heel wat verhalen over deze zogenaamde mirakels. Om het allemaal wat te coördineren en een wetenschappelijk aureool te geven, richtte de katholieke Kerk in 1905 het Bureau van de medische vaststellingen op dat in 1947 werd omgevormd tot het Internationaal Medisch Comité van Lourdes. Dat moet vaststellen of een bepaalde genezing kan worden beschouwd als een wonderbaarlijke en onverklaarbare genezing. Dat Comité bestaat uit artsen die louter vaststellen of een genezing kan worden verklaard of niet. Het is dan aan de Kerk om te beslissen of het om een mirakel gaat. In totaal werden op die manier al 69 wonderbaarlijke genezingen erkend. De voorlaatste op 11 oktober 2012 toen men erkende dat zuster Luigina Traverso die verlamd was aan haar linkerbeen, na een bedevaart aan Lourdes in 1965 haar voet weer kon bewegen. De laatste op 20 juni 2013 toen men erkende dat Danila Castelli uit Italië die een tumorachtige aandoening had rond de endeldarm, de blaas en de vagina, en ondanks verschillende operaties niet beter werd, na een bedevaart naar Lourdes waar ze baadde in het water van de bron, in 1989 onverklaarbaar genas.

Nu aanvaarden ook wetenschappers het fenomeen van spontane ge-

nezingen waarvoor men geen sluitende wetenschappelijke uitleg heeft, maar filosoof Etienne Vermeersch (→) verwijst in dit verband naar het door hem genoemde 'Lourdes-effect'. Er kunnen inderdaad mensen met een bepaalde ziekte of handicap genezen zonder een duidelijk medische en wetenschappelijke verklaring, maar nog nooit is een eenarmige teruggekeerd met een tweede arm. Laat staan dat er een dode zou opgestaan zijn.

Wie water van Lourdes wenst, kan dit aanvragen op het volgende adres: Service d'expédition d'eau de Lourdes, Bureau des Dons, 1 Avenue Mgr. Théas, 65108 Lourdes Cedex (France).

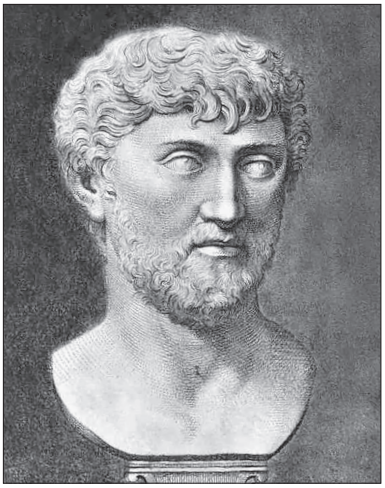
Verder lezen :
Harris, Ruth, *Lourdes. Body and Spirit in the Secular Age*, Penguin, London 2008.

Lucretius

Titus Lucretius (99-55 v.o.t.) was een Romeinse filosoof, atomist en dichter die in navolging van Epicurus scherpe kritiek uitte op het heersende godsgeloof. Hij keerde zich tegen het stoïcisme als enige weg naar het menselijk geluk en stelde dat mensen zich moesten bevrijden van de angst die religies de mens inboezemden. Zijn werk werd dan ook hevig bekritiseerd door de eerste christenen en later door de kerkvaders en theologen. De meeste van zijn teksten zijn vernietigd of verloren gegaan. In de 15de eeuw herontdekte de Italiaanse humanist Poggio Bracciolini in de benedictijnenabdij van Fulda in Zuid-Duitsland Lucretius' beroemde boek *De Rerum Natura* (55 v.o.t.). Die spectaculaire vondst zorgde mee voor een beslissende doorbraak van het humanisme in Europa.

De Rerum Natura is een leerdicht geschreven in zesvoetige versvormen, opgedeeld in zes boeken waarin Lucretius ten strijde trekt tegen het toenmalige staatsbestel en de godsdienst. Zijn denkbeelden, die hij vooral oppikte bij Epicurus, staan haaks op de religieuze opvattingen van zijn tijd, maar indirect ook op de latere kerkelijke dogmatiek. Hij verdedigt het atomisme en stelt dat alles bestaat uit onzichtbare deeltjes die onvergankelijk zijn, dat er geen vast middelpunt bestaat (terwijl de Kerk de aarde beschouwde als het centrum van het heelal), dat het uni-

versum geen schepper of ontwerper heeft, dat de voorzienigheid een verzinsel is, dat alles ontstaat ingevolge zwenkingen van atomen, dat de natuur onophoudelijk experimenteert, dat het universum niet voor of rond de mens gecreëerd is, dat mensen ten opzichte van andere levende wezens niet uniek zijn, dat de menselijke samenleving niet is begonnen in een tijdperk van rust en overvloed maar met een primitieve strijd om het bestaan, dat er geen hiernamaals bestaat, dat het hoogste doel in het leven ligt in het verhogen van het genot en het beperken van de pijn, dat de dood niets betekent voor ons, dat godsdiensten zonder uitzondering wreed zijn, dat er geen bovennatuurlijke wezens bestaan, en dat alle georganiseerde godsdiensten bijgelovige hersenspinsels zijn gebaseerd op diepgewortelde verlangens, angsten en onwetendheid.[139] 'Zo kun je ook onmogelijk geloven dat goden ergens op de wereld hun heilige zetels hebben. Het vage wezen van de goden valt zo buiten bereik van de zintuigen dat de geest ze nauwelijks opmerkt. Ze mijden ieder contact en pressie van onze handen, dus wat tastbaar is voor ons kunnen we niet pakken. Want wie niet aangeraakt wil worden, kan zelf niet pakken,' aldus Lucretius.[140]

Borstbeeld van Lucretius.

Het waren stuk voor stuk stellingen die de latere kerkgeleerden en de Inquisitie radicaal verwierpen, zoals Galileo Galilei (→) en Giordano Bruno (→) mochten ondervinden. Het christendom verketterde zijn boek als een toonbeeld van hedonisme. Daar heeft het echter slechts op genuanceerde wijze mee te maken. Cruciaal is het belang dat Lucretius hecht aan het menselijke verstand, zeg maar de rede, om tot inzicht te komen in de natuur en de mens. 'Geen fabels over goden, geen hemel met bliksem en dreigend geroffel hielden hem (Epicurus) tegen, maar prikkelden eerder zijn vastberaden geest met het verlangen als eerste de vergrendelde poorten van de natuur te forceren. De grote kracht van zijn geest overwon dan ook …'[141] Op die manier wilde hij een goede verklaring geven voor de verschillende verschijnselen aan de hemel, hoe de

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 204 13/01/16 13:18

loop is van de zon en maan en door welke kracht er van alles gebeurt op aarde, maar ook wat de aard is van de ziel en de geest. In zijn boek formuleert Lucretius daar ook een antwoord op. Zo geeft hij een verrassend moderne uitleg over de natuurverschijnselen, de oorsprong van de wereld, het ontstaan van planten en dieren, de eerste primitieve mensen, de ontdekking van het vuur, het overleven van de best aangepasten, de oorzaken van het geloof in de goden, het ontstaan van de eerste gemeenschappen, het begin van de taal, de overgang naar landbouw en bosbouw en de oorsprong van de steden en wetten. Steeds opnieuw probeert hij met de beperkte kennis van toen een logische uitleg te geven voor al die elementen. Lucretius bepleit dus als een van de eersten het belang van de rede en de zintuigen in de zoektocht naar de werkelijkheid.

Verder lezen :

Stephen Greenblatt, *De Zwenking. Hoe de wereld modern werd*, De Bezige Bij, Amsterdam 2012.

Luther, Maarten

Maarten Luther (1483-1546) was een Duitse augustijnermonnik, reformator en grondlegger van het protestantisme. In 1517 nagelde hij 95 stellingen op de poort van de nieuwe kerk in Wittenberg, waarin hij zich vooral uitsprak tegen de handel in aflaten (→), maar ook tegen het feit dat alleen de paus de echte 'uitlegger van de heilige schrift' was en dat de paus als enige een concilie kon bijeenroepen. Voor Luther stond de Bijbel boven elk menselijk gezag waardoor iedereen volgens de schrift moest leven ('Sola Scriptura') en zijn geweten moest volgen. Toen de boeren in Duitsland in opstand kwamen tegen hun heren, koos hij resoluut de kant van de machtigen en stond hij toe dat de boeren, in feite lijfeigenen, massaal werden uitgemoord.

Luther keerde zich tegen katholieken, ongelovigen en vooral de joden. Hij publiceerde in 1543 zijn fel anti-joodse pamflet *Von den Juden und ihren Lügen* (Over de joden en hun leugens). Volgens hem waren de joden giftig en kwaadaardig, dieven en ongedierte, en de kerkhervormer stelde zeven maatregelen voor om ze aan te pakken. Zo moesten christenen de joodse scholen en synagogen in brand steken, hun huizen afbre-

ken en verwoesten, de rabbijnen op straffe van de dood verbieden om het joodse geloof te verkondigen, joden hun gebedenboeken, geld en sierraden afnemen, hen verhinderen dat ze zich publiekelijk op straat vertoonden, en ze desnoods oppakken en in werkkampen stoppen. In zijn boek *Luthers Theologisch Testament* (2006) stelt de joodse theoloog René Süss, die notabene promoveerde aan de Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel op een onderzoek naar het antisemitisme van Maarten Luther, dat het felle antisemitisme van Luther mede bepalend was voor het klimaat waarin de nazi's zes miljoen joden konden vermoorden. Hij legt een link tussen de beroemde reformator en Hitler die over de eeuwen heen hun hand reikten 'in hun mateloze, radicale en obsessieve jodenhaat'.[142] De beroemde kerkhervormer riep als een van de eersten de wereldlijke machthebbers op om alle joden te doden. 'Daarom voor nu en altijd: weg met hen!' Die uitspraak vormde de kern van Luthers aanbevelingen aan de autoriteiten in zijn tijd, aldus Süss.

Maarten Luther. Schilderij van Lucas Cranach de Oude uit 1529.

René Süss' onderzoek veroorzaakte heel wat opwinding en zelfs afkeer binnen lutherse kringen, maar zijn argumentatie is ijzersterk. Luther achtte moord op de joden zowel categoraal als principieel geoorloofd. De nazi's beschouwden het als een praktische aanbeveling waar ze gretig op ingingen. 'De eeuwenlange zogenoemde *catechese der verguizing* (J. Isaac) met haar demonisering van de joden waaraan Luther een belangrijke bijdrage leverde, schiep mede het klimaat waarin Hitler en zijn trawanten hun denkbeelden konden verwezenlijken', schrijft Süss.[143] Daarmee gaat hij regelrecht in tegen tal van theologen en historici die Luther buiten het gezichtsveld van de Shoah willen houden. 'Al kan men Luther niet schuldig verklaren aan de misdaden van de nazi's, van zijn medeaansprakelijkheid voor de opkomst en voor de misdadige geschiedenis van het antisemitisme is hij niet vrij te pleiten. Op zijn minst moet men zeggen dat mede door Luther de drempel van verdrijving naar li-

quidatie van de joden beduidend is verlaagd,' aldus Süss, die daarmee een rechtstreekse link legt tussen de grote kerkhervormer en de Shoah.[144]

Verder lezen :

Friedenthal, Richard, *Luther: Sein Leben und seine Zeit,* R. Piper & Co. Verlag, München/Zürich 1983 (1967).

Luther, Martin, *Studienausgabe,* Herausgegeben von Karl Gerhard Steck, Fischer Bücherei, Frankfurt am Main 1970.

Machiavellisme bij de bestraffing van godslastering

Een van de meest wonderlijke fenomenen in een tijd van toenemende kritiek op godsdienst is dat sommigen ook godslasteringswetten willen *handhaven*. Soms voert men daar pragmatische redenen voor aan, zoals de Nederlandse minister van justitie Piet-Hein Donner (geb. 1948) toen hij na de moord op Van Gogh een revitalisering van het vervolgingsbeleid voor godslastering bepleitte (→ Donner, Jan Pieter Hendrik).

Voor een goed begrip van die argumentatie is het van belang dat we de achtergrond bespreken van de moord op Theo van Gogh (1957-2004). Misschien lijkt dat op het eerste gezicht vreemd, maar toch: dit was geheel in de geest van *Deuteronomium* 13:6-13 of *Numeri* 25 (→ Pinechas). Dit soort teksten leert ons namelijk dat elke rechtgeaarde burger in de samenleving de religieuze en morele plicht heeft om een andere burger te doden die zich overgeeft aan godslastering – in het bijzonder wanneer *de overheid* nalatig blijft in het bestraffen van de godslasteraar.

Dit element heeft diepe wortels in de geschiedenis en in de traditie van de drie monotheïstische godsdiensten. Het verbod op blasfemie vindt men, zoals Leonard W. Levy (1923-2006) duidelijk maakt in zijn magistrale overzichtswerk *Blasphemy: Verbal Offense against the Sacred from Moses to Salman Rushdie* (1993), in het jodendom, het christendom en de islam. Weliswaar heeft dat in de verlichte manifestaties van deze godsdiensten plaatsgemaakt voor een vrijere omgang met die voorschriften, maar helaas grijpen fundamentalisten daarop terug. Met andere woorden: Mohammed B., de moordenaar van Van Gogh, handelde geheel in de geest van Numeri 25. Hij nam, net als Pinechas in het voornoemde verhaal, het recht in eigen hand om de eer van God te wreken.

Nu kan je vanuit die positie twee kanten uit en het is goed die twee kanten expliciet te vermelden.

De eerste is dat je het *als een gegeven accepteert* dat godslastering heftige gevoelens oproept in de samenleving en dat om die gevoelens te kanaliseren het voor de hand ligt de overheid de godslasteraar te laten straffen. Door het opleggen van die straf, verschaft men aan de samenleving een zekere genoegdoening. Men handhaaft de maatschappelijke vrede door als staat, of als overheid, te laten zien dat men het afkeurt dat een individueel lid van die samenleving de naam van God belastert. Zowel Augustinus (→) als Thomas van Aquino (→) hebben de zaak op die manier benaderd: de overheid heeft als taak een aanslag op de eer van God te wreken. Doet die overheid dat niet, dan zou die overheid zelf medeplichtig zijn aan het verval van de zeden en normen in de samenleving.

De andere strategie die men kan volgen, is dat de overheid *het niet accepteert* dat onder de bevolking zulke onbeschaafde gevoelens dominant zijn (→ Reve, Karel van het). De overheid heeft een opvoedende taak. Profielbepalende politici mogen niet meegaan in het gedogen van lynchjustitie, maar ook niet in het kanaliseren van dat soort ideeën in iets dat wat meer acceptabel lijkt. Wat moet worden gestimuleerd, is een cultuur van *tolerantie*.

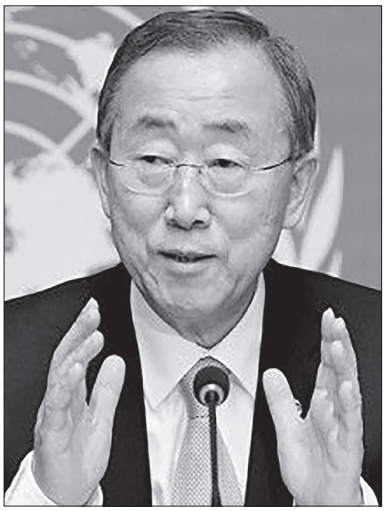
Een voorbeeld. De jurist Tom Herrenberg citeert een uitspraak van de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Ban Ki-Moon, uit 2012, die ook waarschijnlijk alleen maar tegen de achtergrond van terrorismedreiging kan worden begrepen. Ban Ki-Moon gaf commentaar op een filmpje dat was geüpload op het internet en dat wellicht illustratief is in dit verband. Het filmpje (of een fragment van een film, het is namelijk geleidelijk duidelijk geworden dat een integrale film nooit heeft bestaan), werd bekend als *Innocence of Muslims,* geproduceerd door een Amerikaanse koptische christen die opereert onder de (schuil)naam Nakoula Basseley Nakoula, Sam Bacile of Mark Basseley Youssef. Het is een soort imitatie (slecht gelukt, kan men zeggen) van Monty Pythons *Life of Brian* (1979), zij het dan niet over Jezus Christus maar over de profeet Mohammed. Op zichzelf zou dat moeten kunnen natuurlijk. In tegenstelling tot oude culturen ('theocratieën') genieten heilige figuren (Jezus, Mohammed, Boeddha) geen door wetgeving beschermde status in moderne rechtsstaten die de vrijheid van godsdienst, de vrijheid van

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 208 13/01/16 13:18

expressie en de vrijheid van kritiek erkennen. Maar toch is er een belangrijk verschil.

De trendwatchers Adjiedj Bakas en Minne Buwalda leggen de vinger op de zere plek in het volgende commentaar: *'In 1979, Monty Python made The Life of Brian, in which Jesus was made to look immortally ridiculous. Although Jesus is also an Islamic prophet, no Muslims got worked up about it. Christians in Europe and the United States frequently became angry, but never violent. No judges banned the film and gradually the reli-humor of Monty Python became more accepted. However, an ironic Life of Mohammed simply wouldn't be possible in the twenty-first century. This is a pity. Laughter is still the shortest distance between people, and self-mockery can work wonders.'*[145]

De secretaris-generaal van de Verenigde Naties heeft echter een andere visie dan Bakas en Buwalda. In tegenstelling tot Bakas en Buwalda lijkt het Ban Ki-Moon niet te deren dat een *Life of Mohammed* niet mogelijk is. Naar aanleiding van het filmpje van Nakoula Basseley Nakoula zei Ban Ki-Moon: 'Iedereen komt de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van vereniging toe. Dit zijn zeer fundamentele rechten. Echter, tegelijkertijd, dient de vrijheid van meningsuiting niet te worden misbruikt door individuen. De vrijheid van meningsuiting moet worden gewaarborgd en beschermd indien zij wordt aangewend voor gemeenschappelijke rechtvaardigheid, voor een gemeenschappelijk doel. Wanneer sommige mensen de vrijheid van meningsuiting gebruiken om te provoceren of om de waarden en overtuigingen van iemand anders te vernederen, dan kan de uitingsvrijheid niet op dezelfde manier beschermd worden. Dus mijn positie is als volgt, hoewel de vrijheid van meningsuiting een fundamenteel recht is, mag deze niet worden misbruikt door zulke mensen, door middel van een dergelijke schandelijke en beschamende daad.'[146]

Ban-Ki Moon

Dat de secretaris-generaal van de Verenigde Naties het nodig acht commentaar te leveren op een filmpje dat op het internet is geüpload door een totaal onbekende activist mag om te beginnen opmerkelijk heten. Zegt dat wellicht iets over de wereld waarin wij leven? Maar niet alleen *dat* Ban Ki-Moon commentaar leverde, ook *wat* hij zei was opmerkelijk. Men kan wellicht zeggen: als men serieus zou nemen wat wat Ban-Ki Moon hier naar voren bracht, dan zouden verklaringen als de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) (→ UVRM) zoals die door de Verenigde Naties zijn vastgesteld of het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (1966) volledig betekenisloos worden. Die verklaringen beschermen namelijk Monty Python, ze beschermen satire en spot. Of, zoals het ook wel geformuleerd is door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in 1976, zij beschermen het recht *'to offend, shock or disturb'* (→ *Handyside*).

Het merkwaardige is dus dat we hier een dramatisch voorbeeld aantreffen van een situatie waarin de hoogste gezagsdrager binnen een organisatie zich distantieert van de fundamentele verklaringen van die eigen organisatie. En wat ook verbazingwekkend is: hij doet dat zonder dat grote consternatie uitbreekt in de wereld.

Wat men doorgaans verzuimt te doen, is verklaren *waarom* het Europese Hof een dergelijk recht beschermt. Volgens de uitgangspunten van minister Donner (→), of van secretaris-generaal Ban Ki-Moon, moet dat eigenlijk een mysterie zijn. Waarom zou het recht, het Europese mensenrechtenregime, uitingen beschermen die aanstoot geven en misschien wel beledigen? Waarom langs wettelijke weg beschermen dat dingen kunnen worden gezegd die 'schokken' of 'verontrusten'? Wat is er zo mooi aan dat verontrusten? Is rust niet veel mooier? Een ongeschokte toestand niet verkieslijker?

In de hiervoor geciteerde passage zetten Bakas en Buwalda ons op het spoor van een antwoord op deze vragen. Zij zeggen: *'the reli-humor of Monty Python became more accepted'*.[147] Met andere woorden: *doordat* Monty Python die satire op godsdienst kon maken, *raakte* deze vorm van humor meer geaccepteerd. Het resultaat van deze benadering is misschien contra-intuïtief, maar niettemin wel waar. Het betekent dat die humor niet alleen maar 'om te lachen' is, maar dat het ook een opvoedkundige waarde heeft. Het helpt mensen in de *educatie van tolerantie*. Wij zijn door Monty Python toleranter *geworden.* Humor voedt moderne

wereldburgers op. Het helpt mee, met een verwijzing naar G.E. Lessing (1729-1781), aan de *'Erziehung des Menschengeslechts'* (→ Lessing, Gotthold Ephraim). Het is precies dit punt dat Donner (→) en Ban Ki-Moon hebben gemist. Zij zien in satire en grappen alleen maar 'amusement' of intentionele belediging. En daarom is het beperken van die satire volgens hen ook iets waar je niet zo lang bij stil hoeft te staan. Maar zonder dat zij zich dat realiseren, frustreren zij dat beschavingsproces. Zij kunnen zelfs het omgekeerde stimuleren. Door hun verontwaardiging over het soort humor dat door de wet beschermd zou moeten worden, geven zij steun aan de fanatieke gelovigen die proberen het beschavingsproces te frustreren. De fundamentalisten kunnen immers zeggen: 'Zie je wel, Ban Ki-Moon vindt zelf ook die mensenrechtenverklaringen decadente westerse onzin'.

In het citaat dat hierboven van Ban Ki-Moon werd gegeven, introduceert hij nog verschillende andere kwestieuze noties, zoals het 'misbruik maken' van de vrijheid van meningsuiting. Wat wil hij daarmee zeggen? Is satire in het vervolg 'misbruik' van de vrijheid van meningsuiting? Of alleen wanneer het gaat om satire ten aanzien van een godsdienst? Of alleen als het gaat om satire over de profeet? Als dat zo zou zijn, dan zou het aardig zijn wanneer Ban Ki-Moon ons kon vertellen hoe lang hij denkt de werking van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (→ UVRM) op te schorten. Is het een tijdelijke zaak? Vergelijkbaar met het moratorium op de steniging van vrouwen zoals Tariq Ramadan dat voorstelde? Of moeten we rekenen op: permanente opschorting, want satire heet van nu af aan 'misbruik' van vrijheid van expressie? Laten we hopen dat het hier gaat om een tijdelijke kwestie. Een hopelijk kortstondige maatregel in het kader van staatsnoodrecht (een moratorium op de werking van het UVRM en het EVRM). Of is de werking van de mensenrechten permanent opgeschort?

Onheilspellend zijn ook de woorden dat de vrijheid van meningsuiting moet worden 'aangewend voor gemeenschappelijke rechtvaardigheid, voor een gemeenschappelijk doel'. Het is het soort taal die doet denken aan Orwells *1984*. Probeer je voor te stellen dat Europese rechters dit criterium werkelijk zouden gaan hanteren bij de uitleg van de verdragsrechtelijk gewaarborgde vrijheid van expressie? Dat zij bij elke uiting gedaan door filosofen, kunstenaars, politici zich de vraag zouden stellen: 'draagt deze uiting bij aan gemeenschappelijke rechtvaardigheid,

een gemeenschappelijk doel?'. Op die manier zouden Europeesrechtelijke mensenrechtenverklaringen worden getransformeerd in excuses voor de meest totalitaire opvattingen.

Wanneer rechterlijke instanties (het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg of de mensenrechtencomités die de VN-verdragen interpreteren) in het vervolg als criterium voor de beperking van de vrijheid van meningsuiting de vraag zouden hanteren of de meningsuiting 'gemeenschappelijke rechtvaardigheid' dient, dan zou helemaal niets overblijven van de schone woorden uit 1948 (UVRM), herhaald in 1966 (IVBPR).

De bewoordingen die Ban Ki-Moon gebruikt in zijn uitleg van de mensenrechtenverklaringen die door zijn eigen organisatie zijn uitgevaardigd (zij het lang geleden, in 1948 en 1966) doen denken aan de wijze waarop dictators als Stalin (1878-1953) en Idi Amin (1925-2003) plachten te spreken over vrijheid van meningsuiting. De dictator bevestigt *eerst* dat deze vrijheid 'natuurlijk' overeind staat, maar laat daarop onmiddellijk *volgen* dat men geen uitlatingen mag doen die kunnen worden opgevat als 'provocaties' of het 'goed functioneren van de klasseloze maatschappij frustrerend' of 'in strijd met de waarheid zoals door het Vaticaan vastgesteld'. Het zijn de woorden waarmee Vladimir Poetin over Pussy Riot spreekt.

Het verschil lijkt alleen te zijn dat Ban Ki-Moon geen dictator is maar een *gegijzelde*. Hij wordt (of denkt te worden) gegijzeld. Hij denkt misschien dat de vrede in de wereld alleen te handhaven is door een concessie te doen aan potentiële geweldsplegers. De delicate vraag is natuurlijk: is het juist dat men daarmee de vrede handhaaft? Of brengt men daarmee het onheil alleen maar dichterbij? In ieder geval lijkt dit een beetje op het mechanisme op basis waarvan in het verleden ketters, godslasteraars, afvalligen (en wat voor andere dissidente posities men in religieus opzicht wil onderscheiden) de doodstraf of andere straffen kregen. De overheden meenden dit te moeten doen om de samenleving te beschermen tegen onheil dat in het verschiet zou liggen bij het vrijgeven van ongebreidelde religiekritiek. In de machiavellistische variant van deze overtuiging is het dan niet omdat men de straf van God zelf vreest, maar de straf van de gelovigen. De sociale orde is niet te handhaven wanneer iedereen maar ongezouten zijn mening geeft over God. Godslastering moet in die machiavellistische opvatting dan ook niet worden

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 212 13/01/16 13:18

bestraft omdat de overheid, of de staat, een helder afwijzend standpunt heeft over het lasteren van de naam van God, maar omdat men ervan uitgaat dat dit *in de samenleving* zo ligt, en men die gevoelens in de samenleving denkt te moeten respeceteren omdat anders de grote oorlog van allen tegen allen uitbreekt. Het is een soort 'Pilatus-houding' (→ Pilatus).

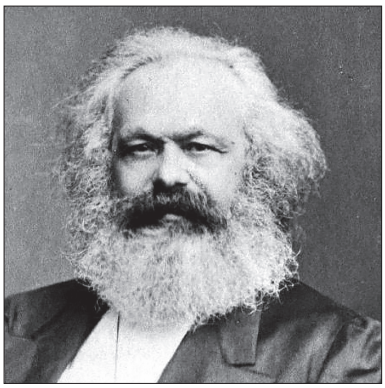
Verder lezen:

Bakas, Adjiedj, & Buwalda, Minne, *The Future of Faith: Ethics, Religion and Spirituality in the New World Order,* with a foreword by Ashok Bhanaut, Scriptum Publishers, Schiedam 2010.

Herrenberg, Tom, 'Vrijheid van meningsuiting in de multiculturele samenleving: evaluatie van twee tegenstrijdige perspectieven', in: *Civis Mundi,* 14 januari 2014.

Marx, Karl

Karl Marx (1818-1883) was een Duitse filosoof die met zijn denkbeelden en geschriften een bijzonder grote invloed uitoefende op de politieke, sociale, economische en maatschappelijke gebeurtenissen van de negentiende en twintigste eeuw. Zijn belangrijkste werken zijn *Das Kapital* (Het Kapitaal) (1885) en het *Communistisch Manifest* (1848). Veel van zijn werk schreef hij samen met zijn vriend Friedrich Engels. Met zijn ideeën voedde hij socialistische en communistische politici en partijen in Europa en de rest van de wereld. Het 'marxisme' werd een heilsleer die de grondslag vormde voor de ideologie van de arbeidersbeweging. Hij keerde zich tegen het vrijemarktdenken en vond dat het proletariaat de werkelijke eigenaars moesten worden van de productiemiddelen. Dit zou leiden tot het einde van de uitbuiting door de kapitalisten en de finale vrijheid van de arbeidende klasse. 'Proletariërs

Karl Marx

aller landen, verenigt u', zo klonk het motto van Marx. Hij streefde naar een klasseloze maatschappij.

Marx was ook een uitgesproken atheïst. Hij keerde zich tegen geestelijken en religieuze organisaties omdat die, in zijn ogen, de massa's dom hielden (→ Holbach) en de uitbuiting door de kapitalisten bleven verdedigen. Met hun voorstelling van het hiernamaals bleven de onderdrukten zich schikken in hun ellendige lot en bleef de revolutionaire ommekeer uit. Vandaar zijn uitspraak dat religie 'opium van het volk' is. Die uitspraak vormde het slot van de tekst *Zur Kritik der Hegelschen Rechts-Philosophie* die hij in 1844 publiceerde in de *Deutsch-Französische Jahrbücher*: 'De strijd tegen de religie is dus indirect een strijd tegen een wereld waarvan de religie het geestelijke aroma is. De religieuze nood is aan de ene kant de uitdrukking van de werkelijke nood en aan de andere kant het protest tegen de werkelijke nood. De religie is de zucht van de in benauwenis verkerende creatuur, het gemoed van een harteloze wereld, zoals zij de geest van de geestloze toestanden is. Zij is de opium van het volk.'[148] Met de nadruk op 'opium *van* het volk' maakte Marx duidelijk dat de situatie onder invloed van religie door het volk zelf was gecreëerd. De atheïstische impact van deze uitspraak op de arbeidersklasse kan niet worden onderschat.

De uitspraak 'opium van het volk' kan de indruk geven dat religie de massa's verdoofde en daardoor onwillig maakte om in opstand te komen tegen de heersende klassen. Dirk Verhofstadt (→) keert deze bewering om door te stellen dat religie geen opium van het volk is maar eerder 'een agressief makende drug die de grendels van het persoonlijk geweten opzij schuift, waardoor mensen tot alles in staat zijn.'[149]

Het feit dat het marxisme zo expliciet atheïstisch is, is enerzijds een vloek, anderzijds een zegen. Het is een zegen omdat het aan het atheïsme in de negentiende en twintigste eeuw een ongekende verbreiding heeft gegeven. Maar het is ook vloek omdat voor velen atheïsme en communisme min of meer noodzakelijk verbonden worden geacht. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld ondervindt de verbreiding van het atheïsme veel hinder van die associatie met communisme. Vele discussies over de waarde van atheïsme en theïsme worden ook beïnvloed door het feit dat theïsten zeggen: 'Maar Stalin was ook atheïstisch'. Vooral in discussies over het geweldspotentieel in de monotheïstische godsdiensten wordt dit 'argument' aangehaald. Het is een slecht argument, want Stalin

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 214 13/01/16 13:18

was weliswaar gewelddadig, maar die gewelddadigheid vindt niet zijn grond in het feit dat Stalin óók atheïst was (→ Ersatzreligies).

Verder lezen:

Hosfeld, Rolf, *Karl Marx. Een eigentijdse biografie*, Atlas-Contact, Amsterdam 2010.

Marx, Karl, *Das Kapital*, Anaconda Verlag, Köln 2009.

Mensenrechten

Mensenrechten zijn een onderdeel van de 'rechtsstaatsgedachte'. Bij mensenrechten gaat het om fundamentele universele rechten die aan de mens louter op basis van het mens-zijn toekomen en die zijn neergelegd in constituties en mensenrechtenverdragen. De gedachte van mensenrechten is oud en vindt zijn oorsprong in het natuurrechtsdenken. De belangrijkste verklaring van mensenrechten in de huidige tijd is de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens zoals die in 1948 door de Verenigde Naties is aangenomen. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM) vormde de basis voor verschillende andere mensenrechtenverklaringen, zoals het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (IVBPR, 1966) en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (EVRM, 1950). De UVRM en het IVBPR zijn ontwikkeld door de Verenigde Naties. Het EVRM is ontwikkeld door de Raad van Europa.

Binnen de mensenrechten wordt onderscheid gemaakt tussen drie groepen rechten (ook wel 'generaties' rechten genoemd). De eerste groep (of generatie) zijn de *klassieke* rechten. Hierbij gaat het om vrijheid van geweten, vrijheid van gedachte, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van vereniging en vergadering en andere politieke rechten. Door atheïsten, agnosten en secularisten wordt over het algemeen hierop de nadruk gelegd. Zij zijn sterk verbonden met de verlichtingswaarden.

De tweede groep (of generatie) zijn de *sociale* rechten of de sociaaleconomische rechten. Hierin vindt men recht op werk, recht op huisvesting, recht op werkstaking en andere typisch sociaal-economische idealen gewaarborgd. De kritiek op dit soort rechten is over het algemeen dat het niet gaat om 'rechten' in de strikte zin van het woord maar om

sociale idealen. Het mag een mooi idee zijn iemand een 'recht' op werk te geven, maar of dat recht kan worden gerealiseerd hangt af van de economie en van de stand van ontwikkeling van het land. Sommige landen erkennen daarom dergelijke sociaaleconomische doelstellingen niet als 'rechten', maar formuleren deze als *'directive principles of state policy'*.

Een derde groep van rechten (of generatie) zijn de *collectieve* rechten. Hierbij gaat het niet om rechten die aan individuen toekomen maar aan groepen. Een recht dat in dit verband vaak genoemd wordt, is het recht op 'culturele identiteit' (→ Multiculturalisme). Secularisten en atheïsten wijzen erop dat groepsrechten, in het bijzonder het recht van een groep op culturele identiteit, een gevaar vormen voor individuele rechten. Immers, wanneer de groep een 'recht' heeft op culturele identiteit, verhoudt zich dat op gespannen voet met een individueel recht van een groepslid om zich van de identiteit van de groep te bevrijden. Groepsrechten vormen vaak de ideologische legitimatie voor onderdrukking van het individu. In het bijzonder vrouwen en niet-religieus georiënteerde burgers (atheïsten, agnosten, apostaten, ketters, godslasteraars) ervaren vaak de groepsdruk als fnuikend. Daarom zou het een goed idee zijn groepsrechten niet langer te erkennen als behorend bij de mensenrechtenidee.

Verder lezen:

Cliteur, P.B., *De filosofie van mensenrechten,* 2de druk, Ars Aequi Libri, Nijmegen 1999 (1997).

Laes, Willy, *Mensenrechten in de Verenigde Naties: een verhaal over manipulatie, censuur en hypocrisie,* Garant, Antwerpen/Apeldoorn 2011.

Moller Okin, Susan, *Is Multiculturalism Bad for Women?* With Respondents, edited by Joshua Cohen, Matthew Howard, and Martha Nussbaum, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1999.

Meslier, Jean

Jean Meslier (1664-1729) was een Franse dorpspastoor, zoon van een textielhandelaar en veertig jaar lang (van 1689 tot 1729) actief in zijn parochie van Étrépigny, een deel van Frankrijk dat tot de Ardennen

behoort en dus dicht bij de Belgische grens ligt. Hij werd zelf gedoopt op 15 juni 1664 in Mazerny, een klein dorpje tussen Rethel en Mézières en ook vlak bij Étrépigny, waar hij later dorpspastoor zou worden. Hij bezocht in 1684 het seminarie van Reims.

Jean Meslier

Meslier was erin geslaagd nooit de aandacht te trekken van zijn superieuren in de kerkelijke hiërarchie. Hij leek een brave dorpspastoor, recht in de leer, zoals er zoveel anderen waren. Tijdens de bisschoppelijke inspecties had zich nooit iets bijzonders voorgedaan waaruit zou blijken dat Meslier ooit de Kerk nog voor grote problemen zou plaatsen. Eén keer slechts had zich een incident voorgedaan. In 1716 had de plaatselijke landheer zich over Meslier bij de bisschop beklaagd omdat die zich niet conform het gebod van de christelijke naastenliefde gedragen zou hebben tegenover de pachters van de landheer. Daarvoor kreeg Meslier toen een berisping van de bisschop.

Na het overlijden van Meslier bleek hij echter een manuscript te hebben achtergelaten van meer dan duizend bladzijden. Hij had daar ook drie verschillende kopieën van gemaakt en die in bewaring gegeven bij drie verschillende notarissen. Het manuscript van Meslier bleek een nauwgezette analyse te bevatten van de leerstellingen van de Kerk en – wat erger was – een meedogenloze kritiek. Het manuscript van Meslier, bekend als het 'testament', was een tijdbom. Men heeft zich natuurlijk afgevraagd hoe Meslier veertig jaar trouwe dienst kon verrichten als dorpspastoor en tegelijkertijd kon werken aan het boek dat hem postume roem of beruchtheid zou verlenen als de grootste en meest consistente atheïst van de achttiende eeuw.

Volgens sommige commentatoren was verborgen ketterij en zelfs ongeloof niet helemaal ongebruikelijk in het Noorden van Frankrijk, zo dicht tegen de Belgische grens. Men heeft wel gewag gemaakt van andere *'prêtres singuliers'*. Men bevond zich dicht bij protestantse landen en ook bij Sedan, waar tenslotte Pierre Bayle (→) doceerde die de lagere geestelijkheid misschien tot een zekere opstandigheid inspireerde.

Meslier had in het bijzonder aandacht besteed aan het bewijs voor het bestaan van God dat hij in een werk van François Fénelon (1651-1715) had aangetroffen: *Démonstration de l'existence de Dieu* (1718). Meslier had het boek van Fénelon van talloze aantekeningen voorzien, iets waarmee hij naar alle waarschijnlijkheid begonnen was direct na publicatie van Fénelons boek. Nooit zocht hij overigens de confrontatie met de bisschop of met anderen uit zijn omgeving. Hij werkte in stilte aan het boek dat ooit aan de mensheid zou worden overgeleverd. Hij leidde een geheim tweede leven, geheel gewijd aan het gevaarlijke avontuur van de ontwikkeling van zijn eigen denken, zoals het door een twintigste eeuwse commentator is genoemd.

Als we een hedendaagse parallel zouden willen aanvoeren: hij lijkt misschien wat op de brave ingetogen man die op internet een *'second life'* begint, vol met uitspattingen. Men had niet onmiddellijk belangstelling voor het manuscript van Meslier. Voltaire werd erop geattendeerd door Nicolas-Claude Thiérot in een brief van 30 november 1735. Maar het interesseerde Voltaire kennelijk niet bijzonder, want hij kwam daar niet op terug. Dat blijkt veranderd in 1762. Hij bestudeerde het werk, maakte uittreksels daarvan en schreef erover aan de mensen met wie hij correspondeerde. Voltaire was bijzonder kritisch over de stijl van Meslier. Hij spreekt over de literaire stijl van een trekpaard (''écrit du style d'un cheval de carosse').[150] Maar dat is onterecht. Voltaire was wel vaker oneerlijk tegenover diegenen die hem in de weg zaten omdat zij radicaler of bekender dreigden te worden dan hijzelf. Voltaire moest tenslotte de onbetwiste vorst van de Verlichting blijven. En *hij* bepaalde wat onder die vlag mocht varen en wat niet.

In de kringen van verlichte schrijvers uit de 18de eeuw begonnen al snel kopieën van het werk van Meslier te circuleren en misschien was dat ook de reden dat Voltaire zich daar weer meer voor ging interesseren. Hoe het ook zij, in 1762 liet hij uittreksels van het Testament maken en liet die onder zijn kennissen circuleren. Maar het was allemaal een Meslier in afgezwakte vorm. Een Meslier, aangepast aan de smaak van Voltaire. Voltaire was, zoals bekend, geen atheïst. Hij achtte het atheïsme zelfs gevaarlijk voor de maatschappelijke vrede en rust. Theïsme zou op grond van sociale overwegingen verkieslijk zijn, al zou het moeten gaan om een ernstig gekuiste versie van het theïsme die later bekend kwam te staan als 'deïsme'. Het theïsme à la Voltaire (of het latere deïsme) ver-

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 218 13/01/16 13:18

wierp de Bijbel als openbaring van God, maar meende wel het bestaan van God als schepper van de wereld op grond van bepaalde argumenten te kunnen bevestigen. Het atheïsme van Meslier ging Voltaire dus veel te ver en hij zwakte de radicale delen van zijn Testament af.

Alleen Holbach (→) die wél een radicaal atheïst was (een voorloper van Richard Dawkins (→), kan men misschien stellen), veel consistenter dan Voltaire, gaf aan een ongekuiste versie van het Testament van Meslier te willen publiceren. Hij deed dat onder de titel *Le bon sens du Curé Jean Meslier, suivi de son testament.* Dat was echter een combinatie van een deel dat Holbach zelf had geschreven (*Le bon sens du Curé Meslier)* en het deel dat Voltaire had uitgegeven. Momenteel zijn er volledige edities van het werk uitgegeven.

Verder lezen:

Deruette, Serge, *Lire Jean Meslier: curé et athée révolutionnaire, introduction au mesliérisme et extraits de son œuvre*, Les Éditions Aden, Bruxelles 2008.

Meslier, Jean, *Testament: Memoir of the Thoughts and Sentiments of Jean Meslier,* Translation by Michael Shreve, with a preface by Michel Onfray, Prometheus Books, Amherst, New York 2009.

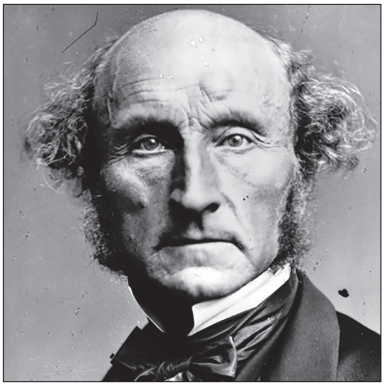
Voltaire, *Extrait des sentiments de Jean Meslier,* in : Voltaire, *Mélanges,* Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Gallimard, Paris 1961, pp. 458-501.

Mill, John Stuart

John Stuart Mill (1806-1873) was een Britse filosoof die grote invloed heeft uitgeoefend op de 19de-eeuwse filosofie maar ook op het politieke denken in zijn algemeenheid. Hij was een leerling van Jeremy Bentham en dus de beginselen van het 'utilisme' toegedaan. Het utilisme (Eng. *'utilitarianism'*) is een benadering in de ethiek die de nadruk legt op de *gevolgen* van onze handelingen en regels, waarbij dan als *goede* gevolgen worden gezien: alles wat bijdraagt aan het welzijn of het geluk voor het grootste aantal mensen (*'greatest happiness of the greatest number'*).

Ook zijn visie op godsdienst en godsdienstkritiek is van belang. En ook daar kan een utilistische benadering op worden toegelaten. Brengt

godsdienst ons geluk? Welke godsdienst maakt ons het meest gelukkig? Of vermeerderen godsdiensten juist het lijden in deze wereld (→ Dawkins, Richard → Harris, Sam → Bradlaugh, Charles)? En zetten godsdiensten aan tot geweld (→ Theoterrorisme)? Een probleem is wel dat Mill geen afzonderlijke monografie heeft geschreven over religie. Wat hij over religie zegt moet men uit verschillende van zijn vele werken opdelven. Dat wil zeggen uit *On Liberty* (1859), maar ook uit *Utilitarianism* (1861), *The System of Logic* (1843), de *Autobiography* (1873) of *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* (1865). Het meest in de buurt van een monografie over godsdienstfilosofie komt nog *Three Essays on Religion* (1874), zij het dat het hierbij gaat om een postume heruitgave van essays die eerder in tijdschriften waren verschenen.

John Stuart Mill

Voor Mill geldt wat we ook bij Spinoza (→) en bij David Hume (→) kunnen onderkennen, namelijk dat de schrijver zichzelf grote moeite lijkt te getroosten om geen aanstoot te geven. Zijn werkelijke opvattingen zijn waarschijnlijk radicaler dan hij ze presenteert. Zo schrijft David Koepsell: *'Mill was almost certainly an atheist or agnostic though he took great care to hide his own views, perhaps out of a very real concern that they would undermine his other philosophical works in the court of public opinion.'*[151]

De strategie die Mill hanteert om zijn ideeën op een zo voorzichtig mogelijke manier over het voetlicht te brengen is dat hij de theorieën van een andere denker bespreekt met radicalere ideeën. Hij doet dat echter zo sympathiserend dat men kan vermoeden dat het hierbij ook om Mills eigen ideeën gaat. De persoon wiens opvattingen hij bespreekt, is overigens zijn eigen vader. Mills vader, James Mill (1773-1836), een directe volgeling van Jeremy Bentham, had een grote afkeer van dogmatisch geloof. Die afkeer was vooral *moreel* gemotiveerd. Mill schrijft het volgende: (…) *my father's rejection of all that is called religious belief, was not, as many might suppose, primarily a matter of logic and evidence: the grounds of it were moral, still more than intellectual. He found it impossible*

to believe that a world so full of evil was the work of an Author combining infinite power with perfect goodness and righteousness.[152]

We vinden hier een belangrijk argument tegen het bestaan van God geformuleerd. Het is een argument dat betrekking heeft op de *monotheïstische* god. De god van jodendom, christendom en islam heeft de pretentie volkomen goed, rechtvaardig en ook almachtig te zijn en dan dient zich de vraag aan: hoe kan er zoveel kwaad in de wereld zijn? Het is goed nog eens te benadrukken dat dit een argument is tegen Jehovah, Jahweh en Allah, maar bijvoorbeeld niet tegen Poseidon of Zeus (→ Atheïsme, definitie van). Immers die laatste twee hebben niet de pretenties van hun joods-christelijk-islamitische collega's. Dit argument speelde een belangrijke rol bij het atheïsme van James Mill en door de sympathieke manier waarop John Stuart het opvoert, lijkt te worden gesuggereerd dat dit ook zijn eigen opvatting is.

In hoofdstuk IV van zijn autobiografie geeft Mill onder de titel *'Youthful Propagandism'* ook een verslag van zijn eigen activiteiten op het terrein van de religiekritiek. Het eerste dat dan opvalt, is dat Mill, net als Bentham en vele anderen die geportretteerd worden in dit boek, onder een pseudoniem publiceerde toen hij in zijn jonge jaren over religie schreef (→ Spinoza, Benedictus de → Holbach). Hij doet dat waarschijnlijk omdat hij zich bewust was van de onfortuinlijke situatie waarin de atheïsten van zijn tijd verkeerden. Mill stond met die atheïsten in contact, hij correspondeerde met hen, maar hij hield ook een zekere afstand ten opzichte van hen. Drie figuren moeten dan met name worden genoemd: Richard Carlile, George Holyoake en Charles Bradlaugh (→).

Wanneer men kennisneemt van de levensgeschiedenis van mensen als Carlile en Holyoake enerzijds en John Stuart Mill anderzijds, kan men zich niet helemaal ontrekken aan een ongemakkelijk gevoel. Er is in het pleidooi van Mill voor excentriciteit, het uitkomen voor je eigen mening, wel iets dat wringt. Mill schrijft deze dingen op als een van de best betaalde intellectuelen van Engeland,[153] maar het zijn andere mensen die zijn gaan *doen* wat hij *schrijft.* Carlile, Holyoake en Bradlaugh (→) hebben allemaal een zware prijs betaald voor hun engagement: gevangenisstraffen, sociale uitsluiting en allerlei andere ellende. De logica van *On Liberty* (1859), Mills essay over vrijheid, is – zoals iedereen zal beamen die het boek gelezen heeft – zo dwingend dat men zou kunnen denken: 'Dat is zo vanzelfsprekend – dat moeten we in de praktijk gaan

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 221 13/01/16 13:18

brengen.' Maar wie dat deed zat dus al snel in de gevangenis, zoals dat tegenwoordig ook nog steeds het geval is in vele landen in de wereld. Voor de goede zaak, zeker, maar wel in de gevangenis. Carlile, Holyoake en anderen hebben op pijnlijke wijze moeten ervaren dat zij leefden in een wereld waarin de idealen van *On Liberty* utopisch waren. *On Liberty* beschrijft een wereld die nog niet is gerealiseerd. Dat was niet het geval in 1822 toen Mill voor het eerst zijn gedachten formuleerde over dit onderwerp en dat was ook niet het geval in 1859 toen hij zijn uitgekristalliseerde ideeën op papier zette. Het was zelfs niet het geval in 1873 toen de autobiografie werd gepubliceerd.

En hoe zit het tegenwoordig? Is *On Liberty* gerealiseerd? We moeten dan natuurlijk onderscheiden naar geografisch gebied. In Somalië, Soedan, Saoedi-Arabië en Afghanistan is de realisatie van *On Liberty* misschien heel verre toekomst. In Engeland werd voor de laatste keer iemand ter dood gebracht wegens blasfemie in 1695 (→ Aikenhead, Thomas).[154] Maar in sommige landen is dat nog steeds staande praktijk als reactie op het lasteren van de naam van God.

En hoe zit het in de westerse wereld? Hoe vrij is men daar in het uiten van religiekritiek? Een oppervlakkige lezing van onze constitutionele documenten zou de indruk kunnen wekken dat *On Liberty* helemaal gerealiseerd is. Aan de universiteiten in Nederland en België leren onze rechtenstudenten dat 'vrijheid van meningsuiting' een belangrijke waarde is. Verankerd in de grondwet van beide landen. En ook nog in internationale verdragen. Op papier klopt dat. Maar leven we daarom ook in een praktijk van vrijheid? Kan elke Europese staatsburger op dit moment zonder gevaar voor eigen lijf en goed de radicale vrijheid praktiseren die Mill bepleit in *On Liberty* (→ Charbonnier, Stéphane)? Kan men godsdienst zo hardgrondig kritiseren als Mill denkt dat zou moeten kunnen en zou moeten gebeuren (en wat mensen als Bradlaugh, Carlile en Holyoake ook daadwerkelijk deden)? En als we die vraag ontkennend moeten beantwoorden, hoeveel verder zijn we dan eigenlijk ten opzichte van 1859 toen *'the New Testament of liberalism'*, zoals *On Liberty* wel genoemd is[155] werd gepubliceerd? Zijn wij wel verder?

Verder lezen:

Cliteur, Paul, 'Mill over het geloof', in: Dirk Verhofstadt, red., *John Stuart Mill: 150 jaar over vrijheid,* Houtekiet/Atlas, Antwerpen/Amsterdam 2009, pp. 141-163.

Koepsell, David, 'John Stuart Mill', in: Tom Flynn, ed., *The New Encyclopedia of Unbelief,* Prometheus Books, Amherst, New York 2007, pp. 537-538.

Mill, John Stuart, *Autobiography of John Stuart Mill.* Published from the original manuscript in the Columbia University Library, with a preface by John Jacob Coss, Columbia University Press, New York 1924 (1873).

Mill, John Stuart, *Three Essays on Religion,* Prometheus Books, Amherst, New York 1998 (1874).

Reeves, Richard, *John Stuart Mill: Victorian Firebrand,* Atlantic Books, London 2007.

Verhofstadt, Dirk (red)., *John Stuart Mill: 150 jaar over vrijheid,* Houtekiet/ Atlas, Antwerpen/ Amsterdam 2009.

Mirakel

Een mirakel of wonder is volgens het christendom 'een ingrijpen van God in de stoffelijke natuur, zo dat zij niet ophoudt teken te zijn voor ons natuurlijk kennen, maar tegelijk door het ongewone, totaal andere van haar verschijning en door heel de religieuze context waarin dit verschijnen gevat is, in haar natuurlijk betekenisproces de betekenis van iets bovennatuurlijks suggereert, en aldus het bovennatuurlijke als het ware in de natuur zelf laat verschijnen.' Wonderen komen ook voor in de andere monotheïstische religies en worden ook daar beschouwd als een ingreep van God in het universum. Doorgaans wordt daaraan toegevoegd dat er een mirakel gebeurd is als een indrukwekkende gebeurtenis heeft plaatsgevonden waarvoor geen rationele of wetenschappelijke uitleg kan gegeven worden (→ Lourdes).

Jezus zou volgens de Bijbel tal van wonderen hebben verricht. Zo genas hij blinden, lammen en andere zieken op een onverklaarbare manier, dreef duivels uit mensen, wekte dode personen op, zorgde voor een wonderbaarlijke visvangst, bedaarde een storm, liep op het water, en liet water in wijn veranderen. Op het grootste mirakel is het christendom gebaseerd: Jezus zou uit de dood zijn opgestaan.

Het bestaan van mirakels is van bijzondere betekenis binnen het christendom wat betreft het al dan niet heilig verklaren van een persoon. Voor de zaligverklaring moet een eerste mirakel aan hem of haar worden

Wonderbaarlijke visvangst.

toegewezen. Voor de uiteindelijke heiligverklaring moet er een tweede mirakel aan hem of haar worden toegewezen. Iemand die heilig wordt verklaard, wordt volgens de Kerk geacht in de hemel te vertoeven.

Al sinds de oudheid zijn er filosofen die twijfelen aan het bestaan van wonderen. Epicurus (→) beweerde reeds dat er van wonderen geen sprake is. Benedictus de Spinoza (→) schreef in zijn *Tractatus theologico-politicus* (1670) dat wonderen niet kunnen bestaan omdat alles wat verondersteld wordt bovennatuurlijk te zijn in strijd is met de natuurwetten. David Hume (→) wees er in het hoofdstuk *On Miracles* van zijn *Enquieries concerning Human Understanding* (1748) op dat iemand die ons informeert over een wonder, zich naar alle waarschijnlijkheid heeft vergist. Karl Popper (→) stelde in zijn *Logic for Forschung* (1935) dat alles wat niet falsificeerbaar is, niets te maken heeft met wetenschap en derhalve niet kan bewezen worden 'waar' te zijn. Hij beschouwde diverse religieuze uitspraken en wonderen dan ook als onwetenschappelijk en onbewijsbaar.

Verder lezen:

Mondsen, S.J., *Het wonder. Theologie en apologetiek van het christelijk mirakel*, Spectrum/Standaard, 1957.

Moord, religieuze

Volgens artikel 289 van het Nederlandse wetboek van strafrecht is sprake van moord in het volgende geval: 'Hij die opzettelijk en met voorbedachten rade een ander van het leven berooft, wordt, als schuldig aan moord, gestraft met levenslange gevangenisstraf of tijdelijke van ten hoogste dertig jaren of geldboete van de vijfde categorie'. In het Belgische wetboek van strafrecht is moord geregeld in artikel 394.

Er zijn verschillende soorten moord. Moord kan geschieden omdat de moordenaar het slachtoffer wil bestelen ('roofmoord'). Moord kan ook plaatsvinden omdat de moordenaar jaloers is omdat het object van zijn liefde deze niet retourneert of omdat hij of zij zich 'bedrogen' voelt (de *'crime passionel'*). Moord kan ook plaatsvinden uit politieke motieven, zoals de moord op Julius Caesar († 44 v.o.t.), Jean-Paul Marat († 1793), Aldo Moro († 1978), Abraham Lincoln († 1865) of Pim Fortuyn († 2002).

Theo Van Gogh

Weer een andere categorie zijn de 'religieuze moorden'. Hierbij vormt het dominante motief voor de moord een verschil in religieus opzicht. De moord op Yitzhak Rabin († 1995) door Jigal Amir (→) was een religieuze moord omdat Jigal Amir van mening was dat de Israëlische politicus Rabin door zijn onderhandelingen met de Palestijnen grondgebied 'weggaf' aan de vijand, terwijl de god van Israël dat speciaal had bestemd voor het volk van Israël. Een religieuze moord was ook die op de Amerikaanse abortusarts George Tiller († 2009) omdat de moordenaar, Scott Roeder, van mening was dat Tiller met zijn abortuspraktijk handelde in strijd met de wet van god om geen onschuldige wezens (de foetus is tenslotte 'onschuldig') te vermoorden.[156] Roeder moordde dus om andere 'moorden' te voorkomen.

Een derde belangrijke religieuze moord was die op Theo van Gogh door de islamistische terrorist Mohammed B. op 2 november 2004. B. zag het als zijn religieuze plicht de godslasteraar Van Gogh te vermoorden. Dat gold ook voor de moord op de Britse militair Lee Rigby († 2013) in de straten van Londen door twee jihadisten. Ook de Kouachi

broers waren religieus gemotiveerd tot het vermoorden van de cartoonisten, het ondersteunend personeel en de bewakingsagent van de redactie van *Charlie Hebdo* op 7 januari 2015. Toen kwamen om het leven: Charb (→ Charbonnier, Stéphane), Cabu, Wolinski, Tignous, Honoré, Esla Cayat, Mustapha Qurrad, Bernard Maris, Michel Renaud, Frédéric Bousseau, Frack Brinsolaro, Ahmed Merabet.

'Religieuze moord' is een omstreden concept en sommigen proberen het religieuze motief voor een moord primair te begrijpen als 'politiek' of hoogstens als 'godsdienstwaanzinnig', maar dit is niet juist: sommige moorden worden inderdaad door religie (i) *gemotiveerd* en ook met een beroep op religie (ii) *gerechtvaardigd*. Die rechtvaardiging is soms een heilige tekst (bijvoorbeeld een tekst die voorschrijft dat een godslasteraar moet worden gedood, denk aan Deuteronomium 13:7-12) of het bevel van een religieuze leider (bijvoorbeeld Khomeini die aangeeft dat Rushdie moet worden gedood).

Verder lezen:

Attali, Jacques, e.a., *Nous sommes Charlie: 60 Écrivains unis pour la liberté d'expression,* Les Livre de Poche, Paris 2015.

Nelson-Pallmeyer, Jack, *Is Religion Killing Us? Violence in the Bible and the Quran,* Trinity Press International, Harrisburg 2003.

Porter, Lindsay, *Assassination: A History of Political Murder*, Thames & Hudson, London 2010.

Selengut, Charles, *Sacred Fury: Understanding Religious Violence,* Rowman & Littlefield Publishers, Walnut Creek, Lanham, New York, Toronto, Oxford 2003.

Mormonen

Een van de meest spectaculaire 'openbaringen' is waarschijnlijk het Boek van Mormon. Het was een zekere Joseph Smith die in 1820 op veertienjarige leeftijd een visioen had, enkele jaren later het bezoek kreeg van een engel en in 1827 een op gouden platen geschreven tekst ontving die hij naar het Engels vertaalde (de engel hielp met de vertaling want de tekst op de platen was zogezegd in een taal die Smith niet kende).[157] Nadien ontving hij nog het bezoek van Johannes de Doper en de aposte-

De Tempel van Mormon in Salt Lake City

len Petrus, Jacobus en Johannes. In 1830 stichtte hij *De Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen*.

De mormonen baseren zich op *The Book of Mormon* en zetten zich af tegen seks voor het huwelijk, tegen echtscheiding, tegen alcohol, tegen abortus en tegen euthanasie. Polygamie werd eerst toegestaan (Smith zelf had minstens 28 vrouwen), dan weer officieel verboden, maar wordt vaak nog toegepast binnen afgescheurde groepen.[158] Die openbaring had Smith volgens eigen zeggen gekregen van de engel Moroni. Het is een krankzinnig verhaal maar het wordt geloofd door zowat 13 miljoen mensen die deze Kerk financieel en moreel ondersteunen. De *Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen*, zoals de officiële benaming van de mormonen luidt, is vandaag de snelst groeiende godsdienst.

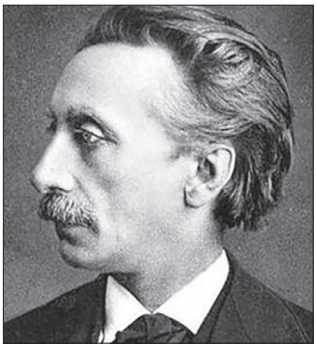
Verder lezen :

Jones, Bailey, *When I Was a Fucking Mormon*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2012.

Smith, Joseph Jr., *The Book of Mormon: Another Testament of Jesus Christ*, Harmony, 2006.

Multatuli

Multatuli is het pseudoniem voor Eduard Douwes Dekker (1820-1887). Multatuli heeft zichzelf ronduit als 'atheïst' getypeerd. Toen hij erelid werd van *De Dageraad*, een organisatie die vrijdenken probeerde te verbreiden, schreef hij aan Dr. H.C. Muller: 'Ik zelf stel de thesis dat er geen God is, m.a.w. ik loochen zijn bestaan zonder den minsten slag om den arm' (*De Dageraad,* 1886/87, II, p. 182). Multatuli had invloed op *De Dageraad*, maar *De Dageraad* had ook invloed op hem. Hij publiceerde zijn bekende 'Gebed van den onwetende' voor het eerst in *De Dageraad* (XII, 1861, pp. 80-82).

Multatuli of Eduard Douwes Dekker

Hoewel Multatuli zichzelf 'atheïst' noemde, wilde hij nog een vorm van religie overeind houden, maar als men ziet wat hij daaronder verstaat, is duidelijk dat het niets meer gemeen heeft met wat daaronder doorgaans verstaan wordt (→ Religieus gevoel). Religie is voor hem het noodzakelijk verband der dingen in de natuur te leren erkennen en deze kennis aan te wenden voor menselijke doeleinden (*Idee* 907). Dat staat dicht bij zoals Spinoza (→) 'god' definieerde. Godsdienst noemde Multatuli daarentegen de bron van alle kwaad (*Idee* 424-437).

Interessant is ook wat Multatuli opmerkt over de verhouding van geloof en zedelijkheid. Hij ontkent dat het geloof de grondslag van zedelijkheid zou kunnen zijn. Maar hij gaat verder. Hij keert het traditioneel veronderstelde verband om. Een God die ons waarden en normen zou voorschrijven, is in strijd met de ware aard van zedelijkheid. De atheïst *moet* om waarlijk zedelijk te kunnen handelen de gehoorzaamheid aan God wel opzeggen (→ Hartmann, Eduard von). Multatuli formuleert het als volgt: 'De atheïst, die aan elken Heer den dienst opzei, heeft hoogeren plichten te vervullen, en moet zijn genot zoeken in zwaarder verantwoordelijkheid' (*Idee* 919).[159] Hij gaat daarmee – net als Johannes Van Vloten – veel verder dan de moderne theologen van zijn tijd, voor wie hij trouwens weinig waardering kan opbrengen. Een van zijn aardigste uitspraken is misschien wel: 'De roeping van den mensch is mensch te zijn.'[160]

Verder lezen:

Noordenbos, O., *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht*, SUN, Nijmegen 1976.

Multiculturalisme

Politieke ideologie die uitgaat van het primaat van de religieus-etnische groep boven het individu. Multiculturalisten denken dat het liberalisme met zijn concentratie op het individu, moet worden aangevuld met een oriëntatie op de religieus-etnische group. Groepen zouden een recht hebben op het behoud van hun cultuur.

Het verwarrende met de term 'multiculturalisme' is dat het in verschillende betekenissen kan worden gebruikt. In de meest algemene zin staat het voor culturele verscheidenheid. Men kan dan zeggen dat Sydney een 'multiculturele' stad is of dat we hier veel 'multiculturalisme' vinden. Het staat dan voor niet veel meer dan een aanduiding van culturele verscheidenheid. Anders wordt het wanneer het multiculturalisme wordt opgevoerd als een ideologie, als normatief standpunt. In die laatste betekenis is het ook een uitnodiging, aansporing, of soms zelfs een dictaat om die culturele verscheidenheid *positief te waarderen.* De voorstanders van die verscheidenheid worden dan 'multiculturalisten' genoemd.

Dat laatste begrip van multiculturalisme is veel problematischer, want culturele verscheidenheid kan in sommige opzichten verkieslijk zijn (een 'verrijking'), maar in andere opzichten problematisch. In dit woordenboek worden veel praktijken beschreven die *niet* als een verrijking kunnen worden gezien: vrouwenbesnijdenis, mannenbesnijdenis, intolerantie tegenover homoseksualiteit, onverdraagzaamheid ten aanzien van religieuze satire, pleidooien voor een herintroductie van blasfemiewetgeving *et cetera.*

Het multiculturalisme als ideologie neemt in het bijzonder een gevaarlijke draai wanneer het bepleit dat de zeden en gewoonten van soms duizenden jaren oude wereldgodsdiensten moeten worden gedoogd in hedendaagse liberaal-democratische samenlevingen. Ideologische multiculturalisten zijn blind voor de schaduwzijden van die religies en zij zien de gevaren niet van het verlenen van legitimiteit aan

immorele religieuze praktijken. In die zin is het multiculturalisme als ideologie schadelijk. Wereldleiders als David Cameron, Angela Merkel en Nicholas Sarkozy hebben het ideologisch multiculturalisme al afgezworen, maar *in academia* en bij de politiek correcte intelligentsia blijft het vaak hardnekkig populair, ook al probeert men de term multiculturalisme tegenwoordig te vermijden (vanwege de averij die het concept heeft opgelopen).

Verder lezen:

Bawer, Bruce, *The Victim's Revolution: The Rise of Identity Studies and the Closing of the Liberal Mind*, Broadside Books, New York 2012.

Malik, Kenan, *Multiculturalism and Its Discontents*, Seagull Books, Calcutta 2013.

Rooy, Wim van, *De malaise van de multiculturaliteit,* Acco, Leuven/ Voorburg 2008.

Zee, Machteld, *Choosing Sharia: multiculturalism, Islamic fundamentalism and British Sharia Councils*, PhD dissertation Leiden, Leiden 2015.

Murray O'Hair, Madalyn

Madalyn Murray O'Hair (1919-1995) was een Amerikaanse atheïstische activiste. Ze studeerde rechten aan de South Texas College of Law en verwierf in 1960 grote bekendheid met het proces *Murray v. Curlett* waarin ze zich keerde tegen het verplichte dagelijks gebed in openbare scholen. De aanleiding daarvoor was dat haar zoon William verplicht was om deel te nemen aan Bijbellezingen op een openbare school in Baltimore, iets wat ze in strijd vond met de Amerikaanse grondwet. Uiteindelijk gaf het Hooggerechtshof haar gelijk op 17 juni 1963 en werd het dagelijks gebed op openbare scholen afgeschaft, evenwel tot woede van veel van haar landgenoten. In 1964 werd ze door het weekblad *Life* uitgeroepen tot de 'meest gehate vrouw in Amerika' en kreeg heel wat doodsbedreigingen. Niettemin ging Murray O'Hair onverdroten door met haar activisme. In *Murray v. Hill* (1984) had zij opnieuw succes met een rechtszaak. Door deze uitspraak werd de discriminatoire praktijk afgeschaft dat ambtenaren een geloof in het bestaan van God moesten belijden om in aanmerking te komen voor een plaats in de ambtelijke dienst.

In 1963 stond ze mee aan de wieg van de organisatie American Atheists en van het tijdschrift *American Atheïst Magazine*. Ze keerde zich tegen religie, die ze omschreef als *'a crutch'* en *een 'irrational reliance on superstitious and supernatural nonsense'*. Religie heeft in de loop van de menselijke geschiedenis meer ellende gebracht voor de mensheid dan enig ander idee. Atheïsten willen volgens haar 'ziektes overwinnen, armoede doen verdwijnen en oorlogen elimineren'. Ze geloven dat men eerder ziekenhuizen moet bouwen dan kerken. Murray O'Hair kwam verder op voor de burgerrechten van ongelovigen en een volledige scheiding van Kerk en staat. Zo eiste ze dat de stad Baltimore belastingen zou heffen op de eigendommen van de katholieke Kerk. Murray O'Hair wordt algemeen beschouwd als de voornaamste stem en het gezicht van het atheïsme in de Verenigde Staten. Haar kleindochter Robin Murray O'Hair (1965-1996) zette het werk van haar moeder voort als redacteur van *American Atheist Magazine.*

Madelyn Murray O'Hair in 1969.

Verder lezen:

Cooke, Bill, 'O'Hair, Madalyn Murray', in: Tom Flynn, ed., *The New Encyclopedia of Unbelief,* Foreword Richard Dawkins, Prometheus Books, Amherst 2007, pp. 581-583.

Seaman, Ann Rowe, *America's Most Hated Woman: The Life and Gruesome Death of Madalyn Murray O'Hair*, Bloomsbury Academic, London 2005.

Smith, Warren Allen, 'O'Hair, Madalyn Murray', in: Warren Allen Smith, *Who's who in Hell: A Handbook and International Directory for Humanists, Freethinkers, Naturalists, Rationalists, and Non-Theists*, Barricade Books, 2000, pp. 816-818.

Napier, Charles James

Charles James Napier (1782-1853) was een Britse generaal en de hoogste gezagsdrager in India toen het onder Brits bestuur stond. Er staat een groot standbeeld van hem op Trafalgar Square in Londen. Hij wordt geprezen als 'een vooruitziend generaal', 'een voortreffelijk bestuurder' en ook als een 'rechtvaardig mens'.

Charles James Napier

Mark Steyn vertelt in zijn boek *America Alone* (2006) een mooie anekdote over Napier, hoe hij omging met de Indiase gewoonte om na het overlijden van de man ook de echtgenotes van die man te verbranden. Dit is de zogenaamde 'weduwenverbranding' of *'suttee'*. Voor Napier die over het algemeen wel geneigd was de zeden en gewoonten van vreemde volkeren te respecteren, was dit een grens. Hij reageerde op deze Indiase gewoonte met de stelling: *'You say that it is your custom to burn widows. Very well. We also have a custom when men burn a woman alive, we tie a rope around their necks and we hang them. Build your funeral pyres; beside it, my carpenters will build a gallows. You may follow your custom. And then we will follow ours'*.[161]

Afgezien van het feit dat dit natuurlijk een mooi verhaal is, is het ook nog eens van principiële betekenis omdat het ons leert waar de begrenzingen liggen van het cultuurrelativisme. Men kan zich voorstellen dat de cultuurrelativist zegt: 'Maar dat is nu eenmaal *hun* cultuur. Wie zijn wij om daar een negatief vonnis over te mogen vellen?' Napier plaatst daar dan *unverfroren* de cultuur van de Britten tegenover: 'Het is nu eenmaal *onze* cultuur dat we mannen ophangen die vrouwen verbranden'. Op die manier wordt helder dat het cultuurelativisme tot een aporie leidt (→ Pilatus, → Multiculturalisme).

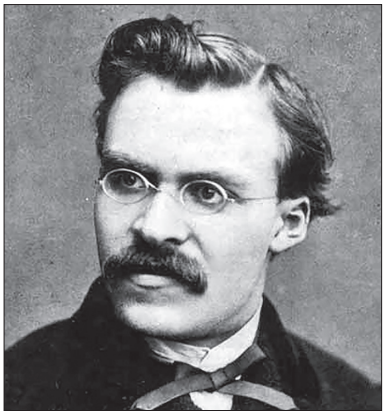
Verder lezen:

Stace, W.T., *The Concept of Morals,* Macmillan, London 1937.

Steyn, Mark, *America Alone: The End of the World as we know it,* Regnery Publishing, Inc., Washington, DC 2006.

Nietzsche, Friedrich

Friedrich Nietzsche (1844-1900) was een Duitse filosoof die sterk werd beïnvloed door Arthur Schopenhauer (→). Hij schreef ook een opstel over zijn voorloper, maar hij gaf aan de opvattingen van Schopenhauer telkens een draai, waardoor het omgekeerde ontstond van wat Schopenhauer bedoelde. Schopenhauer had gesproken van een wil tot leven die hij slecht achtte. Nietzsche keerde dat om en wilde juist meer-leven. Schopenhauer achtte medelijden een grote deugd. Nietzsche beschouwde dat als de grootste ondeugd. Schopenhauer was weliswaar atheïst maar hij beschouwde het zuivere christendom als een mooie leer. Nietzsche zag in het christendom een ressentimentsmoraal die alle gezonde instincten vernietigde.

Friedrich Nietzsche

Nietzsche ontwikkelde zich tot de meest bekende atheïstische filosoof van zijn tijd. Zijn invloed was (en is) immens. Niet alleen op tijdgenoten, maar ook tegenwoordig nog, want de hedendaagse Franse filosofie van Foucault, Onfray (→) en vele anderen is ondenkbaar zonder Nietzsche.

Een van de bekendste fragmenten uit zijn werk betreft een passage uit de *Vrolijke Wetenschap* waarin hij een 'dwaze man' opvoert die de dood van God proclameert.

> De dwaze man. – Hebben jullie niet gehoord van die dwaze man die op een heldere ochtend een lantaarn ontstak, het marktplein opliep en onophoudelijk riep: 'Ik zoek God! Ik zoek God!'. Omdat er net een groot aantal mensen bijeen was dat niet in God geloofde, wekte hij grote hilariteit. 'Is hij soms verdwaald?' zei de een. 'Is hij de weg kwijt als een kind?' zei de ander. 'Of houdt hij zich schuil? Is hij bang voor ons? Heeft hij zich ingescheept? Is hij geëmigreerd?' – zo riepen en lachten ze door elkaar. De dwaze man sprong midden tussen hen in en doorboorde hen met zijn blikken. 'Waar is God naartoe?' riep hij. 'Ik zal het jullie zeggen!

Wij hebben hem gedood – jullie en ik! Wij zijn allemaal zijn moordenaars! maar hoe hebben we dit gedaan? Hoe konden wij de zee leeg drinken? Wie gaf ons de spons om de hele horizon uit te wissen? Wat deden wij toen we deze aarde van haar zon losmaakten? In welke richting bewegen wij ons nu? Weg van alle zonnen? Vallen wij niet voortdurend? Achterwaarts, zijwaarts, voorwaarts, naar alle kanten? Is er nog een boven en een beneden? Dwalen wij niet als door een oneindig niets? Voelen wij niet de adem van de lege ruimte? Is het niet kouder geworden? Wordt het niet voortdurend nacht en nog weer nacht? Moeten we 's ochtends geen lantaarns ontsteken? Horen wij nog niet het lawaai van de doodgravers die God begraven? Ruiken wij nog niet iets van de goddelijke ontbinding? – ook goden gaan in ontbinding over! God is dood! God blijft dood! En wij hebben hem gedood! Hoe moeten wij onszelf troosten, wij moordenaars der moordenaars! het heiligste en machtigste dat de wereld tot nu toe bezat, is onder onze messen doodgebloed – wie wist dit bloed van ons af? Met welk water zouden wij ons kunnen reinigen? Welke boetefeesten, welke heilige spelen moeten we nog verzinnen? Is de grootheid van deze daad niet te groot voor ons? Moeten wij niet zelf goden worden om deze daad maar enigszins waardig te lijken? Er was nooit een grotere daad – en al wie na ons geboren wordt, hoort vanwege deze daad in een hogere geschiedenis thuis dan alle geschiedenis tot nu toe was!'. Hier zweeg de dwaze man en keek zijn toehoorders aan, ook zij zwegen en keken hem bevreemd aan. Ten slotte gooide hij zijn lantaarn op de grond, zodat die stukviel en doofde. 'Ik kom te vroeg', zei hij toen, 'mijn tijd is nog niet gekomen. Deze geweldige gebeurtenis is nog onderweg en trekt verder, ze is nog niet tot de oren der mensen doorgedrongen. Bliksem en donder hebben tijd nodig, het licht van de sterren heeft tijd nodig, daden hebben tijd nodig, ook nadat ze gesteld zijn, om gezien en gehoord te worden. Deze daad staat altijd nog verder van hen af dan de verste sterren – en toch hebben wij die daad gesteld! – Verder wordt nog verteld dat de dwaze man op dezelfde dag verscheidene kerken binnengedrongen is en daar zijn Requiem aeternam deo ingezet heeft. Naar buiten gevoerd en ter verantwoording geroepen, zou hij steeds alleen hebben geant-

woord: 'Wat zijn die kerken dan nog als ze niet de grafkelders en grafmonumenten zijn van God?'[162]

Hoe we deze passage moeten lezen, is voorwerp van een verwoede discussie tussen Nietzsche-exegeten. Achtte Nietzsche zelf die dood van God een groot probleem? Zou dit werkelijk een soort nihilisme inluiden, zoals zijn 'dwaze man' lijkt te beweren? Is moraal inderdaad onmogelijk zonder goddelijke basis?

Verder lezen:

Boyer, Alain, e.a., *Pourquoi nous ne sommes pas nietzschéens,* Grasset, Paris 1991.

De draagbare Nietzsche, Samengesteld en ingeleid door R.J. Hollingdale, vertaald door Alza van Nierop en Tine Ausma, Prometheus, Amsterdam 1991.

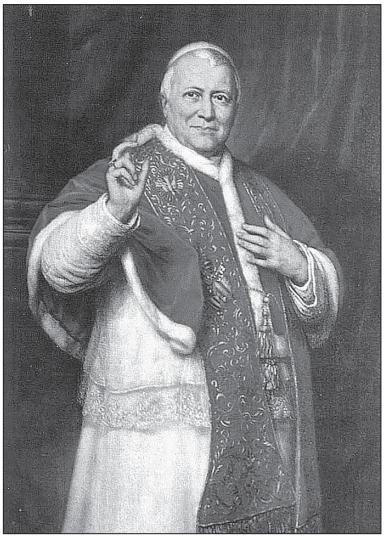
Nietzsche, Friedrich, *De Antichrist.* Vloek over het christendom, De Arbeiderspers, Amsterdam 1973 (1888).

Nietzsche, Friedrich, *Die Fröhliche Wissenschaft,* (1882) in: *Werke,* II, Verlag Ullstein, Frankfurt am Main 1972.

Onfeilbaarheid

Op 18 juli 1870 werd tijdens het Eerste Vaticaans Concilie, door 200 aanwezige bisschoppen, de onfeilbaarheid van de paus tot een dogma verklaard. Dit dogma staat beschreven in de apostolische constitutie *Pastor Aeternus* (Eeuwige herder). In het derde hoofdstuk 'Over de macht en aard van het pauselijke primaatschap' wordt eerst de positie van de paus nauwkeurig omschreven. Namelijk 'dat de heilige apostolische stoel en de Bisschop van Rome de voorrang bezitten over het hele rond der aarde; voorts, dat deze roomse Bisschop opvolger van de heilige Petrus, de vorst der apostelen, ware plaatsbekleder van Christus, hoofd der gehele Kerk en vader en leraar van alle christenen is; dat hem door onze Heer Jezus Christus in de heilige Petrus het volledige gezag is gegeven de ganse Kerk te wijden, te regeren en te besturen, zoals dat in de berichten van de handelingen der oecumenische concilies en in de heilige rechtsuitspraken is vervat.'

In het vierde hoofdstuk 'Over het onfeilbare leergezag van de Paus van Rome' wordt het principe, de aard en de voorwaarden van de pauselijke onfeilbaarheid als volgt omschreven. 'Wanneer de Bisschop van Rome met het hoogste leergezag (ex cathedra) spreekt, d.w.z., wanneer hij zijn ambt van herder en leraar van alle christenen uitoefenend met het hoogste apostolische ambtsgezag definitief beslist, dat een leer over geloof of zeden door de gehele Kerk gehouden moeten worden, dan bezit hij op grond van de goddelijke bijstand, die hem in de heilige Petrus is beloofd, die onfeilbaarheid, waarmede de goddelijke Verlosser zijn Kerk bij definitieve beslissingen in zaken van geloofs- en zedenleer wilde zien toegerust.

Pius IX

Deze definitieve beslissingen van de Bisschop van Rome zijn daarom uit zich (ex sese) en niet op grond van de toestemming der Kerk onveranderlijk (irreformabiles).'

Tot op heden hebben twee pausen manifest gebruik gemaakt van deze macht. In 1950 kondigde de toenmalige paus Pius XII het dogma van de Maria-Tenhemelopneming af in de apostolische constitutie *Munificentissimus Deus* (De allervrijgevigste God). De katholieke Kerk en al haar volgelingen moeten geloven in de lichamelijke opneming van Maria in de hemel. In 1854 had paus Pius IX reeds de Onbevlekte Ontvangenis van Maria als dogma gedecreteerd in zijn pauselijke bul *Ineffabilis Deus* (God die onuitsprekelijk is). Dat betekent dat Maria de enige mens is, (behalve de Godmens Jezus) die bij haar conceptie niet door de erfzonde bevlekt was. Het principe van de pauselijke onfeilbaarheid heeft als concreet gevolg dat de paus in staat is om verklaringen te geven aan fenomenen die mogelijkerwijs in strijd zijn met de wetenschap.

Verder lezen :

Boudry, Maarten, *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is*, Polis, Antwerpen 2015.

Costigan, Richard, *The Consensus of the Church and Papal Infallibility: A Study in the Background of Vatican I*, The Catholic University of America Press, 2005.

Onfray, Michel

Michel Onfray (geb. 1959) is de meest bekende pleitbezorger van het atheïsme in het hedendaagse Frankrijk. Hij is onze eigentijdse Holbach (→) of Meslier (→). Hij maakte furore met zijn boek *Atheologie* (2005) waarvan de ondertitel de teneur goed weergeeft: 'de hoofdzonden van jodendom, christendom en islam'. Onfray heeft ook vanaf 2006 een negendelige *Contre-histoire de la Philosophie* geschreven, wat neerkomt op een complete herschrijving van de filosofie vanuit atheïstisch standpunt. Het werk van Onfray is zowel literair als filosofisch en, net als in het geval van Holbach (→) en Meslier (→), een aanval op het monotheïsme zonder compromis. Zoals Onfray zegt: 'Het monotheïsme is op zand gebouwd'.[163] Het is een aardige zin die twee betekenissen kan hebben, namelijk (1) dat het monotheïsme wordt gekenmerkt door tamelijk absurde waarheidsclaims, maar ook (2) dat het alleen kan worden begrepen tegen de achtergrond van de woestijn (de wereld van het Midden-Oosten) waarin het tot ontwikkeling kwam.

Michel Onfray

Onfray oefent zware kritiek uit op de monotheïstische gelovigen en op het geloof. Hij schrijft dat het hem wanhopig maakt dat gelovigen de 'rustgevende fictie' verkiezen boven de wrede zekerheden van het volwassen leven. In die formulering verraadt zich de invloed van Nietzsche (→) die een grote invloed heeft gehad op het denken van Onfray. Dat manifesteert zich ook in begrippen als 'de handel in achterwerelden'. Of in zinnen als: 'Atheïsme is geen therapie, maar een hervonden geestelijke gezondheid'. Maar Onfray bekritiseert ook de politieke dimensie van het monotheïsme, zoals de miskenning van de scheiding tussen Kerk en staat ('Mijn atheïsme speelt op wanneer privé-geloof een pu-

blieke zaak wordt en uit naam van een persoonlijke geestesziekte ook het leven van anderen overeenkomstig daarmee wordt bepaald'). Andere zaken waarop het christendom en de overige monotheïstische godsdiensten in conflict komen met de hedendaagse politiek en staatkunde worden eveneens door Ofray becommentarieerd.

De oplossing die Onfray presenteert, is dezelfde als die van Dawkins (→), Rushdie (→) en Hitchens (→): meer Verlichting. Hij bepleit een 'terugkeer naar de geest van de Verlichting, die de achttiende eeuw zijn naam schonk'. Daarbij is ook duidelijk dat hij kiest voor wat Jonathan Israel (geb. 1946) in 2001 noemde de 'radicale Verlichting', een begrip dat door Onfray omschreven wordt als 'een fellere, oprechtere, duidelijk gewaagdere Verlichting'. Die 'gewaagdere' Verlichting vindt hij bij 19de en begin-20ste-eeuwse denkers als Feuerbach (→), Nietzsche (→), Marx (→) en Freud (→). Hier onderkent hij het begin van wat hij noemt 'atheologie', een term die ook al door Georges Bataille (1897-1964) werd gebruikt in een brief uit 1950, maar die dus door Onfray nu programmatisch wordt uitgewerkt.

Onfrays werk kenmerkt zich door veel mooi geformuleerde retorische zinnen als de volgende. 'God ontstaat uit kadaverdiscipline, onbuigzaamheid en immobiliteit van de stamleden'.[164] Hij neemt ook de middelaars op de korrel in een zin als: 'De stilte van God biedt ruimte voor het geklets van zijn dienaren, die gebruik en misbruik maken van het volgende epitheton: wie niet in hun God gelooft, dus in hen, is onmiddellijk een atheïst. Dus de slechtste van alle mensen: een afschuwelijke immoralist, een duivel, de incarnatie van het kwaad. Die zo snel als mogelijk moet worden opgesloten, gemarteld of ter dood gebracht'.

Verder lezen:

Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750,* Oxford University Press, Oxford/New York 2001.

Onfray, Michel, *Atheologie.* De hoofdzonden van jodendom, christendom en islam, Mets & Schilt, Amsterdam 2005.

Onfray, Michel, *Traité d'athéologie: Physique de la métaphysique,* Grasset, Paris 2005.

Paine, Thomas

Thomas Paine (1737-1809) was een van de belangrijkste politiek-filosofische denkers van zijn tijd en een 'vergeten' founding father van de Verenigde Staten. In 1776 verscheen *Common Sense* waarin Paine de Amerikanen opriep om de wapens op te nemen tegen de Britse bestuurders om zo de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten af te dwingen. Op enkele maanden tijd werden er meer dan 150.000 exemplaren van verkocht. Het zette, zoals een krantencommentator uit die beginperiode van de revolutie schreef, Amerika in vuur en vlam.

Thomas Paine

In 1791 publiceerde Paine zijn *Rights of Man* waarin hij zich afzette tegen het despotisme en een vurig pleidooi hield voor de representatieve democratie, de rechten en vrijheden van elke mens. In twee maanden tijd werden 50.000 exemplaren verkocht en later zelfs meer dan 400.000. In die tijd telde Groot-Brittannië ongeveer 4 miljoen inwoners die konden lezen, dus 1 op de 10 onder hen had dit boek gekocht.

Drie jaar later, in 1794, was dat nog meer het geval met zijn boek *The Age of Reason* waarin Paine afrekende met de geïnstitutionaliseerde religie en de vermeende waarheid van de Bijbel. Ook dit boek werd massaal gekocht en becommentarieerd. Het bezorgde hem niet alleen faam, maar ook veel tegenstanders. Paine verwierp de geopenbaarde godsdiensten vooral omdat ze de rede verwierpen en zelfs de wetenschap veroordeelden. Het grootste geschenk van God aan de mens was juist de rede. 'Mijn eigen geest is mijn eigen kerk', schreef Paine.[165] Toch was hij geen atheïst, wel een deïst, iemand die geloofde in een Opperwezen, maar dan een Opperwezen dat geen mirakels verricht, niet luistert naar gebeden en geen eigenschappen heeft die tot het bijgeloof horen. Hij beschouwde het deïsme zelfs als de enige ware en natuurlijke religie. De geopenbaarde godsdiensten daarentegen waren niet meer dan illusies en menselijke uitvindingen, en de Bijbel vormde in zijn ogen zelfs de grootste vijand van de waarheid. Het was een stelling die heel wat kwaad bloed zette.

Zelf stond hij nochtans tolerant tegenover andersdenkenden en weigerde hij diegenen te veroordelen die iets anders geloofden. Zo schreef hij in de inleiding: *'You will do me the justice to remember, that I have always strenuously supported the Right of every Man to his own opinion, however different that opinion might be to mine. He who denies to another this right, makes a slave of himself to his present opinion, because he precludes himself the right of changing it.'*[166] Religie was voor hem een privé-kwestie tussen elke mens en zijn schepper, en de regering had daar geen enkele rol in te spelen. In die zin mocht de overheid geen enkele religie steunen of privileges toekennen aan geestelijken.

Paine speelde niet alleen een rol in de Verenigde Staten maar ook tijdens de Franse revolutie. De Fransen hadden Paine in de zomer van 1792 uitdrukkelijk gevraagd om mee te helpen met hun democratische omwenteling. Hij werd verkozen in de Nationale Conventie waar hij de rechten van de mens op een ietwat naïeve en hartstochtelijke wijze verdedigde. Tot hijzelf door het monster van de revolutie zou worden opgeslokt. In tegenstelling tot de 'Founding Fathers' van de Amerikaans revolutie, die geëerd werden en waarvan er verschillende later president zouden worden, werden die van de Franse revolutie vermoord. Paine keerde zich tegen de onthoofding van koning Louis XVI wat leidde tot heftige reacties van de Jacobijnen. Op 28 december 1793 werd hij opgesloten in het tot een gevangenis omgevormde Palais du Luxembourg.

Juist voor zijn arrestatie slaagde hij erin om het eerste deel van het manuscript van *The Age of Reason* over te maken aan zijn Amerikaanse vriend en dichter Joel Barlow. Die tekst zou nog meer ophef maken dan zijn vorige boeken. *The Age of Reason* was de opstand van de menselijke waardigheid tegen de onmenselijkheid van de staatsgodsdienst en dit sloeg in als een bom. De verkoop van dit boek in Frankrijk en Engeland overtrof die van zijn vorige werken. Paine rekende af met de geïnstitutionaliseerde religies, zowel het judaïsme, het christendom als de islam die er enkel op uit waren om zoveel mogelijk mensen te controleren. Hij verwierp tevens de vermeende waarheid die in de Bijbel zou staan. Daarin wemelde het van absurde, onlogische en immorele passages. Het staat vol verhalen van moordpartijen, oorlogen en verraad en was voor Paine dan ook een immoreel boek. Tal van de vermeende goddelijke teksten waren bewerkt en herschreven door latere interpretatoren, met als resultaat dat die vaak in tegenspraak waren met de oorspronkelijke bedoe-

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 240 13/01/16 13:18

ling. Hoe konden al die 'heilige teksten' nu het woord van God zijn? 'De joden zeggen dat hun woord van God aan Mozes was gegeven *face to face*; de christenen zeggen dat hun woord van God er kwam via een goddelijke inspiratie; en de Turken zeggen dat hun woord van God (de Koran) werd gebracht door een engel uit de hemel. Elk van die kerken beschuldigt de ander van ongeloof; en, wat mij betreft, ik geloof er geen enkele van.'

De Bijbel was volgens Paine niet het woord van God, maar mensenwerk. Hij verwees naar de praktijk van de aflaten (→) waarbij mensen met het geven van een som geld aan de Kerk en de priesters hun zonden konden afkopen. De evangelies zoals die van Marcus, Lucas, Johannes en Mattheus waren vals. Die konden de aan hen toegewezen teksten niet zelf geschreven hebben, want ze waren opgesteld door mensen die lang na hen leefden. Hij keerde zich ook tegen de goddelijke openbaringen omdat die op geen enkele manier konden worden onderzocht. De openbaring gebeurde immers ten aanzien van een persoon die de inhoud achteraf aan anderen vertelt (en oplegt) als zijnde Gods woord. Hoe kunnen we nu Mozes geloven die met zijn tien geboden van de berg afdaalde en beweerde dat hij ze rechtstreeks van God had gekregen? Maar Paine ging nog verder. In zijn boek keerde hij zich tegen elke vorm van mysticisme en plaatste daar net als Kant de rede tegenover. Hij wees op tal van irrationele elementen zoals het feit dat Jezus geboren zou zijn uit een maagd, Maria, die zwanger zou zijn geworden door 'een geest'.

In de zomer van 1795 verscheen het tweede deel van *The Age of Reason* waarin hij dieper inging op tal van fouten en contradicties in de Bijbel. Hij beklemtoonde dat een ware democratische republiek alleen kan bestaan met een scheiding van Kerk en staat. Een religieus geloof was voor hem een privézaak, daarom kantte hij zich tegen een staatsreligie. Dat diende enkel de machthebbers, zowel politici als priesters, om mensen onder de knoet te houden en ze angst aan te jagen voor God. *'As an engine of power, it serves the purpose of despotism; and as a means of wealth, the avarice of priests; but so far as respects the good of man in general, it leads to nothing here or hereafter.'*[167] De Britse autoriteiten verboden ook dit werk en opnieuw werden uitgevers, drukkers en verkopers ervan opgepakt en veroordeeld. Onder hen de Londense uitgever Thomas Williams die beschuldigd werd van blasfemie wegens het drukken van *The Age of Reason* en zeven jaar cel kreeg. Ook de bekende uitgever Daniel Isaac

Eaton werd veroordeeld voor de publicatie van de tekst *Examination of the Prophecies* waarin Paine argumenteerde dat de juiste inhoud van de Bijbel pas 350 jaar na Christus (de concilies van Nicea van 325 en van Laodicea van 363 legden de officiële leer van de toenmalige Kerk vast) werd goedgekeurd.[168]

Zelfs na zijn dood bleef de Britse regering zijn boeken boycotten. Zo werden in 1819, tien jaar na zijn dood, de uitgever Richard Carlile en zijn vrouw Mary Ann Carlile nog veroordeeld tot respectievelijk drie en twee jaar gevangenisstraf wegens het verkopen van zijn boeken. In het licht van het oprukkende obscurantisme van de orthodoxe religies is die tekst vandaag de dag actueler dan ooit. Kerk en staat moesten volgens Paine gescheiden worden en kerken mochten geen privileges krijgen. En er was geen sprake van dat de door de overheid geïnde belastingen gebruikt zouden worden om religies te steunen. De staat moest neutraal zijn en mocht derhalve geen voorkeur uitspreken voor deze of gene religie. Inzake de rol van religie in de samenleving stond Paine aldus lijnrecht tegenover de conservatief Burke die pleitte voor 'een door de staat gesponsorde vroomheid'.[169]

Het is een tegenstelling die tot de dag van vandaag tot discussies leidt. Ondanks de grondwettelijk voorziene scheiding van Kerk en staat zien we immers dat religieus geïnspireerde partijen in Europa en de Verenigde Staten vandaag opnieuw streven naar een grotere impact van hun geloof op het publieke en zelfs private leven van mensen en naar meer staatssteun om hun netwerken verder te kunnen uitbouwen. Het is een beangstigende evolutie omdat we weten tot welke drama's dogmatisch geloof en een gebrek aan (zelf)kritiek in het verleden geleid heeft: fanatisme, intolerantie en geestelijke stilstand. Alle verdedigers van de idealen van de Verlichting zouden de teksten van Paine opnieuw moeten lezen. Meer nog, er is dringend nood aan *A New Age of Reason* waarin het kritisch rationalisme krachtig verdedigd wordt tegen het oprukkende obscurantisme en fundamentalisme.

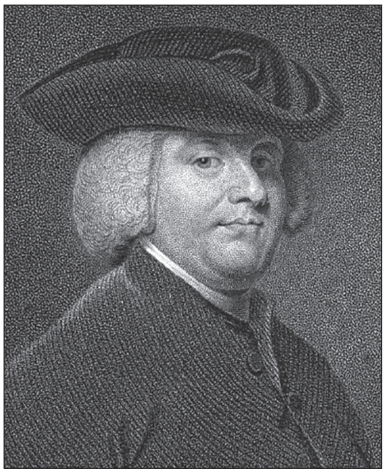
Verder lezen :

Hitchens, Christopher, *Thomas Paine's Rights of Man*, Grove Press, New York 2008.

Verhofstadt, Dirk, *Het liberale denken van Thomas Paine*, Houtekiet, Antwerpen 2009.

Paley, William

Zoals verschillende andere geleerden voor hem, verdedigde de Britse apologeet William Paley (1743-1805) in zijn boek *Natural Theology* (1809) het zogenaamde 'teleologische godsbewijs'. Hij vergeleek de schepper van de wereld met een horlogemaker. Iemand heeft dit horloge gemaakt, dus zo moet ook iemand de wereld gemaakt hebben. 'Bij het wandelen op een open veld stootte ik m'n voet tegen een steen. Er werd me gevraagd hoe die steen daar kwam. Ik kon antwoorden dat voor zover ik wist hij daar altijd al had gelegen. Het zou misschien niet zo gemakkelijk zijn het absurde van de vraag aan te tonen. Maar stel dat ik een horloge op de grond had gevonden en men mij vroeg hoe het kwam dat die zich daar bevond, dan zou ik nauwelijks aan het vorige antwoord denken, namelijk dat voor zover ik wist het daar altijd al had gelegen.'[170]

William Paley

Uit dit voorbeeld leidt Paley af dat het horloge een ontwerper moet hebben gehad. Het is immers onmogelijk dat enkel de natuurkrachten dit ingewikkelde instrument hebben doen ontstaan en mogelijk maakten. Net zoals dat horloge gemaakt is door een horlogemaker, zo moet de wereld gemaakt zijn door een bijzonder intelligent wezen, aldus Paley. Hij gaf ook het voorbeeld van het menselijk oog dat dermate complex en perfect is dat dit alleen door een bovennatuurlijk wezen gemaakt kan zijn. En dat wezen is dus God.

Paley werd een halve eeuw voor Darwin (→) geboren en kende de evolutietheorie dus nog niet. Intussen weten we beter. Want wat bewijst dat oog? Dat een God dit heeft geschapen? Heeft hij dan ook alle oogproblemen geschapen, zoals kleurenblindheid, of veel erger, trachoom en rivierblindheid? Voor Charles Darwin is de naam van de horlogemaker eenvoudig. Hij heet 'evolutie door natuurlijke selectie'.[171] Hedendaagse evolutiebiologen, zoals Richard Dawkins (→), volgen hem daarin. Na-

tuurlijke selectie is de belangrijkste motor voor het ontstaan van adaptaties. We hebben dus geen 'mensenmaker' nodig om uit te leggen hoe dat oog en zelfs de hele mens ontstaan en geëvolueerd is.

Verder lezen :

Dawkins, Richard, *De blinde horlogemaker*, Olympus, Amsterdam 2009.
Paley, William, *Natural Theology*, Cambridge Liberary Collection, Cambridge 2009.

Philipse, Herman

Herman Philipse (geb. 1951) is een Nederlandse filosoof die sinds 2003 als hoogleraar verbonden is aan de universiteit van Utrecht. Vanaf 1986 was hij hoogleraar aan de universiteit van Leiden met als specialisatie wetenschapstheorie en kennistheorie. Hij is de schrijver van academische filosofische werken zoals *Heidegger's Philosophy of Being* (1998) en *God in the Age of Science? A Critique of Religious Reason* (2012). Philipse is echter ook, samen met Floris van den Berg (→), een van de meest prominente verdedigers van atheïsme in het Nederlandse publieke debat. Hij ziet deze rol zelf als weinig belangrijk, maar men kan hem beschouwen als een popularisator van atheïstische filosofie tegen wil en dank, net zoals Frits Bolkestein een 'intellectueel' tegen wil en dank kan worden genoemd.

Herman Philipse

Zijn belangrijkste boek op het terrein van de popularisering van het atheïsme is zijn *Atheïstisch manifest* (1995). Een latere druk van dit boek werd opgedragen aan Ayaan Hirsi Ali (→), wier denken Philipse beïnvloedde (en zij dat van hem). Een belangrijke inspiratiebron voor het schrijven van het *Atheïstisch manifest* was, naar eigen zeggen, de Nederlandse politicus en jurist Ernst Hirsch

Ballin (geb. 1950). De katholiek Hirsch Ballin betoogde regelmatig dat religie noodzakelijk zou zijn voor moraal en cultuur. Toen Philipse dat hoorde, realiseerde hij zich niet alleen dat dit niet juist is, maar ook dat het zijn taak zou zijn deze opvatting te bestrijden. Zo was Hirsch Ballin het Damascus-moment van Philipse.

Philipse vertrekt voor zijn atheïstische propaganda vanuit een bepaalde visie op wijsbegeerte. Hij ziet wijsbegeerte als een poging om tot een beredeneerde wereldbeschouwing te komen. Ten aanzien van een wereldbeschouwing onderscheidt hij dan weer twee componenten. Aan de ene kant is er een intellectueel aspect: hoe zit het heelal in elkaar? Hoe is het menselijk leven ontstaan? Wat is de relatie van de mens tot het dier en tot de hem omringende natuur? Aan de andere kant is er een existentiële component: welke levenshouding moeten wij kiezen? Welke moraal moeten we aanvaarden? Welke maatschappijvorm staan we voor? Hoe geven we zin aan ons leven? Die twee componenten zijn dan ook met elkaar verweven, want onze visie op de plaats van de mens in de kosmos zal ten dele onze levenshouding bepalen. 'Ieder mens hanteert impliciet of expliciet een wereldbeschouwing'. Wat de filosoof van de niet-filosoof onderscheidt, is dat hij zijn wereldbeschouwing uitdrukkelijk en zo veel mogelijk op grond van redelijke argumenten wil ontwikkelen.

Vaak beroept men zich op de wil van God ter rechtvaardiging van een moreel standpunt. Hier doen zich drie problemen voor. Allereerst zou men het bestaan van God moeten bewijzen, iets dat al duizenden jaren tevergeefs is geprobeerd. Een ondergeschikt probleem is dan ook nog dat men niet alleen moet bewijzen dat God bestaat, maar ook dat de God waarvan men het bestaan heeft bewezen de God is *van de eigen denominatie*. Een geslaagd bewijs voor het bestaan van de god van de islam impliceert namelijk dat het bestaan van de god van de christenen ongeldig moet zijn, immers een monotheïstische godsdienst pretendeert dat er maar één god bestaat. Als tweede is er het probleem dat we de vraag kunnen opwerpen waarom we Gods wil zouden gehoorzamen. Dus zelfs als we *for the sake of argument* erkennen dat God bestaat, dan nog kunnen we ons afvragen waarom we aan zijn geboden moeten gehoorzamen. Men zegt: omdat God goed is. Maar hoe weten we dat? Mogen we zijn geboden en verboden ethisch nawegen?

Het derde probleem is hoe we de inhoud van Gods wil kunnen ach-

terhalen? Men kan zeggen: in de openbaring onderkennen we dat God tot ons spreekt. Maar kan het niet zijn dat het de duivel is die ons influistert? De interpreet van een bepaalde openbaring kan pretenderen 'dit is de stem van God die spreekt'. Maar hoe weet men of dit juist is? Men kan God niet zien. Het enige argument dat men heeft, is dat een bepaalde ervaring zich klemmend aan ons aandringt, maar zou ook de duivel dat niet kunnen doen?

Ten aanzien van godsdienst en moraal moeten we twee zaken goed van elkaar onderscheiden. De eerste vraag is of het *psychologisch* noodzakelijk is dat godsdienst de moraal ondersteunt. Het voorbeeld van Christus of Mohammed heeft miljoenen mensen geïnspireerd. Kunnen we dan niet zeggen dat het geloof noodzakelijk is als psychologische basis en versterking van de moraal, ook al zijn er geen geldige argumenten aan te ontlenen? Philipse zegt: de atheïst kiest voor de hartstocht der nuchterheid. 'Hij wil de *facts of life* onbevreesd onder ogen zien'.[172] Hij neemt ook de agnosticus onder vuur. 'Terecht kunnen de gelovige en de atheïst de agnosticus verwijten dat zijn oordeelsonthouding leidt tot oppervlakkigheid. 'Het agnostisch ontwijken van deze keuze is geen teken van superieure redelijkheid, maar van indifferentie'.

Philipse is ook een scherp criticus van wat hij noemt 'semantisch atheïsme'. Semantisch atheïsme is de stelling dat in onze tijd het woord 'God' van zijn betekenis is beroofd. Daarom kan het geloof in God ook geen zin meer aan ons leven geven. Een begrip dat van alle betekenis is beroofd, geeft geen zin aan wat dan ook. 'Dit is de ware betekenis van Nietzsches uitspraak: God is dood', schrijft Philipse.[173]

Verder lezen:

Philipse, Herman, *Atheïstisch Manifest,* Drie wijsgerige opstellen over godsdienst en moraal, Prometheus, Amsterdam 1995.

Philipse, Herman*, Atheïstisch Manifest:* Drie wijsgerige opstellen over godsdienst en moraal en *De onredelijkheid van religie:* Vier wijsgerige opstellen over godsdienst en wetenschap, vermeerderde uitgave, met een woord vooraf van Ayaan Hirsi Ali, Bert Bakker, Amsterdam 2004.

Philipse, Herman, *God in the Age of Sciences?: A Critique of Religious Reason*, Oxford University Press, Oxford 2012.

Pilatus

Pontius Pilatus was de prefect van Judea, een belangrijke provincie van Palestina. Palestina vormde een onderdeel van het Romeinse Rijk. Onder Pilatus werd volgens de evangeliën Jezus Christus gekruisigd. Ook Philo van Alexandrië (25-50 n.o.t.) en Flavius Josephus (70-100) maken melding van de figuur van Pilatus. Beroemd geworden is vooral het optreden van Pilatus bij de kruisiging van Christus. (Hetgeen volgt steunt op de evangelieverhalen waarvan we de historiciteit niet garanderen.) In het evangelie wordt Pilatus afgebeeld als een opportunistische meeloper met het volk dat Jezus bestraft wil zien. Pilatus werkt mee, hoewel niet van harte.

Pilatus heeft een slechte naam, maar omdat zijn gedrag sterk lijkt op dat van vele hedendaagse bestuurders is het van belang dat we zijn opstelling nader analyseren. Om te beginnen: Pilatus is een Romein. Dat betekent dat het voor hem geen betekenis heeft dat Jezus een godslasteraar is. Voor hem heeft die God van de joden sowieso geen betekenis. Nadat Jezus is opgepakt, probeert hij overigens wel de menigte ervan te overtuigen dat Jezus niet schuldig is. 'Ik zal hem hier buiten aan u tonen om u duidelijk te maken dat ik geen enkel bewijs van zijn schuld heb gevonden', zegt Pilatus (Johannes 19:4). Maar dat overtuigt de menigte niet. Men zegt: 'Wij hebben een wet die zegt dat hij moet sterven, omdat hij zich de Zoon van God heeft genoemd' (Johannes 19: 7).

Op dat moment wordt Pilatus multiculturalist (→ Multiculturalisme). Hij realiseert zich dat hij als verlichte Romein zich moet verplaatsen in een wetssysteem *van het andere volk*. Hij kan het als verstandige Romein dan wel *zelf* onrechtvaardig vinden iemand te straffen die niets strafwaardigs heeft gedaan, maar we hebben hier nu eenmaal te maken met een primitief volk dat nog niet gewend is aan godsdienstvrijheid en dat kennelijk vindt dat hun god is belasterd. En een verlichte Romein kan tegenover die godslastering dan wel een ontspannen houding aannemen, maar bij de barbaren is het nu eenmaal de gewoonte dat zo iemand dan een wrede dood moet sterven. Pilatus meent zich te moeten conformeren aan die barbarij. 's Lands wijs, 's lands eer.

Pilatus is ook een cultuurrelativist. Maar hij is vooral een realistische ordebewaarder die zich realiseerde dat het volk in opstand zou komen wanneer hun bloeddorstigheid niet zou worden gehonoreerd. Pilatus

Pontius Pilatus wast zijn handen in onschuld

werd 'erg bang' toen hij dat allemaal zag (Johannes 19: 8). Toch deed hij nog een poging Jezus de marteldood te besparen. Hij probeert de zwijgende Jezus aan de praat te krijgen in de hoop dat deze een overtuigende verdediging van zijn eigen optreden zou presenteren. Maar Jezus blijkt recalcitrant. Hij laat zich over zijn eigen missie alleen maar in obscure bewoordingen uit tegenover Pilatus. En vooral: hij laat zich niet bewegen tot enige apologie van zijn eigen optreden, zoals Socrates wel had gedaan in zijn door Plato opgetekende apologie. En dan komt de menigte met een sterk argument voor de veroordeling van Jezus. Het volk neemt een soort 'strategisch cultuurrelativistische houding' aan. Dat wil zeggen: het gaat aan Pilatus duidelijk maken dat Jezus niet alleen de *joodse wetgeving* heeft overtreden, maar dat hij zich ook heeft schuldig gemaakt aan het overtreden van de *Romeinse* wetten. Het volk zegt: 'Als u die man vrijlaat bent u geen vriend van de keizer, want iedereen die zichzelf tot koning uitroept pleegt verzet tegen de keizer' (Johannes 19:12). Dat was slim gevonden, nota bene van een volk dat bezet en onderdrukt werd door de troepen van de keizer.

Pilatus gaat op dat argument niet in en beperkt zich ertoe Jezus'

koningschap te blijven zien als een intern-joodse aangelegenheid. Hij zegt wel: 'Hier is hij, uw koning' (Johannes 19:14). En als de roep tot kruisiging oplaait, probeert Pilatus het nog even met 'Moet ik uw koning kruisigen?'. Maar de hogepriesters geven hierop een intrigerend antwoord. Zij verschuilen zich niet, zoals men zou verwachten, achter *hun eigen wet* volgens welke Jezus zou moeten worden gekruisigd, maar roomser dan de paus zeggen zij: 'Wij hebben geen andere koning dan de keizer' (Johannes 19:15). De hogepriesters waren ineens 'heel goed geïntegreerd' in de Romeinse rechtsorde. Zij namen plaatsvervangend aanstoot aan het schenden van de *Romeinse* wetten. En zo werd Jezus overgedragen ter kruisiging. Hij werd opgeofferd ter handhaving van de maatschappelijke vrede. De godslasteraar moest dood 'om erger te voorkomen'.

Nu terug naar onze eigen tijd. Vanuit een dergelijke logica kan men ook zeggen: als de Nederlandse overheid de godslasteringswet zou revitaliseren, zoals de Nederlandse minister van justitie wilde en *de facto* ook Ban Ki-Moon voorstelde op wereldschaal, door een interpretatie te geven aan mensenrechten die de kern daarvan vernietigt, dan zal dat potentiële geweldsplegers wind uit de zeilen nemen en zullen zij geen nieuwe slachtoffers à la Van Gogh maken. Dus laten we vooral het godslasteringartikel in de Nederlandse strafwet handhaven. Sterker nog: laten we het voortvarender gaan toepassen. Als Theo van Gogh door de *Nederlandse* rechtsorde zou zijn gestraft voor zijn godslastering, dan had zijn moordenaar daar misschien genoegen mee genomen. Helaas had de Nederlandse rechtsorde het erbij laten zitten met de handhaving van de godslastering sinds het debâcle van het Ezelproces van Gerard Reve in 1966 (het jaar waarin Reve ook toetrad tot de katholieke Kerk).

Verder lezen:

Reve, Gerard, 'Brief aan mijn bank', 8 Augustus 1963, in: Gerard Reve, *Verzameld werk,* Deel 2, Uitgeverij L.J. Veen, Amsterdam/Antwerpen 1999, pp. 185-188.

Russell, Bertrand, 'Why I am Not a Christian', 1927, in: Bertrand Russell, *Why I am not a Christian and other essays on religion and related subjects,* Unwin Paperbacks, London 1957, pp. 13-27.

Pinechas

Pinechas is een bijbelse figuur die men kan aanduiden als een 'ijveraar voor het geloof' of een 'zeloot'. Het verhaal van Pinechas is van groot belang voor een goed begrip van het hedendaags religieus terrorisme (→ Theoterrorisme).

Het verhaal wordt verteld in het boek *Numeri* 25. Daar lezen we dat toen de Israëlieten in Sittim verbleven zij zich begonnen in te laten met Moabitische vrouwen. Deze vrouwen nodigden hen uit voor de offerplechtigheden ter ere van hun goden. Daarmee werden de Israëlitische mannen (het gaat om de Israëlitische mannen in het verhaal) ontrouw aan hun god, de god van Israël, en liepen zij over naar de god Baäl, de god van de Moabieten. De god van Israël gaf daarop het bevel aan Mozes (de leider van de Israëlieten): 'Laat alle familiehoofden van het volk in het openbaar terechtstellen en ophangen'. Alleen wanneer dát zou gebeuren, zou de Heer zijn toorn tegenover Israël laten varen. Mozes deed dat naar het oordeel van sommigen niet snel genoeg en toen een zekere Pinechas, een Israëliet, constateerde dat één van de Israëlitische mannen zich met een van de vrouwen van het vreemde volk naar zijn tent begaf, stormde hij met een speer naar binnen en doorstak met één steek zowel de man als de vrouw (een indicatie voor hun activiteit van dat moment).

Saillant is het vervolg van het verhaal. De Heer zei tegen Mozes: 'Dankzij Pinechas (…) heb ik mijn woede tegen de Israëlieten laten varen. Omdat hij bij de Israëlieten voor mij is opgekomen, heb ik hen niet allemaal in mijn afgunst om het leven gebracht. Maak daarom bekend dat ik een vriendschapsverbond met hem sluit: ik beloof dat hij en zijn nakomelingen voor altijd het priesterschap zullen bekleden, omdat hij voor zijn God is opgekomen en verzoening voor de Israëlieten bewerkt heeft'.

In deze passage vinden we een aantal vanuit een moreel oogpunt bekeken problematische onderdelen. (i) Allereerst betreft het hier een door God geprezen daad van eigenrichting. Het prijzen van iemand die eigenrichting pleegt, is vanuit ethisch en juridisch standpunt volkomen onverantwoord. Dat een God zich tot zoiets verlaagt zou dus als een argument voor het atheïsme kunnen gelden. (ii) Als tweede is helder dat van godsdienstvrijheid hier geen sprake is. Waarom zouden de Iraëlitische mannen niet zelf mogen uitmaken welke goden zij vereren? (iii)

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 250 13/01/16 13:18

Pinechas doorboort een Israëlitische man en een Moabitische vrouw.

In deze passage lijken we ook een goedkeuring te kunnen lezen van theoterrorisme: terrorisme begaan door een enkeling op basis van een religieuze overtuiging (→ Theoterrorisme).

Verder lezen:

Cliteur, Paul, *Het Monotheïstisch Dilemma: of de theologie van het terrorisme,* De Arbeiderspers, Amsterdam 2010.

Cliteur, Paul, 'The Challenge of Theoterrorism', in: *The New English Review,* 30 May 2013.

Collins, John T., 'The Zeal of Phinehas: The Bible and the Legitimation of Violence', in: *Journal of Biblical Literature,* Vol. 122, No. 1 (Spring, 2003), pp. 3-21.

Polarisatie

Term die vaak werd gehanteerd in de discussie over integratie van religieuze en etnische minderheden. Door de politiek correcte elite werd het benoemen van een probleem met integratie, of een probleem met religieus geweld, vaak aangeduid als 'polariseren'. De Nederlandse rege-

ring nam zelfs in 2007 een plan van aanpak aan in het kader van de terrorismebestrijding, waarbij de titel ons voldoende informeert over de inhoud: *Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011,* Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Augustus 2007.

Hierin manifesteerde zich dezelfde denkfout die we ook aantroffen in de toespraken van de Nederlandse koningin Beatrix (→ Extremisme in woord en daad). Er worden twee zaken met elkaar geïdentificeerd, die men zorgvuldig uit elkaar zou moeten houden. Laten we eerst de aandacht richten op het woord 'radicalisering' en dan is het goed te stellen dat het woord 'radicaal' in beginsel niet naar iets totaal verwerpelijks verwijst. 'Radicale kritiek' is kritiek die tot de wortel (*radix*) doorstoot. Toen Jonathan Israel (geb. 1946) in 2001 zijn boek *Radical Enlightenment* publiceerde, bedoelde hij het woord 'radicaal' ook volstrekt positief.[174] Radicaal denken is consistent, het benoemt de problemen op een manier die recht doet aan de ernst van de zaak, en het draagt oplossingen aan, ook wanneer het gaat om oplossingen waarmee niet iedereen het eens is. Het zal niet verbazen dat in de roerige jaren zestig van de twintigste eeuw het woord 'radicaal' een zeer positieve gevoelswaarde had.

In de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw heeft het woord 'radicaal' echter een negatieve bijbetekenis gekregen, omdat het geleidelijk aan werd geassocieerd met de 'radicale islam' en ook met de 'radicalisering' van jongeren. In beide gevallen impliceert 'radicaal' niet zozeer een consistent en helder denken, maar een neiging naar geweld. De radicale islam legitimeert bijvoorbeeld geweldsgebruik tegenover ongelovigen en apostaten. Radicale jongeren zijn jongeren die meevechten in de jihad. Dat heeft het woord 'radicaal' een nieuwe dimensie gegeven die het voorheen niet had.

Een ander element van verwarring sloop in het debat rond de notie 'polarisatie'. De Nederlandse regering identificeerde in het plan van aanpak 'radicalisering' (in de tweede betekenis, dus het ontwikkelen van een houding die kan leiden tot geweld) met 'polarisatie'. Maar ook het woord 'polarisatie' is weer meerduidig. Het heeft enerzijds een positieve betekenis. Polariseren wil dan zeggen: tegenstellingen duidelijk benoemen, scherp aangeven wat de uitersten zijn en dat als uitgangspunt nemen voor een grondige analyse. Opnieuw geldt: in de jaren zeventig en tachtig had 'polarisatie' in de politiek een positieve gevoelswaarde bij voornamelijk linkse partijen. Men moest duidelijk een lijn van verschil trekken met politiek rechts.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 252 13/01/16 13:18

Ook het woord 'polarisatie' maakte een betekenisverandering door, net als het woord 'radicalisering'. Op grond van de 'eigen schuldtheorie' werden mensen als Rushdie (→), Westergaard, Van Gogh (→) en andere critici van godsdienst zelf verantwoordelijk gehouden voor de geweldsdreiging die tegen hen gericht werd. Zij hadden tenslotte teveel 'gepolariseerd'. Het publiceren van de Deense cartoons als experiment om de vrijheid van meningsuiting te toetsen, werd gezien als 'polarisatie'. Ook het boek van Rushdie werd gezien als nodeloos 'olie op het vuur gooien'. Er ontstond een stemming waarbij iedereen die tot voorwerp van geweldsdreiging werd gekozen door terroristen, het er wel 'naar zou hebben gemaakt'.

Die mentaliteit ziet men ook in het *Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011.* Door het op één lijn plaatsen van (gewelddadige) radicalisering en polarisatie wordt de suggestie gewekt alsof die twee identiek zijn (→ Extremisme in woord en daad). Door deze gebrekkige diagnose van de oorzaken van religieus terrorisme is ook de bestrijding van het verschijnsel op achterstand geplaatst. De afgelopen tien jaren zijn verloren jaren. Pas met de Syrië-gangers, met de moord op de leden van de redactie van *Charlie Hebdo* (→ Charbonnier, Stéphane), gaan bij de overheden langzaam de ogen open dat men de problemen van radicalisering de afgelopen jaren heeft onderschat.

Het gevolg van deze stemming is dat democratische rechtsstaten worden geconfronteerd met een verlies aan burgerlijke vrijheden, louter omdat de bereidheid ontbreekt die vrijheden te verdedigen.

Verder lezen:

Actieplan polarisatie en radicalisering 2007-2011, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Augustus 2007.

Berman, Paul, ed., *Debating P.C.: The Controversy over Political Correctness on College Campuses,* Bantam, New York 1992.

Berman, Paul, *The Flight of the Intellectuals,* Melville House, Brooklyn, New York 2010.

Cohen, Nick, *You Can't Read This Book: Censorship in an Age of Freedom,* Fourth Estate, London 2012.

Polak, Leo

Leo Polak (1880-1941) was een Nederlandse rationalist, vrijdenker en atheïst. Hij studeerde in Amsterdam en promoveerde in 1921 op een lijvig proefschrift *De zin der vergelding*. Daarin verdedigde hij, op kantiaanse grondslag, de strafrechttheorie van de vergelding. Zin van de straf zou niet zijn preventie (het voorkomen van strafbare feiten), maar het 'vergelden' van geleden onrecht. In 1925 werd hij aangesteld als buitengewoon hoogleraar aan de universiteit van Leiden (in wijsbegeerte en recht) en in 1928 volgde hij Gerard Heymans op als gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte in Groningen. Polak hield in de jaren dertig verschillende radio-toespraken voor de 'Vrijdenkers Radio Omroepvereeniging' en hij was voorzitter van de Nederlandse Atheïstenbond. In 1940 werd hij als hoogleraar van joodse afkomst op non-actief gesteld. In 1941 werd hij gearresteerd. Hij kwam om in het kamp Sachsenhausen.

Leo Polak

Kenmerkend voor de ethiek van Leo Polak was dat hij deze wilde losmaken van de theologie en godsdienst. Nu was deze opvatting niet nieuw: hij stond daarmee in een lange traditie van vrijzinnige en humanistische filosofie, die tot een hoogtepunt was gekomen in de 18de-eeuwse Verlichting. Wanneer men deze houding typeert in termen ontleend aan de Duitse filosoof Immanuel Kant, dan kan men zeggen dat Polak koos voor een autonome moraal en dus een heteronome, dat wil zeggen niet zelfstandige ethiek, verwierp. Duidelijk komt deze stellingname naar voren in een radiorede van 21 maart 1931. 'Mijn ongeleerd betoog', zegt Polak enigszins ironisch (want hij was natuurlijk wel degelijk geleerd), 'bedoelt u iets te geven van wat godgeleerden te goeder trouw plegen te disqualificeren als 'atheïsme', 'naturalisme', 'rationalisme', 'idealisme', 'humanisme' (…)'.[175]

Waar het Polak voornamelijk om ging, was autonomie van de moraal (→ Autonomie en heteronomie). Het tegengestelde daarvan, de hetero-

nomie, definieert hij als volgt: 'het erkennen of aanvaarden van welk gezag ook, voor wereld- en levensleer, dan dat van ons aller Rede, in door mijn rede nader omschreven zin'. Grote bezwaren heeft Polak tegen de heteronomie ('die met haar 'bijzondere' Openbaringen, Schriften, Godsgezanten, enz. noodzakelijk voor de een 'heilig' maakt, wat voor de ander 'heiligschennis' is'). Hij beschouwt die heteronomie ook als een splijtzwam: 'De aarde wordt rood gekleurd door het bloed der heilige oorlogen voor het heilig geloof van de Parsen, Lamaisten, Joden en Heidenen, Protestanten en Roomsen, en de sectariërs in lichaam en ziel der arme bloedende mensheid'.

De *versplintering* van de religieuze systemen contrasteert Polak met de *eenheid* die de filosofie kan brengen, althans de filosofie die zich op consistent autonome grondslag plaatst. Hij wijst op 'de universele, de waarlijk katholieke, dat is algemeen geldige, niet meer roomse of joodse of protestantse of mohammedaanse, maar menselijke rede en redelijkheid', en de al even universele 'liefde en gerechtigheid'. De rede noemt Polak, geheel in overeenstemming met de Verlichtingstraditie: het *lumen naturale*. En daarmee kan hij zich beroepen op Immanuel Kant, terwijl hij wat betreft het benadrukken van liefde en gerechtigheid als belangrijke deugden, verwantschap vertoont met Arthur Schopenhauer (→).

Wat betreft het rationalistische bij Polak: natuurlijk moet hij in conflict komen met Luther (→) die de rede als *'Teufelshure'* betitelde en toen, geheel in de lijn van Polaks verwachting, verviel in geloofsfanatisme met de bekende desastreuze gevolgen: 'Ik wil geen medelijden met die heksen, ik wens dat men ze stuk voor stuk verbrande', zei de hervormer.[176] Polak commentarieert: 'Zo gaat het, waar het geloof de rede, het vrije denken, poogt te knechten'.[177]

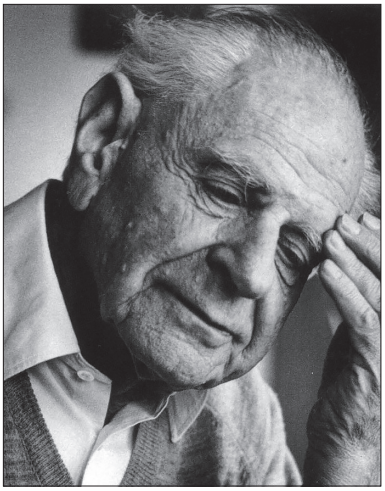
Verder lezen:

Polak, Leo, *Verzamelde werken*, G.A. van Oorschot, Amsterdam 1947.

Popper, Karl Raimund

Karl Raimund Popper (1902-1994) is een belangrijke liberale filosoof uit de twintigste eeuw wiens werk in de verlichtingstraditie kan worden geplaatst. Hij is bekend vanwege zijn harde kritiek op het werk van Plato,

Marx en Hegel en zijn voorliefde voor filosofen als Socrates en Immanuel Kant. Popper werd in Wenen geboren. Hij kwam in 1935 op uitnodiging van Susan L. Stebbing naar het Verenigd Koninkrijk waar hij kennismaakte met Bertrand Russell, Alfred J. Ayer en andere belangrijke voormannen van het Britse filosofische denken. In 1937 vertrok Popper naar Nieuw-Zeeland waar hij zijn boek *The Open Society and its Enemies* (1945) schreef, waarin de kritiek op Plato, Marx en Hegel vervat is, maar hij ook in talloze voetnoten uiteenzettingen presenteerde over de aard van democratie en de noodzaak tot kritiek.

Karl Raimund Popper

Een kernbegrip in dit boek is, zoals de titel ook aanduidt, dat van de 'open samenleving'. Een open samenleving is een democratie, maar ook een samenleving die open staat voor kritiek. Vrijheid van meningsuiting en de mogelijkheid alle ideeën en theorieën aan een stevige kritiek te onderwerpen staat hier centraal. Popper bevindt zich hiermee in de traditie van J.S. Mill (→), W.K. Clifford (→) en andere Victoriaanse intellectuelen die sterk de nadruk legden op de noodzaak en de legitimiteit van kritiek. Zijn wetenschapsfilosofie, zoals uiteengezet in *Logik der Forschung* (1934), veel later gepubliceerd als *The Logic of Scientific Discovery* (1959), duidde hij aan als 'kritisch rationalisme'. Popper was ook een atheïst en rationalist. Hij was verbonden aan de 'Rationalist Press Association' en een lid van de 'International Academy of Humanism'.

Het is tegen de hiervoor vermelde achtergrond verbazingwekkend dat Popper in 1989 niet de petitie ten gunste van Salman Rushdie (→) wilde ondertekenen. In 1989 stelde de *Index on Censorship* een petitie op met als titel 'World statement by the international committee for the defense of Salman Rushdie and his publishers' (gepubliceerd in *Index on Censorship*, Volume 18, Issue 3, 1989). Dit statement bevatte de zin *'We, the undersigned, insofar as we defend the right to freedom of opinion and expression as embodied in the Universal Declaration of Human Rights,*

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 256 13/01/16 13:18

declare that we also are involved in the publication. We are involved whether we we approve the contents of the book or not. Nonetheless, we appreciate the distress the book has aroused and deeply regret the loss of life associated with the ensuing conflict. We call upon the world opinion to support the right of all people to express their ideas and beliefs and to discuss them with their critics on the basis of mutual tolerance, free from censorship, intimidation and violence. We request all world leaders to continue to repudiate the threats made against Salman Rushdie and his publishers, and to take firm action to ensure that these threats are withdrawn'.

Op 23 februari 1989 nodigde Mark Le Fanu, de secretaris van de 'Society of Authors', ook Popper uit om deze petitie te tekenen. Popper verklaarde dit *niet* te willen doen, maar hij gaf tevens een uitvoerige motivering waarom hij hiertoe niet bereid was. Hij stuurde verder een kopie van zijn brief aan Isaiah Berlin. In zijn motiveringsbrief verklaarde Popper het niet eens te zijn met *'We, the undersigned (…) declare that we also are involved in the publication'*. Velen van diegenen die de verklaring ondertekenden zouden bezwaar hebben gehad tegen *The Satanic Verses,* lichtte Popper toe. De verklaring kan worden gelezen alsof de intellectuelen van de wereld allemaal Rushdie ondersteunden *'in the offensive passage that he has written and published'*. Deze passage verraadt hoe slecht geïnformeerd Popper was. Hij denkt kennelijk dat het maar om één passage gaat in het boek van Rushdie (→), terwijl *The Satanic Verses* (1988) bol staat van passages waaraan intolerante islamisten aanstoot kunnen nemen (wat zij ook gedaan hebben).

Popper roept ter rechtvaardiging van zijn handelen in herinnering dat het boek van Rushdie vele mensen heeft beledigd (*'offended many people'*). Popper werpt zich ook op als de belangenbehartiger van de mensen die de verklaring wel wilden ondertekenen (naar zijn smaak dus ten onrechte) en houdt de secretaris van de organisatie voor: *'few of us wish to defend the offence Rushdie has committed against religious believers, and the harm he has done (to hostages in the Lebanon, and to 'moderates' in Iran)'*. Popper verklaart ook alleen maar een verklaring te willen ondertekenen die zou beginnen met *'that the signatories realize that every freedom (like the freedom to publish) involves a duty, like the duty not to hurt'*.

In een afzonderlijke brief aan Isaiah Berlin verduidelijkt Popper zijn standpunt nog verder. Verwijzend naar het werk van Isaiah Berlin over waardenconflicten zegt hij: *'Of course, many of our values clash. But I am*

afraid, this is essentially a clash of disvalues'. Hij herhaalt vervolgens ook weer ten opzichte van Berlin dat elke vrijheid misbruikt kan worden en voegt daaraan toe dat de voorgangers van Berlin en van hemzelf – Voltaire, Kant en Mill (→) – niet anders over deze zaak gedacht zouden hebben dan hij, Popper, doet. Het is bijna ongelooflijk dat deze twee brieven zijn geschreven door een en dezelfde persoon die ook *The Open Society* schreef en die in vele opstellen het verlichtingserfgoed heeft geprezen en de noodzaak tot het scherp kritiseren van alle hypothesen. Nergens geeft Popper blijk van het feit dat hij *The Satanic Verses* heeft gelezen en hij lijkt de verwerpelijkheid van het boek af te leiden uit de gewelddadigheid van diegenen die het willen onderdrukken.

Het is ook moeilijk te begrijpen dat de twee brieven zijn geschreven door iemand die zelf zeer scherpe kritiek formuleerde op Plato, Marx (→) en Hegel. Het is *'What/If'*-geschiedenis natuurlijk, maar men vraagt zich af wat zou zijn gebeurd als in 1945, als gevolg van de publicatie van *The Open Society and Its Enemies,* Stalin een doodsvonnis had uitgevaardigd over Karl Popper vanwege zijn scherpe kritiek op Marx? Zou Popper dan ook zijn excuses aan Stalin hebben aangeboden (→ Reve, Karel van het)? En zou hij hebben gezegd dat zijn eigen Marx-kritiek duidelijk 'te ver' ging en dat elke vrijheid 'verantwoordelijkheden' met zich mee brengt? Of zou hij daarentegen hebben geïnsisteerd op het goed recht van kritiek? Maar waarom dan niet de kritiek van een romancier op een religieuze leider uit het verleden verdedigen, ook al wordt die natuurlijk als even onterecht en onaangenaam ervaren als marxisten dat vinden wanneer Marx wordt bekritiseerd?

Verder lezen:

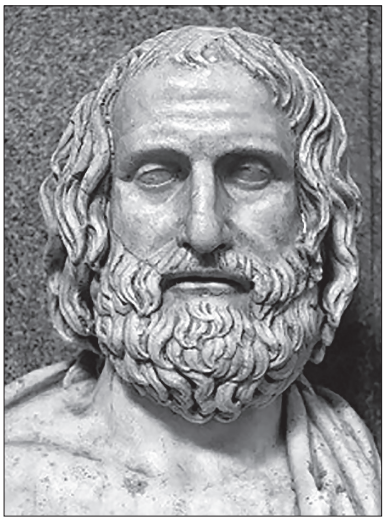
Popper, Karl, *The Open Society and Its Enemies*, Routledge Classics, Londen and New York, 2011.

Popper, Karl, *The Logic of Scientific Discovery*, Routledge Classics, Londen and New York, 2002.

Popper, Karl, *After the Open Society,* Selected Social and Political Writings, edited by Jeremy Shearmur and Piers Norris Turner, Routledge, London and New York 2008, pp. 202-204.

Rijpkema, Bastiaan, 'Popper's Paradox of Democracy', in: *Think,* Volume 11, Issue 32, September 2012, pp. 93-96.

Protagoras van Abdera

Protagoras van Abdera

Protagoras van Abdera (490-420 v.o.t.) was een Griekse filosoof en de vroegste van de sofisten. Hij schokte zijn medeburgers door te verklaren dat hij niet zeker wist of er goden bestaan, maar dat hij ook niet kon zeggen dat ze niet bestaan. Zo opende hij zijn boek *Over de Goden* met de zin: 'Voor wat betreft de goden kan ik niet weten of zij bestaan of niet'. Hij wordt dan ook beschouwd als een agnosticus.

Velen beschouwen hem zelfs als een atheïst vanwege zijn bekende uitspraak 'De mens is de maat van alle dingen', waarmee hij aangaf dat er geen absolute waarheden bestaan. Toen hij als vriend van Pericles in Athene was, werd hij beschuldigd van goddeloosheid. Zijn boeken werden publiekelijk verbrand en hij moest rond 420 v.o.t. de stad verlaten. Hij werd bij verstek ter dood veroordeeld.

Verder lezen :

Dillon, John, & Gergel, Tania, eds., *The Greek Sophists,* Translated and with an Introduction and notes, Penguin Books, London 2003.

Guthrie, W.K.C., *The Sophists,* Cambridge University Press, Cambridge etc. 1971.

Qutb, Sayyid

Sayyid Qutb (1906-1966) wordt gezien als een van de belangrijkste inspiratiebronnen en een geestelijk leider van de moslimbroederschap. Hij begon zijn loopbaan als een seculiere literaire criticus. Opvallend genoeg was hij een van de eersten die de aandacht vestigde op het literaire werk van Nagib Mahfouz, de Egyptische schrijver die later de gramschap zou opwekken van islamisten.

Sayyid Qutb

De ommekeer in het leven van Qutb vond plaats tussen 1948 en 1951 toen hij voor een studieperiode in de Verenigde Staten van Amerika verbleef. Qutb zou toen hebben gezien hoe Amerikanen in de straten van New York dansten toen men had gehoord dat een leider van de moslimbroederschap was vermoord. Dat Amerikanen in de jaren vijftig van de twintigste eeuw op straat zouden hebben gedanst bij het bericht over een vermoorde islamist, is niet erg waarschijnlijk (de meeste Amerikanen hadden toen geen idee van het bestaan van de moslimbroederschap), zoals Hamed Abdel-Samad schrijft, maar de legende illustreert ook hoe de moslimbroederschap graag de geschiedenis reconstrueert.[178]

In een artikel onder de titel 'Amerika, zoals ik het zag' (in het Arabisch in een Egyptisch tijdschrift gepubliceerd) beschrijft Qutb de westerse maatschappij als weliswaar technisch sterk ontwikkeld, maar niettemin bevangen in de duisternis van de Jihaliyya: de onwetendheid die zou bestaan voordat de islam op het wereldtoneel was verschenen. Na een periode in gevangenschap te hebben verkeerd, werd hij in 1964 opnieuw gevangen genomen wegens staatsvijandige activiteiten tegen de regering van Gamal Abdel Nasser. In 1966 werd hij ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Sindsdien geniet hij de status van martelaar in islamistische kringen.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 260 13/01/16 13:18

Verder lezen:
Abdel-Samad, Hamed, *Oorlog of vrede: de Arabische lente en de toekomst van het westen*, Atlas-Contact, Amsterdam/Antwerpen 2011.
Berman, Paul, *The Flight of the Intellectuals,* Melville House, Brooklyn, New York 2010.
Moussalli, Ahmad S., *Radical Islamic Fundamentalism: The Ideological and Political Discourse of Sayyid Qutb,* American University of Beirut, Lebanon 1992.

Recht, religieus en seculier

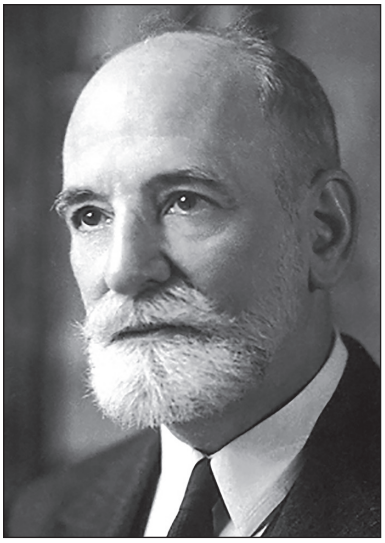
Op de berg Sinaï, zo vermeldt het bijbelse verhaal, werden aan Mozes de Tien Geboden (→) geopenbaard die een soort model zijn geworden voor religieus recht in het algemeen. In Exodus 20:1-17 lezen we hoe dat gebeurde en wat de inhoud is van die geboden. Men kan ook zeggen: op de berg Sinaï werden aan Mozes een aantal maatschappelijke regels gepresenteerd die in de traditie zijn samengevat als tien basisbeginselen. Men hanteert doorgaans de volgende lijst:

1. Gij zult geen afgoden vereren, maar Mij alleen aanbidden en boven alles beminnen.
2. Gij zult de naam van de Heer, uw God, niet zonder eerbied gebruiken.
3. Wees gedachtig dat gij de dag des Heren heiligt.
4. Eer uw vader en uw moeder.
5. Gij zult niet doden.
6. Gij zult geen onkuisheid doen.
7. Gij zult niet stelen.
8. Gij zult tegen uw naaste niet vals getuigen.
9. Gij zult geen onkuisheid begeren.
10. Gij zult niet onrechtvaardig begeren wat uw naaste toebehoort.

De Jezuïet Joseph Lecler (1895-1988) geeft in zijn *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme* (1955) een realistisch beeld van de situatie in de tijd van Mozes. *'L'une des caractéristiques du peuple de Dieu, depuis Moïse, c'est d'être une théocratie, une société civile et religieuse tout ensemble, où l'on*

n'a pas la moindre idée de ce que nous appelons d'ordinaire la distinction de l'Église et l'État. Jahvé est le Roi d'Israël'.[179]

Aan het verhaal zoals te vinden in de Bijbel kunnen we een (i) meta-ethische en (ii) een ethische dimensie onderkennen. Met het eerste bedoelen we dat in dat verhaal iets wordt gezegd over de *grondslag van de moraal*. De meta-ethische dimensie van de Tien Geboden (→) is dat deze als 'bevelen' aan de mensheid worden doorgegeven (het gaat tenslotte niet om de 'Tien Tips'). Mozes wordt vaak een 'wetgever' genoemd, maar men zou ook kunnen zeggen dat hij eigenlijk een 'wetsdoorgever' was, aangezien *hij* die wetten niet geeft, maar God. Het woord 'wetsdoorgever' maakt dat duidelijk, ook al is het geen bekend taalgebruik. God is hier de bevelende instantie en het verhaal is dan ook – net als dat van Abraham – een goede illustratie van de 'goddelijke-bevelstheorie van de moraal' (→).

René Cassin. Medeopsteller van de UVRM.

Laten we ons eerst buigen over de *voordelen* van de goddelijke-bevelstheorie. Wat verklaart de grote aanhang van deze theorie door de eeuwen heen? De aantrekkelijkheid van de goddelijke-bevelstheorie is dat daarmee een stevige basis voor de ethiek lijkt te zijn gelegd. Ethiek is niet een kwestie van individuele willekeur, maar van goddelijke zekerheid. Wat voor veel mensen ook een rol speelt bij het veronderstellen van een relatie tussen religie en moraal, is dat zij denken dat moraal 'willekeurig' of 'subjectivistisch' zou worden wanneer daaraan geen religieuze basis ten grondslag wordt gelegd. Deze opvatting komen we tegen bij de grote apologeet en literatuurwetenschapper C.S. Lewis (1898-1963).

Lewis begint met vast te stellen dat mensen van mening verschillen over morele aangelegenheden. En van mening verschillen vooronderstelt een maatstaf. 'Wel, deze Wet of Regel over Goed en Kwaad placht men de natuurwet te noemen.' Over die 'natuurwet' is heel wat meer

overeenstemming dan de meeste mensen denken en doen voorkomen, zegt Lewis.[180] Lewis meent dat er absolute en universele waarden en normen bestaan. Hij gelooft ook in een bestierende macht buiten het universum dat probeert deze waarden en normen aan ons door te geven. Als we daarvoor aandacht hebben, dan kunnen we die kracht ook ervaren, namelijk 'in ons zelf, als een invloed of een bevel dat ons gedrag op een bepaalde manier wil sturen.'[181] Dus: een 'command', een bevel. God richt zich tot ons met bepaalde bevelen. Wij kunnen die overigens negeren. De mens heeft een vrije wil. Maar het negeren van die goddelijke bevelen is dan wel moreel verwerpelijk. Immers het goede doen, is handelen in overeenstemming met de wil van God.

Van belang zijn zowel het verschil als de overeenkomsten tussen het verhaal van Mozes en de Tien Geboden en het verhaal van Abraham uit Genesis. God richtte zich met een goddelijk bevel direct tot Abraham: 'Hij zei tot hem: 'Abraham''. En Abraham zei: 'Hier ben ik.' Iets soortgelijks zien we God doen met Mozes. Hij zegt tot Mozes: 'Ik ben de Heer, uw God, die u uit Egypte, uit de slavernij heeft bevrijd.' En dan dicteert God de Tien Geboden (→) die vervolgens via de Bijbel voor ons kenbaar zijn. Wij behoeven als we naar richtsnoeren voor ons gedrag zoeken niet af te wachten wanneer ons die direct worden geopenbaard, want we kunnen zelf de Heilige Schrift lezen. In de Heilige Schrift vinden we de wil van God neergelegd. Men kan het ook zo zeggen: God heeft een boek geschreven dat wij kunnen lezen. Mozes was de secretaris van God.

Tot zover hebben we het alleen nog maar over de meta-ethische dimensie van de Tien Geboden gehad: zij komen tot ons als geboden, als 'goddelijke geboden'. We kunnen ook een *inhoudelijke* dimensie aan die Tien Geboden onderscheiden. Dan gaat het ons niet om de vraag waar ze vandaan komen, op wiens gezag we ze zouden moeten aannemen, maar wat de inhoud daarvan is. Gaan we naar de inhoud van die geboden kijken, dan zullen we zien dat de eerste drie pertinent in strijd zijn met een hedendaagse mensenrechtencatalogus, zoals we die bijvoorbeeld vinden in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en Fundamentele Vrijheden, maar ook in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (→ UVRM). De Tien Geboden proclameren dat één God moet worden aanbeden, terwijl de mensenrechten (→) ons vrije keuze geven. De Tien Geboden (→) maken het niet mogelijk dat de

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 263 13/01/16 13:18

God Baal wordt aanbeden, terwijl de mensenrechten de keuze bij de individuele burger laat. Dat betekent niet dat het allemaal verwerpelijk is wat in de Tien Geboden staat (wie kan bezwaren hebben tegen 'Gij zult niet stelen'?), maar wel dat daarin verschillende zaken voorkomen die in een moderne rechtsorde niet kunnen worden geaccepteerd.

Neem het volgende gedachtenexperiment. Stel dat de wereldgemeenschap bijeen komt om een lijst met basisbeginselen op te stellen, zoals men deed in 1948, toen de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (→ UVRM) werd opgesteld. Zou men dan tot het opstellen van die Tien Geboden (→) komen in de vorm waarin ze ook aan Mozes zijn geopenbaard, of zou men tot hele andere beginselen komen? En waarom zei men in 1948 trouwens niet: we hebben geen Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (→ UVRM) nodig, immers wat de basisbeginselen van een beschaafde samenlevingsorde zijn *is ons al geopenbaard?* Die zijn namelijk neergelegd in de Tien Geboden, dus we zijn snel klaar in de Algemene Vergadering van de VN. De VN hoeft Mozes niet over te doen. Of is dat toch gebeurd in 1948? Hebben de VN, zonder dat zo expliciet te benoemen, dan toch Mozes 'gecorrigeerd'?

Het ligt voor de hand (hoewel het zelden hardop wordt uitgesproken) dat de VN Mozes *niet* blind heeft gevolgd; dat men een nieuwe en andere lijst van basisrechten heeft opgesteld. En precies omdat het zo en niet anders gelopen is, was het opstellen van die lijst door de VN ook een belangrijke prestatie waarvoor één van de grondleggers van de UVRM, René Cassin (1887-1976), de Nobelprijs kreeg in 1968. En daarom heeft het Amerikaanse Hooggerechtshof gelijk toen het rechter Roy Moore uit Alabama de opdracht gaf een aanduiding van Mozes' Tien Geboden (→) uit de rechtszaal te laten verwijderen.

Verder lezen:

Lecler, Joseph, *Histoire de la tolérance au siècle de la réforme,* 2 volumes, Aubier, Éditions Montaigne, Paris 1955.

Lewis, C.S., *Mere Christianity,* A revised and amplified edition, with a new introduction, Harper, SanFrancisco, 2001 (1952).

Lewis, C.S., *The Abolition of Man.* Or Reflections on Education with special Reference to the teaching of English in the Upper Forms of Schools, Harper, San Francisco 2001 (1944).

Religie, politieke

Er zijn twee soorten religie, namelijk (i) 'gewone' of wat men kan noemen 'religieuze religie' en (ii) een speciale variant die men aanduidt als 'politieke religie'. Het is de 'politieke religie' die voor de meeste problemen zorgt in deze wereld. Eén manier om politieke religie te bekritiseren is *secularisme*. Dat betekent dat men probeert een scheiding tot stand te brengen tussen religie en politiek. Dat lukt met wisselend succes. In jodendom en christendom is de politieke religie voor een aanzienlijk deel teruggedrongen. Jodendom en christendom zijn dus tegenwoordig voor een groot deel weer 'religieuze religies' geworden en in die zin 'geseculariseerd'. De islam blijkt moeilijker 'seculariseerbaar', maar ook hier kan men sporen van succes onderkennen.

Het katholicisme heeft zich in Europa voor een belangrijk deel ontwikkeld tot een religieuze religie (of is geseculariseerd) sinds het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Pogingen om van de islam een religieuze religie te maken, vinden we in het werk van hervormers als Irshad Manji (geb. 1968) en Bassam Tibi (geb. 1944). Maar ook Ayaan Hirsi Ali (geb. 1969) (→), hoewel zelf geen moslim meer, probeert de islam te secula-riseren. Het probleem waarmee de wereld nu geconfronteerd wordt, is dat het werk van de huidige paus, paus Franciscus, in een relatief gunstige bedding valt, maar de hervormingarbeid van iemand zoals Irshad Manji nog niet, althans veel minder.

De reden die sommigen daarvoor aanvoeren, is dat het katholicisme een oudere religie is dan de islam. De islam zou nog wat tijd nodig hebben voordat hervorming hier vruchten kan dragen. Laten we niet vergeten: de katholieke index van de verboden boeken (→ Index Librorum Prohibitorum) bestond ook tot 1966 en de Inquisitie (→) bestond tot 1830. In die constatering zit een element van juistheid, maar aan de andere kant is het perspectief dat hier geboden wordt uiterst deprimerend. Het zou betekenen dat het nog honderden jaren gaat duren voordat ook de islam de weg kan gaan van een politieke naar een religieuze religie. Vandaar dat Ayaan Hirsi Ali (→) pleitte voor een 'short cut to Enlightenment'. We hebben geen honderden jaren de tijd tenslotte, zoals ook de atheïst Sam Harris (→) benadrukt in zijn werk. Bovendien, wat garandeert dat de islam de weg zal gaan van het katholicisme en niet het katholicisme de weg van de politieke islam?

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 265 13/01/16 13:18

Verder lezen:

Cliteur, Paul, *The Secular Outlook: In Defense of Moral and Political Secularism,* Wiley-Blackwell, Chicester 2010.

Harris, Sam, *Letter to a Christian Nation,* Alfred A. Knopf, New York 2006.

Hirsi Ali, Ayaan, *Heretic: Why Islam needs a Reformation Now*, Harper Collins, New York 2015.

Manji, Irshad, *Allah, Liberty and Love: The Courage to Reconcile Faith and Freedom,* Free Press, New York 2011.

Religieus gevoel

Soms wordt een onderscheid gemaakt tussen 'godsdienstig' en 'religieus'. Het is een punt waarop het Nederlandse en Belgische taalgebruik (en het Duitse) rijker is dan het Engelse. In het Engels raken deze twee dimensies vaak versmolten tot *'religious'*, maar men kan een verschil maken.

'Godsdienstig' heeft betrekking op de eredienst aan een persoonlijk gedacht hoger wezen. 'Religieus' is daarentegen een ruimer begrip. Religieus is het gevoel dat uitdrukking geeft aan een besef van, of gevoel van, 'verbinding' ('religare' = verbinden). Einstein en Spinoza (→) waren wellicht 'religieus' in de zin dat zij zichzelf als onderdeel zagen van een groter verband. Voor Spinoza vielen God en natuur samen (*'deus sive natura'*). Een gedicht waarin een gevoel dat men als 'religieus' zou kunnen aanduiden tot uitdrukking komt is het bekende *Wandrers Nachtlied* van Johann Wolfgang von Goethe.

Über allen Gipfeln
Ist Ruh,
In allen Wipfeln
Spürest Du
Kaum einen Hauch;
Die Vögelein schweigen im Walde.
Warte nur, balde
Ruhest Du auch.

In de Nederlandse vertaling van Menno Wigman:

Boven elke bergtop
heerst rust,
in elke boomkruin
bespeur
je amper nog een zucht;
de vogels zwijgen in het loof.
Wacht maar, spoedig
rust jij ook.

Wolfgang von Goethe

Dit gevoel is wijdverbreid, misschien zelfs typisch menselijk, en het kan ook niet door wetenschap terzijde worden geschoven. Zoals Bertrand Russell (→ Russels theepot) schrijft in *Religion and Science* (1935): voorzover religie bestaat uit een soort van gevoel en niet uit een set van geloofsvoorstellingen heeft wetenschap er niets mee te maken (*'science cannot touch it'*).[182]

Verder lezen:

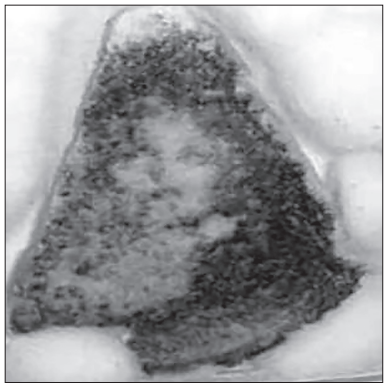
Boudry, Maarten, *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is*, Polis, Antwerpen 2015.

Priestman, Martin, *Romantic Atheism: Poetry and Freethought, 1780-1830*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

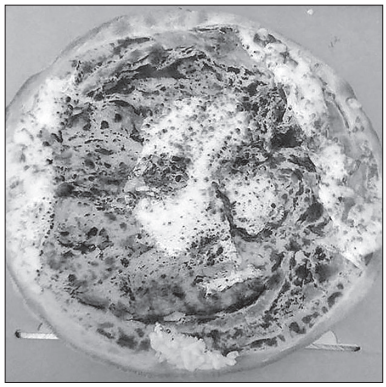
Religieuze pareidolie

Pareidolie is een psychologisch verschijnsel waarbij men in een visuele waarneming een figuur meent waar te nemen. Diverse getuigen zagen in allerlei gesteenten, boomschorsen, wolkenmassa's, etenswaren en andere zaken al afbeeldingen van het monster van Loch Ness, Elvis Presley, Moeder Theresa, de maagd Maria en Jezus Christus. In die laatste gevallen spreekt men van religieuze pareidolia. Het zijn vormen van selectieve illusoire waarneming waarbij men zintuiglijke waarnemingen koppelt aan vermeende voorstellingen van religieuze elementen.

In 2004 verkocht een vrouw in Florida een sandwichtoast met daarop

Sandwich met afbeelding van de maagd Maria.

Gezicht van Jezus op een pizza in Australië (2011).

een vage afbeelding van de maagd Maria op Ebay voor een bedrag van 28.000 dollar.[183] In maart 2011 ontwaarde men het gezicht van Jezus in een pizza die gemaakt was in een eettent in Brisbane in Australië.[184] In april 2015 zag een Britse vrouw het gezicht van Jezus in een krentenbroodje. Het feit dat ze die aankoop deed in de Paasperiode deed haar waarschijnlijk de link leggen.[185] Het is maar een kleine greep uit de talrijke 'verschijningen' van religieuze figuren in etenswaren en op onverwachte plekken in en buitenhuis.

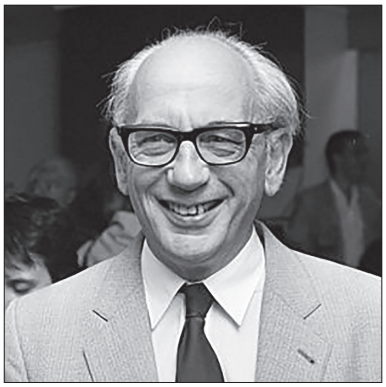
Volgens onderzoek van de Universiteit van Toronto is dat een gevolg van de werking van het fusiforme aangezichtshersengebied, een klein gebied in de hersenen dat bepaalde beelden interpreteert als herkenbare figuren. Soms worden dergelijke pareidolia door gelovigen gekoesterd als een relikwie.

Verder lezen :

Taylor, Stuart, *Tales from Pareidolia*, Chain Bear Publishing, 2012.

Reve, Karel van het

Karel van het Reve (1921-1999) was een Nederlandse hoogleraar, essayist, vertaler en columnist. Hij doceerde van 1957 tot 1983 Slavische letterkunde aan de universiteit van Leiden. Hij is de broer van de schrijver

Karel van het Reve

Gerard Reve, de zoon van de journalist Gerard van het Reve sr. en de grootvader van de columnist Jonathan van het Reve.

In de jaren zeventig van de twintigste eeuw was Van het Reve correspondent voor *Het Parool* in Moskou waar hij Russische dissidenten leerde kennen als Andrej Amalrik, Pavel Litivinov en Andrej Sacharov. Van het Reve had een glasheldere schrijfstijl en over het algemeen verrassende opvattingen over een keur van zaken. Hij kwam uit een communistisch gezin maar brak met het communisme. Hij bleef zijn hele leven op de Partij van de Arbeid stemmen, maar was tevens een van de meest humoristische en toch dodelijke critici van modieus links denken.

In 1978 nam Van het Reve in *Literatuurwetenschap: Het raadsel van de onleesbaarheid* de literatuurwetenschap op de korrel. Grote indruk maakte ook zijn analyse van de marxistisch-leninistische wereldbeschouwing in *Het geloof der kameraden* (1969). Van het Reve zette zich ook aan het bestrijden ('ontmaskeren') van iconen van de intelligentsia als Marx (→), Freud (→) en Darwin (→). Hij liet zich daarbij inspireren door het kritisch rationalisme van Karl Popper (→) en diens pleidooien voor het recht van kritiek en de vrijheid van meningsuiting. Van het Reve was waarschijnlijk niet op de hoogte van het gebrek aan steun dat Popper (→) had uitgesproken jegens Salman Rushdie in de Rushdie Affaire (→ Rushdie, Salman).

Over de Rushdie-kwestie schreef Van het Reve in 1989 een vroege en glasheldere analyse waarbij hij paralellen trok met zaken die weinigen waren opgevallen. Zo zegt Van het Reve: 'Sinds onze katholieke soeverein Philips II in de zomer van 1580 een prijs van 25.000 gouden kronen op het hoofd van Willem van Oranje zette is zoiets niet meer vertoond'. Hij trekt een parallel tussen enerzijds Khomeini en anderzijds Hitler en Stalin. Hitler heeft nooit een beloning uitgeloofd voor wie er in slaagde om in het buitenland Kurt Tucholsky of de gebroeders Mann of Brecht te vermoorden, zegt Van het Reve. Ook Stalin, die heel wat mensen om

liet brengen, beperkte zich tot 'zijn eigen territorium'.[186] Hij heeft nooit een prijs gezet op het hoofd van Ivan Boenin hoewel 'Boenin over Marx en zijn profeten veel erger dingen schreef dan Rushdie over Allah en Mohammed'.[187]

Van het Reve bekritiseert ook leden van de Nederlandse regering die toen de Nederlands/Duitse showmaster Rudi Carrell (1934-2006), nadat die in een televisieshow op de Duitstalige televisie een sketch had opgevoerd met Khomeini in de hoofdrol, bedreigd werd, zich in het openbaar afvroegen of wij ons wel voldoende in de *gevoelens van Iran* hadden ingeleefd. Van het Reve zegt hierop: 'Het is natuurlijk heel verkeerd je in die uiterst verwerpelijke gevoelens in het leven. Die gevoelens behoren juist door iedere fatsoenlijke regering bestreden en verworpen te worden, door welke minderheid in ons eigen land ze ook gedeeld mogen worden. Natuurlijk moeten alle nationale minderheden, of het nu katholieken, protestanten, mohammedanen, hindoes, Krisjnaaanhangers, sjintoïsten, marxisten betreft volledige vrijheid genieten om hun godsdienst te belijden. Maar zodra zij hun waan in gewelddadigheden gaan omzetten behoort de Mobiele Eenheid in te grijpen, en de regering behoort daar geen twijfel over te laten bestaan.'[188]

Op basis van de bovenstaande passage zal het niet verbazen dat Van het Reve in conflict kwam met intolerante religieuze groeperingen. En dat levert dan van godsdienstige zijde vaak protesten op over 'belediging', 'godslastering', 'nodeloze provocaties'. Van het Reve schreef ook enkele openhartige opstellen die hem (net als zijn broer) een proces tegen godslastering zouden hebben opgeleverd, ware het niet dat de vervolgingspraktijk in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw in onbruik was geraakt. In *De ongelooflijke slechtheid van het opperwezen* (1987) gaf hij een kritiek op het godsbeeld van de monotheïstische godsdiensten. Van het Reve laakt daarin dat God, althans het wezen dat zo wordt aangeduid in de Bijbel (→ God, bijbelse), zoveel wandaden verricht. Onder de mensen vindt de God van joden en christenen alleen zijn evenknie in figuren van het soort Idi Amin, schrijft Van het Reve. Hij wil voortdurend opgehemeld worden, maar tegelijkertijd haalt hij voortdurend gruwelijke schurkenstreken uit.

Gelovigen zien dat niet, omdat zij met twee maten meten. Doet hij iets goeds, dan wordt hij daarvoor geprezen. Gebeurt er iets slechts, dan wordt dat geweten aan de 'ondoorgrondelijkheid van zijn raadsbesluit'.[189]

Koningin Wilhelmina vertelt in haar memoires dat haar schoonzoon, prins Bernhard, een vliegtuigongeluk overleefde en zij schrijft dat overleven van haar schoonzoon toe aan de goedheid van God. Maar was het niet beter geweest, merkt Van het Reve droogjes op, dat vliegtuig 'gewoon in de lucht te houden', want allerlei andere mensen vonden de dood?[190]

Uit de Heilige Schrift kunnen we ook leren dat God andere volkeren te vuur en te zwaard verdelgt, of laat verdelgen. Zelfs Jezus dreigt soms met hel en verdoemenis. Toch hoor je iedereen met 'vrij grote sympathie over Jezus spreken'. Onbegrijpelijk, aldus Van het Reve.

Verder lezen:

Reve, Karel van het, 'Achterlijke artikelen', in: Pierre Vinken & Hans van den Bergh, red., *Het scherp van de snede: de Nederlandse literatuur in meer dan honderd polemieken,* Prometheus, Amsterdam 2010, *Elsevier,* 4 maart 1989, ook in: pp. 662-267.

Reve, Karel van het, 'De ongelooflijke slechtheid van het opperwezen', in: NRC *Handelsblad*, 20 juli 1985, ook in: Karel van het Reve, *De ongelooflijke slechtheid van het opperwezen,* Van Oorschot, Amsterdam 1987, pp. 7-20.

Reve, Karel van het, *Het geloof der kameraden,* G.A. van Oorschot, Amsterdam 1969.

Rosenblit, Tanya

Tanya Rosenblit (geb. 1983) is een Israëlische vrouw die op 16 december 2011 de publieke buslijn 451 nam van haar woonplaats Ashdod naar Jeruzalem. Ze nam een zitplaats vooraan achter de chauffeur. Bij een halte op weg naar de hoofdstad stond een groepje ultraorthodoxe joden, zogenaamde Haredim, die dezelfde bus wilden nemen maar eisten dat de vrouw haar plaats zou afstaan en achteraan in de bus gaan zitten. Rosenblit weigerde waarna de Haredim in de deuropening van de bus gingen staan om te verhinderen dat die zou doorrijden. De politie kwam ter plaatse en poogde de vrouw te overtuigen om achteraan plaats te nemen. Ze bleef echter weigeren omdat geen enkele wet haar verbood om gelijk waar op de bus te zitten. Na een half uur discussie reed de bus alleen met de vrouw verder.[191]

Ultraorthodoxe joden aan de bushalte. Foto van Tanya Rosenblit.

De media besteedden veel aandacht aan het voorval en maakten de vergelijking met de zwarte Rosa Parks die in de jaren 50 in de Verenigde Staten weigerde om haar plaats af te staan aan een blanke man en hiervoor in de gevangenis terechtkwam. Rosenblit die foto's had gemaakt van het voorval publiceerde haar verhaal op het internet. Ze verklaarde dat ze was opgegroeid in een vrij land (Israël) waar ze had geleerd dat de vrijheid een grondrecht is dat door niemand kan worden aangetast. Haar ganse leven, tijdens haar tienerjaren, haar legerdienst, aan de universiteit en op haar werk heeft ze zich steeds als een gelijke van haar leeftijdsgenoten gevoeld. 'Ik was altijd trots om een vrouw te zijn en heb nooit het gevoel gehad dat mannen mij wilden verzwakken, tot vandaag toen ik een afspraak had in de buurt van een orthodox-joodse wijk in Jeruzalem,' aldus Rosenblit.

De ultraorthodoxe joden spraken Jiddisch onder elkaar en noemden haar een hoer. Een van hen begon te bidden tot God dat hij niet achter een vrouw zou moeten zitten. Nadat ze haar verhaal op het internet had gezet kreeg ze doodsbedreigingen. In 2006 werd de Amerikaans joodse vrouw Miriam Shear om dezelfde reden door een aantal ultraorthodoxe joden geschopt en geslagen.[192] Ook zij had geweigerd om achteraan in de bus plaats te nemen. De Haredim zijn vertegenwoordigd in het Israëlische parlement en proberen toestemming te verkrijgen voor het invoeren van gesegregeerde buslijnen.

Verder lezen :

Israel's 'Rosa Parks' refuses to take back seat, CNN, December 19, 2011.

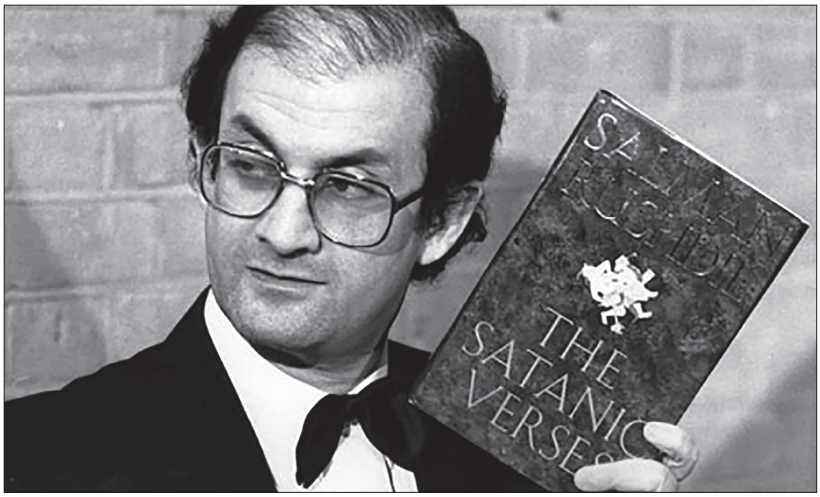
Rushdie, Salman

Salman Rushdie (geb. 1947) is een Britse schrijver met wortels in India. Hij is de schrijver van romans als *Midnight's Children* (1981), *The Satanic Verses* (1988), maar ook van literaire kritiek, gebundeld in *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981-1991* (1991) en *Step Across This Line: Collected Non-Fiction 1992-2002* (2002). In zijn essays komt hij ook naar voren als een verdediger van secularisme en van de vrijheid van gedachte en vrijheid van expressie.

Christopher Hitchens (→) nam Rushdie's essay *Imagine There's no Heaven: Letter to the Six Billionth World Citizen* op in de anthologie *The Portable Atheist* (2007). Dit essay was oorspronkelijk geschreven voor een bundel die verscheen onder auspiciën van de Verenigde Naties. De toenmalige secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Kofi Annan (geb. 1938), trok zijn eigen inleiding tot de bundel in, toen hij hoorde dat Rushdie een bijdrage leverde. Zoals Hitchens schrijft: *'In consequence of Rushdie's contribution, the ever-courageous Kofi Annan, who was Secretary-General, withdrew his own introduction to the volume'*.[193]

Dit incident had natuurlijk te maken met iets dat zich acht jaar eerder had voorgedaan. Rushdie's boek *The Satanic Verses* (1988) kwam hem op een 'fatwa' (dit keer een oordeel in de vorm van een doodsvonnis) te staan, uitgesproken door de toenmalige politieke en religieuze leider van Iran, Ayatollah Khomeini. De fatwa over Rushdie is om verschillende redenen van belang. Allereerst natuurlijk omdat het een persoonlijk drama betekende voor Rushdie. Hij moest zich schuil houden voor een groot deel van zijn leven en eigenlijk is hij nog steeds niet bevrijd. Maar aan de fatwa zitten ook allerlei andere kanten die belangrijk zijn om te belichten. Hoe om te gaan met de fatwa bleek een 'testcase' voor zowel democratische regeringen als ook voor intellectuelen.

De regeringen hadden grote moeite om met het verschijnsel in het reine te komen. Wat doe je als regeringsleider van land A wanneer een regeringsleider van land B een burger van land A ter dood veroordeelt? Natuurlijk zal de regering van land A de betreffende burger niet uitleve-

Salman Rushdie en zijn *The Satanic Verses.*

ren aan de regering van land B, maar dat geeft aan de burger van land A maar een beperkte beveiliging wanneer de *burgers* van land B het tot hun heilige plicht maken het vonnis van hun religieuze en politieke leider tot uitvoering te brengen (eventueel door een sluipmoord in het buitenland). Zelfs wanneer de overgrote meerderheid van de burgers van land B zich aan de opdracht van hun leider niets gelegen laat liggen, betekent het voor de burgers van land A een groot risico dat wellicht enkelingen de fatwa serieus nemen en als een soort huurmoordenaars op pad gaan. De fatwa van Khomeini heeft daarom hetzelfde effect als een vogelvrijverklaring. In het geval van Rushdie heeft dat in ieder geval aan zijn Japanse vertaler Hitoshi Igarashi het leven gekost († 1991), terwijl zijn Noorse uitgever William Nygaard en Italiaanse vertaler Ettore Capriolo (1926-2013) ternauwernood aan een aanslag wisten te ontkomen. Regeringen, te beginnen met de regering-Thatcher, bleken het zeer moeilijk te vinden met deze zaak om te gaan. Men probeerde het met overleg en onderhandeling, maar vaak werden deze pogingen door de Iraanse regering geïnterpreteerd als manifestaties van zwakte van de westerse wereld en werden de eisen opgeschroefd.

De fatwa over Rushdie was ook van belang omdat het een 'testcase' was voor de mate waarin intellectuelen en wetenschappers werkelijk toegewijd waren aan de beginselen van democratie (→), rechtsstaat en

mensenrechten (→). Met name de botsing tussen de fatwa en het beginsel van de vrijheid van gedachte en de vrijheid van meningsuiting sprong scherp in het oog. Opvallend genoeg werd Rushdie *niet* gesteund door een aanzienlijk deel van de intelligentsia en ook niet door zijn collega-schrijvers. Een groot (althans dat beweerde hij) voorstander van vrijheid van onderzoek en vrijheid van meningsuiting als Karl Popper (1902-1994, *The Open Society*) wilde geen steunbetuiging aan Rushdie tekenen (→ Popper, Karl). Ook een ander prominent filosoof, Michael Dummett (1925-2011), schreef een scherp afwijzende brief in de krant waarin hij afstand nam van het boek van Rushdie. Er was gelukkig ook steun, onder andere van mensen als Christopher Hitchens (→), Günther Grass (1927-2015) en Ian McEwan (geb. 1948), maar de Rushdie Affaire maakte toch duidelijk dat als het om de verdediging van haar principes gaat, zelfbenoemde protagonisten van open samenlevingen niet uitblinken door veel ruggegraat en besluitvaardigheid.

Verder lezen:

Dummett, Michael, 'Open Letter to Rushdie', in: *The Independent,* 11 February 1990.

Hitchens, Christopher, *The Portable Atheist: Essential Readings for the Nonbeliever,* Selected and with introduction by Christopher Hitchens, Da Capo Press, Philadelphia 2007.

Russells theepot

Bertrand Russell (1872-1970) was een Britse wiskundige, filosoof, humanist en atheïst. Hij schreef tientallen boeken, waaronder het bekende *History of western philosophy* en kreeg de Nobelprijs voor literatuur in 1950. Russell was een overtuigde pacifist, protesteerde tegen de Eerste Wereldoorlog en zat daarvoor een tijdje in de cel. In 1927 hield hij een opmerkelijke lezing voor de Londense afdeling van de National Secular Society onder de titel *Waarom ik geen christen ben*. Daarin ontkrachtte hij de visie dat God de 'eerste oorzaak' zou zijn, verwierp hij de ontwerpgedachte, wees hij op het bestaan van zoveel onrechtvaardigheid in de wereld, veroordeelde het morele karakter van Christus die blijkbaar geloofde in de hel als de eeuwige straf wat bijzonder wraakzuchtig is, en

stelde dat kerken in de loop van de geschiedenis de vooruitgang tegenhielden.[194] 'Religie is volgens mij voornamelijk gebaseerd op angst', zo betoogde Russell in zijn slot.

Hij bekritiseerde later als wetenschapper de niet te falsificeren dogma's en stellingen van religies. Zo kunnen we slechts het bestaan van een God aanvaarden voor zover er overtuigende bewijzen voor bestaan. En het is aan gelovigen om die bewijslast te leveren, anders kan men om het even wat beweren. Om zijn argumentatie te ondersteunen, schreef hij in 1952 het artikel *Is There a God?* voor het tijdschrift *Illustrated*, dat echter niet gepubliceerd werd. Hierin gebruikte Russell een vliegende theepot als voorbeeld: 'Als ik zou stellen dat er tussen de Aarde en Mars een porseleinen theepot in een ellipsvormige baan rond de zon draait, dan zou niemand het tegendeel kunnen bewijzen als ik er bij zou zeggen dat de theepot te klein is om gezien te worden, zelfs als onze sterkste telescopen gebruikt zouden worden. Als ik dan zou zeggen dat, aangezien het tegendeel van mijn stelling niet bewezen kan worden, het een ontolereerbare miskenning van het menselijk verstand zou zijn om aan mijn stelling te twijfelen, dan zou iedereen me voor gek verklaren. Maar als het bestaan van deze theepot erkend zou worden in antieke boeken, wanneer het elke zondag als de heilige waarheid wordt aangeleerd en de hersenen van kinderen ermee op school geïndoctrineerd zouden worden, dan zou afzien van geloof in zijn bestaan een teken van excentriciteit worden en zou iemand die twijfelt in een verlicht tijdperk naar een psychiater worden gestuurd, of in een eerdere tijd aan de Inquisitie uigeleverd worden.'[195]

Russells theepot

Verder lezen :

Russell, Bertrand, *Religion and Science,* Oxford University Press, London New York Toronto 1935.

White, A.D., *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom,* Two volumes, Dover Publications, New York 1960 (1896).

Salomo

Salomo was een legendarische koning van het volk van Israël. Volgens de Bijbel (1 Koningen 11:1) beminde hij vele buitenlandse vrouwen. Hij beminde vrouwen uit Moab, Ammon, Edom en Sidon. De god van Israël had echter gezegd dat Israëlieten zich niet met vrouwen van vreemde volkeren mochten inlaten. De reden van dat verbod was dat de kans bestond dat de vrouwen van die vreemde volkeren de Israëlitische mannen zouden verleiden om de vreemde goden te aanbidden (1 Koningen 11:2). Het probleem was: Salomo voelde zich juist *tot die vrouwen* aangetrokken.

Volgens de Bijbel had hij zevenhonderd hoofdvrouwen en driehonderd bijvrouwen. Deze maakten hem, zegt de Bijbel, 'ontrouw'. Dat betekent in de context van het bijbelse wereldbeeld: Salomo ging ertoe over om andere goden te aanbidden dan de god van Israël. Een van de dingen die de god van Israël in het bijzonder stoorde was dat Salomo in de buurt van Jeruzalem een offerplaats liet maken voor een Moabitische god (Kemos) en een Ammonitische god (Moloch). De god van Israël verklaarde aan Salomo dat hij zich niet hield aan de bepalingen die hem door God waren opgelegd (1 Koningen 11:11). Daarom besloot God om het koningschap van Salomo 'los te scheuren'.

Het verhaal van Salomo is om verschillende redenen van belang in het kader van een atheïstisch-secularistisch wereldbeeld. (i) Het illustreert dat niet alleen gewone stervelingen maar ook koningen onder de wet van God gesteld zijn. (ii) Het illustreert dat de god van Israël zijn bevelen uiterst serieus neemt en diegenen straft die deze bevelen overtreden. (iii) Het verhaal maakt ook duidelijk dat in het bijbelse wereldbeeld geen plaats is voor wat wij tegenwoordig 'godsdienstvrijheid' zouden noemen: de vrijheid een godsdienst aan te nemen, maar ook om een godsdienst te wijzigen of te verwerpen (→ Apostasie). (iv) Het laat ons verder zien dat in het bijbelse wereldbeeld de vrouw vaak wordt gezien als een seksuele verleidster maar ook als een wezen dat tot religieuze ontrouw aanzet.

Het oordeel van Salomo van Antoine Coypel.

Verder lezen:

Benson, Ophelia, Stangroom, Jeremy, *Does God Hate Women?,* Continuum, London/New York 2009.

Comay, Joan, *Who's Who in the Old Testament together with the Apocrypha,* Routledge, London 1995 (1971).

Schepping van de kosmos

De 'schepping van de wereld' is een uitgangspunt van de monotheïstische godsdiensten en andere mythologieën volgens welke de wereld zou zijn geschapen (creatie uit het niets) door een goddelijk wezen en niet geleidelijk is ontstaan (evolutie). Lange tijd ging men ervan uit dat op grond van het optellen van de geslachtsregisters uit de Bijbel men precies kon uitrekenen wanneer de wereld is geschapen. Dat was in 4004 v.o.t., zoals werd berekend door aartsbisschop James Ussher (→). Sommigen gingen nog verder. Zo dacht dr. John Lightfoot, vice-chancellor

van de universiteit van Cambridge, dat men ook kon berekenen dat dit was gebeurd op 23 oktober, om negen uur 's morgens.

De Franse wetenschapper Simon Laplace (1749-1827), en andere filosofen en wetenschappers, brak met deze speculaties. Hij verwierp het idee van een creatie. Toen Napoleon hem bezocht en informeerde hoe de bevindingen van Laplace zich verhielden tot het idee van een schepper, antwoordde Laplace: 'Sire, ik heb die hypothese niet nodig'.[196]

Schepping van Adam en Eva op 16 en 30 oktober 4004 v.o.t.

In de negentiende eeuw waren het verschillende wetenschappen die het dogma over de ouderdom van de aarde onder druk zetten. Die bevindingen leidden soms tot de meest curieuze speculaties die ertoe moesten dienen om het traditionele wereldbeeld overeind te houden. Toen de fossielen uitwezen dat de scheppingsdatum van 4004 v.o.t. onhoudbaar was (→ Big Bang), zei de naturalist Philip Henry Gosse (1810-1888) dat die fossielen samen met al de rest waren geschapen, zodat alles er al zeer oud uitzag. Zijn zoon, de dichter en criticus Edmund Gosse (1849-1928), schreef een droevig autobiografisch boek waarin hij uitvoerig inging op het denken van zijn vader (en daarmee van gelovige christenen in zijn tijd, voor wie geen zee te hoog ging om het traditionele christendom te redden tegenover de aanslagen die daarop werden gedaan door de wetenschap).

Verder lezen:

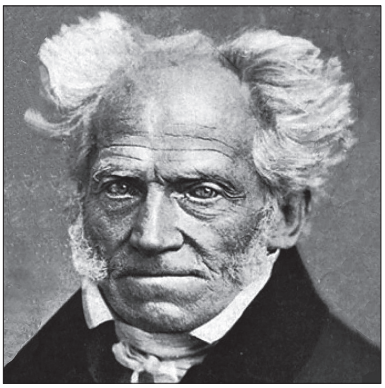
Cliteur, P.B., *Onze verhouding tot de apen. De consequenties van het Darwinisme voor ons mensbeeld en voor de moraal*, Oratie Delft, Delft 1995.

Gosse, Edmund, *Father and Son. A Study in Two Temperaments*, edited by Peter Abbs, Penguin Books, Harmondsworth 1983 (1907).

Hitchens, Christopher, G*od is not Great: How Religion Poisons Everything,* Twelve, New York, Boston 2007.

Schopenhauer, Arthur

'Als een God deze wereld gemaakt heeft, dan zou ik niet die God willen zijn; haar ellende zou me het hart uiteenrijten.' Deze uitspraak van de Duitse filosoof Arthur Schopenhauer (1788-1860) geeft goed weer dat hij bijzonder sceptisch stond tegenover elke vorm van blind geloof. In zijn essay *Het nut van vrome leugens* (1851) laat hij zijn licht schijnen op het verschijnsel godsdienst.[197] Hij erkent de positieve bijdragen aan de beschaving die de godsdienst leverde, maar wees ook met een beschuldigende vinger naar de vele wandaden die in naam van de godsdienst werden begaan.

Arthur Schopenhauer

Schopenhauer vergeleek de diverse wereldreligies met elkaar en besteedde als een van de eerste westerse denkers aandacht aan oosterse godsdiensten zoals het boeddhisme en hindoeisme. Zo kon het boeddhisme zijn goedkeuring wegdragen omdat deze religie aansloot bij zijn eigen filosofie, maar hij haalde fors uit naar de monotheïstische godsdiensten die elk op zich de waarheid claimen. Het centrale probleem van religies was voor de filosoof dat ze de neiging hebben om een monopoliepositie in te nemen. Alleen hun geloof is juist en sluit elk ander denken uit. Hun bekeringsijver ontaardt al snel in vormen van intolerantie en blind geweld teneinde de mens tot een bepaald denken te dwingen. Wat Schopenhauer zo stoorde was de manier waarop de zogenaamd geopenbaarde godsdiensten mensen afdreigen met eeuwige of tijdelijke verdoemenis tegenover al wie haar niet volgt of ook maar enige twijfel toont. Nochtans bevat elke religie absurditeiten en ongerijmdheden.

Religies hebben evenwel dergelijke absurditeiten nodig, juist omdat de mens ze niet zou begrijpen en ze derhalve ondanks de evidente ongerijmdheid wel moet geloven zonder enig bewijs. De tegenstrijdigheid van een religie met de waarheid stoorde Schopenhauer in die mate dat ze volgens hem zelfs opzij moet worden geschoven. Net als talloze andere filosofen kwam hij tot dezelfde essentiële kritiek op de vermeende goed-

heid en almacht van God. Hoe was het mogelijk dat God al die gruwelijke misstanden in de loop van de geschiedenis heeft toegelaten? Waarom greep hij niet in toen onschuldige mensen op een onrechtvaardige, onmenselijke, 'goddeloze' manier werden behandeld of zelfs uitgemoord? Waar was die rechtvaardige God toen talloze onschuldige mensen, vrouwen en kinderen, over de kling werden gejaagd, gefolterd en vermoord?

Religieuze leiders zijn er ook voorstander van om kinderen zo vroeg mogelijk het woord van God aan te leren, want die zijn heel ontvankelijk voor mythische verhalen. Schopenhauer wees in zijn essay *Over godsdienst* (1851) op het perverse effect daarvan: 'Wanneer iemand namelijk in zijn vroegste jeugd bepaalde fundamentele opvattingen en leerstellingen met ongewone plechtigheid en de allerdiepste, nooit geziene ernst herhaaldelijk krijgt voorgeschoteld, waarbij de mogelijkheid van twijfel volstrekt wordt genegeerd of alleen ter sprake wordt gebracht om hem te brandmerken als de eerste stap op weg naar het eeuwige verderf, dan zal dat zo'n diepe indruk maken dat het hem in de regel, dat wil zeggen in bijna alle gevallen, net zo moeilijk zal vallen aan die dogma's te twijfelen als aan zijn eigen existentie, zodat er nauwelijks één op de vele duizenden voldoende geesteskracht zal bezitten om zich ernstig en oprecht af te vragen: is dat wel waar?'[198]

Verder lezen:

Cliteur, Paul, 'Arthur Schopenhauer over filosofie en religie', in: Torben Wolfs, red., *Schopenhauer lezen,* Garant, Antwerpen/Apeldoorn 2009, pp. 135-151.

Schopenhauer, Arthur, 'Über Religion', in: *Parerga und Paralipomena,* Kleine Philosophische Schriften II, in: *Sämtliche Werke,* Band V, Cotta-Verlag/Insel-Verlag, Frankfurt am Main 1965 (1851), pp. 382-466.

Servet, Michael

Michael Servet of Miguel Serveto (1511-1553) was een Spaanse theoloog en lijfarts van de aartsbisschop van Vienne in Frankrijk. In 1531 publiceerde hij zijn ophefmakende boek *De trinitatis erroribus* waarin hij vraagtekens zette achter de Triniteit of Heilige Drievuldigheid (→ Drie-

eenheid) die door de christenen wordt gevolgd, namelijk het bestaan van één God in de vorm van drie goddelijke personen: God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Servet aanvaardde dat niet. Voor hem was er alleen God en daarnaast Jezus als mens en de Heilige Geest als een soort kracht. In de Bijbel stond er trouwens niets over die drievoudigheid van Gods persoon.

Michael Servet

Servet schreef in 1553 anoniem de tekst *Christianismi Restitutio* waarin hij zijn standpunt verdedigde maar zich ook afzette tegen de praktijk van de aflaten (→). Hij stuurde zijn tekst naar Johannes Calvijn in de naïeve overtuiging dat deze kerkhervormer begrip zou tonen voor zijn aanklacht van de manipulaties door de katholieke Kerk. Calvijn stond toen aan het hoofd van een soort theocratie in Genève die met zijn hardnekkig geloof en zijn Inquisitiemethoden de mensen in de pas liet lopen. Hij keerde zich tegen de roomse Kerk, maar nog meer tegen de zogenaamde ketters. Calvijn had voordien al duidelijk laten verstaan dat hij Servet wou doden vanwege zijn kritische stem. Toen Servet op 13 augustus 1553 een kerkdienst bijwoonde in Genève die door Calvijn werd geleid, werd hij ontmaskerd en aangehouden.

De Raad van Genève oordeelde dat Servet een ketter was en veroordeelde hem tot de brandstapel. Op 25 oktober 1553 werd hij levend verbrand. De Nederlandse auteur Guus Kuijer (→) beschrijft in zijn boek *Het doden van een mens* (2006) dat bewonderaars van Calvijn in Genève in 1903 een monumentje ter nagedachtenis van Servet hadden opgericht met de vermelding dat de moord op hem een 'fout' was geweest. Het was geen fout. 'Ik ben gewend het doden van een mens een misdaad te noemen, geen fout', schrijft Kuijer.[199] Calvijn was gewoon een moordenaar.

Verder lezen:

Guus Kuijer, *Het doden van een mens*, Athenaeum-Polak &Van Gennep, Amsterdam 2007.

Zweig, Stefan, *Castellio gegen Calvin oder Ein Gewissen gegen die Gewalt,* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1983 (1936).

Shahids

Shahids zijn moslimgelovigen die in hun heilige teksten de verantwoording vinden voor het plegen van terreurdaden ten aanzien van de vermeende vijanden van de islam. Zij zijn bereid om hun leven te geven omdat ze ervan overtuigd zijn dat ze als martelaar voor de goede zaak rechtstreeks in het paradijs terechtkomen en er een heerlijk eeuwig leven zullen hebben in aanwezigheid van 72 maagden. Vandaar de gruwelijke zelfmoordaanslagen die in naam van Allah plaatsvonden en plaatsvinden in onder meer Afghanistan, Pakistan, Irak en Palestina.

Vaak gaat het om jongeren die onder hun kledij springstoffen dragen en zich opblazen tussen de ongelovigen. Dergelijke martelaars worden in veel gevallen geëerd door hun familie en de rest van hun gemeenschap als na te volgen voorbeelden. Soms krijgen de directe familieleden een financiële beloning van radicale groepen uit Saoedi-Arabië en andere moslimlanden. Duizenden moslims trokken intussen naar IS om er te gaan vechten in Syrië en Irak en zijn bereid hiervoor hun leven te geven. Maar dergelijke martelaars treden ook op in het Westen zoals Mohammed Atta, die de leiding had over de terreuraanslagen van 9/11, Mohammed Bouyeri die de Nederlandse cineast Theo Van Gogh om het leven bracht, en de moordenaars van de redactieleden van het Franse satirische weekblad *Charlie Hebdo*.

Het verhaal van de 72 maagden die men in het paradijs zal meemaken, staat niet in de Koran maar wel in de Hadith Sunan al-Tirmidhi, een oud geschrift over het leven en denken van de profeet Mohammed.

Verder lezen:

Davis, Joyce M., *Martyrs: Innocence, Vengeance, and Despair in the Middle East,* Palgrave, Macmillan 2003.

Slavernij

Tot zowat 250 jaar geleden werd slavernij wereldwijd aanvaard als een normaal verschijnsel. Daarbij werden bepaalde mensen het eigendom van anderen. Zowat alle religies, in het bijzonder de geopenbaarde godsdiensten, hebben dit systeem mee ondersteund en zelfs aangemoedigd. 'Slaven en slavinnen die u nodig hebt, zult u uit de u omringende volkeren kopen; of koop de vreemdelingen die bij u wonen, of koop de kinderen die zij bij u in het land hebben gekregen. Die kunt u als slaven bezitten en aan uw kinderen als erfgoed nalaten; die kunt u voor altijd als slaven in dienst houden,' staat er in het Oude Testament (Leviticus 25:44-46). 'Slaven, wees gehoorzaam aan je aardse heren met eerbied en ontzag, alsof je gehoorzaam was aan Christus', staat er in het Nieuwe Testament (Efeziërs 6:5).

Slaven op weg naar de slavenmarkt.

De slavernij werd niet alleen goedgekeurd maar in het Nieuwe Testament ook theologisch beargumenteerd en onderbouwd: 'Wie het slavenjuk draagt, moet zijn meester hoogachten, zodat Gods naam en de leer niet worden bespot. Een slaaf die een gelovige meester heeft, mag zijn meester niet zijn respect onthouden omdat ze broeders zijn. Integendeel, hij moet hem met nog meer inzet dienen, juist omdat hij met degene die van zijn diensten gebruik maakt, in geloof en liefde verbonden is. Onderwijs dit alles en spoor ertoe aan,' aldus de Eerste Brief aan Timoteüs (6:1-2). Ook 'heilige' kerkvaders zoals Ignatius van Antiochië, Basilius, Ambrosius en Augustinus verdedigden met gloed de slavernij. Etienne Vermeersch wijst erop dat Augustinus er zelfs prat op ging dat het christendom de slavernij niet heeft afgeschaft, maar van ongehoorzame slaven gehoorzame heeft gemaakt.[200]

Ook binnen de islam werd slavernij aanvaard en aangemoedigd zoals we kunnen lezen in de Koran. 'Voorwaar, Allah behandelt niemand in de geringste mate onrechtvaardig…,' zo staat in Soera An-Nisaa (4:40). Maar ook hier wordt de slavernij aanvaard en goedgekeurd: 'Verder zijn voor jou geen vrouwen toegestaan, ook niet dat jij haar in de plaats van andere echtgenotes neemt ook al bevalt haar schoonheid je, maar wel slavinnen waarover jij beschikt. En God is over alles opziener', aldus de Koran (33:50). Ruim 12 miljoen Afrikanen werden van de 16de tot de 19de eeuw opgepakt en als slaaf verkocht in de Nieuwe Wereld. Meer dan 20 miljoen zwarten werden in die periode als slaven afgevoerd naar de Arabische landen. Heel wat religieuze leiders, ook bisschoppen en zelfs pausen beschikten over slaven.

In 1454 verspreidde paus Nicolaas V (1447-1455) zijn bul *Dum Diversas* waarin hij verklaarde dat men elke heiden, ongelovige of moslim tot slaaf mocht maken. Dit principe werd nog eens bevestigd in zijn bul *Romanus Pontifex* (1455) waardoor christenen als het ware de toestemming kregen om elke andersdenkende gevangen te nemen en als slaaf te behandelen, en dat gebeurde in die eerste periode van ontdekkingsreizen dan ook veelvuldig. Paus Paulus III (1534-1549) gaf in 1548 zijn toestemming aan priesters om slaven te houden. Maar de ergste uitspraak kwam er in 1866 toen Pius IX (1846-1878) de volgende instructie ondertekende: 'De slavernij zelf, als zodanig beschouwd, is naar haar wezen in het geheel niet strijdig met de natuurwet en de goddelijke wet, en er kunnen gerechte titels voor slavernij zijn, en hiernaar verwijzen erkende theologen en commentatoren van de heilige canons. (…) Het is niet strijdig met de natuurwet en de goddelijke wet dat een slaaf wordt verkocht, gekocht, geruild of weggeschonken.'[201]

Pas in de loop van de 19de eeuw werden wetten aangenomen om de slavernij af te schaffen. Het laatste land waar de slavernij werd afgeschaft was in Mauretanië. Dat gebeurde in 1981, maar het werd pas strafbaar gesteld in 2007. Dat betekent niet dat slavernij tegenwoordig niet meer bestaat. Ondanks de afwijzing van slavernij in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (→ UVRM) blijft ze toch voorkomen. Artikel 4 benadrukt dat niemand in slavernij of horigheid kan gehouden worden. Toch zijn er miljoenen mensen, vooral in Afrika, India en China, die in lijfeigenschap werken, zowel in de landbouw als in fabrieken. En dan hebben we het nog niet over de talloze vrouwen die om culturele en

religieuze redenen feitelijk onderdrukt worden door hun mannen en mannelijke familieleden en die nog steeds als slaven behandeld worden.

Verder lezen:

Engerman, Stanley, & Drescher, Seymour, & Paquette, Robert, eds., *Slavery,* Oxford Readers, Oxford University Press, Oxford 2001.

Spinoza, Benedictus de

Benedictus de Spinoza (1632-1677) was een Nederlandse filosoof van Portugees-joodse afkomst. Zijn hoofdwerk is de *Ethica,* een volgens de geometrische methode opgezette metafysische verhandeling. Het werd pas na zijn dood gepubliceerd. Hij identificeert hier God met de Natuur (*deus sive natura*) en hij wordt daarom gezien als 'pantheïst'. In de omvangrijke (en snel groeiende) Spinoza-literatuur woedt een debat over de vraag of men Spinoza nu als een 'atheïst' of als een religieus denker zou moeten typeren. Het is een weinig zinvol debat, want het hangt af van wat men onder de term 'atheïsme' wil verstaan (→ Atheïsme, definitie van). Wanneer men onder 'atheïsme' verstaat een ontkennende houding tegenover een persoonlijke god of goden is Spinoza zonder meer atheïst. Als men onder 'atheïsme' verstaat een afwijzing van elke religieuze inspiratie, dan is hij de *'Gottbetrunkener Mensch'* waarvoor de romantische dichter Novalis hem hield.

Spinoza. Op deze gravure wordt hij aangeduid als 'judeus et atheista', jood en atheïst.

Spinoza werd in 1632 geboren in Amsterdam. Hij stamde uit een joodse familie die voor christelijke vervolging was gevlucht uit Spanje en – later – uit Portugal. Hij zocht een veilig onderkomen in het protes-

tantse Nederland waar hij zijn geld verdiende met het slijpen van lenzen. Hij heeft waarschijnlijk aanvankelijk alleen Spaans en Hebreeuws gesproken, maar maakte zich later het Latijn eigen als de taal waarin de geleerde wereld schreef.

Vanwege zijn onorthodoxe opvattingen werd hij op 27 juli 1657 geëxcommuniceerd uit de synagoge en uit de joodse gemeenschap gestoten. Deze ban, of zoals het in de joodse traditie genoemd wordt *'cherem'*, was gebaseerd op de stelling dat Spinoza zich aan 'vreselijke ketterijen' en andere verschrikkelijke daden heeft overgegeven. Ook wordt gesteld dat pogingen waren ondernomen hem op het rechte pad te houden, maar dat die waren mislukt. Daarom werd Spinoza van het volk van Israël afgesloten. En dat betekende: niemand mocht meer met hem omgaan, spreken of communiceren, of zelfs maar in zijn buurt verkeren. Natuurlijk mochten ook Spinoza's geschriften niet meer gelezen worden.

Als gevolg van de ontstane situatie verliet hij Amsterdam en leidde een teruggetrokken leven op verschillende plaatsten, uiteindelijk in Den Haag. Soms verliet hij weken lang zijn huis niet en leefde dus als een soort kluizenaar. Niettemin raakte hij niet verbitterd. Op grond van getuigenissen van tijdgenoten en intimi was Spinoza een buitengewoon beleefde man die in bescheiden omstandigheden onverdroten werkte aan zijn filosofische missie.[202]

De secretaris van de Royal Society of London, Henry Oldenburg (1619-1677), onderhield een correspondentie met Spinoza en maakte zijn naam bekend in de Britse geleerde wereld. Maar de bekendste tijdgenoot die contact met hem had was ongetwijfeld Gottfried Wilhelm Leibniz. Leibniz (1646-1716), op zichzelf een briljant filosoof, was een bekrompen mens die even gefascineerd was door het schijnbaar ongeloof van Spinoza als James Boswell dat was door het scepticisme van David Hume (→ Hume, David). In 1673 kreeg Spinoza een leerstoel aangeboden in Heidelberg, maar het aanbod werd door de filosoof afgeslagen. Hij koesterde zijn onafhankelijkheid en als brillenslijper was die groter dan als hoogleraar.

Omdat de kerkelijke autoriteiten bijzonder vijandig stonden tegenover zijn werk, publiceerde Spinoza zijn hoofdwerk niet tijdens zijn leven (→ Meslier, Jean). Toen de *Ethica* na zijn dood werd gepubliceerd, werd het boek onmiddellijk beschouwd als vijandig ten opzichte van religieuze opvattingen.

Spinoza leefde in de Republiek ten tijde van Johan de Witt (1625-1672). Op grond van fouten die De Witt zou hebben gemaakt op het terrein van het buitenlands beleid werd hij op gruwelijke wijze door het volk afgeslacht, een moord die was voorbereid door de Oranjegezinden. Spinoza kende De Witt. Hij kreeg ook een toelage van De Witt en hij – zo weten we van Leibniz – was diep bedroefd door diens lot. Formeel stond de Republiek der Verenigde Nederlanden met de Unie van Utrecht (1579) voor vrijheid van religie. Deze vrijheid werd door De Witt verdedigd tegenover de Nederlandse Kerk. De Calvinisten daarentegen wilden – met Genève als voorbeeld (→ Servet, Michael) – hun doctrine opleggen aan de staat. Spinoza waarschuwde voor deze benadering.

Zijn *Tractatus Theologico-Politicus* werd anoniem gepubliceerd in 1670. Het boek is van belang omdat het een vroege vorm van bijbelkritiek is en ook omdat Spinoza een voortvarend verdediger was van het vrije onderzoek, de vrije gedachte, en de vrijheid van expressie (→ Hitchens, Christopher). Hij sprak van de *libertas philosophandi* (de vrijheid om te filosoferen). Het boek werd veroordeeld door de Calvinistische synode in hetzelfde jaar en verboden door het Hof van Holland in juli 1674. Het werd ook spoedig op de Index van verboden boeken (→ Index Librorum Prohibitorum) van het Vaticaan geplaatst.[203] Het *Tractatus Politicus* verscheen in 1677 in Spinoza's *Opera Posthuma*.

Verder lezen:

Beck, Lewis White, 'Spinoza', in: Lewis White Beck, *Six secular Philosophers.* Religious Thought of Spinoza, Hume, Kant, Nietzsche, William James and Santayana, Thoemmes Press, Bristol 1997, pp. 23-41.

Beeckman, Tinneke, 'Spinoza, Radicale vrijdenker. Ideeën voor een hedendaagse (on)gelovige', in: Jurgen Slembrouck, red., *Voorbij het atheïsme? Over de relatie tussen atheïsme en humanisme,* UPA, Brussel 2011, pp. 37-55.

Beeckman, Tinneke, *Door Spinoza's lens*, Pelckmans-Klement, Kalmthout 2012.

Jessop, T.E., 'Introduction', in: Spinoza, *Spinoza on Freedom of Thought.* Selections from Tractatus theologico-politicus and Tractatus Politicus, edited and translated by T.E. Jessop, Mario Casalini, Ltd, Montreal 1962, pp. xiii-xxxvi.

Meinsma, K.O., *Spinoza en zijn kring.* Over Hollandsche Vrijgeesten, HES Publishers, Utrecht 1980 (1896).
Spinoza, *Theologisch-Politiek Traktaat,* 1670, Uit het Latijn vertaald, ingeleid en van verklarende aantekeningen voorzien door F. Akkerman, Wereldbibliotheek, Amsterdam 1997.

Staat, religieus neutrale (of agnostische)

De religieus neutrale (of seculiere of agnostische) staat is het ideaal van het secularisme. Het betekent de scheiding van staat en religie. Men kan dit staatsmodel onderscheiden van vijf andere modellen.

1. Het eerste model is dat van de atheïstische staat. Hier probeert men godsdienst met dwang uit te bannen. Dit gebeurde in de Sovjet-Unie onder Stalin.
2. De theocratische staat probeert één godsdienst te doen zegevieren, desnoods met dwang. Dit gebeurt in Saoedi-Arabië (met de wahhabistische islam) en in Iran (sjiitische islam).
3. Verder zijn er staten met een staatsgodsdienst, zoals het Verenigd Koninkrijk. Hier hanteert men, net als bij model 2, een staatsgodsdienst, maar de staat hanteert geen dwangmiddelen om gelovigen in een andere godsdienst te dwingen hun godsdienst op te geven (zoals vroeger wel gebeurde onder Hendrik VIII).
4. De multiculturele staat probeert alle godsdiensten op gelijke wijze te ondersteunen. Ook dat is een problematisch model omdat het altijd maar een beperkte hoeveelheid godsdiensten privileges kan verschaffen en ook omdat het feitelijk discriminatoir is naar niet-gelovigen. Het is dan ook hiertegen dat de religieus neutrale staat zich verzet.
5. De religieus-neutrale, seculiere of agnostische staat ondersteunt geen enkele godsdienst of levensbeschouwing.

Er wordt vaak gezegd dat geen enkele staat neutraal is. Dat is juist, maar dit is geen argument tegen de *religieus* neutrale staat. Europese staten committeren zich aan democratie, rechtsstaat (*'the rule of law'*) en aan mensenrechten. Dat maakt die staten dus niet *politiek* neutraal. Een

keuze voor deze drie idealen is een politieke keuze. Maar dat neemt niet weg dat deze staten nog wel de ambitie kunnen koesteren dat zij *religieus* neutraal zijn, omdat alleen een religieus neutrale staat een multiculturele samenleving in goede banen kan leiden.

Verder lezen:

Cliteur, P.B., 'Onbegrip en misverstand over de laïcité', in: Marcel ten Hooven & Theo de Wit, *Ongewenste Goden: De publieke rol van religie,* SUN, Amsterdam 2006, pp. 252-266.

Cliteur, Paul, *Moderne Papoea's: Dilemma's van een multiculturele samenleving,* Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2002.

Laïcité et République, Rapport au Président de la République, Commission présidée par Bernard Stasi, La Documentation française, Paris 2004.

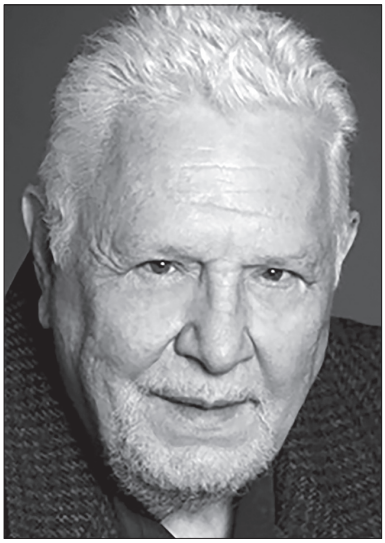
Stenger, Victor

Victor Stenger (1935-2014) was een Amerikaanse fysicus en filosoof. Hij publiceerde tal van gepopulariseerde wetenschappelijke teksten over fysica, filosofie, geloof en atheïsme. Met zijn boek *God, een onhoudbare hypothese* (2007) verwierf hij internationale bekendheid.

In dat boek boog hij zich over de vraag of men de hypothese dat God bestaat op een wetenschappelijke manier kan onderbouwen. Hij baseerde zich op de falsifieerbaarheid zoals uitgewerkt door Karl Popper (→) teneinde ernstige wetenschap te onderscheiden van pseudo-wetenschap. Popper zelf stelde dat 'filosofische theorieën of metafysische per definitie onweerlegbaar (zijn)'. Maar Stenger verdedigt dat 'de godshypothese toetsbaar is en dat ze kan worden bevestigd of ontkracht met de beproefde methoden der wetenschap.'[204] Wél aanvaardt hij met Popper dat wetenschappelijke modellen nooit finaal zeker zijn en derhalve door toekomstige ontwikkelingen veranderd kunnen worden, iets waar theologen en zogenaamde godsdienstgeleerden het knap lastig mee hebben omdat zij juist vertrekken van de onveranderlijkheid van de goddelijke openbaringen. De laatstgenoemden verdedigen daarom de stelling dat God de schepper en bewaarder van het heelal en van de mens in het bij-

zonder is, dat hij de natuurwetten heeft ontworpen en er kan op ingrijpen als hij dat wil, dat hij de mens begiftigd heeft met een eeuwige ziel die losstaat van het lichaam, dat hij de bron van alle moraliteit is en dat hij de waarheden onthuld heeft in 'heilige' boeken door ze mee te delen aan uitverkoren individuen.

Nu zijn er tal van logische redeneringen mogelijk om het bestaan van God onmiddellijk op losse schroeven te zetten. Stenger geeft als voorbeeld de 'almachtparadox' die de filosoof J.L. Cowan (→) gebruikte in zijn beruchte tekst *The Paradox of Omnipotence* (1965). Stenger haalt ook de scheppingstheorie en het *'intelligent design'* onderuit waarin de mens een aparte, superieure positie heeft gekregen van god. Zo wijst hij op de opvallende overeenkomsten van DNA tussen mensen en andere dieren.[205] Creationisten blijven geloven dat het heelal iets meer dan 6000 jaar geleden geschapen werd. James Ussher (→) die aan de hand van het boek *Genesis* het moment berekende waarop de schepping plaatsvond, kwam uit op zondag 23 oktober 4004 voor Christus. Maar die hypothese houdt geen stand zoals blijkt uit zowat elk archeologisch onderzoek. Op 24 november 1974 ontdekte de paleo-antropoloog Donald Johanson in Noord Ethiopië 'Lucy', het skelet van een vrouwelijke hominide. Haar ouderdom wordt geschat op 3,18 miljoen jaar. Uit allerlei onderzoek met de Hubble-telescoop blijkt intussen dat Ussher er een slordige 13,8 miljard jaar naast zat.

Victor Stenger

En wat dan met de geldigheid van de 'heilige' teksten? Stenger schrijft dat gebrek aan enig bewijs of proefondervindelijke vaststelling aantoont 'dat belangrijke bijbelse verhalen zoals de Uittocht uit Egypte en de gebeurtenissen rond geboorte en dood van Jezus konden plaatsvinden op de schaal en op de manier die in de Bijbel beschreven is.'[206] Neem bijvoorbeeld de exodus van de 600.000 joden (exclusief vrouwen en kinderen) uit Egypte. Een dergelijke volksverhuizing zou archeologische spo-

ren moeten hebben nagelaten, bijvoorbeeld in de vorm van kampementen in de Sinai, maar die werden nooit gevonden. Ook van het rijk van David en Salomo heeft men met de meest moderne archeologische technieken niets terug kunnen vinden. En dat terwijl niet-bijbelse zaken, die eeuwen voordien plaatsvonden, wel sporen hebben nagelaten. Ook in oude historische verslagen is er geen woord terug te vinden van de vermeende grote rijken waarover in het Oude Testament wordt gesproken, maar over andere heersers uit die periode, van lang voordien, wel. Daarnaast blijkt dat tal van profetieën die in het Oude Testament staan niet zijn uitgekomen.

Nog belangrijker is de aanname door veel gelovigen dat heel wat van de morele normen die we tot de dag van vandaag hanteren, een goddelijke oorsprong kennen en voor het eerst 'geopenbaard' werden in de 'heilige' teksten. Maar Stenger toont aan dat al die idealen al in vroegere culturen ontwikkeld werden. Zo was de morele norm 'doe aan anderen, zoals je zou willen dat zij aan jou doen' die volgens velen afkomstig is van Jezus' Bergrede, al veel vroeger neergeschreven door Confucius, Isocrates en in de Mahabharata, een belangrijk filosofisch epos uit India dat mee de hoeksteen vormde voor het hindoeïsme.[207] Daarnaast staan er zowel in de Bijbel als in de Koran ronduit weerzinwekkende voorbeelden van moord, geweld en onderdrukking op bevel van god en verantwoorden ze beide het bestaan van de slavernij.

'De menselijke moraal en de menselijke waarden (zijn) niet afkomstig van een goddelijk gebod (…) ze ontspruiten aan onze gemeenschappelijke menselijkheid', schrijft Stenger.[208] Je zou er namens Kant nog kunnen aan toevoegen dat zelfs indien er echte goddelijke geboden bestonden, de mens moreel hoogstaander zou handelen indien hij zich op de rede zou beroepen. Zo mag men geen medemens doden omdat God het ons zou gezegd hebben, maar gewoon omdat we dat als mens verwerpen, willen we niet worden overgeleverd aan de Leviathan en terechtkomen in een oorlog van ieder tegen ieder. De auteur wijst er terecht op dat de moraal een biologische en evolutionaire ontwikkeling kende. Zo zag Darwin scherp het belang van samenwerking en altruïsme in. In elk geval is de opvatting van 'een algoede, almachtige en alwetende God' onhoudbaar. Daarvoor verwijst Stenger naar al het zinloze kwaad en lijden dat mensen door hun medemensen, maar ook door natuurrampen ondergaan hebben. Hoe kunnen we die algoedheid, almachtigheid

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 292 13/01/16 13:18

en alwetendheid aanvaarden als zes miljoen joden en miljoenen andere onschuldige burgers tijdens de Tweede Wereldoorlog werden geliquideerd? Waarom kwam god toen niet tussen? In het beste geval zou er dan nog enkel een 'theodicee van de apathie' kunnen bestaan. In dat geval is god ongevoelig voor elk menselijk lijden en voor het kwaad. Onze problemen interesseren hem gewoonweg niet, maar dat staat haaks op de vermeende rechtvaardigheid van god. 'Het probleem van het kwaad blijft echter het krachtigste argument tegen een algoede weldadige God', aldus Stenger.[209]

Hij gaat ook in op een laatste argument dat soms gebruikt wordt om god en religie te verantwoorden: zij zorgen voor zingeving. 'Kunnen we dan geen zin bij onszelf vinden?', zo vraagt Stenger zich af.[210] En hij heeft het over tal van zaken die ons leven voller kunnen maken. Het leven dat we nu kennen is het enige dat we hebben, het is dus nu dat we er iets van kunnen en moeten maken. Dit houdt in dat we niet onverschillig mogen zijn voor wat er om ons heen gebeurt. De zin van het leven is dat iedere mens iets kan doen voor een betere toekomst voor zichzelf en voor anderen.

Verder lezen:

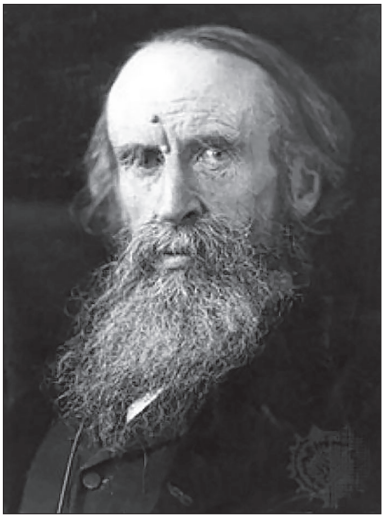
Victor Stenger, *God een onhoudbare hypothese*, Veen Magazines, Amsterdam 2008.

Stephen, Leslie

Leslie Stephen (1832-1904) was een Engelse filosoof, criticus, biograaf en publieke intellectueel. Hij was de vader van de kunstenaresse Vanessa Bell (1879-1961) en de schrijfster Virginia Woolf (1882-1941). In 1870 trad hij uit de Kerk en werd hij een 'agnost'. Hij ontwikkelde zich tot een van de meest welsprekende pleitbezorgers van seculier gedachtegoed, vaak neergelegd in essays, later gebundeld in boeken. Bekende publicaties zijn: *An Agnostic's Apology and Other Essays* (1898) en *Essays on Freethinking and Plainspeaking* (1879). In *The Science of Ethics* (1882) presenteert Stephen een utilistische ethiek. Zijn werk laat zich typeren aan de hand van een paar uitgangspunten.

Ongeloof niet iets negatiefs. Stephen polemiseert scherp tegen de ge-

dachte dat religieus ongeloof zou moeten worden gezien als iets negatiefs. Geloof en ongeloof zijn veel meer verwant dan de meeste mensen denken. Ook ongeloof kan een bron zijn van inspiratie voor een positieve levenshouding. Bovendien: geloof in *a* is ook altijd ongeloof in *b. 'The believer at Rome is the infidel at Mecca, and conversely'*.[211]

Leslie Stephen

Morele autonomie. Ook populariseerde Stephen het idee van morele autonomie of de onafhankelijkheid van de moraal ten opzichte van de religie. Zijn handelingen juist omdat God ze heeft gewild, of wil God ze omdat ze juist zijn? Wie zou antwoorden 'Omdat God ze heeft gewild', zou de vraag moeten beantwoorden 'maar waarom wil God ze dan?'. En bij de beantwoording van *die* vraag moet men toch weer een autonoom zedelijk goed veronderstellen. Met andere woorden: de theonome ethiek verstrikt zich in tegenstrijdigheden. Stephen vraagt: *'Why stand we gazing into heaven when we have but to look round to catch the contagion of noble enthusiasm from men of our own race? The ideal becomes meaningless when it is made supernatural'*.[212]

Het gevaar van religieuze ethiek. Stephen wijst ook op het gevaar van religieuze ethiek. Door het gebrek aan een autonoom richtsnoer kan religieuze ethiek gemakkelijk ontaarden in morele wanpraktijken. 'Een religie kan zelfs criminele praktijken voorschrijven, praktijken die onverenigbaar zijn met het bestaan van een samenleving'.[213] Het feit dat God een daad voorschrijft maakt die daad nu eenmaal niet moreel.

Tolerantie en wetenschap. Stephen was ook een pleitbezorger van wat men zou kunnen noemen 'ware tolerantie'. Met dat 'ware' wordt dan bedoeld dat hij niet de conceptie van tolerantie hooghoudt die tegenwoordig zo vaak wordt aangeroepen en die neerkomt op 'niets zeggen waar een ander aanstoot aan kan nemen', maar dat hij tolerantie predikt die betekent: het gedogen van meningen waarvan men een afkeer heeft. *'Toleration implies that each man must have a right to say what he pleases'*,

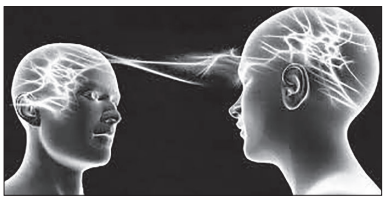
zegt Stephen.[214] Het is deze conceptie van tolerantie waarvoor de wetenschappelijke methode ons de ogen heeft geopend. *'It is science, not theology, which has changed all this; it is the atheists, infidels, and rationalists, as they are kindly called, who have taught us to take fresh interest in our poor fellow denizens of the world, and not to despise them because Almighty benevolence could not be expected to admit them to heaven.'*[215]

Verder lezen:

Annan, Noel, *Leslie Stephen: His Thought & Character in Relation to his Time,* MacGibbon & Kee, London 1951.

Telepathie

Telepathie is de overdracht van beelden, gedachten en gevoelens zonder gebruik van taal, technische hulpmiddelen of een van de vijf zintuigen. Vaak wordt het aangeduid als een paranormaal vermogen of een 'zesde zintuig'. Sommige mensen – vaak ook 'mediums' genaamd – beweren dat ze beschikken over telepathische en andere paranormale gaven. Ze beweren dat ze in contact kunnen komen met overledenen, de toekomst uit kaarten kunnen voorspellen, de gedachten van anderen kunnen raden, vermiste personen kunnen opsporen, enzovoort. In werkelijkheid gaat het om bedrog of zelfbedrog of zelfbegoocheling.

Telepathie

De vereniging Studiekring voor de Kritische Evaluatie van Pseudowetenschap en het Paranormale (SKEPP) voert acties tegen dergelijke vormen van pseudowetenschap, de misleiding en oplichterij die er vaak mee gepaard gaat. SKEPP is principieel bereid elke ernstige bewering over vreemde of paranormale eigenschappen te onderzoeken en mensen te testen die beweren over zulke vermogens te beschikken. Wie kan aantonen dat hij/zij over paranormale vermogens beschikt of claims kan hard maken die onmogelijk zijn volgens de huidige wetenschappelijke kennis, ontvangt van SKEPP vzw de Sisyphus prijs, namelijk een som van 25.000 euro. Niemand heeft tot nu toe de prijs gewonnen.

De 'werking' van telepathie is nog nooit wetenschappelijk aangetoond. Vandaar ook dat Etienne Vermeersch het toeliet tijdens de talloze examens die hij als hoogleraar afnam van zijn studenten.

Verder lezen:

Vermeersch, Etienne, *Wetenschappelijke apriori's tegen het paranormale*, SKEPP, 2004.

Theologie

Theologie is letterlijk 'wetenschap van God'. Aangezien God volgens atheïsten niet bestaat, zou het voor de hand liggen die wetenschap als universitaire discipline te laten verdwijnen. Maar misschien is dat te snel. God of goden mogen dan volgens atheïsten niet bestaan, wat wel bestaat zijn mensen. En mensen geloven in God en goden. Die geloofsvoorstellingen van die mensen zou men tot voorwerp van analyse en onderzoek kunnen maken. Men zou bijvoorbeeld de eigenschappen van de Griekse goden kunnen bestuderen zoals die ons worden getoond in de boeken van Homerus. Men kan ook de eigenschappen van de joods-christelijke god bestuderen zoals die ons worden aangeleverd in het Oude en het Nieuwe Testament.

In die optiek is theologie de studie van God en wat aan hem wordt toegeschreven *in diverse teksten*. Zo spreekt men van een theologie van het Oude Testament, van de Koran, van het Boek van Mormon, enz. Hier kan men nog een onderscheid maken tussen een strikt neutrale theologie en een theologie die wordt beoefend door theologen die als gelovige binnen een bepaalde geloofstraditie staan. Zij zoeken dan niet alleen een strikt historische weergave van de inhoud van de teksten; ze stellen tevens de vraag hoe die teksten in hun tijd een toepassing kunnen krijgen. Onder hen is er nog een onderscheid tussen degenen die de teksten vrij letterlijk als thans nog geldend beschouwen, en kritische theologen, zoals de Duitsers Gerd Lüdemann (geb. 1946) of Hans Küng (geb. 1928), maar zij vormen een minderheid. De meeste theologen nemen tegenover hun onderwerp een onkritische houding aan, zoals we die bijvoorbeeld aantreffen in het werk van Karen Armstrong (geb. 1944).

De Bijbel

Verder lezen:

Armstrong, Karen, *A History of God: From Abraham to the Present: the 4000-Year Quest for God,* Vintage books, London 1999 (1993).

Küng, Hans, *Existiert Gott? Antwort auf die Gottesfrage der Neuzeit*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1978.

Küng, Hans, *Was bleibt: Kerngedanken,* hrg. Hermann Haäring und Staphan Schlensog, Piper, München und Zürich 2013.

Lüdemann, Gerd, *Ketters: De andere kant van het vroege christendom*, Uitgeverij Ten Have/Houtekiet, Amsterdam/Antwerpen 1998.

Theoterrorisme

Theoterrorisme is terrorisme dat gebaseerd is op het godsbeeld van de drie monotheïstische godsdiensten (maar ook in het hindoeïsme). Men kan derhalve joods, christelijk en islamitisch theoterrorisme onderscheiden. Een voorbeeld van joods theoterrorisme is de moord door Jigal Amir (→) op Yithzak Rabin in 1995, vanwege het feit dat Rabin vredesonderhandelingen met de Palestijnen voerde. Een voorbeeld van christelijk theoterrorisme is de moord op de Amerikaanse abortusarts George Tiller in 2009 door Scott Roeder, een radicale christen die om religieuze redenen bezwaren had tegen abortus. Een voorbeeld van isla-

mitisch theoterrorisme is de moord op Theo van Gogh in 2005 door de jihadist Mohammed Bouyeri omdat Van Gogh naar zijn oordeel de profeet Mohammed zou hebben beledigd.

Verder lezen:

Cliteur, Paul, 'The Challenge of Theoterrorism', in: *The New English Review,* 30 May 2013.

Ellian, Afshin, *Allah weet het niet beter: Columns,* J.M. Meulenhoff, Amsterdam 2008.

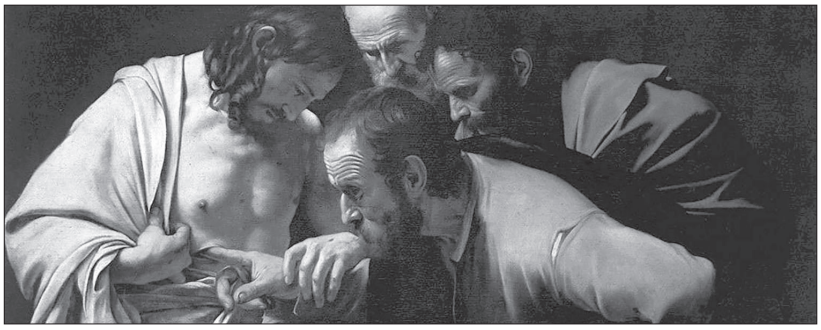
Juergensmeyer, Mark, *Global Rebellion: Religious Challenges to the Secular State, from Christian Militias to Al Qaeda,* University of California Press, Berkeley, Los Angelos, London 2008.

Thomas, ongelovige

Thomas is een bijbelse figuur. Hij is een van de twaalf leerlingen van Jezus en zijn reputatie van de 'ongelovige Thomas' heeft hij te danken aan een incident dat we hieronder zullen analyseren. Voordat we dat doen, is het van belang eerst op te merken dat Thomas een bijbelse figuur is die *lof verdient*. Hij onderscheidt zich door zijn morele integriteit en kritische zin. Die kritische zin legt hij verschillende keren aan de dag in situaties waarin de meeste mensen zouden schromen om dat te doen, zoals in de situatie beschreven in Johannes 14:4-6.

Zoals bekend, speelt in de Bijbel een grote rol dat men vertrouwen moet hebben in God en in Jezus die geacht wordt de zoon van God te zijn. Daarop wordt ook door Jezus zelf voortdurend gewezen. In Johannes 14:1 zegt Jezus: 'Wees niet ongerust, maar vertrouw op God en op mij'. In een verhulde toespeling op zijn eigen toekomstig lot, die door zijn leerlingen ook niet wordt begrepen, zegt Jezus dat hij weggaat maar dat hij terug zal komen om zijn leerlingen te halen. 'Wanneer ik een plaats voor jullie gereedgemaakt heb, kom ik terug. Dan zal ik jullie meenemen, en dan zullen jullie zijn waar ik ben' (Johannes 14:3-4).

Niemand lijkt dat goed te begrijpen en ten onrechte zegt Jezus dan ook: 'Jullie kennen de weg naar waar ik heen ga' (Johannes 14:4). Maar zoals zo vaak wanneer mensen iets niet begrijpen, durven zij dat niet te zeggen. Mensen durven niet te zeggen dat zij iets niet begrijpen, uit vrees

De ongelovige Thomas van Caravaggio.

voor dom te worden versleten, dus doen zij maar net of zij iets begrijpen en gaan mee in een handelwijze, of in het veinzen van begrip, terwijl dat helemaal niet bestaat. Alleen intellectueel moedige mensen durven soms te zeggen dat zij iets niet begrijpen en daarmee dwingen zij iemand die iets als vanzelfsprekend proclameert tot verdere uitleg (Socrates is daarvan een voorbeeld). Ook stimuleren zij soms anderen om ook 'uit de kast te komen' en te zeggen dat zij het *ook niet* begrijpen.

Dat is de rol die Thomas op zich neemt. De overgrote meerderheid van de discipelen van Jezus begrijpen in het geheel niet wat hij zegt, althans volgens het relaas van de evangelieschrijvers. Maar Thomas vormt een uitzondering in dat gezelschap. Nadat Jezus heeft gezegd dat zijn leerlingen de weg wel kennen waar hij heen gaat, merkt Thomas snedig op: 'Wij weten niet eens waar u naartoe gaat, heer, hoe zouden we dan de weg daarheen kunnen kennen' (Johannes 14:5). Opnieuw verschaft Jezus geen duidelijkheid, maar beroept hij zich op een autoriteitsargument. Men moet altijd op hem, Jezus, vertrouwen, zegt hij. Jezus formuleert dan een van de meest krasse pretenties die door hem worden hooggehouden. Hij zegt: 'Ik ben de weg, de waarheid en het leven. Niemand kan bij de Vader komen dan door mij. Als jullie mij kennen zullen jullie ook mijn Vader kennen, en vanaf nu kennen jullie hem, want jullie hebben hem zelf gezien' (Johannes 14:6-7).

Het principe dat hier geformuleerd wordt is van groot belang, niet alleen voor het christendom, maar voor elke andere openbaringsgodsdienst. Of het nu gaat om Jezus Christus (of beter gezegd, Paulus), Mohammed, Joseph Smith of welke andere religiestichter ook: telkens

beweert een religiestichter dat alleen *hij* contact heeft met God, en dat gewone stervelingen zich moeten oriënteren op de religiestichter die in feite optreedt als de buikspreker van God. Door het religieus establishment wordt de pretentie van een nieuwe religiestichter vaak aangemerkt als 'godslasterlijk' en daarom beginnen godsdiensten zo vaak met godslasteringsprocessen. Mohammed die het polytheïsme in Mekka wil bestrijden begint met – in de ogen van zijn critici – een godslasterlijke pretentie. Hetzelfde geldt voor Jezus. Maar als de religiestichters succesvol zijn, dan wil dat inderdaad zeggen dat gelovigen *gaan denken* dat zij de weg, de waarheid en het leven zijn, en dat niemand tot God kan komen dan via de man die beweert de religieuze waarheid in pacht te hebben.

De religiestichter vindt echter soms *sceptici* op zijn pad. Sceptici zijn kritische denkers die niet snel geneigd zijn een waarheidsclaim zomaar te slikken. Je kunt die mensen ook 'vrijdenkers' noemen of 'rationalisten'. Popper (→) zou zeggen: 'Het zijn kritisch rationalisten'. Thomas was zo iemand en dat blijkt ook uit hoe hij zich opstelde na de dood van Jezus aan het kruis en toen hij weer terugkwam, als zijnde opgestaan uit de dood. Thomas kan dat, kritisch als hij is, natuurlijk nauwelijks geloven. Nadat hij was opgestaan uit de dood, vertoonde Jezus zich aan zijn leerlingen, maar Thomas was er niet bij toen Jezus aan de leerlingen verscheen. Toen de anderen hem vertelden dat zij Jezus hadden gezien, kwam hij met een sceptische ('ongelovige') reactie. Hij zei: 'Alleen als ik de wonden van de spijkers in zijn handen zie en met mijn vingers kan voelen, en als ik mijn hand in zijn zij kan leggen, zal ik geloven' (Johannes 20:25).

Dit lijkt een alleszins redelijk standpunt. Nog nooit is iemand opgestaan uit de dood, dus waarom zou je geloof hechten aan het getuigenis van mensen die beweren dat zij *wel* een dode tot leven hebben zien komen? Is het niet veel waarschijnlijker dat de getuigenissen onbetrouwbaar zijn, zouden we met een beroep op David Humes (→) bekende opstel *Of Miracles* (1777) kunnen zeggen, dan dat het opnieuw tot leven komen werkelijk heeft plaatsgevonden? Dat was ook de houding van Thomas en hij vroeg om bewijs. Men zou hem daarom ook wel de 'patroonheilige van de wetenschap' of een 'bijbelse vrijdenker' kunnen noemen. Hij doet wat een wetenschapper wordt geacht te doen: zijn stellingen baseren op bewijs. Thomas heeft, ruim vóór 1877 toen het geformuleerd werd, het principe van W.K. Clifford (→) geïncorporeerd: *'It is wrong always, everywhere, and for anyone, to believe anything upon insufficient evidence'*.

Het verhaal over de Ongelovige Thomas gaat nog verder. Een week na deze gebeurtenis waren de leerlingen weer bij elkaar en nu waren ook Thomas en Jezus present. Bij die gelegenheid richtte Jezus zich tot Thomas en zei: 'Leg je vingers hier en kijk naar mijn handen, en leg je hand in mijn zij. Wees niet langer ongelovig, maar geloof' (Johannes 20:27). Tot zover is alles nog in orde. Thomas had om bewijsmateriaal gevraagd en Jezus blijkt bereid dat bewijsmateriaal aan te leveren. Wanneer hij met dat bewijsmateriaal wordt geconfronteerd, zegt Thomas: 'Mijn Heer, mijn God!'. Hij wordt dus overtuigd. En daar kan men bezwaren tegen maken, want hoe hard moet bewijsmateriaal zijn om een stelling te onderbouwen dat iemand vanuit de dood weer tot leven is gekomen? Wanneer we Humes opstel *Of Miracles* volgen dan zijn er andere manieren om die wonden van Jezus te verklaren dan te denken dat hij uit de dood is opgestaan veel waarschijnlijker. Maar dat is niet waarom het ons nu voornamelijk te doen is. Het gaat om het vervolg van het verhaal, want daarin zit de clou. Dan zegt Jezus: 'Omdat je me gezien hebt, geloof je. Gelukkig zijn zij die niet zien en toch geloven' (Johannes 20:29).

Dit laatste is natuurlijk een verwerpelijk advies vanuit het ethos van kritisch denken. Jezus verheerlijkt hier onkritisch geloof. Dat is ernstig. Het hier gestelde gaat in tegen de algemeen pedagogische opdracht om kritisch te zijn. Het gaat ook in tegen het beginsel van Clifford en Hume dat het geen mens past om *niet* om bewijsmateriaal te vragen.

We zien hier weer hetzelfde als wat we aantroffen in het verhaal over Abrahams bereidheid om zonder enig protest het offer van zijn zoon te brengen. Waar vragen moeten worden gesteld, wordt dit ontmoedigd in de schrift. Dat maakt de moraal van de Bijbel, op dit punt althans, bedenkelijk.

Verder lezen:

Cliteur, Paul, *God houdt niet van vrijzinnigheid: Verzamelde columns en krantenartikelen 1993-2004,* Bert Bakker, Amsterdam 2004.

Hume, David, 'Of Miracles', in: David Hume, *Enquiries concerning Human Understanding and concerning the Principles of Morals,* Reprinted from the posthumous edition of 1777 and edited with introductions, comparative table of contents, and analytical index by L.A. Selby-Bigge, Third Edition, with text revised and notes by P.H. Nidditch, Clarendon Press, Oxford 1975, pp. 86-131.

Tien Geboden

Mozes is een van de belangrijkste figuren in de Bijbel die ook aan bod komt in de Koran. Gelovigen zien hem als een profeet die de Israëlieten uit Egypte leidde en op de berg Horeb op het schiereiland Sinaï de Tien Geboden ontving uit handen van God zelf.[216] In versvorm klinken ze als volgt: (1) Bovenal bemin één God. (2) Zweer niet ijdel, vloek noch spot. (3) Heilig steeds de dag des Heren. (4) Vader, moeder zult gij eren. (5) Dood niet, geef geen ergernis. (6) Doe nooit wat onkuisheid is. (7) Vlucht het stelen en bedriegen. (8) Ook de achterklap en 't liegen. (9) Wees steeds kuis in uw gemoed. (10) En begeer nooit iemands goed.

Volgens veel christenen zijn deze geboden de eerste ethische regels die ooit hebben bestaan, maar dat klopt niet. Al ruim voordien bestonden de Codex Hammurabi en de Betuigingen van Onschuld van het Egyptische Dodenboek die morele regels bevatten die veel ouder zijn dan de Tien Geboden. Die laatste tonen aan dat ethische regels niet door een God werden opgelegd, maar door mensen. De basis van de moraal ligt dus niet in zogenaamd goddelijke bepalingen maar menselijke voorschriften om het samenleven mogelijk en leefbaar te maken. De Codex Hammurabi die werd opgesteld rond 1780 v.o.t. is een duidelijk voorbeeld van dit autonoom ontstaan van een moraal los van een door God geopenbaarde.[217]

De Tien Geboden

De Codex is een van de oudste gekende wetboeken in de wereld. Hij behandelt tal van regels met betrekking tot diefstal, de schending van eigendom, het statuut van de vrouw, de positie van slaven, de landbouw, het erfrecht, enzovoort. Hij bepaalde ook gepaste straffen in geval van overtreding. Opmerkelijk zijn de gedetailleerde regels over het procesrecht, die aantonen dat men in die tijd reeds bewust was van het belang van een rechtssysteem. Rechters hadden de taak om uitspraken te doen in conflicten tussen mensen op basis van de opgelegde regels en wetten. Die wetten stonden letterlijk 'in steen gegrift', wat betekent dat niemand,

ook de koning niet, ze kon veranderen. Alleen heel specifieke gevallen, zoals beschuldigingen van misbruik van bovennatuurlijke krachten, werden onderworpen aan een soort godsoordeel. Een stèle van zwart basalt waarop de Codex Hammurabi afgebeeld staat, werd in 1901 gevonden in het zuidwesten van Iran. Men kan die tegenwoordig bezichtigen in het Louvre in Parijs.

Een ander voorbeeld van morele normen los van goddelijke bepalingen is het *Egyptische Dodenboek*, een compilatie van teksten geschreven op grafmuren en op papyri tussen de 16de en de 10de eeuw v.o.t. In dat *Egyptische Dodenboek* staan de vermaarde 'Betuigingen van onschuld', teksten van ca. 1550 tot 950 v.o.t. die veel ouder zijn dan de Bijbelteksten. Ze bevatten een reeks morele normen die verrassend actueel aandoen: 'Ik heb niet gestolen, ik heb de graanmaat niet vervalst, ik heb geen woekerwinst gevraagd, ik heb niet gelogen. Ik heb geen kwaad gedaan aan mensen, ik heb geen geweld gepleegd tegen een arme mens, ik heb de mond van kinderen hun melk niet onthouden, ik heb brood gegeven aan de hongerigen, water aan de dorstigen, kledij aan de naasten. Ik heb niemand doen lijden, ik heb niemand doen wenen, ik heb het vee niet mishandeld.'[218]

Deze morele instructies zijn verrassend actueel maar tegelijk ook logisch in de context van het toenmalige Egypte. En belangrijk, ze werden opgesteld door mensen die beseften dat ze nood hadden aan eenvormige morele instructies om hun samenleven mogelijk te maken. Egypte werd doorsneden door de Nijl, met zijn meer dan 6.000 kilometers een van de langste rivieren van de wereld. In een eerste stadium voerden de bewoners langs de Nijl alleen ruilverkeer met hun directe buren. Maar al snel groeide de handel tussen mensen en stammen die over een langere afstand woonden. Daarom had men nood aan regels die golden voor het hele Nijlgebied. Vandaar bepalingen als 'ik heb de graanmaat niet vervalst' en 'ik heb de gewichten niet vervalst'. Dergelijke normatieve bepalingen vormden de basis om eerlijke handel mogelijk te maken. Een andere norm bepaalde dat men geen dijken of afdammingen mocht bouwen om het water van de Nijl voor de eigen landbouwgrond te behouden. Wie dat wel deed, onthield immers het water voor hoger of stroomafwaarts gelegen percelen die dan droog en onvruchtbaar bleven. Dijken bouwen in de Nijlvallei voor eigen gewin was dus immoreel en derhalve verboden. Morele normen dienden om het vertrouwen te ver-

groten zodat de bewoners van de Nijlvallei en Egyptenaren van Noord en Zuid met elkaar goederen konden uitwisselen zonder vrees om bedrogen te worden. De farao keek erop toe, behandelde klachten en bestrafte de overtreders van deze normen.

Hij deed dit vanuit het besef dat menselijk samenleven anders onmogelijk zou zijn en misbruiken of overtredingen van deze bepalingen zijn rijk zouden ondermijnen.

Verder lezen:

Dershowitz, Alan M., *The Genesis of Justice: Ten Stories of Biblical Injustice that Led to the Ten Commandments and Modern Law,* Warner Books, New York 2000.

Lewis, Joseph, *The Ten Commandments: An Investigation into the Origin and Meaning of the Decalogue and an Analysis of its Ethical and Moral Value as a Code of Conduct in Modern Society,* Freethought Press Association, New York, N.Y 1946.

Ouaknin, Marc-Alain, *De Tien Geboden,* Met een voorwoord door Tamarah Benima, Vertaling en bewerking Marion Th. Kunstenaar, Boom, Amsterdam 2001.

Tien Seculiere Geboden

In zijn boek *Atheïsme als basis voor de moraal* (2013) formuleert Dirk Verhofstadt (→) tien seculiere geboden als alternatief op de Tien Geboden van het christendom. Daarmee wil hij aantonen dat religie geen basis voor de moraal is, en dat men tot meer hoogstaande morele normen kan komen op basis van de rede. Deze tien seculiere geboden zijn de volgende:

1. Bovenal bemin de mens.
2. Elke mens is een doel op zich en geen middel.
3. Handel op de manier waarvan je zou willen dat iedereen zo zou handelen voor zover die handeling ten goede komt aan de mensheid.
4. Wees nieuwsgierig, doe kennis op en onderwerp elk standpunt, elke visie en elke hypothese aan de meest harde kritiek, ook je eigen standpunten.

5. Elke mens heeft recht op zelfbeschikking voor zover hij geen schade toebrengt aan anderen.
6. Gij zult niemand doden tenzij uit zelfbescherming.
7. Gij zult uw medemensen in nood helpen en goed doen voor anderen zonder daarvoor iets in de plaats te verwachten.
8. Gij zult andere levende wezens niet doen lijden.
9. Gij zult zorg dragen voor de natuur en een leefbare wereld nalaten aan komende generaties.
10. Wees niet neutraal of onverschillig bij conflicten, maar verdedig de zwakken en onderdrukten.

Deze Tien Seculiere Geboden overstijgen elke eenduidige identiteit van mensen op het vlak van volk, geslacht of geloof. Zo heeft het geen belang of men rijk of arm is, jong of oud, blank of zwart, man of vrouw, christen, moslim, jood, hindoe of ongelovig, heteroseksueel, homoseksueel of biseksueel, ziek, gezond of gehandicapt, verstandig of minder verstandig, vaardig of onhandig, mooi of minder mooi, Vlaming, Belg, Fries, Nederlander, Europeaan, Arabier, enzovoort. De belangrijkste eigenschap die we als mensen gemeen hebben, is dat we wereldburgers (→ Kosmopolitisme) zijn, mensen die samen op deze aarde leven en wonen.

Verder lezen:

Verhofstadt, Dirk, *Atheïsme als basis voor de moraal*, Houtekiet, Antwerpen 2013.

Transsubstantiatie

Tijdens de consecratie van de eucharistieviering worden brood en wijn volgens het katholiek geloof veranderd in het lichaam en bloed van Christus. De aanwezige gelovigen krijgen van de pastoor een hostie die ze dan opeten. De hostie symboliseert het lichaam van Christus, al wordt dat ook letterlijk genomen. De pastoor van dienst neemt ook een slok van de wijn als bloed van Christus tot zich. Deze transsubstantiatie vormt zowat het hoogtepunt van de zogenaamde eucharistieviering. Het begrip werd voor het eerst gebruikt door Hildebert van Lavarin, de

aartsbisschop van Tours in 1079. Het werd als principe aangenomen op het Vierde Concilie van Lateranen in 1215 en nadien bevestigd op het Concilie van Trente in de zestiende eeuw.

Het wonder van de transsubstantiatie.

Het staat ook nadrukkelijk vermeld in de Catechismus van de katholieke Kerk: 'Transsubstantiatie betekent de verandering van de hele substantie van het brood in de substantie van het Lichaam van Christus en van de hele substantie van de wijn in de substantie van zijn Bloed. Deze verandering voltrekt zich in het eucharistisch gebed door de werkdadige kracht van het woord van Christus en van het handelen van de heilige Geest. Toch blijven de zintuiglijk waarneembare kenmerken van brood en wijn, de zogenaamde 'eucharistische gedaanten', onveranderd.'[219]

Als basis voor deze wonderbaarlijke omzetting verwijst de katholieke Kerk naar de Eerste Brief aan de Korinthiërs (11:23-25): 'Zelf heb ik van de Heer de overlevering ontvangen die ik u op mijn beurt heb doorgegeven: dat de Heer Jezus in de nacht waarin Hij werd overgeleverd, een brood nam, het dankgebed sprak, het brood in stukken brak en zei: 'Dit is mijn lichaam; het is voor jullie. Blijf dit doen om Mij te gedenken.' Na de maaltijd zei Hij zo ook van de beker: 'Deze beker is het nieuwe verbond door mijn bloed dat voor u wordt vergoten. Blijf dit doen om Mij te gedenken, telkens wanneer jullie eruit drinken." Een soortgelijke uitspraak deed Jezus volgens Lucas (22:19-20): 'Hij nam een brood, sprak het dankgebed, brak het brood in stukken en gaf het hun, en zei: 'Dit is mijn lichaam; het wordt voor jullie gegeven. Blijf dit doen om Mij te gedenken.' Na de maaltijd zei Hij zo ook van de beker: 'Deze beker is het nieuwe verbond door mijn bloed; hij wordt voor jullie leeggegoten." En ook bij Mattheus (26:26-28) vinden we hetzelfde terug: 'Tijdens de maaltijd nam Jezus een brood, sprak de zegenbede uit, brak het, gaf het aan zijn leerlingen en zei: 'Neem en eet, dit is mijn lichaam.' Ook nam Hij een beker, sprak het dankgebed uit en gaf hun die met de woorden: 'Drink er allen uit, want dit is mijn bloed van het verbond, dat voor velen wordt vergoten tot vergeving van zonden."

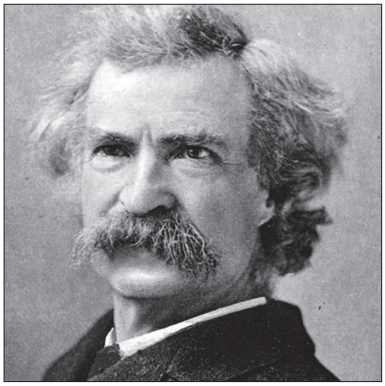
Het brood is doorgaans een hostie gemaakt van ouwel of eetpapier. Het betreft een wit, ongedesemd schijfje tarwebrood dat ook gebruikt wordt voor het maken van andere koekjes. De miswijn betrof vroeger een gewone rode wijn (de kleur van bloed) van minimaal 14% alcohol, vermengd met wat water. Tegenwoordig wordt gewoonlijk witte wijn gebruikt omdat die minder vlekken maakt. Alle gelovigen krijgen een hostie, maar de wijn wordt, in de westerse Kerk, alleen gedronken door de dienstdoende pastoor.

Verder lezen:

Malebranche, Nicolas, *Traité De L'infini Créé: Avec L'explication De La Possibilite De La Transsubstantiation: Traité De La Confession & De La Communion*, Ulan Press, 2012.

Twain, Mark

Mark Twain (1835-1910) is een Amerikaanse schrijver. Hij werd geboren als Samuel Langhorne Clemens, maar gedurende zijn bestaan als een piloot op een rivierboot (1857-1861) nam hij de schrijversnaam Mark Twain aan. Twain is een humoristische persoonlijkheid wiens pittige uitspraken in veel citatenhandboeken te vinden zijn. Zijn klassieke romans zijn *Tom Sawyer* (1876) en *Huckleberry Finn* (1884). Twain was een groot bewonderaar van de vrijdenker Robert Ingersoll, maar zijn religiekritische opmerkingen en analyses zijn voornamelijk te vinden in zijn private correspondentie. Toch kan men in *Christian Science* (1903), *Eve's Diary* (1906) en *What is Man?* (1906) onderkennen dat Twain een kritische houding inneemt tegenover religieus geloof. Ook in *The Mysterious Stranger,* dat pas lang na zijn dood werd gepubliceerd (in 1969), vindt men zijn houding tegenover religie geïllustreerd.

Mark Twain

Twain is bijzonder scherp wanneer hij de bijbelse moraal analyseert.

In een commentaar op een passage uit het Bijbelboek Numeri (→ Pinechas) verwerpt hij de bijbelse moraal inzake straffen. Is het redelijk dat mensen omdat zij zonden hebben begaan in de ogen van de Heer allemaal moeten worden opgehangen, vraagt Twain? Toch is dat wat moest gebeuren volgens Numeri 25. Vervolgens maakt hij een punt dat relevant is voor onze hedendaagse ethiek. Hij zegt: *'If it was fair and right in that day it would be fair and right today'*.[220] Met andere woorden, hij neemt de bijbelse aanbevelingen op moreel terein serieus. Als het *toen* moest, dan zou het ook *nu* moeten, zegt Twain. En dan betrekt hij het op de situatie uit zijn tijd. Kunnen we werkelijk wensen dat onze dochters die van hoererij worden beschuldigd worden opgehangen voor het gemeentehuis in New York? Of hoe zouden we moeten denken over het ophangen van onze burgemeesters wanneer die niet streng genoeg zijn in het onderdrukken van religieus ongeloof? Niet zo'n goed idee, vinden we tegenwoordig. Toch zou dat wel moeten gebeuren volgens de bijbelse aanbevelingen. Twain zegt: *'It does not look right to me'*.

Verder lezen:

Twain, Mark, *The Bible According to Mark Twain: Irreverent Writings on Eden, Heaven, and the Flood by America's Master Satirist,* Simon & Schuster, 1996.

Universaliteit, normatieve

Universeel zijn wetten en principes die overal op de wereld, in alle tijden en plaatsen, gelden. Natuurkundige wetten zijn in die zin universeel. Maar kan men ook *morele* wetten en beginselen onderkennen die overal zouden moeten gelden? Ethici als Immanuel Kant hebben geprobeerd dit soort wetten te formuleren. Maar ook in de wereld van het recht speelt die ambitie een belangrijke rol. De Verenigde Naties presenteerden in 1948 een lijst van normen die overal zouden moeten gelden.

Nu zou men ten aanzien van de normatieve universaliteit nog een onderscheid kunnen maken tussen 'juridische' en 'morele' universaliteit. We maken dit nu duidelijk aan de hand van een beoordeling van de Tien Geboden (→). Het is juist dat er allerlei punten zijn waarop de Tien Geboden in overeenstemming zijn met wat wij ook in deze tijd als

belangrijke morele en ook juridische beginselen zouden kunnen proclameren. Je kan het ook zo stellen: sommige van die Tien Geboden zijn *universaliseerbaar.* Er zijn echter ook geboden waarvoor dat minder geldt en zelfs geboden waarvoor dat pertinent *niet* geldt. Men kan drie soorten categorieën onderkennen. (1) Geboden die zowel in juridische als morele zin universaliseerbaar zijn. (2) Geboden die welllicht moreel universaliseerbaar zijn, maar juridisch niet. (3) Geboden die noch in morele noch in juridische zin universaliseerbaar zijn.

Laten we alle drie de gevallen wat nader belichten. Een mooi voorbeeld om de gedachten te bepalen is wellicht het zevende gebod: 'Gij zult niet stelen'. Dat vind je ook in onze hedendaagse strafwetten. In het Nederlandse Wetboek van Strafrecht staat in art. 310: 'Hij die een goed wegneemt dat geheel of ten dele aan een ander toebehoort met het oogmerk van wederrechtelijke toe-eigening wordt als schuldig aan diefstal gestraft met …' En dan volgt de straf.

Universaliseerbaar in zowel morele als juridische zin. Het lijkt waarschijnlijk dat men in alle strafwetboeken van de wereld, in alle tijden en in alle plaatsen, een criminalisering van diefstal zal aantreffen. Het verbod op diefstal lijkt een universeel *juridisch* gebod. Maar het is ook een universeel *moreel* gebod. Dat wil zeggen: het lijkt waarschijnlijk te stellen dat overal op de wereld, in alle tijden en plaatsen, ouders hun kinderen zullen hebben geprobeerd bij te brengen dat het stelen van iets dat aan een ander toebehoort moreel laakbaar is. Als men ergens een volk kan aantreffen waarvoor dat niet gold, dan zal dat een uitzonderlijke toestand blijken te zijn. Men kan zich alleen voorstellen dat zo'n bepaling niet bestaat in Utopia of in Wonderland (waarin tenslotte *alles* anders is). In de 'gewone wereld' daarentegen zal diefstal zowel juridisch als moreel worden afgewezen.

Een ander gebod dat universaliseerbaar lijkt (zowel juridisch als moreel) is dat men niet mag doden. In feite is dit gebod: 'Gij zult niet doden' een foute vertaling van het Hebreeuwse '*lo tirtsah*', dat eigenlijk betekent; 'gij zult geen moord plegen'. Je kunt erover van mening verschillen of dit gebod goed vertaald is ('Gij zult niet doden'). Waarschijnlijk niet. Immers 'doden' gebeurt ook in oorlogen, en God zelf doodt voortdurend mensen, zoals John Stuart Mill (1806-1873) (→) betoogt in *Three Essays on Religion* (1874). Wanneer men het gebod opvat als: 'gij zult niet moorden', dan is het goed verenigbaar met het verbod op moord zoals

men dat in talloze wetboeken van strafrecht kan aantreffen. Een samenleving zonder een verbod op moord is niet goed denkbaar en overal op de wereld, in alle tijden en plaatsen, is moord dan ook strafbaar gesteld.

Universaliseerbaar in alleen morele zin (en niet juridische). Er is ook een tweede categorie geboden die men kan onderscheiden in wat aan Mozes is geopenbaard en waarvan men zou kunnen zeggen dat we die tegenwoordig misschien wel hoogachten, maar die we toch ongeschikt vinden als universaliseerbare *juridische* geboden. Een voorbeeld daarvan is de aansporing om je vader en je moeder te eren, het vierde gebod dus. Het niet eren van je vader en je moeder hebben we niet strafbaar gesteld in het Wetboek van Strafrecht. Waarom eigenlijk niet? Is dat wellicht omdat niet *alle* vaders en moeders respect verdienen? Of willen we dit tot een soort privézaak maken en houden?

Een ander voorbeeld van een gebod dat we niet tot de status van een universaliseerbaar juridisch gebod hebben willen verheffen, is dat we niet onrechtmatig mogen begeren wat aan een ander toebehoort (het tiende gebod). Ook hier speelt weer het element van het publieke en het private een rol. Bij de opvoeding van je kinderen is belangrijk dat je aan hen voorhoudt dat het gras bij de buren niet altijd groener is dan bij jezelf. Het is levenswijsheid wanneer je je kinderen dat meegeeft. Niettemin vinden we dat het niet aan *de staat* is (aan de regering, aan de overheid) om zich hiermee bezig te houden. Begeerten zijn vrij, zou men kunnen zeggen. Niemand, ook God niet, heeft zich te bemoeien met onze begeertes. Wie de vrouw van zijn buurman wil begeren moet dat vrij staan.

Het is overigens 'jammer' ('zonde' zou je bijna zeggen, hoewel dat weer op 'een zonde' in religieuze zin lijkt) wanneer dat in excessieve wijze het geval is. Het geeft aan dat het huwelijk van onze buurman niet helemaal geslaagd is. Een goede vriend zou hem dat kunnen voorhouden. En hij zou daarmee een bijdrage kunnen leveren aan de zelfkennis van zijn vriend en in het bijzonder: inzicht in zijn eigen situatie. Hij zou tot het inzicht kunnen komen dat er iets fout zit in zijn huwelijk. Maar het is niet *aan de staat* (de regering, de wetgever) die begeerte naar de buurvrouw te verbieden (om nog maar te zwijgen over het bestraffen van die begeerte). Misschien moeten we dat nog eens vastleggen in een mensenrechtenverklaring: 'vrijheid van begeerte'.

Atheïsten zullen het ook een beetje 'bemoeizuchtig' van God vinden

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 310 13/01/16 13:18

dat *Hij* zich met dit soort dingen bezighoudt. Atheïsten willen geen 'big brother' die hen controleert op oneerbare 'begeerten' (→ God, bijbelse). Leve de goden van Epicurus (→), goden die zich niet bezighouden met dit soort zaken!

Universaliseerbaar noch in morele, noch in juridische zin. De derde categorie van geboden die aan Mozes zijn geopenbaard (*ten onrechte* zijn geopenbaard, zou men kunnen zeggen) betreft beginselen die pertinent onverenigbaar zijn met hedendaagse private en publieke moraal. Het gaat om geboden die niet universaliseerbaar zijn, noch in morele, noch in juridische zin. Het is deze categorie die voor ons van het grootste belang is omdat deze categorie bepaald niet qua betekenis is uitgespeeld. Integendeel zelfs. Je kunt een brede beweging onderkennen die probeert om dat soort geboden opnieuw een status te geven in de hedendaagse moraal, maar ook in het hedendaags recht. Men kan denken aan: (1) Gij zult geen afgoden vereren, maar Mij alleen aanbidden en boven alles beminnen. (2) Gij zult de naam van de Heer, uw God, niet zonder eerbied gebruiken. Dit zijn de eerste twee geboden van de tien.

We kunnen misschien in de Tien Geboden (→) geen prioritering aanbrengen in de zin dat gebod 10 minder belangrijk is dan gebod 9, maar uit het feit dat de eerste twee geboden helemaal vooraan staan, kan men misschien toch wel afleiden dat juist *die twee* geboden als de belangrijkste worden gezien. En juist déze twee geboden zijn het meest problematisch. Zij ademen een wereldbeeld uit dat zich op gespannen voet verhoudt met hedendaagse moraal. Zij zijn niet alleen niet-universaliseerbaar, maar zij vormen een aanzienlijk probleem in de hedendaagse wereld in de zin dat fundamentalistische groeperingen zich daarop beroepen om de mensenrechten (→) zoals we die kennen uit de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948 (→ UVRM) effectief te ondermijnen.

Nu zeggen wij 'effectief' te ondermijnen, omdat we kunnen zien dat religieus fundamentalisme een factor van betekenis is geworden in de twintigste en eenentwintigste eeuw. Of en hoe die ontwikkeling zich zal doorzetten, is moeilijk te voorspellen, maar dát die ontwikkeling er is kan men moeilijk ontkennen.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 311 13/01/16 13:18

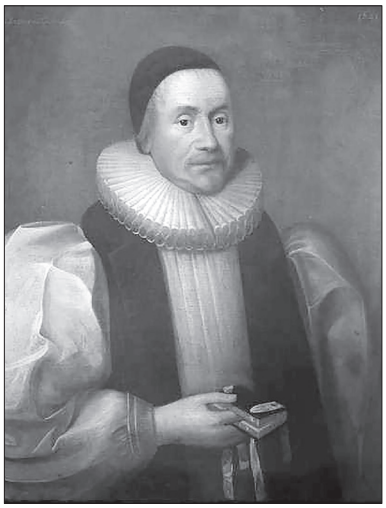
Verder lezen:

Fourest, Caroline, *La dernière utopie: menaces sur l'universalisme,* Éditions Grasset, Paris 2009.

Verhofstadt, Dirk, *Atheïsme als basis voor de moraal,* Houtekiet, Antwerpen 2013.

Ussher, James

James Ussher (1581-1656) was aartsbisschop in het Ierse aartsbisdom Armagh. Hij schreef diverse theologische werken en berekende in 1650 aan de hand van een letterlijke lezing van het bijbelse boek Genesis dat God de aarde schiep op de avond van zaterdag 23 oktober in 4004 voor Christus. Zes dagen later creëerde hij dan, zoals ook in Genesis staat, de mens. Voor zijn berekening baseerde Ussher zich op de leeftijden van de aartsvaders, de koningen en andere historische data uit de Hebreeuwse Tenach (de 39 boeken die in het Oude Testament voorkomen), de Griekse Septuagint (de Griekse vertaling van de Tenach) en de Samaritaanse Pentateuch (de eerste vijf boeken van het Oude Testament). De Engelse kerkgeleerde John Lightfoot (1602-1675) verkondigde een soortgelijke chronologie maar kwam voor de schepping uit op het jaar 3929 voor Christus Hij zou wel ook een exact uur hebben opgegeven, namelijk om 9 uur in de ochtend.

James Ussher geschilderd door Cornelis Janssens van Ceulen (1641).

Verder lezen:

Ford, Alan, James Ussher: *Theology, History, and Politics in Early-Modern Ireland and England*, Oxford University Press, Oxford 2007.

Uitroeien

De Bijbel en de Koran eisen gehoorzaamheid en onderworpenheid aan de wil van God. In tal van 'heilige' teksten staat dat wie een andere god volgt of ongelovig is, zal boeten en lijden. In bepaalde gevallen is er zelfs letterlijk sprake van uitroeiing. Neem het boek Jozua uit het Oude Testament waarin God de Israëlieten opdraagt om de Kanaänieten uit te roeien omdat ze een ander geloof aanhangen. 'Ze namen de stad in en doodden alles wat erin was, zowel mannen als vrouwen, zowel kinderen als bejaarden, zowel runderen en schapen als ezels,' staat in Jozua (6:21).[221]

God beveelt zelfs een genocide op de Amalekieten met de volgende woorden: 'Trek daarom op tegen de Amalekieten en versla ze. Wijd al hun bezittingen onvoorwaardelijk aan de HEER. Spaar ze niet, maar dood alles en iedereen: mannen en vrouwen, kinderen en zuigelingen, runderen en schapen, kamelen en ezels,' lezen we in de eerste brief van Samuel 15:3.[222]

Een derde volk dat op bevel van God moest uitgeroeid worden, waren de Midjanieten. Zij aanbaden andere goden en dat was blijkbaar onaanvaardbaar, aldus Numeri 31:2.[223] Over de ongelovigen staat in de Koran, soera De Koe 2:10: 'Er is een ziekte in hun hart en God heeft die ziekte verergerd; er wacht hen een pijnlijke straf, omdat zij plachten te liegen'; in soera Imrans Mensen 3:131: 'En vreest het vuur dat voor de ongelovigen is klaargemaakt'; en in soera Imrans Mensen 3:141: 'Hij vernietigt de ongelovigen.'

Verder lezen:

Wells, Steve, *Drunk with Blood: God's killings in the Bible*, SAB Books, 2013.

Nelson-Pallmeyer, Jack, *Is Religion Killing Us? Violence in the Bible and the Quran,* Trinity Press International, Harrisburg 2003.

UVRM

Toen de Verenigde Naties na de enorme verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog in 1948 een reeks universele basisrechten van de mens opstelden als morele standaard voor elk individu, weigerden onder meer

Eleonor Roosevelt toont de UVRM.

Saoedi-Arabië en Vaticaanstad die te onderschrijven. De reden ligt voor de hand. Voor beide landen primeert het geloof boven de wet, en dus ook boven de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

Ze hebben het vooral moeilijk met de volgende bepalingen: 'Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen,' aldus artikel 18. 'Een ieder heeft recht op vrijheid van mening en meningsuiting. Dit recht omvat de vrijheid om zonder inmenging een mening te koesteren en om door alle middelen en ongeacht grenzen inlichtingen en denkbeelden op te sporen, te ontvangen en door te geven,' aldus artikel 19. Verder bepaalt de Universele Verklaring de volledige gelijkheid tussen alle mensen, dus ook van man en vrouw. 'Een ieder heeft aanspraak op alle rechten en vrijheden, in deze Verklaring opgesomd, zonder enig onderscheid van welke aard ook, zoals ras, kleur, geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationale of maatschappelijke afkomst, eigendom, geboorte of andere status,' aldus artikel 2.

Dat kunnen heel wat religieuze, maar ook gelovige politieke leiders moeilijk aanvaarden omdat hun 'heilige' teksten iets anders zeggen. Het

meest problematische voor religieuze leiders is het feit dat door de Universele Verklaring duidelijk werd dat niet een godheid aan de basis ligt van universeel gewenst gedrag maar de mensen zelf zoals blijkt uit de preambule: 'Overwegende, dat de volkeren van de Verenigde Naties in het Handvest hun vertrouwen in de fundamentele rechten van de mens, in de waardigheid en de waarde van de mens en in de gelijke rechten van mannen en vrouwen opnieuw hebben bevestigd, en besloten hebben om sociale vooruitgang en een hogere levensstandaard in groter vrijheid te bevorderen.' Dat staat haaks op de gedachte van theocratieën dat de wetten van God boven die van de mens staan.

Willy Laes, de eerste voorzitter van Amnesty International Vlaanderen, wijst er in zijn goed gedocumenteerde boek *Mensenrechten in de Verenigde Staten. Een verhaal over manipulatie, censuur en hypocrisie* (2011) op dat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens een 'schitterend' en 'noodzakelijk' mensenwerk is. 'Mensenwerk omdat de Verklaring niet uit de hemel gevallen is, niet onder vier ogen in steen gekapt op een berg, niet door een aartsengel aan een profeet voorgezegd.'[224]

Willy Laes beschrijft in detail hoe de onderhandelaars van het UVRM erin slaagden om het begrip God uit de tekst te weren (net zoals bij de bespreking van het ontwerp van tekst van de Europese Grondwet). De Braziliaanse en Nederlandse vertegenwoordigers drongen nochtans aan om een verwijzing naar God in de preambule op te nemen, maar ze haalden bakzeil. De vertegenwoordiger van de USSR, Alexander Bogolomov, stelde dat dit niet kon omdat 'veel mensen niet in God geloven en dat de Verklaring toch bedoeld was voor de gehele mensheid, zowel gelovigen als ongelovigen.'[225] De Chileense vertegenwoordiger Santa Cruz zei dat 'ondanks de overgrote meerderheid van de bevolking in zijn land overtuigd katholiek was, er toch geen vermelding (naar God) stond in zijn grondwet, uit respect voor de overtuigingen van een belangrijke minderheid.'[226]

De Franse jurist René Cassin, een van de opstellers van de finale tekst van de UVRM en latere Nobelprijswinnaar voor de Vrede, argumenteerde waarom God geen plaats kon krijgen in de uiteindelijke tekst.[227] 'In 1947, en tijdens de Algemene Vergadering van 1948, hebben de vertegenwoordigers van de naties die hun Grondwet onder de hoede van God geplaatst hebben of zij die, in hun land, aan het Staatshoofd vragen een geloofsbelijdenis of een religieuze eed af te leggen, begrepen dat de

Verklaring nooit universeel zou zijn, indien ze aan anderen een officiële doctrine zou opleggen. Niemand heeft ooit gedacht dat het bestaan van God kan onderworpen worden aan een meerderheidsstemming.'[228] En hij benadrukte dat het hier ging om een 'seculier document'.[229]

Dat strookte wel niet met de visie van de toenmalige en huidige theocratieën die blijven vasthouden aan God als basis van de moraal. In 1950 repliceerde Pius XII met zijn encycliek *Humani Generis*. Daarin verkondigde hij dat de openbaring noodzakelijk is en dat elke katholiek afstand moet houden van het 'dogmatisch' relativisme. Dat relativisme zou in de hand worden gewerkt door de 'geringschatting van de traditionele leer'. Hij gaf de volgende opdracht: 'Na alles rijpelijk voor God te hebben overdacht en overwogen, en om niet te kort te schieten in onze heilige plicht, bevelen wij daarom de bisschoppen en de oversten van kloosterinstellingen onder zware gewetensplicht er met alle ijver voor te zorgen dat dergelijke meningen niet worden gedoceerd in het onderwijs, op bijeenkomsten of in geschriften van welke aard ook, of aan geestelijken of gelovigen hoe dan ook worden geleerd.'

In 1954 verklaarde hij zijn voorganger Pius X heilig, net diegene die zich in zijn encycliek *Vehementer nos* (1906) verzette tegen het principe van de scheiding van Kerk en staat. In zijn encycliek *Pascendi Dominici Gregis* (1907) bestreed hij ook het modernisme. Het zou nog duren tot 1964 alvorens Vaticaanstad het statuut kreeg van waarnemer bij de Verenigde Naties en zich akkoord verklaarde met de principes van de democratie, de vrijheid van geweten en van godsdienst. Desondanks blijft de paus als hoofd van Vaticaanstad een meer dan dubieuze rol spelen als waarnemer binnen allerlei VN-organisaties en sluit hij zich regelmatig aan bij orthodoxe moslimlanden wanneer het gaat over godslastering en de inperking van vrouwenrechten.[230]

Intussen stelden de islamitische landen in 1981 een eigen Universele Islamitische Verklaring van Mensenrechten op waarin de rechten en vrijheden van de mens ondergeschikt worden gemaakt aan de sharia. Zo bepaalt artikel 24: 'Alle rechten en vrijheden genoemd in deze Verklaring zijn ondergeschikt aan de islamitische sharia.' Deze verklaring werd door de Organisatie van de Islamitische Conferentie in 1990 bekrachtigd door 57 moslimlanden. Deze gebeurtenis verpulverde de universaliteit van de mensenrechten.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 316 13/01/16 13:18

Verder lezen:

Cliteur, P.B., *De filosofie van mensenrechten,* 2de druk, Ars Aequi Libri, Nijmegen 1999 (1997).

Nickel, James, W., *Making Sense of Human Rights,* Philosophical Reflections on the Universal Declaration of Human Rights, University of California Press, Berkeley/Los Angelos/London 1987.

Vagevuur

Het vagevuur is de plaats waar de ziel van de mens na zijn overlijden gereinigd wordt. Het is een kerkelijke uitvinding van de vijfde eeuw, maar werd pas algemeen aangenomen vanaf de elfde eeuw. Door de aanname van het vagevuur kon de Kerk het probleem oplossen dat mensen die slecht hadden geleefd, maar vlak voor hun dood te biechten gingen of zich lieten dopen, gezuiverd werden van al hun zonden en rechtstreeks naar de hemel gingen. Veel gelovigen vonden dit onrechtvaardig.

Het vagevuur geschilderd door Jeroen Bosch.

Door het invoeren van het vagevuur als een vorm van straftijd kwam de Kerk tegemoet aan dit gevoel van onrechtvaardigheid. Maar al snel werd ook het vagevuur als middel tot straf omzeild door de invoering van de aflaten (→).

Door de Reformatie werd het bestaan van het vagevuur ter discussie gesteld door Luther (→) en de latere protestanten die zich houden bij een letterlijke interpretatie van de Bijbel waarin geen sprake is van een vagevuur. Toch verwijzen katholieke theologen naar de eerste brief van Paulus aan de Korinthiërs met de volgende tekst: 'De oordeelsdag zal het aantonen, want die verschijnt met vuur, en het vuur zal uitwijzen wat ieders werk waard is. Houdt het bouwwerk dat iemand optrok stand, dan zal hij loon ontvangen. Verbrandt het, dan zal hij schade lijden; hijzelf zal gered worden, maar, om het zo te zeggen, door het vuur heen.'[231] Protestanten interpreteren deze tekst evenwel anders en aanvaarden het principe van het vagevuur niet.

Verder lezen:

Saint Catherina of Genoa, *Fire of Love!: Understanding Purgatory*, Sophia Institute Press, 1996.

Van Bendegem, Jean Paul

Jean Paul van Bendegem (geb. 1953) is een Vlaamse logicus, filosoof en wiskundige, en hoogleraar logica en wetenschapsfilosofie aan de Vrije Universiteit Brussel. Hij staat bekend als vrijmetselaar en beschouwt zichzelf als een spirituele atheïst in navolging van zijn leermeester Leo Apostel (→). Van Bendegem stond mee aan de wieg van SKEPP, de Studiekring voor Kritische Evaluatie van Pseudowetenschap en het Paranormale, waarvan hij ook ere-voorzitter is. Zijn academische specialiteit gaat over het begrip 'oneindigheid' in wiskunde en filosofie. Hij bepleit de ontwikkeling van het 'finitisme', dat wil zeggen een wiskunde die het bestaan van wiskundige objecten ontkent, tenzij men ze in een eindig aantal stappen uit de natuurlijke getallen kan construeren. In zo'n finitistische wiskunde is geen plaats voor het begrip oneindig.

Van Bendegem heeft een protestantse achtergrond en blijft gefascineerd door religie maar heeft zijn geloof achter zich gelaten. In zijn boek

De vrolijke atheïst kijkt hij vol zelfspot en relativering naar de samenleving die hij omschrijft als een knoeiboel. 'We hebben onszelf homo sapiens gedoopt, maar helpen de aarde en vaak elkaar om zeep,' aldus de auteur. Toch leidt zijn visie niet tot cynisme. Het is eerder een pleidooi voor meer levensblijheid en humor zonder god. Daarbij is zijn atheïsme meer dan een loutere afwijzing van het bestaan van God. Van Bendegem is ervan overtuigd dat de mensheid zichzelf naar een hoger niveau kan tillen. Als bewijs daarvan verwijst hij naar de menselijke prestaties op het vlak van kunst, wetenschap en techniek. En op dat vlak valt er nog veel te creëren en te ontdekken. Voor de moraal hebben we geen bovennatuurlijk wezen nodig, maar moeten we rekenen op de mensen zelf. Een belangrijk element voor zijn persoonlijke zingeving is alvast zijn lidmaatschap van de loge, evenals de vele lezingen die hij reeds jaren verzorgd in Vlaanderen en Nederland.

Jean Paul van Bendegem

Verder lezen:

Van Bendegem, Jean Paul, *Tot in der eindigheid*, Hadewijch, Antwerpen 1997.

Van Bendegem, Jean Paul, *Over wat ik nog wil schrijven*, Garant, Antwerpen, 2008.

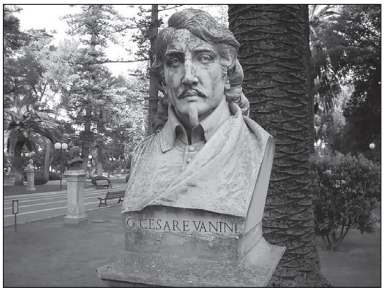
Van Bendegem, Jean Paul, *De vrolijke atheïst*, Houtekiet, Antwerpen 2012.

Van Bendegem, Jean Paul, *Elke 3 seconden*, Houtekiet, Antwerpen, 2014.

Vanini, Giulio Cesare

Giulio Cesare Vanini (1585-1619) was een Italiaanse filosoof en vrijdenker. Hij studeerde filosofie en theologie in Rome en trok nadien naar Padua waar hij onder invloed kwam van Pietro Pomponazzi die hij omschreef als zijn 'goddelijke meester'. Hij zwierf door Frankrijk, Zwitserland, de Lage Landen en Engeland. Uiteindelijk keerde hij terug naar

Frankrijk waar hij in 1615 zijn *Amphitheatrum Aeternae Providentiae Divino-Magicum* en in 1616 zijn *Admirandis Naturae Reginae Deaeque Mortalium Arcanis* publiceerde. Daarin stelde Vanini dat het onmogelijk is dat God zich rechtstreeks zou openbaren aan de mens. God openbaarde zich hooguit in de natuur. De mens is een aards wezen, mirakels en de hel bestaan niet, en er is geen sprake van een onsterfelijkheid van de ziel. Er bestaat ook geen goddelijke voorzienigheid maar alleen een menselijke voorzienigheid.

Standbeeld van Vanini

In zijn werk wees hij ook op de problematische verhouding tussen een mogelijke God en de aanwezigheid van het kwaad in de wereld. Hij volgde op die manier de gedachtegang van de Griekse sofist Protagoras dat moest er een God bestaan, hij blind en slecht zou zijn gezien de verdorvenheid die overal welig tiert. Vanini licht deze mening verder toe in zes stellingen.[232] (1) God kent (of kent niet) de menselijke verdorvenheid. Indien Hij ze kent, is Hij er ook de Schepper van, want voor God zijn kennis en handeling hetzelfde. Indien Hij ze niet kent, kent Hij ook de wereld niet. (2) Daar het kwaad in de wereld toeneemt en God hiertegen niets onderneemt, verwaarloost Hij ofwel de Schepping of doet Hij niets om het kwaad tegen te houden. Hij is dus, ofwel onbezorgd om het kwaad en draagt er de verantwoordelijkheid van, ofwel staat Hij er machteloos tegenover en is Hij geen God. (3) God keurt het kwaad goed of af. Stemt Hij er mee in, dan is Hij er ook de Schepper van; keurt Hij het af, dan is Hij ofwel machteloos en kan Hij het kwaad niet onderwerpen; ofwel kent Hij het niet en dan is Hij niet alwetend. Het is ook mogelijk dat Hij slordig is, het kwaad onaangenaam vindt, doch er niets tegen onderneemt. (4) God dient het goede te doen. Weigert Hij dan is Hij hatelijk en zorgeloos. (5) Wettelijk beschouwd draagt de veroorzaker dezelfde verantwoordelijkheid als de uitvoerder; gezien Hij het kwaad niet kan veroorloven is God zelf de Schepper van het kwaad. (6) God verlangt het kwaad uit te wissen of niet. Is dit laatste het geval, dan hebben de Atheïsten gelijk. De eerste conclusie steunt op de dialectische regel dat hij, die een bepaald doel nastreeft, eveneens het middel nastreeft

om dit doel te verwezenlijken. De dood van de martelaars, schrijft David, behaagt God. Het martelaarschap is zonder tiran onmogelijk; de goddeloosheid van de tirannen moet dus God behagen, omdat door hen bepaalde gelovigen martelaars worden.[233]

Vanini vond dat de mensen misleid werden door hun regeerders die op hun beurt geholpen werden door de priesterklasse. Regeerders, zo stelde hij, bedienen zich van godsdienst om het volk te onderwerpen. Om al die standpunten en uitspraken werd Vanini beschuldigd van atheïsme en goddeloosheid. De inhoud van zijn *Admirandis* werd veroordeeld door de faculteit Theologie aan de Sorbonne in Parijs, waarop Vanini naar Toulouse vertrok. Daar werd hij na een aanklacht in 1618 opgepakt en gevangen gezet. De rechtbank van Toulouse veroordeelde hem ter dood wegens atheïsme en blasfemie. Op 9 februari 1619 rukte men zijn tong uit en werd hij gewurgd waarna zijn lichaam werd verbrand.

Verder lezen:

Vanini, Giulio Cesare, *Morire allegramente da Filosofi*, Il Prato, Saonara 2012.

Verhofstadt, Dirk

Dirk Verhofstadt (geb. 1955) is een Belgische moraalwetenschapper, liberaal, feminist en publieke intellectueel. In *Pleidooi voor individualisme* (2004) typeert hij het individualisme als een van de belangrijkste waarden van het moderne denken. Met boeken als *Het liberale denken van Thomas Paine* (2009), *John Stuart Mill: 150 jaar over vrijheid* (2009) en *250 jaar Over misdaden en straffen: Cesare Beccaria* (2014) leverde hij een bijdrage aan de ideeëngeschiedenis van het liberale denken. Met *De derde feministische golf* (2006) typeert hij feministische denkers binnen de islam en *Dirk Verhofstadt in gesprek met Paul Cliteur* (2012) en *Dirk Verhofstadt in gesprek met Etienne Vermeersch* (2011) geven een beeld van de ideeën van respectievelijk een Nederlandse en een Vlaamse vrijdenkende filosoof. Grote opschudding in orthodox-katholieke kringen veroorzaakte zijn *Pius* XII *en de vernietiging van de Joden* (2008, Duitse editie 2013). Hij schreef ook een monografie over het atheïsme: *Atheïsme als basis voor de moraal* (2013) en een serie opstellen over liberale denkers: *De liberale canon: grondslagen van het liberalisme* (2015).

De kern van zijn denken vormt het individualisme. Dit ziet Verhofstadt als het uitgangspunt van het liberalisme. Het lidmaatschap van een groep kan belangrijk zijn, schrijft Verhofstadt, maar nog belangrijker is het recht van elk mens om zelf zijn identiteit te bepalen (→ Multiculturalisme). Het liberalisme beschouwt ook elk mens als gelijkwaardig aan een ander. Een mens is doel, geen middel. Het liberalisme omschrijft Verhofstadt als de stroming die de mens centraal stelt en niet een gemeenschap, een groep, een geloof, een volk of een ras.

Dirk Verhofstadt

Het onderwijs is van belang omdat het mensen opvoedt tot vrije en kritische burgers. Het kind heeft een recht op gratis openbaar onderwijs. Dit moet erop gericht zijn kinderen kennis en vaardigheden bij te brengen zodat ze later ook zelf keuzes kunnen maken. Liberalen staan ook kritisch tegenover scholen die geen kritische burgers voortbrengen maar 'gelovigen', schrijft Verhofstadt in het nawoord bij *De Liberale Canon*.

Dit maakt ook dat Verhofstadt een pleitbezorger is van de idealen van de Verlichting. Deze idealen moeten onder meer via het onderwijs verder worden verspreid, vooral in die gemeenschappen waar elke vorm van kritiek en ook van zelfkritiek wordt gesmoord. Hij zegt het zo: 'Liberalen moeten de Verlichtingsidealen verder uitdragen en universeel van toepassing maken. Culturen zijn niet gelijkwaardig.'[234] Daarbij citeert hij Susan Neiman (geb. 1955): 'Van het relativisme dat stelt dat alle morele waarden gelijk geschapen zijn, is het maar een korte stap naar het nihilisme dat ieder spreken over waarden als overbodig beschouwt'. Verhofstadt sluit zich ook aan bij de opvatting van de Spaanse filosoof Fernando Savater dat vrijheid kan worden gezien als de verovering van de autonomie door middel van het onderwijs en opvoeding die ons leren wennen aan het maken van keuzes en het zoeken naar vernieuwingen die alleen mogelijk zijn in de gemeenschap.

Ten aanzien van de verhouding van religie en staat is Verhofstadt een aanhanger van de Franse opvatting van radicale scheiding. Hij verwoordt

dat in het nawoord bij *De Liberale Canon* als volgt: 'Dit impliceert dat een overheid zich neutraal moet opstellen en dat haar vertegenwoordigers geen blijk mogen geven van de superioreit van hun overtuiging of religie. In die zin moeten gezagsdragers van de overheid zich strikt neutraal kleden en zijn opvallende religieuze symbolen in openbare gebouwen uitgesloten. Datzelfde geldt voor leraren en voor leerlingen in scholen, dé plaats waar jongeren de gelijkwaardigheid van man en vrouw en de scheiding van Kerk en staat moeten aanleren'.[235]

Verhofstadt is ook een wat sommigen – niet altijd als compliment bedoeld – zullen ervaren als een 'militante liberaal' (→ Weerbare democratie). Hij wil voor zijn overtuigingen opkomen omdat hij denkt dat wanneer we dit niet doen, we falen als kritische intellectuelen. Hij citeert met instemming Karl Popper (1902-1994): 'Indien we onbeperkte verdraagzaamheid zelfs uitstrekken tot zij die onverdraagzaam zijn, als we niet bereid zijn een verdraagzame samenleving te verdedigen tegen de woedende aanvallen der onverdraagzamen, dan zullen de verdraagzamen vernietigd worden, en verdraagszaamheid mét hen. We mogen niet tolerant staan tegenover de intoleranten' (→ Popper, Karl).[236]

Verder lezen:

Verhofstadt, Dirk, *Pleidooi voor individualisme*, Houtekiet, Amsterdam/Antwerpen 2004.

Verhofstadt, Dirk, *De Liberale canon. Grondslagen van het liberalisme*, Houtekiet, Antwerpen 2015.

Vermeersch Etienne

Etienne Vermeersch (°1934) is een van de meest vooraanstaande filosofen en atheïsten in België. Hij is emeritus-hoogleraar en ere-vicerector aan de Universiteit Gent en werd in 2008 uitgeroepen tot de invloedrijkste Vlaamse intellectueel. Hij was een van de wegbereiders van de legalisering van abortus en euthanasie in België en heeft uitgesproken meningen over het milieu, bio-ethiek, overbevolking en vele andere belangrijkse kwesties. Hij is ook stichtend lid van SKEPP, de Studiekring voor Kritische Evaluatie van Pseudowetenschap en het Paranormale.

Vermeersch publiceerde verschillende boeken waaronder *De ogen*

Etienne Vermeersch

van de panda: een milieufilosofisch essay (1985/2010). Op een bijzonder toegankelijke manier beschrijft Vermeersch hoe het op ecologisch vlak zover is kunnen komen. Het begon met de mens die hij omschrijft als 'het meest fascinerende maar ook meest schrikwekkende wezen dat deze planeet heeft voortgebracht'. Tijdens de 15de, 16de en 17de eeuw ontwikkelden mensen nieuwe technieken en begonnen ze uit te zwermen naar tot dan toe ongekende gebieden. Vanaf de 18de eeuw groeide het vooruitgangsgeloof tot een soort dogma, namelijk dat men de rede moest gebruiken om de natuur aan zich te onderwerpen en het lot van de mens te verbeteren, zeg maar een Wetenschappelijk Technologisch Optimisme (WTK). Dat leek ook juist te zijn. Kijk naar de spectaculaire ontdekkingen op het vlak van de hygiëne en gezondheid, de lagere kindersterfte en de langere levensduur.

In de loop van de 19de en zeker tijdens de 20ste eeuw groeide hierover echter twijfel. Sinds de jaren 60 besefte men dat we op een aantal grenzen aan het botsen zijn door de toenemende vervuiling, de uitputting van de grondstoffen en de aanwas van de wereldbevolking. De eerste twee problemen worden sindsdien algemeen erkend. De aantasting van de ozonlaag, de zure regen en de opwarming van de aarde door de uitstoot van CO_2 staan dan ook hoog op de agenda van heel wat landen. Cruciaal is daarbij het groeiende besef van de complexe vervlechting

van alles wat bestaat en leeft op aarde en dat de verstoring van natuurlijke evenwichten kunnen leiden tot rampen.

Vermeersch wijst immers op de diepliggende overtuiging van het menselijk vermogen om zijn toestand te verbeteren zoals verwoord door Francis Bacon en René Descartes. 'De vroegere 'Jenseits'-gerichtheid (op het hiernamaals) maakt plaats voor een 'Diesseits'-gerichtheid (op het hier en nu),' aldus de auteur. Daarbij komt dat de politieke verdeeldheid die we jarenlang kenden (en tegenwoordig vooral een economische verdeeldheid betreft) de concurrentie versterkt. Elke regering wil, onder druk van haar bevolking, de welvaart verder opdrijven. Dat zien we vandaag trouwens ook in niet-democratische landen zoals China waarvan de leiders goed beseffen dat ze hun macht maar kunnen behouden als ze zorgen voor verdere economische groei. Hierdoor bleef en blijft het door de auteur omschreven WTK-bestel als het ware autonoom en automatisch doordraaien. Neem daarbij het feit dat grote vervuilers zoals de VS en China weigeren om serieuze maatregelen te nemen – beide landen weigerden het Kyoto-protocol te tekenen – en we begrijpen dat het probleem nog steeds toeneemt.

In elk geval heeft het ecologisme in de afgelopen decennia op een spectaculaire manier impact gehad op het politieke denken en handelen. Zowat alle partijen hebben nu aandacht voor het milieu en die aandacht zal in de toekomst nog toenemen. Hoe houden we dat langer vol? Het lijkt onmogelijk dat inwoners van het rijke Westen hun verworven welvaart vrijwillig grondig zullen verminderen. Maar even absurd is het om te denken dat de gehele wereldbevolking een enorme stijging van de welvaart zou kennen zonder een dramatische impact op het milieu. Vandaar de stelling van Vermeersch dat de enige uitweg ligt in een drastische vermindering van het aantal inwoners op aarde. Het onvervreemdbaar recht van ouders om kinderen te verwekken, zal volgens hem plaats moeten maken voor het vermijden van de uitzichtloze ellende die zoveel kinderen te wachten staat. Met die visie gaat de auteur rechtstreeks in tegen zowel conservatieve en religieus geïnspireerde denkers die zich keren tegen elke vorm van contraceptie, tegen extreem rechts en nationalisten die wijzen op het lage geboortecijfer in het Westen en juist pleiten voor fiscale stimuli om de nataliteit op te krikken, als tegen progressieve en liberale geesten die vinden dat het recht op het verwekken van kinderen absoluut is.

Hoe moeten we intussen leven? Volgens Vermeersch zullen we alvast onze levenswijze zodanig moeten aanpassen dat iedere mens kan beschikken over dezelfde hoeveelheid energie en grondstoffen als een ander. Zo komt hij tot de kern van zijn milieuethiek. In de loop van de geschiedenis hebben mensen voortdurend hun morele kring vergroot. Zo kregen naast de mannelijke burgers later ook slaven en vrouwen dezelfde rechten. Die kring moet verder verbreed worden tot toekomstige generaties, tot dieren en tot al het waardevolle dat de natuur ons te bieden heeft, voor ons milieu vernietigd en de aarde onleefbaar wordt. Er zijn wetenschappers en filosofen die stellen dat het allemaal niet zo een vaart zal lopen en het ecologisme als doemdenken beschouwen. Daartegenover stelt Vermeersch dat het beter is om niet te wachten met de omslag omdat het steeds moeilijker zal worden om de doelstelling ooit nog op een menswaardige manier te halen. Hij blijft hameren op de noodzaak om het geboortecijfer substantieel te verlagen. Hij verwerpt alvast de visie dat die geboortecijfers snel zullen dalen door de toegenomen welvaart omdat de bevolkingsexplosie die verbetering nagenoeg onmogelijk maakt.

Vermeersch vindt het stuitend dat men niet inziet dat de overbevolking het centrale probleem vormt. Nochtans kunnen we zien waartoe overbevolking leidt. Zo was er enkele maanden geleden voor de zoveelste keer hongersnood in Niger en Haïti. Elke keer komt de internationale gemeenschap met hulp, behalve met plannen en middelen om de bevolkingsexplosie tegen te gaan. Binnen enkele jaren zullen die landen nog veel meer inwoners tellen en zullen de gevolgen rampzaliger zijn.

De kritische rationalist die Vermeersch is, confronteert ons met ongemakkelijke vragen en problemen. Toen hij geboren werd in 1934 waren er 2 miljard mensen, inmiddels zijn we met meer dan 7 miljard, waarvan er minstens één miljard in de diepste ellende leven. Kunnen we ons nog een dergelijke kwantumsprong veroorloven zonder de wereld en haar bewoners om zeep te helpen? Vermeersch neemt een duidelijk standpunt in. We zijn met teveel mensen. De mondiale bevolking moet naar omlaag. Daarmee staat hij lijnrecht tegenover religies die juist pleiten voor méér kinderen.

Etienne Vermeersch is niet alleen een invloedrijke filosoof, hij is ook een uitgesproken atheïst. Hij verwerpt het bestaan van een God. Daarover stelt hij het volgende: ‘Ik ben honderd procent zeker dat de God

van het christendom, van het judaïsme en van de islam niet bestaat. En ik begrijp niet dat mensen het daar niet mee eens zijn. Zo begrijp ik niet dat mensen agnost kunnen zijn ten aanzien van de God van het christendom. Die God van het christendom is bij definitie de God die zich geopenbaard heeft in het Oud Testament en in het Nieuw Testament, de God van de islam is bij definitie de God die zich geopenbaard heeft in de Koran. In elk van die drie geschriften wordt de slavernij goedgekeurd. Slavernij is een onmenselijk en volstrekt immoreel systeem. Een God die dat goedkeurt is geen goede God en als het geen goede God is dan is hij überhaupt geen volmaakte God. De God van het christendom, het judaïsme en de islam is immers, volgens die religies zelf, een volmaakte God, namelijk almachtig, alwetend en algoed, en bovendien de Schepper. Als niet-volmaakte kan hij bij definitie niet bestaan en ik begrijp niet dat er mensen zijn die zeggen "ik weet niet of hij bestaat". Wat agnosten bedoelen, ontgaat mij volledig. Een God die slavernij goedkeurt, daarvan kun je toch niet zeggen dat hij een goede God is.'[237]

Vermeersch is momenteel een tachtiger maar wordt nog steeds gevreesd als een harde debater. In discussies met christenen en moslims demonstreert hij zijn grote kennis van de vermeende 'heilige boeken' en haalt op die manier tal van relativerende verschoningen van gelovigen onderuit. Zo maakt hij al jarenlang duidelijk dat het dragen van de hoofddoek door vrouwen nergens in de Koran als een verplichting staat. En meer in het algemeen blijft hij ijveren voor een publieke ruimte waarin religies geen rol meer spelen. Zo kwam hij op voor het verwijderen van kruisbeelden uit rechtbanken en ziekenhuizen, en nu van hoofddoeken bij ambtenaren in overheidsdienst. Religies proberen opnieuw binnen te dringen in het publieke domein maar Vermeersch kant zich daartegen met al zijn intellectuele verbale kracht. Zo stelt hij: 'Er bestaan specifieke domeinen waar religies een rol zouden willen spelen, en zich daar ook proberen in te mengen, maar waar dat eigenlijk niet zou mogen. Ik denk aan domeinen van de ethiek, zoals zakenethiek, ingenieursethiek en artsenethiek, de discussies over contraceptie, abortus en euthanasie, de problematiek van kruisbeelden en hoofddoeken in openbare dienst, de medische deontologie en de eed van Hippocrates, patiëntenrechten, alternatieve geneeswijzen, embryo-onderzoek, kloneren en genetische diagnostiek, global change, milieufilosofie en dierenrechten, multiculturele samenleving en asielproblematiek, enzovoort. Al die pro-

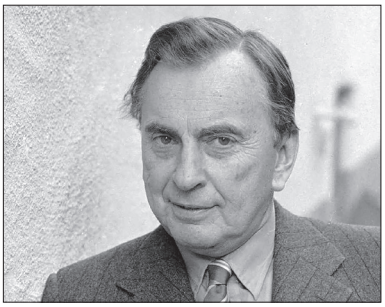
blemen zou men moeten behandelen zonder de godsdiensten daarbij te betrekken.'[238]

Verder lezen:

Vermeersch, Etienne & Braeckman, Johan, *De rivier van Herakleitos*, Houtekiet, Antwerpen, 2008.
Vermeersch, Etienne, *De ogen van de panda. Een milieufilosofisch essay*, Houtekiet, Antwerpen 1985.
Vermeersch, Etienne, *De ogen van de panda. Een milieufilosofisch essay. Een kwarteeuw later*, Houtekiet, Antwerpen 2010.
Vermeersch, Etienne, *Atheïsme*, Luster, Antwerpen 2011.
Vermeersch, Etienne, *Provencaalse gesprekken*, VUBPress, Brussel 2013.
Verhofstadt, Dirk, *In gesprek met Etienne Vermeersch. Een zoektocht naar waarheid*, Houtekiet, Antwerpen 2011.

Vidal, Gore

Gore Vidal (1925-2012) was een Amerikaanse schrijver, voornamelijk bekend van historische romans en veelvuldig optreden in de media met sarcastische commentaren op bekende politici en kerkelijke hoogwaardigheidsbeklederS. Vidal was ook van belang als voorvechter van de rechten van homoseksuelen. Zijn roman *The City and The Pillar* (1948) veroorzaakte een schandaal in het preutse Amerika omdat de hoofdfiguur openlijk homoseksueel was.

Vidal Gore

Als aforist maakte hij furore met uitspraken als 'Fame: Never miss a chance to have sex or appear on television'; 'Ronald Reagan: A triumph of the embalmer's art'; 'Theology: Once people hung upon theology, they've lost sanity forever. More people have been killed in the name of Jesus Christ than any other name in the history of the world'. Zelfs in 1992 wist Vidal nog te chocqueren met zijn *Live From Golgotha,* een satirische en blasfemische roman over het evangelieverhaal. In datzelfde

jaar gaf Vidal ook aan dat hij zou willen proberen om het monotheïsme te vernietigen: 'That is the source of all problems'. Hij zei: 'I regard monotheism as the greatest disaster ever to befall the human race. I see no good in Judaism, Christianity, or Islam – god people, yes but any religion based on a single, well, frenzied, and virulent god, is not as useful to the human race as, say Confucianism, which is not a religion but an ethical and educational system'.

Verder lezen:

Smith, Warren Allen, 'Vidal, Gore', in: Warren Allen Smith, *Who's who in Hell: A Handbook and International Directory for Humanists, Freethinkers, Naturalists, Rationalists, and Non-Theists*, Barricade Books, 2000, pp. 1138-1139.

Vrouwen

Vrouwen worden in de geopenbaarde godsdiensten niet gelijkwaardig geacht aan mannen. Dat blijkt onder meer uit die godsdiensten hun zogenaamde heilige teksten. 'Vrouwen, schik u naar uw man als naar de Heer, want de man is het hoofd van de vrouw, zoals Christus het hoofd is van de Kerk. Hijzelf is de verlosser van zijn lichaam. Welnu, zoals de Kerk zich schikt naar Christus, zo moet ook de vrouw zich in alles naar haar man schikken', zo staat in Efeziërs (5:22-23) 'Zoals in alle gemeenten van de heiligen moeten de vrouwen in uw bijeenkomsten hun mond houden. Het is hun niet toegestaan het woord te nemen; zij moeten ondergeschikt blijven, zoals trouwens de wet voorschrijft. Willen zij iets te weten komen, dan moeten zij er thuis hun man maar naar vragen; een vrouw hoort nu eenmaal niet in de gemeente het woord te voeren', aldus Korinthiërs 1 (14:34-35).

Diezelfde minachtende houding tegenover de vrouw vinden we in de Koran. 'De mannen zijn zaakwaarnemers voor de vrouwen, omdat God de een boven de ander heeft bevoorrecht…,' aldus Soera De Vrouwen (4:34). '(Vrouwen), Blijft in uw huizen en stelt uw schoonheid niet ten toon als in de vroegere dagen der onwetendheid,' staat in soera De Cofreres (33:33). De islam beschouwt vrouwen als het privébezit van de man. Daarbij wordt ook polygamie aanvaard en door de profeet Mohammed

Een vrouw wordt hardhandig aangepakt op het Tahrirplein in Egypte.

zelf beoefend met als pijnlijk gegeven dat hij huwde met de zesjarige Aïscha en dat huwelijk 'consumeerde' toen ze negen jaar was. Maar ook vandaag hebben veel vrouwen in de moslimwereld het bijzonder slecht. Denk bijvoorbeeld aan Bibi Aisha die in Uruzgan (Afghanistan) leefde.[239] Op twaalfjarige leeftijd werd ze uitgehuwelijkt aan een plaatselijke Talibanstrijder. Omdat ze werd mishandeld, keerde ze terug naar haar ouderlijk huis. 's Nachts werd zij weer opgehaald van huis en op bevel van een plaatselijke Talibancommandant werden haar oren en neus afgesneden als straf omdat ze was weggelopen. Er bestaan nog veel bepalingen in de islam waaruit blijkt dat de vrouw minder rechten heeft dan de man zoals in het erfrecht, het familierecht, het strafrecht, de kledingvoorschriften.

Neem ook het feit dat religieuze leiders, priesters, rabbijnen, imams, ayatollahs, bisschoppen en de paus steeds mannen moeten zijn. Was en is het de bedoeling van God dat vrouwen ondergeschikt zijn aan mannen? Waarom staat in die 'heilige' teksten dat vrouwen moeten luisteren naar hun man? Er zijn maar twee mogelijke antwoorden. Ofwel heeft God dat inderdaad bevolen en dan ziet hij vrouwen als minderwaardige wezens. Ofwel hebben mannen een God uitgevonden om hun superi-

eure positie veilig te stellen. Dat laatste blijkt alvast uit de manier waarop de kerkvaders vrouwen voorstelden. Zo zou God vrouwen vervloeken omdat Eva een vrucht had gegeten van de boom van de kennis van goed en kwaad, en Adam daar ook toe had verleid. Vanaf dan zouden ze nog enkel in de hevigste pijnen kinderen baren. Volgens de 4de eeuwse kerkvader Hiëronymus van Stridon is 'de vrouw de poort van de duivel, de weg van het kwaad, de prikkel van de schorpioen, in één woord: een gevaarlijk ding…'[240] Er werden op synodes, met uiteraard alleen mannelijke religieuze denkers en leiders, zelfs ernstige discussies gevoerd of vrouwen wel mensen waren.

De onderdrukking van vrouwen gebeurde (en gebeurt) niet alleen in het christendom en de islam. De ondergeschikte positie van vrouwen in joods-orthodoxe geloofsgemeenschappen en in de lagere kasten in India zijn daar trieste voorbeelden van.

Verder lezen:

Holland, Jack, *Misogyny: The World's Oldest Prejudice*, Carroll & Craft, 2006.

Weerbare democratie

De 'weerbare democratie' is een begrip van democratie zoals ontwikkeld door de Amsterdamse staatrechtsgeleerde George van den Bergh (1890-1966) en de Duitse, later tot Amerikaan genaturaliseerde Karl Loewenstein (1891-1973). Ook andere denkers, zoals Karl Popper (1902-1994) (→), Winston Churchill (1874-1965) en Theodore Roosevelt (1858-1919) worden wel met het idee verbonden.

Het ideaal van een 'weerbare democratie' (in het Engels: 'militant democracy', in het Duits 'Streitbare Demokratie') is door Van den Bergh ontwikkeld om tot uitdrukking te brengen dat het *niet* tot de ultieme consequentie van een democratie zou moeten voeren dat deze langs gewone weg, via het behalen van een parlementaire meerderheid, kan worden afgeschaft. Joseph Goebbels (1897-1945) verbaasde zich erover hoe de Duitse rechtsorde in de jaren twintig hem en zijn geestverwanten zoveel ruimte gaf. Niet alleen konden zij een plaats innemen in de *Reichstag* (het parlement), maar zij konden tevens vrijelijk hun opvat-

tingen uiten en daarvoor aanhang vergaren. Iets waarover ook Karl Loewenstein zich destijds verwonderde. Tegelijkertijd lijkt dit ook te behoren tot de essentie van de democratie: alle partijen mogen proberen aanhang te krijgen voor hun opvattingen. Maar mag men ook aanhang vergaren voor de opvatting dat de democratie moet worden afgeschaft?

Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens heeft in 2003 die vraag ontkennend beantwoord in de zaak *Refah Partisi v. Turkey*. Het ging hier om een zaak over een islamistische partij, in dit geval in Turkije. In een uitvoerige analyse heeft het Europese Hof toen aangegeven dat de Turkse regering (gesteund door het Turkse constitutionele hof) *niet* heeft gehandeld in strijd met het Europese Verdrag door de *Refah*-partij te verbieden. De *Refah*-partij wilde onder andere de sharia invoeren (de islamitische wetgeving). Ook schuwde men geweld niet. Met andere woorden: Turkije behoeft niet te gedogen dat een partij die de democratie wil afschaffen, de mogelijkheid krijgt om democratisch aan de macht te komen. Hier wordt aan het 'systeem-Goebbels' uit 1926 een halt toegeroepen. De democratie kan ook beperkingen opleggen in het *uiten van meningen* die deze democratie ondermijnen.

Paul Cliteur en Bastiaan Rijpkema hebben in een artikel uit 2012 de weerbare democratiegedachte teruggebracht op drie elementen: (i) de gedachte dat democratie als ideaal verdedigd zou moeten worden, (ii) het principe dat een met meerderheid van stemmen genomen besluit om de democratie af te schaffen niet rechtsgeldig is, (iii) dat de vrijheid van meningsuiting een grens heeft bij het *bepleiten* van de afschaffing van de democratie.

Verder lezen:

Cliteur, Paul, & Rijpkema, Bastiaan, 'The Foundations of Militant Democracy', in: Afshin Ellian & Gelijn Molier, eds., *The State of Exception and Militant Democracy in a Time of Terror*, Republic of Letters Publishing, Dordrecht 2012, pp. 227-273.

Rijpkema, Bastiaan, red., *Wat te doen met antidemocratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*, Ingeleid door Bastiaan Rijpkema, met een voorwoord van René Cuperus, en een nawoord van Paul Cliteur, Elsevier Boeken, Amsterdam 2014.

ECHR, 'Refah Partisi (The Welfare Party) v. Turkey', 13 February 2003.

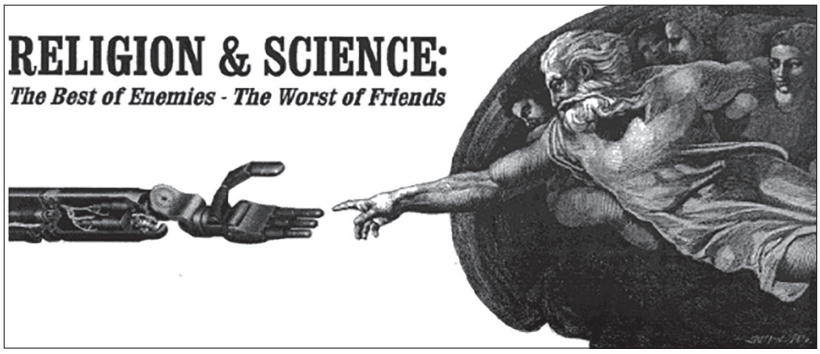
Wetenschap en religie, het conflict tussen

Er bestaat een lange controverse over de vraag of wetenschap en religie verenigbaar zijn. Met name in de 19de eeuw verschenen enkele boeken die deze vraag ontkennend beantwoordden. Veel indruk maakte het werk van A.D. White (1832-1918). In 1896 verscheen zijn tweedelige overzicht *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*. Een ander veelgelezen en geprezen boek was dat van John William Draper (1811-1882), *History of the Conflict between Religion and Science* (1874). Daartegenover staan opvattingen van auteurs die meenden dat religie in zijn algemeenheid heel goed verzoenbaar is met wetenschap, zoals de Amerikaanse paleontoloog Steven J. Gould (1941-2002) in 1999 betoogde. Gould presenteerde een these over de 'non-overlapping magisteria'. Religie zou tot een heel ander domein behoren dan wetenschap. De twee konden elkaar niet in de weg zitten.

Net als met vele andere controversen rond religie komt het weer neer op de vraag wat men onder 'religie' en wat men onder 'wetenschap' verstaat (vooral het eerste)? Als men een geïdealiseerd beeld van religie hooghoudt ('wat religie eigenlijk zou moeten zijn') dan heeft Gould gelijk (→ Lessing, Gotthold Ephraim → God, bijbelse). Maar het probleem is dat religie vaak zo niet functioneert. Vaak bleken de claims van de georganiseerde religie wel degelijk in conflict te komen met de bevindingen van wetenschap, zoals White en Draper laten zien. Goulds stelling is ook niet gebaseerd op zorgvuldig onderzoek naar hoe de religie maatschappelijk heeft gefunctioneerd, maar op wat hoe hij vindt dat religie zich eigenlijk zou *moeten* gedragen.

De discussie is al oud. Bertrand Russell (1872-1970, → Russells theepot) mengde zich in deze discussie met een beknopt en helder overzicht van de eeuwenoude strijdpunten in *Religion and Science* (1935). Volgens Russell, net als volgens White en Draper, bestaat tussen religie en wetenschap een langdurig conflict ('prolonged conflict'), waaruit de wetenschap als overwinnaar naar voren is gekomen. Wat Russell, schrijvend in 1935, zorgen baart, is dat in Rusland en Duitsland 'nieuwe religies' naar voren zijn gekomen (Russell duidt het nationaal-socialisme en communisme kennelijk aan als 'religies') die zich bedienen van de wetenschap als een middel voor propaganda.

Russell ziet het conflict daarin gelegen dat de wetenschap een poging

Wetenschap en religie.

is om door middel van *waarneming* ('observation') en *rede* ('reasoning') bepaalde *feiten* over de wereld te weten te komen, op basis waarvan *voorspellingen* over toekomstige gebeurtenissen kunnen worden gedaan. Religie is iets anders. Religie (en Russell voegt daaraan veelzeggend toe: 'considered socially') kenmerkt zich door: (i) een kerk, (ii) een credo, (iii) een persoonlijke moraalcode. Wat het christendom betreft, hebben de conflicten tussen wetenschap en religie zich gemanifesteerd rond (a) een tekst in de Bijbel waarin een feitelijke mededeling wordt gedaan die in strijd blijkt met wat de wetenschap ons zegt over hoe de wereld in elkaar zit en (b) situaties waarbij wetenschap in conflict komt met een of ander kerkelijk dogma.

Religie en wetenschap komen ook met elkaar in conflict wanneer religie beweert bepaalde *eeuwige* waarheden te kunnen verschaffen, terwijl voor wetenschap het alleen maar gaat om *voorlopige* waarheden die altijd kunnen worden herzien in het licht van nieuwe inzichten (→ Popper, Karl → Clifford, William Kingdon). Die verschillende benaderingen kwamen met name tot uiting in de Middeleeuwen die over het algemeen georiënteerd waren op respect voor *gezag* of *autoriteit*. De middeleeuwse denkers baseerden zich op Aristoteles en de Bijbel als laatste ankers van gezag. Maar wetenschappers kunnen daar geen genoegen mee nemen. Zij baseren zich op het bewijsmateriaal van de zintuigen ('evidence of the senses'), de resultaten van experimenten en op logica en wiskunde.

Verder lezen:

Draper, John William, *History of the Conflict between Religion and Science,* D. Appleton and Company, New York 1897 (1874).

Gould, Stephen Jay, *Rocks of Ages: Science and Religion in the Fullness of Life,* Random House, London 2002 (1999).

Russell, Bertrand, *Religion and Science,* Oxford University Press, London New York Toronto 1935.

White, A.D., *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom,* Two volumes, Dover Publications, New York 1960 (1896).

Wijsheid, de Bijbel

In de Bijbel staan ook teksten die op het eerste gezicht een meer aards, zelfs hedonistisch karakter hebben. Neem het boek *Wijsheid* uit het Oude Testament – behorend tot de zogenaamde 'deuterocanonieke boeken' – dat waarschijnlijk geschreven werd in Egypte rond 30 v.o.t. door een gelovige jood. Het bevat een van de mooiste passages ter verheerlijking van het menselijk leven en lijkt weinig te maken te hebben met door God opgelegde verordeningen.

Kort is ons leven en vol verdriet;
er is geen remedie als de mens doodgaat
en het is nooit vertoond
dat iemand uit de onderwereld terugkwam.
Wij zijn maar toevallig ontstaan
en later zal het zijn
alsof wij er nooit geweest waren,
want de adem in onze neus is als damp
en het denken is een vonk
in het kloppen van ons hart.
Als zij gedoofd is,
vergaat het lichaam tot as
en de geest vervliegt als ijle lucht.
Onze naam wordt op den duur vergeten
en niemand denkt dan nog aan wat wij hebben gedaan.
Ons leven gaat voorbij
als de laatste sporen van een wolk,
het lost zich op als een nevel,

die verdreven wordt door de stralen van de zon
en bezwijkt voor haar gloed.
Onze dagen zijn een vluchtige schaduw
en ons einde is onherroepelijk,
want het is bezegeld en niemand keert terug.
Vooruit dan, laten wij genieten
van het goede dat we hebben
en maar meteen van het geschapene profiteren
nu wij nog jong genoeg zijn.
Laten wij ons te goed doen
aan kostelijke wijn en aan parfums
en laat geen lentebloesem ons ontgaan.
Laten wij ons bekransen
met rozenknoppen, voordat ze verwelken.
Niemand mag verstoken blijven
van ons plezier.
Overal willen wij tekenen achterlaten
van onze vrolijkheid,
want dat is ons deel en dat is ons lot. (Wijsheid, 2:9)

Alleen staan voorafgaand aan deze tekst negen zinnen die er op slag het tegendeel van maken. De tekst heeft dan ook als veelzeggende titel *Het verlangen van de goddelozen,* en staat als een spiegelbeeld tegenover de menselijke hartstochten en verlangens. De tekst heeft betrekking op de goddeloze joden die leven in een 'heidense omgeving' en niet hebben kunnen weerstaan aan 'de zuigkracht van het kwaad'. Het tweede deel van de tekst, vanaf 'Kort is ons leven en vol verdriet' klinkt als een epicurische ode aan het leven waarin men geen vrees moet hebben voor de dood en de maximalisatie van het genot centraal staat. Die eerste negen zinnen luiden als volgt:

Het zijn de goddelozen
die met hun handen en hun woorden
de dood hebben ontboden:
zij vergingen van verlangen
naar hem die zij voor hun vriend hielden
en zij sloten een verbond met hem:

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 336 13/01/16 13:18

zij verdienen het om zijn prooi te worden. (Wijsheid, 1:16)
Zij redeneerden onjuist
Toen zij onder elkaar zeiden:
Kort is ons leven en vol verdriet; …

Verder lezen:

Bijbel, Uit de grondtekst vertaald, Willibrord vertaling, Katholieke Bijbelstichting, Boxtel, in samenwerking met de Vlaamse Bijbelstichting 1981.

Williamson, Richard

Op 24 januari 2009 heeft paus Benedictus XVI de fel omstreden bisschop Richard Williamson (geb. 1940) gerehabiliteerd. Die werd in 1988 samen met drie anderen tot bisschop gewijd door de ultraconservatieve Franse aartsbisschop Marcel Lefèbvre, die zich vanaf de jaren zestig fel verzette tegen kerkhervormingen. Lefèbvre werd later door paus Johannes Paulus II geëxcommuniceerd en ook zijn vier volgelingen werden door de Heilige Stoel in de ban gedaan. Die vier volgelingen stonden aan het hoofd van de ultraconservatieve Maatschappij van Sint Pius X (SSPX), die zich steeds gekant heeft tegen bepaalde moderniseringen binnen de Kerk.

Met het opheffen van de excommunicatie heeft de katholieke Kerk de zwarte schapen weer met open armen in haar kudde opgenomen nadat ze beloofden de kerkleer en het gezag van de paus te accepteren. Richard Williamson staat gekend als een notoire negationist en antisemiet. In een interview voor de Zweedse televisiezender SVT, een week voor de opheffing van zijn excommunicatie, verklaarde de bisschop dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog geen joden in gaskamers zijn vergast, dat er 'overweldigende' bewijzen bestaan dat er nooit gaskamers zijn gebruikt en dat er 'slechts' tweehonderd tot driehonderdduizend joden zijn omgekomen in de nazi-concentratiekampen. Kortom, de Holocaust zou niet hebben plaatsgevonden.

Williamson deed tijdens het interview ook ronduit antisemitische uitspraken: 'Antisemitisme kan alleen slecht zijn als het tegen de waarheid ingaat. Maar als iets waar is, dan kan het niet slecht zijn.'[241] Ook

vroeger deed de bisschop al sterk antisemitisch getinte uitspraken. Zo noemde hij de joden de vijanden van Christus, spoorde hen aan om zich te bekeren tot het katholicisme en wees ze aan als de aanstichters van vernieuwing en corruptie in de katholieke Kerk. Hij beschuldigde de joden ervan dat ze uit zijn op de verovering van de wereld, waarbij hij verwees naar de Protocollen van de Wijzen van Zion, een vervalst document dat door de Russisch orthodoxe Kerk werd gebruikt als een 'rechtvaardiging' voor haar antisemitische doeleinden. Op het internet staan verschillende brieven van de bisschop waarin hij zijn steun verleent aan allerlei absurde complottheorieën zoals over de moord op president Kennedy, de aanslagen van 9/11 en het gevaar van het communisme waarbij hij steevast refereert naar de kwalijke rol van joden.

Richard Williamson doet negationistische uitspraken op de Zweedse televisiezender SVT.

Williamson, zoveel is duidelijk, doet geregeld onverantwoorde uitspraken. De woordvoerder van het Vaticaan verklaarde dat de rehabilitatie los staat van de ideeën en uitspraken van Williamson. Dit is nonsens. Wie zo een persoon rehabiliteert en opneemt in de hoogste kringen van de katholieke Kerk, draagt een bijzonder zware verantwoordelijkheid. De paus maakt hiermee duidelijk dat hij niet tilt aan het negationisme en antisemitisme van de bisschop. Benedictus XVI bezocht Auschwitz op 28 mei 2006. Daar deed hij net als zijn voorgangers geen echte knieval. Als Duitser, gewezen lid van de Hitlerjugend en in 1943 actief bij het afweergeschut van de Wehrmacht in München, had hij een symbolisch gebaar kunnen stellen. Zijn toespraak in het vernietigingskamp zat echter vol dubbelzinnigheden. Zo wees hij op het stilzwijgen van God ('waarom bleef U stil, hoe kon U dit alles tolereren?'), maar niet op het stilzwijgen van Pius XII en op diens verantwoordelijkheden. Benedictus XVI erkent geen enkele algemene christelijke of Duitse medeplichtigheid aan de Holocaust.

Met het rehabiliteren van Richard Williamson stuurde de voormalige paus een dubbel signaal uit. In de eerste plaats gaf hij aan dat negationisten en antisemieten een plaats hebben in de katholieke Kerk. In de

tweede plaats versterkt hij hiermee het gezag van een bisschop die meer dan 60 jaar na de gruwelijke gebeurtenissen blijkbaar van plan is de geschiedenis te herschrijven en de joden opnieuw te ontmenselijken. Welke gevaarlijke en vreselijke gevolgen dit de voorbije 2000 jaar gehad heeft, weten we allemaal.

Verder lezen:

Holocaust denying British bishop expelled from religious order, The Telegraph, 24 October 2012.

Wolford Mack

Sommige voorgangers in Amerikaanse pinkstergemeenschappen zijn ervan overtuigd dat hun geloof hen immuun maakt voor giftige slangenbeten. Daarvoor verwijzen ze naar een uitspraak van Marcus (16:17-18): 'Degenen die tot geloof zijn gekomen, zullen herkenbaar zijn aan de volgende tekenen: in mijn naam zullen ze demonen uitdrijven, ze zullen spreken in onbekende talen, met hun handen zullen ze slangen oppakken en als ze een dodelijk gif drinken zal dat hun niet deren, en ze zullen zieken weer gezond maken door hun de handen op te leggen.'

Optreden van Mack Wolford met een ratelslang.

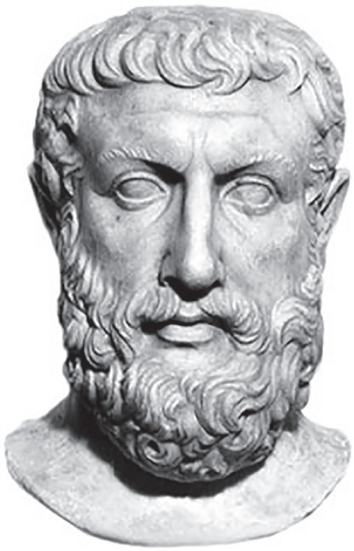
Eind mei 2012 stierf de 44-jarige voorganger Mack Wolford nadat een ratelslang hem had gebeten in zijn dijbeen tijdens een openlucht kerkdienst in de Amerikaanse staat West Virginia.[242] Dertig jaar voordien was zijn vader op dezelfde manier om het leven gekomen. Er zijn jaarlijks nog doden onder de 'snake handlers'.

Verder lezen:

Why I watched a snake-handling pastor die for his Faith, The Washington Post, May 31, 2012.

Xenophanes

Xenophanes (560-478 v.o.t.) was een Griekse filosoof en dichter. Hij behoorde tot de presocratici en keerde zich tegen het Griekse polytheisme en stelde dat er van de goden geen ethische boodschappen uitgingen. Uit de verhalen van Homerus en Hesiodus (→ Feuerbach) kon men alleen afleiden dat de goden er schandelijke praktijken op nahielden, aldus Xenophanes: 'Bij de Griekse goden valt er weinig meer te beleven dan *'kleptein, moicheuein te kai allèlous apateuein'*: 'stelen, hoereren en elkaar bedriegen."[243]

Xenophanes

Volgens Xenophanes konden mensen nooit iets zeker weten van de goden. Mensen konden via empirische waarnemingen enkel kennis krijgen van het natuurlijke, maar nooit van het zogenaamde bovennatuurlijke. In een van zijn leerdichten spotte hij met de antropromorfe voorstelling van de goden. Mensen stellen zich hun goden steeds voor in de gedaante en kledij waarin ze zelf leven. Hij schreef: 'De stervelingen menen dat de goden geboren worden zoals zij, dat zij gekleed gaan zoals zij, dat zij een stem en een lichamelijke gestalte hebben die gelijken op die van hen. (…) Indien ossen, paarden, leeuwen handen hadden en met die handen konden schilderen en kunstwerken konden vervaardigen zoals de mensen, dan zouden de paarden de goden schilderen als paarden en de runderen zouden ze voorstellen als runderen en zij zouden de goden een lichaam geven gelijkend op dat van hen. (…) De Ethiopiërs zeggen dat hun goden stompe neuzen en een zwarte huidskleur hebben, terwijl de inwoners van Thrakië beweren dat de goden blauwe ogen hebben en rossige haren.'[244]

Xenophanes wordt algemeen beschouwd als de eerste agnost, al gaat de Spaanse filosoof Fernando Savater nog een stap verder en omschrijft hij de Griekse filosoof als 'een grondlegger van de atheïstische houding'.[245]

Verder lezen:

Kirk, G.S., & Raven, J.E., *The Presocratic Philosophers.* A critical History with a Selection of Texts, Cambridge University Press, London 1957.

Lesher, James, *Xenophanes of Colophon: Fragments*, University of Toronto Press, Toronto 2001.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 342 13/01/16 13:18

DANKWOORD

We danken professor emeritus Etienne Vermeersch en professor Johan Braeckman die ons hielpen bij het controleren van de informatie over de figuren en begrippen in dit *Atheïstisch Woordenboek*. Verder ook dank aan Wendy De Poorter voor haar opzoekingswerk, aan Anne en Pascal voor het nalezen van de tekst en aan Carla en Elaine voor hun grenzeloze geduld. Natuurlijk zijn wij alleen verantwoordelijk voor de inhoud van dit boek.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 343 13/01/16 13:18

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 344 13/01/16 13:18

NOTEN

1 Raif Badawi (°1984) is een Saoedische blogger en oprichter van de website 'Vrije Saoedische Liberalen'. Vanwege zijn kritiek op de impact van de islamitische geestelijken op de Saoedische samenleving werd hij in 2012 gearresteerd. In 2013 werd hij veroordeeld tot 600 zweepslagen en zeven jaar gevangenisstraf wegens belediging van de islam. In januari 2015 kreeg hij de eerste vijftig zweepslagen van zijn straf.

2 Aland, Kurt, *A History of Christianity*, Fortress Pr, 1985, p. 411.

3 Cathechismus van de katholieke Kerk, editie 1997, paragraaf 1498

4 *Speciale aflaten voor deelnemers Wereldjongerendagen*, De Standaard, 8 augustus 2005

5 *Paus Franciscus: 'Volg mij op Twitter en kom sneller in de hemel'*, Knack, 18 juli 2013

6 Hastings, James, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Kessinger Publishing, 2003, Part 3, p. 190.

7 Glasse, Cyrill, *The New Encyclopedia of Islam*, Rowman & Littlefield, Altamira Press, 2001, p. 278.

8 *Faith, disbelief, rumors spread,*
Koran, Torah, Gospels
Prescribe their laws…
Lies at every generation
That one hastens to believe and record.
Will a generation distinguish itself, one day,
By pursuing the truth?
There are two types of people on Earth:
Those who have reason without religion,
And those who have religion but lack reason.

Those men are rushing towards decomposition,
All religions are equally strayed.
If one asks me, what is my doctrine,
It is clear:
Am I not, like others,
An imbecile

9 *Moslims een hoofddoek, de pastafari's een vergiet*, Trouw, 15 juli 2011.

10 *'I'm a Pastafarian': Man who claims his religion forces him to wear a sieve on his head given permission to wear one on his official identity card picture*, Mail Online, 1 August 2013.

11 Anthierens, Johan, *Ooggetuige. Niemands meester, niemands knecht*, Van Halewyck, 2005, p. 304.

12 Anthierens, Johan, *Het Belgisch doemdenken. Smaadschrift*, Kritak, 1986, p. 14.

13 Idem, p. 19.

14 *Allies Troubled by Afghan Threat to Christian Convert From Islam*, The New York Times, March 23, 2006.

15 Apostel, Leo, *Atheïstische spiritualiteit*, VUB Press, 1998, p. 25.

16 Apostel, Leo, *Waarom ik vrijzinnig ben? Dialoog met Edward Schillebeeckx*, Vlaams Marxistisch Tijdschrift, nr. 4, 21ste jaargang, 1987.

17 Vermeersch, Etienne, *Atheïsme*, Luster, 2010, p. 5.

18 Pierre Bayle, *De inslag van een komeet* (1683), Ten Have, 2006, p. 78 en 99.

19 Pierre Bayle, *Dictionaire Historique et Critique* (1697), Editions Sociales, 1974, p. 199-200.

20 Brief aan André Morellet, 26 januari 1766. Deze brief staat volledig opgenomen in Richard Bellamy, *Beccaria: 'On Crimes and Punishments' and Other Writings*, Cambridge University Press, 1995, p. 119-127.

21 Beccaria, Cesare, *Over misdaden en straffen*, Kluwer rechtswetenschappen, 1982, p. 57.

22 Porret, Michel, *Beccaria et la Culture Juridique des Lumières*, Librairie Droz, 1997, p. 110-111.

23 Beccaria, Cesare, *Over misdaden en straffen*, Kluwer rechtswetenschappen, 1982, p. 136.

24 Israel, Jonathan, *Radicale Verlichting*, Uitgeverij Van Wijnen-Franeker, 2001, p. 417 en 430.

25 Landgericht Köln, 7-5-2012, Wa. 151 Ns 169/11.

26 Jones, Gareth, 'Circumcision ban makes Germany 'Laughing stock' – Merkel', Reuters, July 17, 2012.

27 Reve, Karel van het, 'Achterlijke artikelen', in: *Elsevier,* 4 maart 1989, en ook opgenomen in: Karel van het Reve, *Verzameld Werk,* Deel 6, Van Oorschot, 2011, pp. 350-353.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 346 13/01/16 13:18

28 Lambert, Dominique, *Lemaître,* Wetenschappelijke biografie, 2012, p. 131.
29 Etienne Vermeersch in *Dirk Verhofstadt in gesprek met Etienne Vermeersch. Een zoektocht naar waarheid,* Houtekiet, 2011, p. 24.
30 Kuijer, Guus, *Draaikonten & haatblaffers. Over de moeizame geboorte van de tolerantiegedachte,* Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2011, p. 204.
31 *Jehovah's Witness boy Joshua McAuley 'refused transfusion'*, Daily Express, May 18, 2010.
32 *Jehovagetuige en baby sterven nadat zij om religieuze redenen bloedtransfusie weigerde,* Het Laatste Nieuws, 8 april 2015.
33 White, Michael, *The Pope and the Heretic*, Little, Brown and Company, 2002, p. 42.
34 Voltaire, *Traité sur la Tolérance, A l'occasion de la mort de Jean Calas* (1763), Librio Philosophie, 2013.
35 Le Monde, 2012.
36 Constandse, A.L., *Geschiedenis van het humanisme in Nederland,* 3de druk, Kruseman, 1980, p. 5.
37 Cowan JL., *The Paradox of Omnipotence*, Oxford University Press, 1974. Geciteerd in Victor Stenger, *God een onhoudbare hypothese*, Veen Magazines, 2007, p. 36.
38 Online Darwin Correspondence Project, Letter 2814. Aangehaald in Braeckman, Johan, *De levensbeschouwelijke betekenis van Charles Darwin en de evolutietheorie*.
39 Dawkins, Richard, *The God Delusion,* Paperback edition, Black Swan, Transworld Publishers, 2006, p. 13.
40 Idem, p. 18. Zie ook, p. 25.
41 Idem, p. 19.
42 Idem, p. 22.
43 Idem, p. 23.
44 Thucydides, *De Peloponnesische Oorlog*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2003, p. 99.
45 Rijpkema, Bastiaan, red., *Wat te doen met antidemocratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*, Ingeleid door Bastiaan Rijpkema, met een voorwoord van René Cuperus, en een nawoord van Paul Cliteur, Elsevier Boeken, 2014, p. 129.
46 Dennett, Daniel, *De betovering van het geloof,* Contact, 2006, p. 106-107.
47 Idem, p. 119.
48 Dennett, Daniel, *Gereedschapskist voor het denken,* Atlas Contact, 2013, p. 302.
49 Dennett, Daniel, *De betovering van het geloof,* Contact, 2006, p. 316.
50 LEF *voor de burgers van morgen,* De Morgen, 30 november 2011.
51 Aangehaald in Dirk Leyman, *De grootste pornograaf aller tijden*, De Morgen, 8 oktober 2014.

[52] *De waarheid*
Nooit, o steriele en machteloze schim,
nooit geloof ik in je goddelijke natuur.
Daarin gelooft enkel de dwaze die verkeerd wordt voorgelicht
door een hatelijk stelletje priesters.
En nooit – dat zweer ik je op het hoofd van mijn moeder –
nooit maak je enige indruk op mij,
jij waanzinnig en belachelijk schepsel.
Tevreden en trots ben ik op mijn epicurisme,
als atheïst wil ik leven en sterven;
en jouw bestaan infame God,
waarmee men mij het leven vergalt,
wil ik nu – voor één ogenblik enkel – aanvaarden:
om je beter te kunnen beschimpen.
Ja, ijdele schim, ik veracht je,
enkel hiervan wil ik je overtuigen.
Kon je slechts één ogenblik bestaan,
hoe zou ik je met lust beledigen.
Wat betekent immers voor zintuig en verstand die gemene schim,
die godverdomde jan-mijn-kloten, dat afzichtelijke wezen?
De wijze bespot het, de gek vreest het,
maar het laat ieders zinnen onberoerd,
niemand kan het begrijpen.
De erediensten die men dat monster toewijdt
Hebben te allen tijde meer bloed doen vloeien
dan alle oorlogen en barbaarse rechtsverordeningen samen.
Hoe ik die goddelijke ploert ook beschouw,
steeds voeren mijn filosofische overwegingen tot dit besluit:
dat al die roemruchtige godsdiensten
maar een verzameling abjecte tegenspraken vormen.
Vertaling door Herwig Leus
In *Marquis de Sade, De waarheid*, Galgeboekje vijf, De Galge, 1965, p. 83.

[53] Diderot, Denis, *L'Encyclopédie. 50 articles fondamentaux* (1751-1772), Mille et une nuits, 2011, p. 89-104.

[54] Diderot, Denis, *Filosofische gedachten*, Van Gennep, 2012, XV.

[55] Dethier, Hubert, *De geschiedenis van het atheïsme, Hadewijch,* 1995, p. 117-121.

[56] Domela Nieuwehuis, F., *Handboek van den vrijdenker,* Commissie van Uitgave F.D.N.-werken, 1922, p. 6.

[57] Idem, p. 7.

[58] Weezel, Max van, & Kleijwegt, Margalith, 'Piet Hein Donner: De meerderheid telt', in: *Vrij Nederland*, 16 september 2006.

59 Benneker, Bas, 'Donner: voer sharia in als meerderheid dat wil', in: *Elsevier*, 12 September 2006.

60 Leopold, J.H., *Uit den tuin van Epicurus,* W.L. en J. Brusse, 1920 (1910), p. 6.

61 Idem, p. 34.

62 Overy, Richard, *Dictators*, De Bezige Bij, 2005, p. 337-339.

63 Van het Reve, Karel, *Marius wil niet in Joegoslavië wonen*, Van Oorschot, 1970, p. 5.

64 Vermeersch, Etienne, *Atheïsme*, De Essentie, Luster, 2010, p. 55.

65 Ferry, Luc, *Beginnen met filosofie*, De Arbeiderspers, 2006, p. 143.

66 Hitchens, Christopher, *God is niet groot*, Meulenhoff, 2008, p. 259.

67 Hesemann, Michael, *Hitlers religie*, Aspekt, 2007, p. 430-431.

68 *Romania: Prison for Priest and Nuns in Exorcism Death*, The New York Times, February 20, 2007.

69 *Duiveluitdrijvers veroordeeld voor dood Latifa*, Het Nieuwsblad, 7 juni 2006.

70 *Spaanse kerk gaat acht exorcisten opleiden*, De Morgen, 24 mei 2013.

71 *De duivel is springlevend: duizend uitdrijvingen per jaar*, De Morgen, 11 juni 2014.

72 *Vlaams Belangers deden duiveluitdrijving in parlement*, De Morgen, 14 juni 2013. Het betrof de parlementsleden Alexandra Colen, Tanguy Veys en Annick Ponthier.

73 *Het Vaticaan haalt exorcisten weer uit de kast*, Trouw, 3 juli 2014.

74 Hirsi Ali, Ayaan, 'The Right to Offend', Speech in Berlin, 9 February 2006, in English: nrc.nl, 10-2-2006, ook in het Duits vertaald als: 'Das Recht, zu beleidigen', in: Thierry Chervel, Anja Seeliger, hrsg., *Islam in Europa: Eine internationale Debatte,* Suhrkamp Verlag, 2007, pp. 23-29.

75 In de Rooms-katholieke kerk bestaat de Sacra Rota Romana, een kerkelijke rechtbank die uitspraken doet op het vlak van het huwelijksrecht. Zo is een nieuw huwelijk voor de katholieke kerk maar mogelijk als het voorgaande religieuze huwelijk nietig werd verklaard. Daar bestaan verschillende gronden voor (bv. impotentie, simulatie, list, onwetendheid, enz …). In het joods recht dat doorgaans wordt toegepast binnen orthodoxe gezinnen bestaat het probleem van de 'agoena'. Het betreft vrouwen die in het huwelijk gevangen zitten omdat de man weigert mee te werken aan de joodse echtscheiding, zelfs al is het huwelijk burgerlijk ontbonden. Imams weigeren dergelijke ontbinding op basis van de sharia.

76 Musa, Shirin, *De moslima die een religieuze scheiding afdwong via het Nederlands recht*, Vrij Nederland, 3 februari 2012.

77 Shirin Musa wil dit internationaal laten verbieden door het doen naleven van artikel 16 van het VN-Vrouwenverdrag dat bepaalt dat mannen en vrouwen zowel tijdens als na het huwelijk gelijk behandeld moeten worden.

78 Feuerbach, Ludwig, *Das Wesen des Christentums,* Nachwort von Karl Löwith, Philipp Reclam Jun., 1978 (1841), p. 121.

79 Vermeersch, Etienne & Braeckman, Johan, *De rivier van Herakleitos*, Houtekiet, 2008, p. 184.

80 Gay, Peter, *Freud*, De Bezige Bij, 2005, p. 597.

81 Idem, p. 604.

82 Idem, p. 606-607.

83 Johannes Chrysostomus (345-407) was de aartsbisschop van Constantinopel en een kerkvader.

84 Hansen, Soren en Jensen, Jesper, *The Little Red Schoolbook*, Pocket, 1971.

85 Reve, Karel van het, 'Achterlijke artikelen', in: Pierre Vinken & Hans van den Bergh, red., *Het scherp van de snede: de Nederlandse literatuur in meer dan honderd polemieken,* Prometheus, 2010, *Elsevier,* 4 maart 1989, ook in: pp. 662-267.

86 'Annan keeps distance from Rushdie', BBC News, September 30, 1999.

87 Harris, Sam, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason,* The Free Press, 2005 (2004), p. 11.

88 Idem, p. 15.

89 Idem, p. 19.

90 Idem, p. 79; Harris, Sam, *The Moral Landscape How Science can determine Human Values*, The Free Press, 2010, p. 23.

91 Harris, *The End of Faith,* p. 39.

92 Idem, p. 152.

93 Harris, Sam, *The Moral Landscape How Science can determine Human Values*, The Free Press, 2010, p. 5.

94 Idem, p. 6.

95 Hartmann, Eduard von, *Die Selbstzersetzung des Christenthums und die Religion der Zukunft,* Zweite Auflage, Carl Ducker's Verlag, 1874, p. v.

96 Hartmann, Idem, p. vi.

97 Idem, p. 12.

98 Idem, p. 30.

99 Vermeende heksen werden soms in het water gegooid. Als ze verdronken, werden ze als onschuldig beschouwd. Maar vrouwen die het overleefden werden ervan verdacht hulp te hebben gekregen van de Duivel en werden alsnog verbrand.

100 Maarten Luther (1483-1546) was een Duitse reformator en grondlegger van het protestantisme. Hij publiceerde in 1543 het fel antisemitische boek *Von den Juden und ihren Lügen*. Johannes Calvijn (1509-1564) was een Frans-Zwitserse reformator die actief was in Genève en grondlegger van het calvinisme. Over hekserij schreef hij het volgende: 'God zou alle vogelwichelaars,

goochelaars, raadplegers van beschermgeesten, dodenbezweerders, aanhangers van magie en tovenaars veroordelen tot de doodstraf'. Huldrych Zwingli (1484-1531) was een Zwitserse reformator die actief was in Zurich.

101 Balthasar Bekker (1634-1698) was een Nederlandse filosoof die zich in zijn boek *De betoverde wereld* (1691) keerde tegen elke vorm van tovenarij. Anthon van Dale (1638-1708) was een Nederlandse predikant die elke vorm van heksenvervolging verwierp. Girolamo Tartarotti (1706-1761) was een Italiaanse schrijver van onder meer *Congresso notturno delle lammie* (1749) waarin hij komaf maakte met die onzin over hekserij.

102 In Engeland werd de doodstraf wegens hekserij afgeschaft in 1737, maar de wet tegen hekserij zelf bleef bestaan tot 1951. Jane Rebecca Yorke (1872-1944) was een Britse vrouw die beweerde dat ze in contact stond met overleden geesten. Ze werd veroordeeld tot de betaling van 5 pond en het verbod om nog scéances te organiseren.

103 Küng, Hans, *Het christendom. Wezen, geschiedenis en toekomst*, Ten Have, 2009, p. 456 en p. 691.

104 Helvetius, *De l'Esprit* (1758), Fayard, 1988, p. 63.

105 Idem, p. 215.

106 Hirsi Ali, Ayaan, *Infidel: My Life,* The Free Press, 2007, p. 280 ff.

107 Hirsi Ali, Ibid., p. 281.

108 Hitchens, Christopher, G*od is not Great: How Religion Poisons Everything*, Twelve, 2007, p. 4.

109 Idem, p. 12.

110 Bruce, Steven, *Secularization: In Defense of an Unfashionable Theory,* Oxford University Press, 2011.

111 Hitchens, *God is not Great,* p. 28 en 30.

112 Holbach, Paul Henri Thiry Baron d', *La Moral universelle ou les Devoirs de l'Homme fondés sur la Nature,* Faksimile-Neudruck der Ausgabe Amsterdam 1776, Tome I-III, Friedrich Frommann Verlag, 1970, p. vi.

113 Holbach, Pierre Henri Dietrich baron d', *La Contagion Sacrée,* ou Histoire Naturelle de la Superstition ou Tableau des Effets que les Opinions Religieuses ont produits sur la Terre (1768), in : D'Holbach, *Premières Œuvres,* Préface et notes Paulette Charbonnel, Éditions Sociales, 1971, pp. 139-175, p. 147.

114 Holbach, *Le Christianisme Dévoilé,* p. 107.

115 Andre, Shane, *Was Hume An Atheïst?*, Hume Studies Volume XIX, 1993, p.164.

116 Ayer, A.J., *Hume. Kopstukken filosofie*, Lemniscaat, 1999, p. 133.

117 Open Universiteit, Inleiding in de filosofie, deel 2, p. 100.

118 Josh, S.T., 'Thomas Henry Huxley: Gladiator-General for Science', in: *The*

Unbelievers: the Evolution of Modern Atheism, Prometheus Books, 2011, pp. 19-41, p. 19.

119 Huxley, Thomas Henry, 'Agnosticism and Christianity', 1889, in: Thomas Henry Huxley, *Agnosticism and Christianity.* And other Essays, Prometheus Books, 1992, pp. 193-232.

120 Huxley, 'Agnosticism', p. 163.

121 Huxley, 'Agnosticism and Christianity', p. 192.

122 Pyle, Andrew, 'Introduction', in: Pyle, Andrew, ed., *Agnosticism.* Contemporary Responses to Spencer and Huxley, Thoemmes Press, Bristol 1995, pp. ix-xxvi, p. xv.

123 Huxley, 'Agnosticism and Christianity', p. 196.

124 Hans Küng, *Het christendom. Wezen, geschiedenis en toekomst*, Ten Have, 2009, p. 229.

125 Israel, Jonathan, *Radicale Verlichting*, Van Wijnen-Franeker, 2005, p. 393.

126 http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=197

127 *Jeruzalemsyndroom: hoe heilige plekken soms tot waanzin drijven*, Elsevier, 30 april 2015.

128 Gross Jan Tomasz, *Angst. Antisemitisme in Polen na Auschwitz*, De Bezige Bij, 2007, p. 117 ev.

129 Henk Manschot, *De nieuwe commune van Zeno*, Tijdschrift voor Humanistiek, december 2005, p. 9.

130 Idem, p. 10.

131 Kwame Appiah (°1954) is een Ghanees-Amerikaanse filsoof, hoogleraar in Princeton University en auteur van het ophefmakende boek *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers* (2006).

132 Kwame Appiah, *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*, W.W. Norton, 2006, p. 153.

133 Amartya Sen, *Identity and violence*, Norton & Company, 2006.

134 Kruithof, Jaap, *De mens aan de grens,* EPO, Antwerpen 1985, p. 178.

135 Kuijer, Guus, *Het doden van een mens*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2007, p. 175.

136 Idem, p. 91.

137 Voltaire, *Relation de la mort du Chevalier de La Barre,* (Ed. 1768), Hachette Livre, 2013.

138 Bernadette Soubirous (1844-1879) was een katholiek dorpsmeisje.

139 Greenblatt, Stephen, *De Zwenking. Hoe de wereld modern werd*, De Bezige Bij, 2012, 190-195.

140 Lucretius, *Leerdicht over de natuur*, Damon, 2007, p. 165.

141 Idem, p. 27.

142 Süss, René, *Luthers theologisch testament*, VU University Press, 2006, p. 294.

143 Ibid, p. 16.

144 Ibid, p. 169.

145 Bakas, Adjiedj, & Buwalda, Minne, *The Future of Faith: Ethics, Religion and Spirituality in the New World Order,* with a foreword by Ashok Bhanaut, Scriptum Publishers, 2010, p. 132.

146 Ban Ki-Moon aangehaald bij: Herrenberg, Tom, 'Politici, de vrijheid van meningsuiting en Innocence of Muslims', in: *Nederlands Juristenblad,* 24 september 2013, pp. 2255-2259.

147 Bakas, Adjiedj, & Buwalda, Minne, *The Future of Faith: Ethics, Religion and Spirituality in the New World Order,* with a foreword by Ashok Bhanaut, Scriptum Publishers, 2010, p. 132.

148 Marx, Karl, Einleitung zu *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*; in: *Deutsch-Französische Jahrbücher* 1844, S. 71f, zitiert nach MEW, Bd. 1, S. 378-379.

149 Verhofstadt, Dirk, *Atheïsme als basis voor de moraal,* Houtekiet, 2013, p. 28.

150 Voltaire, *Extrait des sentiments de Jean Meslier,* in : Voltaire, *Mélanges,* Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Gallimard, 1961, pp. 458-501.

151 Koepsell, David, 'John Stuart Mill', in: Tom Flynn, ed., *The New Encyclopedia of Unbelief,* Prometheus Books, 2007, pp. 537-538, p. 537.

152 Mill, *Autobiography,* p. 28.

153 Mill verdiende 1200 pond per jaar, wat overeenkomt met een inkomen van 100.000 pond tegenwoordig. Dit, zo schrijft biograaf Reeves, 'put him in the very top of the earnings league, giving him an income three times that of the Governor of the Bank of England and comfortably in the top 0.5 per cent of the income distribution.' Zie: Reeves, *John Stuart Mill,* p. 140.

154 Levy, Leonard W., *Blasphemy: Verbal Offense against the Sacred from Moses to Salman Rushdie,* The University of North Carolina Press, 1993, p. 234.

155 Door Reeves, zie: Reeves, *John Stuart Mill,* p. 264.

156 Cliteur, Paul, *Het Monotheïstisch Dilemma: of de theologie van het terrorisme,* De Arbeiderspers, 2010, p. 22.

157 Joseph Smith (1805-1844) was de grondlegger van de Mormoonse geloofsleer en oprichter van de *Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen.*

158 Lernout, Geert, *Als God spreekt,* Van Halewyck, 2005, p. 21 ev.

159 Noordenbos, O., *Atheïsme en vrijdenken in Nederland,* SUN, 1976, p. 63.

160 Idem, p. 63.

161 Steyn, Mark, *America Alone: The End of the World as we know it,* Regnery Publishing, Inc., 2006, p. 193.

162 Nietzsche, Friedrich, *Die Fröhliche Wissenschaft,* (1882) in: *Werke,* II, Verlag Ullstein, 1972, p. 265.

163 Onfray, Michel, *Atheist Manifesto: The Case Against Christianity, Judaism, and Islam,* Translated from the French by Jeremy Leggatt, Arcade Publishing, 2005, p. 1.
164 Idem, p. 6.
165 *The Age of Reason*, PCW, p. 666
166 Idem, p. 665
167 Idem, p. 825
168 *Examination of the Prophecies*, TCW, part 2, p. 850. *To Samuel Adams*, PCW, p. 417
169 Hitchens, Christopher, *De rechten van de mens van Thomas Paine*, Mets & Schilt, 2008, p. 94.
170 William Paley, *Natural Theology* (1802), Oxford University Press, 2006, p. 7. Dit argument werd al bijna honderd jaar voordien ontwikkeld door de Nederlandse filosoof en wiskundige Bernard Nieuwentyt (1654-1718).
171 Dawkins, Richard, *De blinde horlogemaker* (1987), Olympus, 2007, p. 36.
172 Philipse, Herman, *Atheïstisch Manifest, Drie wijsgerige opstellen over godsdienst en moraal*, Prometheus, 1995, p. 48.
173 Idem, p. 58.
174 Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750,* Oxford University Press, 2001.
175 Prof. Mr. Dr. Leo Polak, *Verzamelde werken*, Amsterdam, G.A. van Oorschot, 1947, III, p. 101.
176 Idem, p. 108.
177 Idem, p. 108.
178 Abdel-Samad, Hamed, *Der Islamische Fascismus: Eine Analyse,* Droemer Verlag, 2014, p. 44.
179 Lecler, Joseph, *Histoire de la tolérance au siècle de la réforme,* 2 volumes, Aubier, Éditions Montaigne, 1955, deel 1, p. 42.
180 Lewis, aangehaald bij: Cliteur, Paul, *Moderne Papoea's: Dilemma's van een multiculturele samenleving*, Uitgeverij De Arbeiderspers, 2002, p. 42.
181 Lewis bij Cliteur, Idem.
182 Russell, Bertrand, *Religion and Science,* Oxford University Press, 1935, p. 11.
183 *'Virgin Mary' toast fetches $28,000*, BBC News, 23 November 2004
184 *Face of Jesus Christ appears in three-cheese pizza*, Herald Sun, 30 maart 2011
185 *Britse ziet gezicht van Jezus in kruisbroodje*, The Post Online, 2 april 2015
186 Reve, Karel van het, 'Achterlijke artikelen', in: *Elsevier,* 4 maart 1989, en ook opgenomen in: Karel van het Reve, *Verzameld Werk,* Deel 6, Van Oorschot, 2011, pp. 350-353.
187 Van het Reve, Idem.
188 Van het Reve, Idem.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 354 13/01/16 13:18

189 Reve, Karel van het, 'De ongelooflijke slechtheid van het opperwezen', in: NRC *Handelsblad*, 20 juli 1985, ook in: Karel van het Reve, *De ongelooflijke slechtheid van het opperwezen,* Van Oorschot, 1987, pp. 7-20.

190 Van het Reve, Idem.

191 *Israeli woman refuses ultra-Orthodox dictate to move to back of bus*, Haaretz, December 18, 2011.

192 *Woman beaten on J'lem bus for refusing to move to rear seat*, Haaretz, December 15, 2006.

193 Inleiding van Hitchens tot: Rushdie, Salman, ''Imagine There's No Heaven': A Letter to the Six Billionth World Citizen', in: Christopher Hitchens, *The Portable Atheist: Essential Readings for the Nonbeliever,* Selected and with introduction by Christopher Hitchens, Da Capo Press, 2007, pp. 380-383.

194 Russell, Bertrand, *Waarom ik geen christen ben*, Meulenhoff, 2014.

195 Russell, Bertrand, *Is There a God?*, in *The Collected Papers of Bertrand Russell, Vol 11: Last Philosophical Testament, 1943-68*, Routledge, p. 547-548.

196 Aangehaald in Hitchens, Christopher, G*od is not Great: How Religion Poisons Everything*, Twelve, 2007, p. 67.

197 Schopenhauer, Arthur, *Het nut van vrome leugens. Over leugens*, Wereldbibliotheek, 2009.

198 Idem p. 54.

199 Kuijer, Guus, *Het doden van een mens*, Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2007, 223.

200 Vermeersch, Etienne, *Atheïsme*, De Essentie, Luster, 2010, p. 39.

201 Maxwell, John Francis, *The Development of Catholic Doctrine Concerning Slavery*, World Jurist 11 (1969-70) pp.306-307.

202 Spinoza, *Spinoza on Freedom of Thought,* p. xiii.

203 Spinoza, Ibid, p. xviii.

204 Victor Stenger, God een onhoudbare hypothese, Veen Magazines, 2008, p. 33.

205 Idem, p. 51.

206 Idem, p. 168.

207 Idem, p. 177.

208 Idem, p. 188.

209 Idem, p. 192.

210 Idem, p. 223.

211 Stephen, Leslie, 'The Scepticism of Believers', in: Leslie Stephen, *An Agnostic's Apology and Other Essays,* Smith, Elder & Co., London 1893 (republished 1969), pp. 42-86, p. 45.

212 Stephen, Leslie, 'An Apology for Plainspeaking', in: Leslie Stephen, *Essays on Freethinking and Plainspeaking*, Longmans, Green, 1879 (republished 1969), pp. 326-362, p. 246.

213 Stephen, Leslie, 'Poisonous Opinions', in: Leslie Stephen, *An Agnostic's*

Apology and Other Essays, Smith, Elder & Co., 1893 (repub. 1969), pp. 242-338, p. 280.

214 Stephen, 'Poisonous Opinions', p. 288.

215 Stephen, 'An Apology for Plainspeaking', p. 354.

216 Exodus, 20, 1.

217 Hammurabi was koning van Babylonië van 1792 tot 1750 v.o.t.

218 De 'Betuigingen van onschuld' staan in het Egyptische Dodenboek, dat teksten bevat van ca. 1550 tot 950 v.o.t. en dus veel ouder zijn dan de Bijbelteksten.

219 Catechismus van de katholieke Kerk, alinea 283

220 Twain, Mark, *The Bible According to Mark Twain: Irreverent Writings on Eden, Heaven, and the Flood by America's Master Satirist,* Simon & Schuster, 1996, p. 252. Zie ook: Hecht, Jennifer Michael, *Doubt: a History, The Great Doubters and Their Legacy of Innovation from Socrates and Jesus to Thomas Jefferson and Emily Dickinson,* HarperOne, 2005, p. 442.

221 De Kanaänieten waren de inwoners van een gebied in de Oudheid langs de Middellandse Zee van Syrië tot Egypte. Tussen 1250 en 1020 v.o.t. werd het veroverd door Jozua die na de dood van Mozes leider werd over Israël. In het Bijbelse boek Jozua staat uitdrukkelijk vermeld dat de Kanaänieten op bevel van God moesten uitgeroeid worden. 'Zo veroverde Jozua het hele land: het bergland, de Negeb, het laagland en de duinstreek, en hij doodde alle koningen. Hij liet niemand ontkomen en alles wat leefde wijdde hij aan de vernietiging, zoals de HEER, de God van Israël, had bevolen.' (Jozua 10, 40).

222 De Amalekieten waren nomaden die leefden in het Midden-Oosten aan de andere kant van de Rode Zee ten opzichte van Egypte. Ook zij werden op vraag van God uitgemoord (Samuël 30:17).

223 De Midjanieten leefden op de oostkust van de Golf van Akaba, een zeearm van de Rode Zee. Ook hier werden alle mannen en vrouwen door de Israëlieten gedood.

224 Laes, Willy, *Mensenrechten in de Verenigde Staten. Een verhaal over manipulatie, censuur en hypocrisie,* Garant, 2011, p. 25.

225 Morsink, Johannes, *The Universal Declaration of Human Rights,* University of Pennsylvania Press, 1999, p. 284.

226 Idem, p. 284-285.

227 René Cassin (1887-1976) was een Franse jurist die zijn land vertegenwoordigde in de Volkenbond. Hij schreef later het concept voor de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en kreeg de Nobelprijs voor de Vrede in 1968.

228 Laes, Willy, *Mensenrechten in de Verenigde Naties. Een verhaal over manipulatie, censuur en hypocrisie,* Garant, 2011, p. 40-41.

229 Morsink, Johannes, *The Universal Declaration of Human Rights*, University of Pennsylvania Press, 1999, p. 290.

230 *Vatican Walks A Fine Line On Trying To Combat Blasphemy In UN*, September 9, 2012.

231 1 *Korinthiërs* 3:10-15.

232 Dethier, Hubert, *Giulio Cesare Vanini. Van godsdienstkritiek naar universele hervorming*, Vrije Universiteit Brussel, Centrum voor de Studie van de Verlichting, 1975, p. 41.

233 Idem, p. 42.

234 Verhofstadt, Dirk, *De liberale canon: grondslagen van het liberalisme*, Houtekiet, 2015, p. 208.

235 Idem, p. 205.

236 Popper, Karl, *De open samenleving en haar vijanden* (1945), Lemniscaat, 2009, p. 628.

237 Verhofstadt, Dirk, *In gesprek met Etienne Vermeersch. Een zoektocht naar waarheid*, Houtekiet, 2011, p. 83.

238 Idem, p. 99.

239 Bibi Aisha (°1992) is een jonge Afghaanse vrouw. Op 1 augustus 2010 stond haar verminkte gezicht op de cover van Time. De foto werd gemaakt door Jodi Bieber een Zuid-Afrikaanse persfotografe, en zorgde voor heel wat opschudding.

240 Kahl, Joachim, *Het onheil van het christendom of pleidooi voor een humaniteit zonder God*, Zwarte Beertjes, 1970, p. 58.

241 https://www.youtube.com/watch?v=k6C9BuXe2RM

242 *Serpent-handling pastor dies hours after he's bitten by a RATTLESNAKE*, Mail Online, May 30, 2012.

243 Etienne Vermeersch, *God & ethiek*, 15 mei 2004. http://www.etiennevermeersch.be/artikels/godsdienst-religie/god-ethiek. Zie ook Etienne Vermeersch, *Atheïsme*, De Essentie, Luster, 2010, p. 7.

244 Neckebrouck, Valeer, *Denken over religie. Deel 1. Van Xenophanes tot Robertson Smith*, Universitaire Pers Leuven, p. 18-19.

245 Savater, Fernando, *Lof der Godloosheid*, Bijleveld, 2010, p. 89.

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 358 13/01/16 13:18

PERSONENREGISTER

Abraham 34, 52, 139, 162, 186, 262, 263, 297, 301
Abdel-Samad Hamed 260, 261, 354
Aikenhead Thomas 15, 16, 174, 222
Aisha Bibi 330, 357
Al-Baghdadi 10,
Al-Ma'arri Abdul 16, 17
Alexander III 132
Alexander IV 171
Alexander VI 69
Alm Nico 18, 19
Amalrik Andrej 269
Ambrosius 284
Amin Idi 212, 270,
Amir Yigal 19, 20, 21, 225, 297
Amorth Gabriele 118, 119
Andersen Hans Christiaan
Annan Kofi 143, 173, 273, 350
Anthierens Johan 26, 27, 346
Apostel Leo 32, 33, 34, 318, 346,
Appiah Kwame 180, 181, 352
Aquino Thomas van 34.43, 58, 60, 186, 208
Arafat Yasser 19, 20
Arborelius Anders 83
Aristoteles 65, 126, 164, 334
Armstrong Karen 296, 297
Atta Mohammed 283
Athenagoras 102
Augustinus Aurelius 34, 35, 43, 44, 208, 284
Ayer Alfred 256, 351,

Bacon Francis 169, 325,
Badawi Raif 9, 345
Bakas Adjiedj 209, 210, 213, 353
Balzac Honoré de 169
Banti Christiano 191
Barlow Joel Barlow 240
Basilius Basilius 284
Bataille Georges 238
Bayle Pierre 45, 46, 47, 48, 104, 217, 346
Beatrix koningin 252,
Beccaria Cesare 48, 49, 50, 169, 198, 321, 346
Bekker Balthasar 50, 51, 152, 351
Bell Vanessa 293
Bellarminus Robertus 67
Benedictus XVI 82, 84, 85, 337, 338
Bentham Jeremy 114, 169, 219, 220, 221
Berg Floris van den 51, 52, 95, 96, 244
Bergh Georges van den 108, 110, 331, 332, 347

Berlin Isaiah 257, 258, 349
Bernhard prins 271
Bingen Hildegard van 85
Bin Laden Osama 146
Blackford Russell 40
Blair Tony 133, 134, 135, 136, 157
Blaise Pascal 169
Boenin Ivan 270
Bogolomov Alexander 315
Bolkestein Frits 244,
Borgia Rodrigo 27, 69
Boswell James 165, 287
Boudewijn van Boulogne 183
Boudry Maarten 65, 66, 116, 236, 267
Bougrab Jeanette 62, 63, 71
Bousseau Frédéric 226
Bouyeri Mohammed 186, 283, 298
Bracciolini Poggio 203
Bradlaugh Charles 63, 64, 220, 221, 222
Braeckman Johan 64, 65, 66, 67, 90, 328, 343, 347, 350
Brecht Bertold 269
Brinsolaro Frack 226
Bruce Steven 157, 351
Bruno Giordano 67, 68, 79, 127, 169, 204
Bryan William Jennings 28, 87, 88
Büchner Georg 77
Buffon Georges-Louis Leclerc de 152
Bullivant Stephen 40
Burton Richard 134
Buwalda Minne 209, 210, 213, 353

Cabu 226
Caesar Julius 225
Calas Jean 68, 69, 347
Caligula 54
Calvi Roberto 27
Calvijn Johannes 67, 134, 135, 152, 169, 187, 188, 282, 283, 288, 350
Capriolo Ettore 274
Carlile Mary Ann 242
Carlile Richard 22, 222, 242
Carnap Rudolf 32, 201
Carrell Rudi 270
Casanova Giacomo 169
Cassin René 262, 264, 315, 356
Castelli Danila 202, 283
Cattanei Vannozza dei 69
Cayat Esla 226
Charbonnier Stéphane 62, 70, 71, 119, 222, 253
Chrysostomus Johannes 132, 350
Churchill Winston 331
Cicero 102, 164
Clarke Samuel 168
Clavasio Angelus de 61
Clemens IV 13, 171
Clifford William Kingdon 35, 72, 73, 74, 88, 146, 173, 256, 300301, 334
Clinton Bill 20
Cliteur Paul 40, 41, 45, 52, 74, 75, 76, 96, 136, 137, 197, 216, 222, 251, 266, 279, 281, 290, 298, 301, 317, 321, 332, 347, 353, 354
Cohen Job 143, 163
Comte Auguste 76, 77
Condillac Étienne Bonnot de 152
Condorcet Nicolas de 152, 292, 329
Confucius 292, 329
Constandse Anton Lieven 41, 77, 78, 79, 149, 347
Constantijn de Grote 177
Cooke Bill 231
Copernicus Nicolaus 79, 169
Cowan J.L. 80, 291, 347
Cruz Santa 315
Cyrillus van Alexandrië 168

Dale Anton van 152
D'Alembert Jean le Rond 103, 105, 152, 164
Danneels Godfried 84
Darrow Clarence Seward 87, 88
Darwin Charles 37, 52, 64, 65, 66, 74, 81, 87, 89, 90, 164, 166, 243, 269, 279, 292, 347
David koning 22
Dawkins Richard 9, 39, 88, 90, 91, 92, 93, 96, 144, 164, 193, 219, 220, 231, 230, 243, 244, 347, 354
De Beauvoir Simone 169
De Coninck Lucien 64
Defoe Daniel 169
Degollado Marcial Maciel 84
Dennett Daniel 90, 96, 97, 98, 144, 193, 347
Descartes René 15, 50, 65, 114, 128, 169, 325
Deschner Karlheinz 100, 101
Dethier Hubert 105, 348, 357
Diagoras van Melos 102
Diderot Denis 46, 103, 104, 105, 106, 152, 159, 160, 164, 169, 348
Domela Nieuwenhuis Ferdinand 106, 107, 348
Donner André 107
Donner Jan 107
Donner Jan Hein 107
Donner Jan Pieter Hendrik 107, 108, 109, 110, 207, 210, 211, 348, 349
Drachmann A.B. 41, 103, 124
Draper John William 60, 80, 333, 334
Dummett Michael 275
Dvir Shmuel 20

Eaton Daniel Isaac 242
Einstein Albert 181, 266
Elagabalus 177
Empiricus Sextus 65
Engels Friedrich 213
Epicurus 46, 113, 114, 125, 146, 169, 203, 204, 224, 311, 349
Erasmus Desiderius 77, 169
Eskens Erno 52

Fanu Mark Le 257
Fénelon François 218
Fens Kees 182
Ferry Luc 193, 349
Feuerbach Ludwig 77, 123.124, 125, 238, 340, 350
Flaubert Gustave 169
Flynn Tom 41, 88, 223, 231, 353
Fortuyn Pim 119, 225
France Anatole 169
Franciscus 14, 265, 345
Franklin Benjamin 58, 59
Freud Sigmund 77, 124, 125, 126, 146, 238, 269
Fulchner van Chartres 183

Galilei Galileo 79
Gandhi Mahatma 186, 199
Gassendi Pierre 114
Giannone 49
Gide André 169
Gladstone William 63, 72
Godfried van Bouillon 183
Goethe Johann Wolfgang von 266, 267
Gogh Theo van 62, 110, 119, 120, 142, 155, 162, 174, 186, 207, 225, 249, 253, 283, 298
Gosse Edmund 279
Gosse Philip Henry 279
Gould Stephen J. 147, 333, 335
Grabmair Maria Konrada 117
Grass Günther 275
Gray Asa 89

Gray John
Grayling Anthony 9, 106, 136, 157, 174, 193
Gregorius VII 69
Gregorius IX 170
Gregorius XIII 60
Greville Fulke 134
Groër Hans Hermann 84
Gross Jan 178, 179, 352
Grotius Hugo 169

Hachmi Latifa 117
Hall Gijsbert van 162
Handyside Richard 120, 121, 138, 141, 142, 143, 210
Hansen Soeren 142, 350
Harris Sam 9, 32, 90, 91, 96, 125, 144, 145, 146, 147, 203, 220, 265, 266, 350
Hartmann Eduard von 78, 134, 147, 148, 149, 228, 350
Hartog Arnold Hendrik de 106
Hegel G.W.F. 123, 147, 184, 214, 256, 258, 353
Helvétius Claude Adrien 152, 153, 154, 169, 351
Heine Heinrich 77, 169
Henderson Bobby 18, 19
Hendrik VIII 289
Herrenberg Tom 208, 213, 253
Heymans Gerard 254
Hiëronymus van Stridon 331
Hildebert van Lavarin 305
Hiorth Finngeir 41
Hippocrates 327
Hirsch Ballin Ernst 245
Hirsi Ali Ayaan 56, 108, 120, 121, 146, 154, 155, 244, 246, 265, 266, 349, 351
Hitchens Christopher 9, 90, 92, 96, 116, 133, 134, 135, 136, 144, 156, 157, 158, 173, 238, 242, 273, 275, 279, 288, 349, 351, 554, 355
Hitler Adolf 114, 115, 116, 117, 146, 169, 206, 269, 338, 249
Hlond August 178, 179
Hobbes Thomas 15, 104, 114, 159, 169
Hoessein 37, 38
Holbach Paul Henri Thiry d' 49, 152, 154, 158, 159, 160, 164, 165, 214, 219, 221, 237, 351
Holman Theodor 145, 161, 162, 163
Holmes Gervaise 105
Holyoake George 221222
Homerus 123, 146, 296, 340
Honoré 226
Hoyle Fred 57
Hoyos Dario Castrillon 83
Hubble Edwin 57, 291
Hugo Victor 169
Hume David 153, 159, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 201, 220, 224, 287, 288, 300, 301, 351
Hus Johannes 169
Huxley Thomas Henry 72, 88, 166, 167, 351, 252
Hypatia van Alexandrië 168

Igarashi Hitoshi 274
Ignatius van Antiochië 284
Ingersoll Robert 307
Innocentius III 138
Innocentius IV 171
Innocentius VIII 50, 150
Irwin James 36
Isocrates 292
Israel Jonathan 252, 346, 352, 354

Jansen Hans 175
Jespersen Hans 142
Johannes XXIII 82
Johannes Paulus II 27, 68, 171, 337

Kanko Assita 56, 57
Kant Immanuel 169, 180, 181, 241, 254, 255, 256, 258, 288, 308
Kaufman Eric 156
Kepel Gilles 173, 174
Khomeini ayatollah 10, 158, 226, 269, 270, 273, 274
Ki-Moon Ban 173, 208, 209, 210, 211, 212, 249, 253,
Koepsell David 220, 223, 353,
Kohler Johannes 47,
Kouachi gebroeders 70, 225
Kousbroek Rudy 181-182
Kruithof Jaap 52, 184, 185, 352,
Kubina Teodor 178
Kuijer Guus 61, 162, 186, 187, 188, 282, 283, 347, 252
Küng Hans 152, 170, 296, 297, 351, 352

Lady Gaga 14
Laes Willy 216, 315, 356
Laplace Simon 279
Laurens Jean-Paul 190, 192
Lautsi Soile 194, 195, 197
Lecler Joseph 261, 264, 354
Lefebvre de La Barre François-Jean 197, 198, 352
Lefèbvre Marcel 337
Lehnert Pascalina 117
Leibniz Gottfried Wilhelm 287, 288
Lemaître George 57, 58, 347
Lessing Gotthold Ephraim 198, 199, 200, 211, 333
Levy Leonard W. 16, 43, 207, 353
Leo XII 132
Lewis C.S. 262, 263, 264, 288, 304, 354
Lightfoot John 278, 312
Ligniville Anne-Catharina de 152
Lincoln Abraham 93, 225
Litivinov Pavel 269
Locke John 47, 165, 169
Loewenstein Karl 331, 332
Longinus 149
Loobuyck Patrick 98
Louis XV 152
Louis XVI 240
Lucius III 170
Lucretius 16, 46, 114, 159, 166, 203, 204, 205, 352
Lüdemann Gerd 296, 297
Luther Maarten 10, 13, 15, 47, 59, 67, 152, 169, 173, 205, 206, 207, 255, 318, 350, 352

Machiavelli Niccolo 30, 49, 109, 110, 169, 207, 209, 211, 212
Maeterlinck Maurice 169
Mahfouz Nagib 259
Maimonides 169
Malala Yousufzai 63
Malesherbes Lamoignon de 103
Manji Irshad 146, 265, 266
Manning Henry 72, 102
Manschot Henk 179, 352
Marx Karl 115, 123, 173, 213, 214, 215, 238, 256, 258, 269, 270, 346, 353
Mao 114
Marat Jean-Paul 225
Maris Bernard 226
Martin Michael 41
McAuley Joshua 61, 347
McEwan Ian 62, 275
McGrath Alister 116
Medici Ferdinando II de 127
Merabet Ahmed 226
Merkel Angela 54, 230, 346
Meslier Jean 216, 217, 218, 219, 237, 287, 353
Mill James 221
Mill John Stuart 221, 222, 223, 232, 256, 258, 309, 321, 348, 353

Minois Georges 41
Moller Okin Susan 142, 143, 216
Montaigne 77
Montesquieu Charles 104, 169
Moore Roy 264
Morellet André 49, 346
Moro Aldo 225
Mosley Oswald 95
Mozes 21, 53, 139, 164, 241, 350, 261, 262, 263, 264, 302, 310, 311, 356
Mueller Georg 84
Mulisch Harry 107
Muller H.C. 228
Multatuli 77, 128, 228
Murray O'Hair Madelyn 230
Murray O'Hair Robin 231
Musa Shirin 122, 349

Napier Charles James 232
Napoleon Bonaparte 132, 279
Nasser Gamal Abdel 260
Neiman Susan 322
Neurath Otto 201
Nietzsche Friedrich 169, 233, 235, 237, 238, 246, 288, 353
Noah 35, 36, 37
Novak Michael 34, 35
Novalis 286
Novy Lukas 19
Nygaard William 274

Obama Barack 14
Oldenburg Henry 287
Onfray Michel 47, 114, 219, 233, 237, 238, 354
Orchardson William Quiller 189
Orwell George 211
Overy Richard 115, 349

Paine Thomas 64, 135, 136, 193, 293, 240, 241, 242, 321, 354
Paley William 243, 244, 354
Pam Max 161
Parks Rosa 272, 273
Paulus III 171, 285
Paulus IV 60, 132, 168
Paulus VI 14, 169, 171
Pelagius 43
Peres Shimon 20
Pericles 94, 96, 259
Perry Katy 14
Petrus 28, 171, 227, 235, 236
Philipse Herman 41, 155, 244, 245, 246, 354
Philo van Alexandrië 247
Pia Secundo 200
Piaget Jean 32
Pican Pierre 83
Pilatus Pontius 213, 232, 247, 248, 249
Pinechas 145, 207, 250, 251, 308
Pius V 132
Pius VII 132
Pius VIII 132
Pius IX 236, 285
Pius X 28, 57, 171, 316, 337
Pius XII 57, 117, 133, 171, 179, 236, 316, 321, 338
Plato 43, 65, 137, 248, 255, 256, 258
Poetin Vladimir 212
Polak Leo 254, 255, 354
Polo Marco 37
Pompadour Madame de 103
Pomponazzi Pietro 319
Popper Karl 65, 66, 109, 146, 181, 224, 255, 256, 257, 258, 269, 275, 290, 300, 323, 331, 334, 357
Presley Elvis 267
Protagoras van Abdera 259, 320
Provoost Anne 41

Pyle Andrew 352
Pyrrho van Elis 65

Qurrad Mustapha 226
Qutb Sayyid 259, 260, 261

Rabelais François 169
Rabin Yitzhak 19, 20, 21, 186, 225, 297
Rahman Abdul 31
Ramadan Tariq 157, 211
Ratzinger Joseph 82, 83
Ratzinger Georg 83
Rawls John 52
Reagan Ronald 328
Remkes Johan 108
Renan Ernest 169, 175
Renaud Michel 226
Reve Gerard van het 249, 269
Reve Jonathan van het 163, 181, 182
Reve Karel van het 54, 55, 115, 142, 143, 145, 208, 258, 268, 269, 270, 271, 346, 350, 354, 355
Rigby Lee 225
Rijpkema Bastiaan 55, 96, 121, 258, 332, 347
Robertson Geoffrey 85, 86
Roeder Scott 70, 225, 297
Rohan Denis Michael 176
Rohan Duc de 190
Roosevelt Eleanor 314
Roosevelt Theodore 331
Rorty Richard 65
Rosenblit Tanya 271, 272
Rousseau Jean-Jacques 169
Ruse Michael 40, 41, 347
Rushdie Salman 10, 16, 43, 54, 143, 158, 173, 193, 207, 226, 238, 253, 256, 257, 269, 270, 273, 274, 275, 350, 353, 355
Ruskin John 72
Russell Bertrand 9, 80, 128, 181, 249, 256, 267, 275, 276, 333, 334, 335, 354, 355

Ryan Sean 82

Sadat Anwar 186
Sade Donatien Alphonse François de 98, 99, 100, 179, 348
Sacharov Andrej 193, 269
Said Edward 175, 176
Salomo 22, 277, 278, 292
Sarkozy Nicolas 62, 230
Sartre Jean Paul 134, 149, 169
Saunderson Nicholas 105
Schelling Friedrich von 147
Schlick Moritz 201
Schopenhauer Arthur 77, 125, 169, 233, 255, 280, 281, 355
Schüklenk Udo 40
Scopes John 87, 88,
Sen Amartya 180, 352
Seneca 179
Servet Michael 15, 187, 188, 281, 282, 288
Shakespeare 146
Shaw George Bernard 63
Shear Miriam 272
Simonis Ad 84
Sindona Michele 27
Singer Peter 193
Smith George 41
Smith Joseph 226, 227, 299, 353
Soubirous Bernadette 202, 352
Spinoza Benedictus de 15, 46, 47, 48, 65, 77, 114, 123, 169, 220, 221, 224, 228, 266, 286, 287, 288, 289, 355
Stalin Jozef 114, 115, 116, 146, 212, 214, 215, 258, 269, 289
Stebbing Susan L. 256
Stein Gordon 41, 141
Stendhal 169
Stenger Victor 9, 41, 90, 96, 290, 291, 292, 293, 347, 355
Stephen Leslie 88, 293, 294, 295, 355

Steyn Mark 232, 353
Strauss D.F. 147, 175
Sully Duc de 190
Süss René 206, 207, 352

Tacitus 55
Tartarotti Girolamo 152, 351
Tennyson Alfred Lord 72
Testard Jeanne 98
Theodosius I 170
Theresa moeder 267
Thiérot Nicolas-Claude 218
Thomas de ongelovige 65, 66, 175, 298, 299, 300, 301
Tiberius 54
Tibi Bassam 265
Tignous 226
Tiller George 186, 225, 297
Toland John 15, 159
Traverso Luigina 202
Tucholsky Kurt 269
Turgot Anne Robert Jacques 152
Twain Mark 307, 308, 356

Urbanus II 13
Urbanus VIII 127
Ussher James 36, 81, 278, 291, 312

Vangheluwe Roger 84
Vanini Giulio Cesare 39, 134, 319, 320, 321, 357
Verhagen Maxime 108
Verhofstadt Dirk 41, 45, 50, 75, 76, 86, 87, 131, 133, 214, 222, 223, 242, 304, 305, 312, 321, 322, 323, 328, 347, 353, 357
Vermeersch Etienne 9, 39, 40, 42, 52, 58, 64, 65, 115, 143, 194, 203, 284, 296, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 343, 346, 347, 349, 350, 355, 357
Vermeulen Urbain 175
Vernette Jean 42
Vibert Jehan George 191
Vidal Gore 328, 329
Vink Janneke 52
Virgilius 146
Vloten Johannes Van 228
Voltaire 9, 68, 69, 92, 99, 159, 169, 189, 190, 193, 198, 218, 219, 258, 347, 352, 353

Westergaard Kurt 253
Westerman Frank 36, 37
Whitaker Brian 42, 110
White A.D. 60, 80, 103, 277, 333, 335, 347
Wier Johannes 152
Wigman Menno 266
Wilders Geert 162
Wilhelmina koningin 271
Williams Tennessee 88
Williams Thomas 241
Williamson Richard 337, 338
Witt Johan de 288
Wittenbrink Franz 83
Wolford Mack 339
Wolinski 226
Woolf Virginia 293

Xenophanes 123, 340, 341, 357

Yazid I 37
Yorke Jane Rebecca 152, 351
Youssef Mark Basseley 208

Zeno van Citium 179
Zola Emile 169
Zwingli Huldrych 152, 169, 351

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 366 13/01/16 13:18

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 367 13/01/16 13:18

ATHEISTISCH WOORDENBOEK-2de druk.indd 368 13/01/16 13:18